Българска академия на науките
Институт за исторически изследвания
Институт за балканистика с Център по тракология
Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей

Харкивски национален университет „В. Н. Каразин“
Център по българистика и балкански изследвания „Марин Дринов“
Исторически факултет
Катедра „Нова и най-нова история“

ДРИНОВСКИ СБОРНИК
ТОМ XV

София – Харков • 2022

Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

Препоръчано от Научния съвет на Университет „В. Н. Каразин“
(протокол № __ от ___ _____ 2022 г.)

Редакционен съвет

В. Николов (България) – председател; В. Ю. Саленков (Украйна) – заместник председател; С. Б. Сорочан (Украйна) – заместник председател; Д. Айдачич (Сърбия); Ф. Соломон (Румъния); Ю. Е. Хидзик (Украйна); Н. Н. Червенков (Молдова); Г. И. Чернявский (САЩ).

Редакционна колегия

Станчев М. Г., проф., д.и.н., чуждестранен член на БАН (главен редактор, Харков); Елдъров Св., проф., д.и.н. (зам. главен редактор, София); Миколенко Д. В., доц., д.и.н. (зам. главен редактор, Харков); Ченчик Д. В., доц., к.и.н. (отговорен секретар, Харков); Шкабура Я. И. (технически секретар, Харков); Бачинска Е. А., проф., д.и.н. (Одеса); Бубенок О. Б., проф., д.и.н. (Киев); Вачков Д., проф., д-р (София); Георгиев Д., проф., д.и.н. (Скопие); Готовска-Хенце Т., доц., д.и.н (София); Домановский А. М., доц., к.и.н. (Харків); Кравченко В. В., проф., д.и.н. (Едмънтън); Круглашов А. М., проф., д. полит .н. (Чернивци); Куделко С. М., проф., к.и.н. (Харков); Лозанова-Станчева В., проф., д.изк. (София); Любичев М. В., проф., д.и.н. (Харков); Микитенко О. О., в.н.с., д.ф.н. (Киев); Милчев В. И., проф., д.и.н. (Запорожие); Наумов С. О., проф., д.и.н. (Харков); Николов Г., доц., д-р (София); Палангурски М., проф., д.и.н. (Велико Търново); Петков П., проф., д.и.н. (Велико Търново); Потрашков С. В., проф., д.и.н. (Харков); Пригарин О. А., проф., д.и.н. (Одеса); Романюк О. И., проф., д. полит. н. (Харков); Ручинска О. А., доц., к.и.н. (Харков); Симеонова Л., проф., д.и.н. (София); Страшнюк С. Ю., доц., к.и.н. (Харков); Христов П., доц., д-р (София), Шпик И. Е, доц., к.и.н. (Львов).

Адрес на редакционната колегия:

Украйна, 61022, Харков, пл. „Свобода“, 6, Харковски национален университет „В. Н. Каразин“, Център по българистика и балкански изследвания „М. Дринов“
Тел. / факс: +3 (057) 707-55-47, +38 (057) 705-09-54; e-mail: drinovsky@karazin.ua
сайт: https://periodicals.karazin.ua/drinov/issue/archive

Издава се с финансовата подкрепа на Българската академия на науките.

© Издателство на Българската академия на науките „Проф. Марин Дринов“, 2022
© Харкивски национален университет „В. Н. Каразин“, 2022
© Константин Атанасов Жеков, художествено оформление, 2022

ISSN 2218-0567
DOI 10.7546/DS.2022.15

Болгарська академія наук
Інститут історичних досліджень
Інститут балканістики з Центром по фракології
Інститут етнології та фольклористики з Етнографічним музеєм

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Центр болгаристики та балканських досліджень ім. Марина Дринова
Історичний факультет
Кафедра нової та новітньої історії

ДРИНОВСЬКИЙ ЗБІРНИК
ТОМ XV

Софія – Харків • 2022

Видавництво БАН імені проф. Марина Дринова

Затверджено до друку Вченою радою Каразінського університету
(протокол № ___ від _____ 2022 г.)

Редакційна рада

В. Николов (Болгарія) – голова; В. Ю. Салєнков (Україна) – заступник голови;
С. Б. Сорочан (Україна) – заступник голови; Д. Айдачич (Сербія);
Ф. Соломон (Румунія); Ю. Є. Хидзик (Україна);
Н. Н. Червенков (Молдова); Г. Й. Чернявський (САШ).

Редакційна колегія

Станчев М. Г., проф., д-р. і. наук, іноземний член БАН (головний редактор, Харків); Елдаров Св., проф., д-р. і. наук (зас. головного редактора, Софія); Миколенко Д. В., доц., д-р. і. наук (зас. головного редактора, Харків); Ченчик Д. В., доц., канд. і. наук (відповідальний секретар, Харків); Шкабура Я. І. (технічний секретар, Харків); Бачинська О. А., проф., д-р. і. наук (Одеса); Бубенок О. Б., проф., д-р. і. наук (Київ); Вачков Д., проф., д-р (Софія); Георгієв Д., проф., д-р. і. наук (Скоп'є); Готовська-Хенце Т., доц., д-р. і. наук (Софія); Домановський А. М., доц., канд. і. наук (Харків); Кравченко В. В., проф., д-р. і. наук (Едмонтон); Круглашов А. М., проф., д-р. політ. наук (Чернівці); Куделко С. М., проф., канд. і. наук (Харків); Лозанова-Станчева В., проф., д. мист. (Софія); Любичев М. В., проф., д-р. і. наук (Харків); Микитенко О. О., пр.н.с., д-р. філол. наук (Київ); Мільчев В. І., проф., д-р. і. наук (Запоріжжя); Наумов С. О., проф., д-р. і. наук (Харків); Николов Г., доц., д-р (Софія); Палангурський М., проф., д-р. і. наук (Велико Тирново); Петков П., проф., д-р. і. наук (Велико Тирново); Потрашков С. В., проф., д-р. і. наук (Харків); Прігарін О. А., проф., д-р. і. наук (Одеса); Романюк О. І., проф., д-р. політ. наук (Харків); Ручинська О. А., доц., канд. і. наук (Харків); Сімеонова Л., проф., д-р. і. наук (Софія); Страшнюк С. Ю., доц., канд. і. наук (Харків); Христов П., доц., д-р (Софія), Шпик І. Є., доц., канд. і. наук (Львів).

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022, Харків, майдан Свобода, 6, Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, Центр болгаристика та балканських
досліджень ім. Марина Дринова
Тел. / факс: +3 (057) 707-55-47, +38 (057) 705-09-54; e-mail: drinovsky@karazin.ua
сайт: https://periodicals.karazin.ua/drinov/issue/archive

Видається за фінансової підтримки Болгарської академії наук.

© Видавництво Болгарської академії наук «Проф. Марин Дринов», 2022
© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2022
© Константин Атанасов Жеков, художнє оформлення, 2022

ISSN 2218-0567
DOI 10.7546/DS.2022.15

Bulgarian Academy of Sciences
Institute for Historical Studies
Institute of Balkan Studies with Centre of Thracology
Institute for Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum

V. N. Karazin Kharkiv National University
Marin Drynov Bulgarian and Balkan Research Centre
School of History
Department of Modern and Contemporary History

DRYNOVSKY SBIRNYK
VOLUME XV

Sofia – Kharkiv • 2022

Prof. Marin Drinov Publishing House
of Bulgarian Academy of Sciences

Approved for publication by Scientific Council of V. N. Karazin University
(the protocol № __ dated __. _____ 2022)

Editorial Council

V. Nikolov (Bulgaria) – Head; V. Yu. Salenkov (Ukraine) – Deputy Head;
S. B. Sorochan (Ukraine) – Deputy Head; D. Ajdačic (Serbia); G. I. Chernyavskiy (USA);
N. N. Chervenkov (Moldova); Yu. Ye. Khydzyk (Ukraine); F. Solomon (Romania).

Editorial Board

Stanchev M. G., Prof., Dr.h.Sc., Foreign Member of BAS (Editor-In-Chief, Kharkiv); Eldarov Sv., Prof., Dr.h.Sc. (Deputy Editor-In-Chief, Sofia); Mykolenko D. V., Assoc. Prof., Dr.h.Sc. (Deputy Editor-In-Chief, Kharkiv); Chenchyk D. V., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Executive Secretary, Kharkiv); Shkabura Ya. I. (Technical Secretary, Kharkiv); Bachynska O. A., Prof., Dr.h.Sc. (Odesa); Bubenok O. B., Prof., Dr.h.Sc. (Kyiv); Domanovskyj A. M., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Kharkiv); Georgiev D., Prof., Dr.h.Sc. (Skopje); Gotovska-Henze T., Assoc. Prof., Dr.h.Sc. (Sofia); Kowalczyk R.; Hristov P., Assoc. Prof., Dr. (Sofia); Kravchenko V. V., Prof., Dr.h.Sc. (Edmonton); Kruglashov A. M., Prof., Dr.pol.Sc. (Chernivtsi); Kudelko S. M., Prof., C.h.Sc. (Kharkiv); Lozanova-Stantcheva V., Prof., Dr.Sc. (Sofia); Lubichev M. V., Prof., Dr.h.Sc. (Kharkiv); Milchev V. I., Prof., Dr.h.Sc. (Zaporizhia); Mykytenko O. O., Lead. Res, Dr.f.Sc. (Kyiv); Naumov S. O., Prof., Dr.h.Sc. (Kharkiv); Nikolov G., Assoc. Prof., Dr. (Sofia); Palangurski M., Prof., Dr.h.Sc. (Veliko Tarnovo); Petkov P., Prof., Dr.h.Sc. (Veliko Tarnovo); Potrashkov S. V., Prof., Dr.h.Sc. (Kharkiv); Prigarin O. A., Prof., Dr.h.Sc. (Odesa); Romanyuk O. I., Prof., Dr.pol.Sc. (Kharkiv); Ruchinska O. A., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Kharkiv); Simeonova L., Prof., Dr.h.Sc. (Sofia); Shpyk I. Ye., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Lviv); Strashnyuk S. Yu., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Kharkiv); Vachkov D., Prof., Dr. (Sofia).

Address of Editorial Board:

Ukraine, 61022, Kharkiv, Svobody Sq., 4, V. N. Karazin Kharkiv National University,
Marin Drinov Bulgarian and Balkan Research Centre
Tel. / fax: +3 (057) 707-55-47, +38 (057) 705-09-54; e-mail: drinovsky@karazin.ua
site: https://periodicals.karazin.ua/drinov/issue/archive

It is published with the financial support of the Bulgarian Academy of Sciences.

© Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Science, 2022
© V. N. Karazin Kharkiv National University, 2022
© Konstantin Atanasov Zhekov, design, 2022

ISSN 2218-0567
DOI 10.7546/DS.2022.15

Петнадесети том представлява сборник със статии от материалите от Международната научна онлайн конференция X Дриновски четения „Балканите в международните отношения: от Късната античност до епохата на глобализацията“, организирана от Харковския национален университет „В. Н. Каразин“, Института за история на Украйна на Националната академия на науките на Украйна, Комисията на историците на Украйна и България, Научното дружество по история на дипломацията и международните отношения, Института по балканистика с Център по тракология и Института за исторически изследвания на Българската академия на науките, в Харков през 2021 г. Освен тематичните рубрики са представени и традиционните за „Дриновски сборник“ „Изворознание и историография“, „Рецензии“, „Научен живот“, „In memoriam“. Томът е предназначен за професионалисти историци, студенти от хуманитарните факултети и широк кръг читатели.

П’ятнадцятий том є збірником статей за матеріалами міжнародної наукової онлайн-конференції X Дриновські читання «Балкани в міжнародних відносинах: від пізньої Античності до епохи глобалізації», що відбулася в Харкові у 2021 р. за ініціативи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Комісії істориків України і Болгарія, Наукового товариства історії дипломатії і міжнародних відносин, Інституту історії України Національної академії наук України, Інституту балканістики з Центром фракології та Інституту історичних досліджень Болгарської академії наук. Крім тематичних розділів представлені традиційні для «Дриновських збірників» рубрики «Джерелознавство та історіографія», «Рецензії», «Наукове життя», «In memoriam». Розраховано на професійних істориків, студентів гуманітарних факультетів й широкий читацький загал.

Volume XV presents a collection of articles based on the international scientific online conference X Drynovsky readings “The Balkans in international relations: from late Antiquity to the era of globalization” held by V. N. Karazin Kharkiv National University, the Institute of Ukraine History of the National Academy of Sciences of Ukraine, Commission of Historians of Ukraine and Bulgaria, Scientific Society of History of Diplomacy and International Relations, the Institute of Balkan Studies with the Center of Fracology and the Institute of Historical Studies of the Bulgarian Academy of Sciences in Kharkiv in 2021. In addition to the thematic chapters, it presents traditional for “Drinovsky sbornik” sections: “Source studies and historiography”, “Reviews”, “Scientific Life”, “In memoriam”. The edition is intended professional historians, students of humanities and wide range of readers.

РОЗКОЛОТІ БАЛКАНИ: СХІДНА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ ТА «ВІЗАНТІЙСЬКА СПІВДРУЖНІСТЬ» У МІЖНАРОДНІЙ ПОЛІТИЦІ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

DOI 10.7546/DS.2022.15.01
УДК 27-732.4-675»0381»

ГОТСКАТА ЦЪРКВА НА ВУЛФИЛА В СВЕТЛИНАТА НА ПЪРВИ И ВТОРИ КАНОН НА ВТОРИЯ ВСЕЛЕНСКИ СЪБОР

Милен Марков

докторант, Секция „Средновековни Балкани“
Институт за балканистика с Център по тракология –
Българска академия на науките, улица „Московска“ 45, 1000, София, България,
markov_milen@yahoo.com, ORCID 0000-0003-0556-9207

Целта на настоящата статия е да изследва приложението на правилата на Втория вселенски събор спрямо варварските народи и в частност на готите, както и да се установят последиците от тяхното приложение във връзка с църковната организация през IV в. През 381 г. по инициатива на император Теодосий I в Константинопол се свиква събор, който, от една страна, да разреши арианския спор, а от друга – да изясни взаимоотношенията между различните християнски общини в хоризонтален и вертикален порядък. На проведения в Константинопол събор през 381 г. са приети общо 7 канона. Втори канон дава възможност на християнските общини извън границите на Римската империя (и в частност на готите християни) да запазят църковната си организация и отношенията си с останалите църковни структури, съобразно наложилите се във времето и практиката обичаи. Първи канон обаче поставя граница по отношение на редица еретически учения на „евномиани, аномеи, ариани или евдоксиани, полуариани или духоборци, савелияни, маркелияни, фотинияни и аполинарияни“ и не ги включва в общата църковна структура. Така тази част от готите, които са православни (никейци), попадат в приложното поле на втори канон. По-голямата част от тях обаче изповядват арианството и съответно не са приети за част от църквата. Те изграждат самостоятелна църковна организация като част от голямата арианска общност на Балканите.

Ключови думи: Втори вселенски събор, късноантична църква, християнски канони, готи, Вулфила

THE GOTHIC CHURCH OF WULFILA IN LIGHT OF THE FIRST AND SECOND CANON AT THE SECOND ECUMENICAL COUNCIL

Milen Markov

PhD student, Medieval Balkans Institute of Balkan Studies and Center of Trakology –
Bulgarian Academy of Sciences, Moskovska str. 45, 1000, Sofia, Bulgaria,
markov_milen@yahoo.com, ORCID 0000-0003-0556-9207

The purpose of the following article is to explore the application of the canons of the Second Ecumenical Council in regards to the barbarians and in particular th Goths, as well as to establish the consequences for their church organization. In 381 emperor Theodosius I summons in Constantinople a council with main subjects – solving the Arian dispute and clarifying the relationship between the different Christian communities. The Second canon of the Council gives the Christian communities outside the borders

of the Roman empire (more precisely to the Christian Goths) the opportunity to keep their church organization and their relationship with the rest of the Church structure, according to their customs. The First canon, however, establishes the boundaries in regards to different heretic teachings such as "eunomians, anomies, arians or eudoxians, semi-arians or pneumato, savelians, markelians, photinians and apollinarians" and position them outside the church structure. The part of the Goths that are orthodoxal (Nicaeans) fall under the scope of the Second Canon. The majority, however, profess Arianism and in turn, are not accepted as part of the Church. They built an independent church organization as part of the major Arianian community on the Balkans.

Keywords: Second Ecumenical Council, Late Antique Church, Church Canons, Goths, Vulfila

През IV в. развитието на Църквата, респективно на нейната структура и йерархия, продължава интензивно. Провеждат се първите Вселенски събори, които се стремят да създадат универсални правила, отнасящи се за цялата Църква. През този период към границите на Римската империя приииждат и усядат трайно нови варварски племена и народи, които, приемайки християнството, поставят нови предизвикателства към църковната структура. Една такава обособена група е тази на готите (Budanova 1999; Wolfram 1988), които от близо столетие заемат североизточната граница на Империята и периодично организират походи на територията ѝ. През 348 г. част от тях, изповядващи християнството и предвождани от своя епископ Вулфила, в опит да избегнат предприетите срещу тях гонения, се установяват на територията на Империята. След няколко десетилетия една още по-голяма група готи, притиснати от хунското нашествие, също поемат на юг от Дунава, приемайки, подобно на предвождените от Вулфила свои съплеменници, християнството.

Целта на настоящата работа е да разгледа отношението на правилата на Втория вселенски събор спрямо варварските народи и в частност на готите, както и какви са следствията във връзка с готската църковна организация.

За да се даде отговор на поставения въпрос обаче, следва да се запознаем с основните проблеми, касаещи структурата на църковната йерархия и взаимоотношенията между отделните християнски общини във и извън Римската империя през IV в.

След признаването на християнството за позволена религия през 311 г. от император Галерий (305–311) в Сердика и последвалата подкрепа от страна на император Константин (306–337), включително чрез препотвърждаването на Галериевия едикт през 313 г. в Медиолан, то започва да се разпространява с много по-бързи темпове, при това не само на територията на Римската империя, но и сред околните варварски народи. Нарастването на броя на християните, включително и чрез създаването на нови църковни общини както в Империята, така и извън нея, и усложнената обстановка във връзка с възникването и разпространението на различни еретически учения, довеждат до провеждане на редица събори, които да дадат отговори на важни за църквата въпроси, свързани с нейната структура и йерархия:

- какви следва да са отношенията между отделните църковни общини;
- как ще се структурира църковната организация по отношение обединението на повече от една църковна община;
- кои са (и по какъв принцип ще бъдат определени) водещите катедри, около които ще се обединят съответните църковни общини;
- как ще се формират и поддържат отношенията с църковните общини, намиращи се извън територията на Римската империя;
- какво следва да е отношението на църковния клир и миряните спрямо изповядващите едно или друго еретическо учение християни, към техните събрания, свещени места и реликви.

Опитите за решаване на част от поставените проблеми започват още през предходните столетия (Bolotov 1994a; Hefele 1894, 77–230). Някои от епископските катедри се ползват с авторитет от зората на християнското разпространение извън първоначалния му ареал в Палестина, към който се прибавя фактът, че това са и едни от най-големите градове в Римската империя – на Запад столицата Рим, а на Изток – Антиохия и Александрия. Други (например Картаген в Африка), макар и да не се свързват с името на някой от Хрис-

товите апостоли, поради своята важност като градски центрове или връзката с някой изявен християнски учител, също извоюват авторитет сред съседните християнски общини и стават притегателен център за тях. По този начин, тази оформила се във времето традиция, намира потвърждение в шести канон на Първия вселенски събор (проведен през 325 г. в Никея), съгласно който следва:

> „Да останат в сила древните обичаи, които са приети в Египет, Ливия и Пентапол, именно Александрийският епископ да има власт над всички тия места, понеже и Римският епископ има свои в това отношение обичаи. Така също и в Антиохия, и в други окръзи да се пазят предимствата на известни църкви...“ (Stefanov 1936, Канон 6).

Цитираното правило дава свобода в другите църковни окръзи то да се прилага по аналогия, но нито конкретизира границите им, нито посочва техните центрове, а това води до редица проблеми за Църквата, които следва да се решат. Най-важният, разбира се, за църковната организация, е свързан с възможността за нежелана външна намеса от друг, страничен за съответния църковен окръг, но авторитетен епископ (включително и някой от тримата посочени – съответно на Рим, Александрия и Антиохия), който да наложи мнението си например при избор на клирик или да заеме позиция по вътрешен за общността спор. Отговор трябва да се даде и на въпроса как точно е структурирана йерархията във всяка от посочените области и какви нива на йерархия се спазват. В историографията се е утвърдила тезата, че границите на църковните окръзи следват административното деление в Империята (Gidulyanov 1908, 186–188; Hefele 1894, 382; Jones 1964, 881). Обичаите по места обаче са различни. В Египет например епископът на Александрия има първенстващо положение (например при ръкополагане) спрямо всички други епископи, намиращи се на територията на няколко граждански провинции (покриващи територията на Египет, Либия и Пентапол) – независимо дали са епископи на град – център на провинция, или на град в съответната провинция (Bolotov 1994b, 236–241; Hefele 1894, 389–393; Jones 1964, 883–884; Haas 1997). В диоцеза Ориент ситуацията е по-различна. Между епископа на Антиохия, главен град на провинция Сирия и на диоцеза, и епископите на останалите градове в диоцеза се намират епископите на съответните провинциални центрове (Hefele 1894, 393–394; Jones 1964, 884–885). За диоцеза Тракия, интересуващ ни в настоящото изследване, структурата на църковните общини по окръзи вероятно е подобна или същата като тази на Изток с център Антиохия.

Решения се търсят и във връзка с взаимоотношенията между християните извън територията на Римската империя и църковните структури в нея. Част от тези външни за Империята общности са в „приятелски“ държавни образувания, което позволява свободното общуване между християнските общини. Други, обаче, се намират във враждебна за Римската империя среда, което до голяма степен откъсва християните от взаимоотношения със своите събратя в нея.

Не по-малки проблеми, включително и по отношение на организацията на църковните структури, поставят редица еретически учения, като арианството (Hanson 1993; Ribolov 2014; Williams 1987), разтърсило из основи Църквата. Многобройните събори, свикани за разрешаването на този спор, само задълбочават проблемите (Barnes 2001, 229–232; Hanson 1993, 274–386; Hefele 1894, 77–230; Hefele 1896, 1–339; Mitrofanov 2006, 118–213). Неуспешният опит да се излезе от кризата чрез свикания като вселенски събор в Сердика през 343 г. (Barnard 1983; Gramatikov 2019; Hefele 1896, 86–176, Hess 2002), довежда до прекъсване на отношенията между източните и западните църковни общини, а заточените епископи спомагат за нарояване на паралелни църковни структури по места, които си съперничат – като пример може да се посочи Антиохия, в която през втората половина на IV в. се появяват четири такива (Mironov 1999, 88–113).

През 381 г. в Константинопол императорът на източната част на Империята Теодосий I (379–395) свиква събор, на който присъстват 150 отци от източните провинции (Hefele 1896, 342). С редица канони този събор, влязъл в историята като Втори вселенски, урегулира църковната организация и поставя границите между водещите епископски катедри. Втори канон на Константинополския събор в своето първо изречение препотвърждава

разпоредбата на шести канон на Първия вселенски събор и разширява приложното му поле, като очертава териториите, които съответно са поставени под управлението не само на тези основни катедри (Александрия и Антиохия), но и на останалите църковни области в източната част на Империята. Същевременно с очертаването на границите правилото ограничава правомощията им само в така определените им територии:

> „Областните епископи да не простират властта си над църкви извън пределите на областите си и да не смесват църквите, а съгласно правилата Александрийският епископ да управлява само църквите в Египет, и източните епископи да началстват само на Изток със запазване предимствата, признати от никейските правила на Антиохийската църква; също така епископите на азийската област да началстват само в Азия; понтийските епископи – само в понтийската област, и тракийските – само в Тракия“ (Stefanov 1936, Канон 2).

В своето последно изречение същият канон отбелязва, че по отношение на другоплеменните народи ще се прилагат правилата, уредени още от предходните времена:

> „Църквите, обаче, които се намират между другоплеменни народи, трябва да се управляват според спазвания досега обичай на отците“ (Stefanov 1936, Канон 2).

Това дава основание на някои изследователи (Mathisen 2014, 147) да предполагат, че с него се урегулират отношенията и се прави своеобразен реверанс към готите, които към този момент са навлезли в диоцеза Тракия на Империята и в битката край Адрианопол през 378 г. не само са разгромили армията ѝ, но са и убили император Валент.

Безспорно готските племена се срещат с християнството още по време на походите си срещу Римската империя от втората половина на III в., когато редица християни са отведени като пленници в техните земи – като пример можем да посочим родствениците на Вулфила по майчина линия, които са родом от селището Садаголтина, намиращо се в близост до град Парнас в Кападокия (Philost. HE 2.5; Budanova 1999, 121). Но за по-осезаемо християнизиране може да се говори от средата на IV в. и последващото навлизане на голяма част от тях на територията на Империята като федерати вече по време на управлението на император Валент. Още на Първия вселенски събор сред неколцината участници – епископи на християнски общини извън територията на Римската империя, присъства готският епископ Теофил (Socr. HE 2.41). По-късно, между 337 и 341 г., за готски епископ е ръкоположен Вулфила (Budanova 1999, 178–180; Munkhamar 2012, 54–56). Вероятно епископите на готите са били във взаимоотношения с източните църковни общини (Антиохия или Хераклея Тракийска), предвид факта, че ръкоположението на последния е извършено или в Антиохия, или в Константинопол.

Независимо от усложнената обстановка, свързана с действията на готите на юг от Дунав, приложното поле на тази разпоредба е много по-широко и урегулира отношенията с представители на други народи и племенни групи, които приемат в една или друга степен християнството през IV в. и които се намират или извън границите на Римската империя, или било поради сложните външнополитически отношения или начина си на живот периодично попадат извън територията ѝ. Такива например са:

- иберите (жители на днешна Грузия), които приемат християнството в първата половина на IV в. (Ruf. HE 1.10; Soz. HE 2.7);
- жителите на Армения, които са приели християнството и са го направили официална религия още преди да спрат гоненията срещу християни в Империята (Soz. HE 2.8);
- християните в Персия, които от ранни времена имат изградени свои структури и изпращат представител на Първия вселенски събор, са подложени на преследвания и се нуждаят от външна помощ (каквато се опитва да им окаже Константин I), за да могат свободно да изповядват вярата си (Soz. HE 2.8–15);
- във втората половина на века са по-осезаеми и процесите на християнизиране сред арабските племена (Ruf. HE 2.6);
- жителите на Аксум (днешна Етиопия) получават своя църковна структура през 30-те години на IV в. (Ruf. HE 1.9; Soz. HE 2.24).

Безспорно, последното изречение на втория канон очертава възможността иноплеменните народи да запазят своята организация такава, каквато е в древни времена. Но за да се приеме дали и кои от тези народи попадат в приложното му поле, което важи и за епископите във всяка от областите, посочени в първото изречение на втори канон, следва да се извърши анализ на седемте канона, издадени от участниците в събора.

Прави впечатление, че от втори до шести канон включително се занимават с уреждането на вътрешни за Църквата проблеми, било конкретни, било с по-голяма степен на абстрактност: вече цитираният втори канон касае структурни въпроси на църковната организация; трети канон урежда мястото на епископа на Константинопол сред останалите епископи и е до голяма степен свързан с предходния; четвърти канон разглежда конкретен случай на нарушаване на църковната дисциплина – безредиците, предизвикани в Константинопол от т.нар. „Максим циник“; пети канон касае решаването на проблемите, настъпили в Антиохийската църква, като посочва коя от спорещите помежду си религиозни групи ще бъде призната като православна и съответно приета в църковно общение.

Шестият канон заема малко по-особено положение сред останалите горепосочени канони (от втори до пети включително). От една страна, той дава предписания относно процедурата по разследване на обвинения срещу извършвани от епископа простъпки от общ или църковен характер и с това се доближава до останалите, решаващи вътрешни за църквата проблеми. В този канон обаче е посочено едно уточнение, което дава връзка с първи и седми канон, които поставят границите между Църквата и останалите християнски общности, отделили се от нея поради различия във верови аспект. В него изрично е определено, че обвинение срещу епископ по верови въпроси не се допуска да бъде разглеждано, ако е повдигнато от еретик. При това канонът дава едно пълно описание на различните категории еретици и свързаните с тях ереси (не по предмет, т.е. по съдържание на самото еретическо учение, а като начин на възникването им във времето): „А еретици ние наричаме както онези, които отдавна са изключени от църквата, така и тия, които отпосле сме предали на анатема; а наедно с тях – и тия, които ако и да се преструват, че изповядват нашата вяра, обаче, са се отделили и държат свои събрания против канонически поставени наши епископи“ (Stefanov 1936, Канон 6).

Така формулираното изречение е с изключителна важност и може да се определи като своеобразен логически мост, който да направи връзката между първи и седми канон, от една страна, и останалите пет – от друга.

Първи канон на Втори вселенски събор, освен да покаже причината за събирането на отците, дава информация и за редица еретически учения, които са изследвани и подлежат на църковна санкция, а именно:

> „... да се предаде на анатема всяка ерес, а именно ереста на евномиани, аномеи, ариани или евдоксияни, полуарияни или духоборци, савелияни, маркелияни, фотинияни и аполинарияни“ (Stefanov 1936, Канон 1).

С това правило за посочените еретически учения е прогласена анатема (Tsankov et al. 1912, 375–377; Suvorov 1876, 51–54), т.е. те са отсечени, отрязани от църковната общност и техните членове могат да се върнат и да бъдат част от нея едва след приемането им обратно, начинът за което е посочен в седмия канон (Stefanov 1936, Канон 7)[1]. Така първо правило (и доразвиващото го седмо правило) се проявява като граница, която отграничава както тези общности от Църквата, така и правоприлагането на останалите правила, посочени на Втория вселенски събор вътре в нея. За църковата общност те са неприложими

[1] Правилото дава различни начини за приемането на представителите на различни еретически учения при приемането им в Църквата в зависимост от техните отклонения както в догматичен, така и в литургичен аспект. От посочените в първи канон ариани, македонияни (имат се предвид полуарианите) и аполинариани е постановено те да се приемат чрез миропомазване след писменото им отричане от ереста, докато евномианите и савелианите (вероятно маркелианите и фотинианите също попадат в тази група предвид обвиненията по отношение на техните представители, че тяхното учение се явява модификация на учението на Савелий) се приемат чрез кръщение.

за откъснатите с анатемата на първо правило от нея. В този смисъл, за да се прецени дали готската църковна организация попада в приложното поле на първи и седми, или на втори канон, трябва да се даде отговор на въпроса какви са нейните верови възгледи.

Дотолкова, доколкото на север от Дунав се срещат различни мисионери – било православни, било авдиани, било свързани с едно или друго течение в арианството, в готската общност може да се предположи наличието на различни християнски групи: православни християни (никейци), ариани и авдиани.

Тези от готите, които са православни, попадат в приложното поле на втори канон на Втория вселенски събор и за тях може да се приложи неговото трето изречение. Въпросът, който възниква, е каква е тяхната съдба както на север от Дунав, така и при последващата им миграция на юг, било при навлизането на Фритигерн и хората му през 376 г., било впоследствие, при пристигането на Атанарих в Константинопол. Тези православни групи или са разполагали със свой епископ, или са били инкорпорирани в съответните, признати за православни, общности по тяхното местоположение.

Каква е съдбата обаче на останалите две християнски групи при готите – ариани и авдиани? По отношение на авдианите (Hefele 1894, 334–341; Trimingham 1979, 67) следва да се има предвид, че те също са изключени от Църквата съгласно първи канон на Антиохийския събор (Stefanov 1936, Канон 1), тъй като празнуват Пасха в разрез с предписаното на Първия вселенски събор в Никея. По този начин те попадат в категорията на т.нар. „четиринадесетдневници“, за които седми канон на Втори вселенски събор изрично посочва начина за приемането им в църковно общение. Както посочва Епифаний след заточението на Авдий в провинция Скития, той навлиза на територията, заемана от готите, и започва проповядване на християнството, като изгражда авдиански общини и манастири. Според Епифаний Авдий дори ръкополага епископи, като един от тях, Силван, ръководи общините в готските земи след неговата смърт. При повдигнатите гонения спрямо християните от Атанарих и авдианите (или по-голямата част от тях) напускат местообиталищата си. Вероятно мнозина от тях мигрират към местата, в които са най-големите авдиански общности – в Месопотамия, Арабия, Палестина и в планината Таврус в южната част на Мала Азия. Вероятността авдиани да са преминали на юг от Дунав съвместно с готите на Фритигерн е малка (не се съобщава в изворите за тях), но дори и да е имало такива общности, те са били в самоизолация, подобно на своите събратя в областите с първоначално разпространение на авдианството, и впоследствие вероятно са се претопили в останалите християнски общности.

Основното ядро от готите, навлезли в Римската империя между 348 и 376 г. обаче, са привърженици на арианството. В науката преобладава мнението, че най-важният за този период готски епископ Вулфила изповядва т.нар. омийство (Hanson 1993, 105–106, 559), което в един по-широк аспект на арианството се приема като част от него. Вероятно готите, водени от Фритигерн, също приемат тази разновидност на ереста и поради договореностите с император Валент, който е неин привърженик, и поради влиянието на авторитетния готски епископ, който към този момент е осъществил и превод на Библията на родния си език, създавайки и готска азбука. Следователно тази част от готите, които приемат християнството в тази му форма преди, при или след навлизането си в Римската империя през 376 г., попадат в приложното поле на първи канон и съответно не се приемат като част от Църквата.

Същевременно към този момент в диоцеза Тракия все още преобладават арианските епископи. В този смисъл е красноречиво и светското законодателство. В закон (CTh XVI.1.3) от 30.07.381 г., издаден в Хераклея от името на Грациан, Валентиниан II и Теодосий I и адресиран до проконсула на Азия, са посочени имената на редица водещи епископски катедри и епископи, които се определят като православни, и църковното общение, с които да служи като ориентир за признаване принадлежността на останалите епископи към Църквата или еретическите общности. За диоцез Тракия са дадени имената на епископа на Скития Терений и на Марцианопол Мармарий, а са пропуснати имената на такива катедри като Хераклея, Адрианопол, Филипопол и Августа Траяна. Дори в столицата Константинопол православните са малцинство. В така създалата се обстановка за църковната организация на готите ариани и взаимодействието ѝ с останалите арианските общности има три възможни варианта:

– първият е да се изгради капсулирана арианска общност, съсредоточена около Вулфила и неговите приемници, която не поддържа никакви отношения с арианската общност на римските граждани;
– вторият, изключително близък до първия вариант, е обособената готска арианска общност да подддържа спорадични отношения с римските граждани ариани;
– третият възможен вариант е, макар и обособена, готската арианска общност да бъде в рамките на арианската църковна организация на римските граждани ариани. В този случай следва да се има предвид, че самата арианска общност не може да бъде определена като притежаваща единна, централизирана организационна структура.

Съгласно фактите обаче, първият и вторият вариант следва да се отхвърлят и за най-вероятен следва да се приеме третият вариант.

На първо място, следва да се вземат предвид връзките на Вулфила след преминаването му на юг от Дунав през 348 г. с останалите епископи от диоцез Тракия. До събора в Константинопол през 360 г., на който се налага омийството и се осъждат редица негови противници, той е или в изолация, или в самоизолация, отдавайки се на превода на Библията на готски език. След участието му в този събор (Socr. HE 2.41; Soz. HE 4.24; Hanson 1993, 380) вероятно връзките му с останалите епископи на Балканите, изповядващи омийската доктрина, се засилват. Израз на това е опитът на Вулфила в края на живота си да се застъпи пред Теодосий I за осъдените на събора в Аквилея епископи – на Рациария Паладий и на Сингидунум Секундиан. Същевременно неговият възпитаник Авксентий, т.е. човек, живял в готската общност и обучаван от готски епископ, макар и с голям авторитет, какъвто има Вулфила, заема епископската катедра на Дуросторум, един от важните градски центрове в провинция Скития.

Впоследствие секретарят на Вулфила Селена е избран и ръкоположен за епископ на негово място. Освен ако към този момент не са съществували няколко готски епископи, то неговото ръкоположение би следвало да е извършено от арианси епископи, непринадлежащи към готската общност. Но дори и в ръкоположението на Селена да са участвали готски епископи, то вероятно те също са ръкоположени с участието на арианси епископи, които не са част от готската общност. В противен случай би следвало да се приеме, че Селена, а и евентуално някой друг готски епископ са ръкоположени еднолично от Вулфила. Такова действие обаче би било в нарушение на каноните на Църквата[2] и би било споменато от църковните историци, от които нито Сократ, нито Созомен са със симпатии към арианството.

В един малко по-късен момент в арианската общност в Константинопол започват спорове между две фракции. Едната е ръководена от Марин, родом от Тракия (Socr. HE 5.23; Soz. HE 7.17), съгласно който Бог Отец е Отец преди съществуването на Сина. Другата е оглавявана от Доротей, който е призован от противниците на Марин от Антиохия (Socr. HE 5.23; Soz. HE 7.17), който твърди, че Бог може да бъде назован Отец едва след появяването на Сина. Селена участва в споровете между двете арианси фракции в Константинопол, като взима страната на Марин. Малко по-късно настъпва ново разделение в групата на последния. Този път споровете са не от верови характер, а във връзка с това, кой да е водач на тази общност. Впоследствие, при настъпването на ново разделение в групата на Марин, готите отново се намесват, взимайки този път страната на неговия противник Агапий, ръкоположен от последния преди спора за епископ на Ефес (Socr. HE 5.23; Soz. HE 7.17). Тези факти красноречиво подкрепят тезата за близки отношения между водача на готската арианска общност Селена и арианите от Константинопол и околностите на града.

Тези факти водят до недвусмисления извод, че по време на провеждането на Втория вселенски събор и след него, поне до смъртта на Теодосий I, между арианските общности

[2] В този смисъл първо правило на светите апостоли, четвърто правило на Първия вселенски събор. Следва да се има предвид, че ако има опити да се отмени вероопределението на Първия вселенски събор, то правилата му се ползват с уважение – в този смисъл и първо правило на Антиохийския събор.

на римските граждани и тези на готите съществуват много добри отношения, независимо от предходните сблъсъци от края на управлението на император Валент. Вероятно за тези връзки е допринесло и законодателството – както църковно (например вече цитираните първи и седми канон на Втория вселенски събор), така и светско (издаването на редица закони от Теодосий I), насочени срещу арианството в различните му разклонения. Напълно логично е последиците да сближават единомислещите маргинализирани групи, още повече, че религиозният водач на готите ариани Вулфила в личен план поддържа добри отношения с арианските епископи – римски граждани.

В заключение на гореизложеното може да се направят следните изводи:

– приложението на втори канон на Втория вселенски събор е възможно само за тези готи, които са в съгласие с православните – не са привърженици на нито една от посочените в първи канон ереси на евномиани, аномеи, ариани или евдоксиани, полуариани или духоборци, савелияни, маркелияни, фотинияни и аполинарияни;
– готите ариани не се приемат за част от Църквата по силата на първи канон и за тях не се прилага вторият канон на Втория вселенски събор. Едва след приемането им в църковно общение по правилата на седми канон те могат да станат част от нея и да попаднат под приложното поле на втори канон;
– те са отделна арианска община, възглавявана от свой епископ. Тази община не е в цялостна изолация спрямо всички други християнски общности. Независимо от обособеността си и своеобразната автономност на готите като федерати, тя поддържа близки отношения с тези арианска общини на римски граждани, с които има еднакви верови възгледи и е част от голямата арианска общност в източната част на Римската империя и в частност – на Балканите. Тези близки отношения продължават един сравнително продължителен период от време, тъй като независимо от законодателството срещу арианите, техните общини продължават да съществуват и през следващото столетие.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Pharr, C. 1952. The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions. Princeton, Princeton University Press, 643 s.

Philostorgius. Historia ecclesiastica, PG, t. 65, col. 459–638.

Rufinus Aquilensis. Historia ecclesiastica, PL, t. 21, col. 461–540.

Socrates. Historia ecclesiastica, PG, t. 67, col. 29–872.

Sozomenus, Historia ecclesiastica, PG, t. 67, col. 843–1630.

Stefanov, I. 1936. Pravila na sv. Pravoslavna tsarkva [Rules of the Holy Orthodox Church]. Sofia, Sayuz na sveshtenicheskite bratstva v Bulgaria. 514 s. (In Bulgarian).

Стефанов, И. 1936. Правила на светата Православна Църква. София, Съюз на свещеническите братства в България. 514 с.

Barnard, L. W. 1983. The Council of Serdica 343 A. D. Sofia, Synodal Publishing House, 225 s.

Barnes T. D. 2001. Athanasius and Constantius. Theology and Politics in the Constantinian Empire. Cambrige (Mass.), London, Cambridge Harvard University Press, XVIII, 343 s.

Bolotov, V. V. 1994a. Lektsii po istorii drevney tserkvi. II. Istoriya tserkvi do Konstantina Velikogo [Lectures on History of the Ancient Church. Church History up Till the Epoch of Constantine The Great]. Moskva, Spaso-Preobrazhenskiy Valaamskiy Stavropigialnyy monastyr, XVIII + 474 + XVII s. (In Russian).

Болотов, В. В. 1994а. Лекции по истории древней церкви. II. История церкви в период до Константина Великого. Москва, Спасо-Преображенский Валаамский Ставропигиальный монастыр, XVIII + 474 + XVII с.

Bolotov, V. V. 1994b. Lektsii po istorii drevney tserkvi. III. Istoriya tserkvi v period vselenskikh soborov [Lectures on History of the Ancient Church. Church History of The Ecumenical Counsels Period]. Moskva, Spaso-Preobrazhenskiy Valaamskiy Stavropigialnyy monastyr, XII + 340 s. (In Russian).

Болотов, В. В. 1994b. Лекции по истории древней церкви. III. История церкви в период Вселенских Соборов. Москва, Спасо-Преображенский Валаамский Ставропигиальный монастыр, XII + 340 с.

Budanova, V. P. 1999. Goty v epokhu velikogo pereseleniya narodov [Goths during the Epoch of The Great Migration of the Population]. Saint Petersburg, Aleteyya, 320 s. (In Russian).

Буданова, В. П. 1999. Готы в эпоху великого переселения народов. Санкт Петербург, Алетейя, 320 с.

Gidulyanov, P. V. 1908. Vostochnye patriarkhi v period cheterekh pervikh vselenskikh soborov [Eastern Patriarchs during the Period of the First Four Ecumenical Counsels]. Yaroslavl, IV + 774 s. (In Russian).
Гидулянов, П. В. Восточные патриархи въ періодъ четырехъ первыхъ вселенскихъ соборовъ. Ярославль, IV + 774 с.
Gramatikov, P. 2019. Filipopolskiyat sabor (Nikeysko pravoslavie i arianska eres) [The Council of Philippopol (Nicaean Orthodoxy and Arian Heresy)]. Plovdiv, Avto Print, 430 s. (In Bulgarian).
Граматиков, П. 2019. Филипополският събор (Никейско православие и арианска ерес). Пловдив, Авто Принт. 430 с.
Haas, C. 1997. Alexandria in Late Antiquity. Topography and Social Conflict. Baltimore and London, The John Hopkins University Press, XVIII + 494.
Hanson R. P. C. 1993. The Search for the Christian Doctrine of God. The Arian Controversy. 318–381. Edinburgh, T&T Clark, XXI + 931 s.
Hefele, Ch. J. 1894. History of the christian councils, from the original documents, to the close of the council of Nikaea, 325 A. D. Edinburgh, T&T Clark, XI + 502 s.
Hefele, Ch. J. 1896. A History of the Christian councils, from the original documents. Volume II. A.D. 326 to A.D. 429. Edinburgh, T&T Clark, XVI + 503 s.
Hess, H. 2002. The Early Development of Canon Law and the Council of Serdica. Oxford, Oxford University Press, s. 292.
Jones, A. H. M. 1964. The Later Roman Empire 284–602. A Social, Economic and Administrative Survey. Volume II. Oxford, Basil Blackwell, VI + 545.
Mathisen, R. 2014. Barbarian „Arian" Clergy, Church, Organization, and Church Practices. *Arianism: Roman Heresy and Barbarian Creed.* Dorchester, G. Berndt, R. Steinacher, s. 145–191.
Mironov, A. 1999. Istoriya antiokhiyskoy skhizmy v IV v.: evstafiane, meletiane I apollinariane [History of the Antiochian Schism in 4th Century: Eustathians, Meletians and Apollinarians]. *Khristianskoe chtenie*. Saint Petersburg, Issue 17, s. 88–113 (In Russian)
Миронов, А. 1999. История антиохийской схизмы в IV в.: евстафиане, мелетиане и аполлинариане. *Христианское чтение.* Санкт Петербург, вып. 17, 88–113.
Mitrofanov, A. Yu. 2006. Istoriya tserkovnykh soborov v Italii (IV–V vv.) [History of the Church Councils in Italy (4–5 C.)]. Moskva, Krutitskoe Patriarshee podvore, 626 s. (In Russian).
Митрофанов, А. Ю. 2006. История церковных соборов в Италии (IV–V вв.). Москва, Крутицкое Патриаршее подворье, 626 с.
Munkhamar L. 2012. Vulfila [Vulfila]. Sofia, Hemus group, 144 s. (In Bulgarian).
Мункхамар, Л. 2012. Вулфила. София, Хемус груп. 144 с.
Ribolov, S. 2014. Iisus Hristos: Asket ili Spasitel. Sotiriologichniyat smisal na Hristovoto chovechestvo v parwata faza na arianskite sporove (318–362) [Jesus Christ: An Ascetic or Saviour. The Soteriological Meaning of Christ's Humanity in the First Phase of the Arian Controversy (318–362)]. Sofia, University publishing house „Sv. Kliment Ohridski", XIV + 283 s. (In Bulgarian)
Риболов, С. 2014. Иисус Христос: Аскет или Спасител. Сотириологичният смисъл на Христовото човечество в първата фаза на арианските спорове (318–362). София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски", XIV + 283 с.
Suvorov, N. 1876. O tserkovnykh nakazaniyakh. Opyt izsledovaniya po tserkovnomu pravu [About Church Punishments. The Experience of Research on Ecclesiastical Law]. Saint Petersburg, VII + 337 s. (In Russian).
Суворов, Н. 1876. О церковныхъ наказанияхъ. Опытъ изслѣдованія по церковному праву. С. Петербург, VII + 337 с.
Trimingham, J. S. 1979. Christianity among Arabs in Pre-Islamic Times. London and New York, London New York Longman Group, XIV + 342 s.
Tsankov, S., I. Stefanov, P. Tsanev 1912. Pravilata na Sv. Pravoslavna tsarkva s talkovaniyata im. T. I. Pravilata na sv. apostoli, na sv. I, II, III и IV vselenski sabori [Rules of the Holy Orthodox Church with Interpretations. Tom I. The Rules of the Holy Apostles, and of the Holy I, II, III and IV Ecumenical Councils]. Sofia, CCXXVIII + 672 s. (In Bulgarian).
Цанков, С., И. Стефанов, П. Цанев 1912. Правилата на Св. Православна църква съ тълкованията имъ. Томъ I. Правилата на св. апостоли, на св. I, II, III и IV вселенски събори. София, CCXXVIII + 672 с.
Williams R. 1987. Arius: History and Tradition. London, Darton, Longman and Todd, XI + 348 с.
Wolfram, H. 1988. History of the Goths. Berkeley, University of California Press, XII + 613.

Дата на подаване на статията в редакцията – 6.07.2021 г.

DOI 10.7546/DS.2022.15.02
УДК 94(=161)(477.74)»06»

АНТИ НА ЛІВОМУ БЕРЕЗІ НИЖНЬОГО ДУНАЮ У VII СТ.

Олег Бубенок

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу Євразійського степу, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, вул. Грушевського 4, 01001, м. Київ, Україна,
helgebub@gmail.com, ORCID 0000-0002-0104-6081

У VII ст. анти Нижнього Подунав'я вже не згадувались у письмових джерелах як учасники подій того часу. Причину цього дослідники пояснювали тим, що тоді анти переселилися на правий берег Дунаю в межі Візантійської імперії. Є навіть відомості Феофілакта Сімокатти та Феофана, згідно з якими у 602 р. у візантійсько-аварській війні анти лівобережжя Нижнього Дунаю виступили на боці візантійців і за це зазнали нападу аварів. Їх і називали у VII ст. «северами». На думку деяких дослідників, існує зв'язок між «северами» Нижнього Подунав'я та «сіверянами» Середньої Наддніпрянщини, тому що термін «север» означає – «лівобережний».

Відомості Феофана дозволяють визнати, що після 602 р. частина антів залишилася на лівому березі Дунаю. Цілком можливо, що ці анти-перевізники стали васалами аварів. Їхній етнографічний опис цілком відповідає даним візантійських авторів про слов'ян на човнах-моноксилах, які у 626 р. допомагали аварам та персам штурмувати Константинополь. Феофан повідомляє, що вони прибули сюди з берегів Дунаю.

Лише у 680 р. болгарський хан Аспарух зміг вигнати остаточно з лівого берега Дунаю нащадків антів, бо ті були союзниками аварів, які були конкурентами болгарам. Тим нічого не залишалося, як повернутися на свою історичну батьківщину на Лівобережжі Середньої Наддніпрянщини. Не виключено, що це переселення могло б сприяти політичному домінуванню репатріантів з берегів Дунаю серед місцевих слов'янських племен. Археологічні знахідки того часу, представлені насамперед скарбами, свідчать, що ці переселенці не були носіями провінційної візантійської культури, але брали активну участь у торговому обміні з Візантією.

Щодо поширення етноніму «сіверяни» (севери) серед слов'янських племен Нижнього Дунаю та Лівобережної Наддніпрянщини існують два варіанти пояснення: або цей термін з'явився серед слов'ян на лівому березі Дунаю та на лівому березі Дніпра конвергентно; або нащадки антів принесли його з собою до Наддніпрянщини і поширили його там. На користь другого припущення може свідчити те, що термін «север» у російській та деяких слов'янських мовах означає частину світу – Північ (Север). Для позначення південної частини східних слов'ян це дивно. Зате на північ від слов'ян, які проживали на правому березі Дунаю у VII ст., знаходилися лівобережні анти. Цілком можливо, що у VII ст. серед нижньодунайських слов'ян термін «север» отримав ще одне семантичне значення і завдяки репатріації слов'ян з лівого берега Дунаю на лівий берег Дніпра поширився серед східних слов'ян у новому значенні.

Ключові слова: анти, Візантія, авари, севери, северяни, Дунай, Дніпро, репатріанти

THE ANTES ON THE LEFT BANK OF THE LOWER DANUBE IN THE 7TH CENTURY AD

Oleg Bubenok

Doc. Sci. (History), Professor, Chief Researcher of the Eurasian Steppe Department of A. Yu. Krymsky Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Hrushevsky Street, 4, Kyiv, 01001, Ukraine,
helgebub@gmail.com, ORCID 0000-0002-0104-6081

During the 7th century AD, the Antes of the Lower Danube were not mentioned in written sources as participants in the events of that time. The researchers explained the reason of it by the fact that the Antes then moved to the right bank of the Danube within the limits of the Byzantine Empire. There is even information by Theophylact Simokatta and Theophanes, according to which in 602 in the Byzantine-Avar war the Antes of the left bank of the Lower Danube supported the Byzantines and as a result they were attacked by the Avars. They were called as the "Severs" in the 7th century AD. According to the opinion of some researchers, there is a connection between the "Severs" of the Lower Danube and the "Severians" of the Middle Dnieper, because the term "Sever" means "Left bank".

Theophanes' information allows us to admit that after 602 a part of the Antes remained on the left bank of the Danube. Maybe, these Antes-Carriers became the vassals of the Avars. Their ethnographic description is quite consistent with the data of Byzantine authors about the Slavs on boats-monoxyls, who in 626 helped to the Avars and the Persians to storm Constantinople. Theophanes reported that they arrived here from the banks of the Danube. Only in 680, a Bulgarian Khan Asparukh expeled the descendants of the Antes from the left bank of the Danube, because they were allies of the Avars, who were competitors to the Bulgarians. They had returned to their historical homeland on the left bank of the Middle Dnieper region. Maybe, this resettlement could contribute to the political domination of repatriates from the banks of the Danube among the local Slavic tribes. Archaeological finds of that time, represented primarily by treasures, indicate that these settlers were not carriers of the provincial Byzantine culture, but they actively participated in trade exchange with Byzantium.

Concerning the spread of the ethnic name "Severians" (Severs) among the Slavic tribes of the Lower Danube and the Left-Bank Dnieper region, there are two options for explaining: or this term appeared among the Slavs on the left bank of the Danube and also on the left bank of the Dnieper convergently; or the descendants of the Antes brought it to the Dnieper region with them and then spread it there. The second assumption may be real, because the term "Sever" in Russian and some Slavic languages denotes a part of the World – the North. This designation for the southern part of the Eastern Slavs is strange. However, the left-bank Antes were located to the north from the Slavs, who were on the right bank of the Danube in the 7th century. It is possible that in the 7th century AD the term "Sever" received another semantic meaning among the Lower Danube Slavs and then it spread among the Eastern Slavs in a new meaning thanks to the repatriation of the Slavs from the left bank of the Danube to the left bank of the Dnieper.

Keywords: Antes, Byzantium, Avars, Severs, Severians, Danube, Dnieper, repatriates

У сучасній історіографії приділено чимало уваги антам у VI ст., які тоді мешкали на лівому березі Дунаю. Однак подальша їхня доля залишається загадкою. Це пов'зане з тим, що у VII ст. анти вже не згадуються у письмових джерелах як учасники подій того часу. Проте є свідчення деяких візантійських авторів, які дозволяють якось прояснити ситуацію.

Так, у творах Феофілакта Сімокатти та Феофана міститься досить цікава інформація про візантійсько-аварську війну в 602 р., де є останні згадки про антів. В «Історії» візантійського автора кінця VI – початку VII ст. Феофілакта Сімокатти, яка охоплює період з 582 по 602 рр., анти згадані як учасники подій у 602 р., коли ще при владі був візантійський імператор Маврикій. Саме тоді мала місце чергова аваро-візантійська війна, під час якої на боці аварів виступили слов'яни-«склавіни». Імператор Маврикій, побоюючись нападу аварів і склавінів на Візантію, наказав своєму стратигу Петру форсувати Дунай і закріпитися на ворожій території на лівому березі. За наказом Петра, іпостратиг Гудуїн переправився через Дунай і розбив ворогів ромеїв. Однак з боку аварів були дії у відповідь: «Тем временем каган, получив известие о набегах ромеев, направил сюда Апсиха с войском и приказал истребить племя антов, которые были союзниками ромеев» (Феофилакт 1957, 180).

Анти як учасники подій початку VII ст. згадуються також у «Хронографії» Феофана, візантійського автора VIII–IX ст. Проте його інформація про антів практично є компіляцією фрагмента з «Історії» Феофілакта Сімокатти, але з деякими доповненнями. При цьому інформація про антів міститься лише в лейпцизькому виданні в 1887 р. твору Феофана (Чичуров 1980, 34, 58), а в боннському ж виданні «Хронографії» Феофана від 1839 р. при описі зазначених подій анти взагалі не згадуються, а замість фігурують «перевізники» (Theophanis 1839, 438–439; Феофан 1890, 215). Описані Феофаном події дослідники продатували 602 р. Феофан, як і Феофілакт, повідомляє, що «василевс» ромеїв Маврикій був наляканий тим, що полководець аварів Апсіх на чолі «варварів» був посланий аварським

каганом на Візантію. І тому Маврикій пише Петру (стратигу. – О. Б.), щоб той повернувся на Дунай, а сам відправив «скрибона Боноса с флотом для переправы войска» (Чичуров 1980, 34, 58). Але Феофан, на відміну від Феофілакта, зазначив, що сам Петро, а не Гудуїн, очолив перехід через Дунай: «Петр, послав ипостратига Гудуина за Истр, захватил большую добычу» (Чичуров 1980, 34, 58). Подальше перелічення подій є скороченим варіантом повідомлення Феофілакта: «Узнав об этом, хаган послал Апсиха с войском уничтожить племя антов как союзников ромеев. После того как это случилось, часть варваров перешла к ромеям» (Чичуров 1980, 34, 58). Очевидно, анти допомагали візантійцям переправлятися на лівий берег Дунаю. Про це може свідчити те, що у боннському виданні «Хронографії» Феофана вони фігурують як «перевізники» (Theophanis 1839, 438–439; Феофан 1890, 215).

Подальша доля придунайських антів уявлялася дослідниками по-різному. Так, О. М. Приходнюк, який бачив в антах творців пеньківської археологічної культури, торкаючись причин зникнення антів з історичної арени та етноніму «анти» з письмових джерел, пов'язав це з подіями 602 р., описаними Феофілактом. На його думку, анти як союзники візантійців були розгромлені аварами і перейшли до Візантії. Однак він вважав, що вцілілі анти «залишилися на своїх місцях, зробивши свій внесок у процес наступного східнослов'янського етногенезу» (Приходнюк 1987, 147). Цим дослідник пояснює і те, чому пеньківська культура, як культура антів, припинила своє існування лише в другій половині VII ст. (Приходнюк 1989, 68).

Інший підхід до вирішення цього питання запропонував Г. А. Хабургаєв, який також пов'язував антів VI–VII ст. з носіями пеньківської культури Проте дослідник зазначив: «…все те, що говорили візантійські хроністи про антське суспільство, стосується життя слов'янського населення басейну Дунаю та Балканського півострова, а не району Середньої Наддніпрянщини… Це означає, що анти візантійських істориків – це предки східнобалканських (а не східноєвропейських, як зазвичай вважається) слов'ян, які разом з окремими групами склавенів склали «Союз семи (Дунайських) племен» і які пізніше (679 р.) підкорилися хану Аспаруху» (Хабургаєв 1979, 99–100). Як доказ цього, він наводить дані про мови південних слов'ян, серед яких болгарська (включно з македонською) значно відрізняється від інших за особливостями фонетики, що дає підстави пов'язувати їх походження з антськими прислівниками. Виходячи з цього, дослідник висловив припущення, що «дніпровські "анти" історично могли бути пов'язані з антами істориків VI ст., котрі колонізували Східні Балкани» (Хабургаєв 1979, 100).

Як бачимо, відповідно до цього робилося припущення, що після нападу аварів майже всі анти остаточно переселилися на правий берег Дунаю до Візантійської імперії. Їх і зустрів хан Аспарух під час свого походу проти Візантії в 679–680 рр. Вони були відомі як «сім родів» «славинів» та «северів». О. М. Приходнюк переконливо показав, що після 680 р. частина цих слов'ян могла повернутися на батьківщину до Середньої Наддніпрянщини на Правобережжі, де вони залишили після себе Пастирське городище (Приходнюк 2005, 2005).

Проте більш загадковою є проблема переселення частини нащадків придунайських антів на лівий берег Дніпра. У зв'язку з цим слід згадати думку деяких істориків і лінгвістів щодо того, що племена северів, які проживали спочатку на лівому березі, а потім на правому березі Нижнього Дунаю, мали безпосереднє відношення до сіверян лівобережної Середньої Наддніпрянщини. Походження назви «сіверяни» або «севери» є невирішеним питанням.

Так, Л. М. Гумільов вважав, що «севери» – це савіри, представники тюрко-угорського світу, які були асимільовані слов'янами (Гумільов 1993, 143–144). В Інтернеті набуло поширення твердження, що нібито археолог-славіст В. В. Сєдов стверджував, що термін «север» має скіфсько-сарматське походження і зводиться до іранського слова «чорний», що підтверджується назвою міста сіверян – Чернігів, а також іранськими гідронімами у басейні Сейму і Десни. Насправді, у роботах В. В. Сєдова такої етимології немає. Але в роботі О. М. Трубачова «Лінгвістичний аналіз гідронімів Верхньої Наддніпрянщини» вказуються назви з іранською (осетинською) основою *Seu – Сев*, *Сейм*, що означає «чорний», «темний» (Трубачов 2009, 320). Слід додати, що в багатьох індоєвропейських мовах досі терміни з основою Sev- // Svar- позначають «чорний, темний» (напр. в вірменській, нор-

везькій, шведській та ін.). У зв'язку з цим виникає питання: які семантичні значення міг нести у собі етнонім, що містить у собі вказівку на чорний колір? З контексту дунайсько-дніпровської батьківщини северів-сіверян це неможливо пояснити.

Проте О. М. Трубачов та О. В. Сухобоков висунули досить цікаву гіпотезу, згідно з якою в давньоруській мові термін «северный» означав насамперед – «лівий», «той, хто знаходиться на лівому березі» (Трубачов 1993, 299–300; Сухобоков; 2004, 163). Для нас особливий інтерес може становити припущення О. В. Сухобокова щодо наслідків появи орд хана Аспаруха на землях придунайських сіверян у другій половині VII ст.: «Не виключено, що певна частина сіверян, не маючи можливості терпіти гніт з боку нових прибульців, повернулася на прадідівські землі – Лівобережну Україну» (Сухобоков 2004, 163). Як підтвердження цього можна навести знахідку кераміки пастирського типу на поселенні Олександрівка I, що у басейні Десни на Чернігівщині. Ця знахідка дозволила дослідникам пам'ятника Р. В. Терпіловському та О. В. Шекуну продатувати шар Олександрівки I, де була виявлена пастирська кераміка, першою половиною VIII ст. Вони вважають, що на територію Лівобережжя переселялися окремі групи правобережного населення (Терпиловський, Шекун, 1996, 42, 44). Загалом вони уявляють дані процеси наступним чином: «Розселившись на просторах Лівобережжя, сахновсько-волинцівські племена увійшли в контакт з місцевими слов'янськими групами (носіями колочинської та пеньківської культур) та з алано-болгарським населенням, на що вказує насамперед знахідка характерного гончарного горщика пастирського типу з Олександрівки I, а також фрагмент подібної посудини з Роїща. З часом на цій змішаній основі формується власне волинцівська культура, виникає місцеве виробництво гончарного посуду, найбільш відомим із центрів якого стає городище Бітіца на Пслі» (Терпіловський, Шекун, 1996, 98). Однак кераміка волинцівського типу не має нічого спільного з посудом із Пастирського городища, ні тим більше з керамікою з Нижнього Подунав'я.

Виходячи з даних О. В. Сухобокова, маємо наступну картину: «Гончарна кераміка представлена корчагоподібними судинами присадкуватих пропорцій, з широкою горловиною, високим вертикальним віночком... Корчагоподібні судини виготовлялися з добре промішаної глини з домішками піску в тісті. Їхня гладка поверхня чорного або темно-коричневого кольору орнаментувалася комбінаціями лощених і врізних хвилястих або горизонтальних ліній» (Сухобоков 1975, 52–56). Як бачимо, кераміка пастирського типу є досить рідкісною на Лівобережжі Середньої Наддніпрящини, що може свідчити про відмінний характер процесів етнічного та культурного характеру, що відбувалися в передхозарський період на обох берегах Дніпра.

Хоча є інші археологічні підтвердження міграції населення з Нижнього Подунав'я до лісостепового дніпровського Лівобережжя. Це скарби. Насамперед, слід зазначити знахідку скарбу біля с. Харівка на території Сумської області, який виявив у 1949 р. Д. Т. Березовець. Аналіз набору речей показав їхнє різне походження в територіальному та хронологічному контекстах. Так, вдалося поділити речі на чотири групи. Перша була представлена балкано-візантійськими прикрасами; друга – виробами урало-сибірського стилю; третя – середньодніпровськими наборами пастирського типу; четверта – жіночими прикрасами прибалтійського походження. Ці вироби були виготовлені у VI – на початку VIII ст. (Приходнюк 2005, 55–57). Щодо походження скарбу О. М. Приходнюк зазначив: «Набори Харівського скарбу належали представнику заможних верств слов'янського суспільства. Але це був не місцевий вельможа, а людина, яка потрапила на Лівобережжя Дніпра із Заходу» (Приходнюк 2005, 57). Як бачимо, етнокультурна ситуація на Дніпровському Лівобережжі у період між експансіями болгар Кубрата та хозар була досить складною.

О. В. Сухобоков охарактеризував її таким чином: «... ймовірно, що окремі тюркські етнічні одиниці відступили в лісостеп лівого берега Дніпра на рубежі VII і VIII ст., куди в той же час повернулися і дунайські сіверяни – нащадки лівобережних слов'ян, які піддалися тиску з боку аспарухових болгар. Саме останні й принесли з собою прикраси типу Фотовізського та Харіївського скарбів, про що свідчать риси їхнього дунайського (провінційно-візантійського) виробництва, як це було доведено роботами О. І. Айбабіна та О. М. Приходнюка. Згадані вище болгари, які відселилися в лівобережний лісостеп, розселилися невеликими компактними групами серед слов'ян сіверянського племінного союзу, які відчули також тиск з боку Хозарського каганату, з часом стали своєрідним консолідуючим

ючим елементом у слов'янському середовищі, як Сівер, сіверяни "Повісті минулих літ"... Такий гіпотетично позначений огляд історичних подій знаходить підтвердження в досить відчутному прояві інокультурного (або іноетнічного) імпульсу на волинцівському етапі волинцівсько-роменської археологічної культури (ВРАК), поширеної саме на дніпровському Лівобережжі, яка, на думку багатьох дослідників, є археологічним еквівалентом сіверянського союзу (Д. Березовець, П. Третьяков, В. Сєдов, О. Сухобоков, А. Вінников та ін). Цей інокультурний елемент зафіксовано вже на пізньопіньківських (рубіж VII та VIII ст.) пам'ятниках басейну Сіверського Дінця, як це доводить харківський археолог М. Любичев...» (Сухобоков 2004, 163).

Таким чином, на сьогодні є підстави вважати, що частина нащадків придунайських антів під тиском болгар Аспаруха могла повернутися з території Східних Балкан на свою історичну батьківщину до Середньої Наддніпрянщини, де вони стали одними із творців археологічних культур VII–VIII ст., що отримали назви: «пам'ятки типу Пастирського-Хар'ївки», волинцівсько-роменська культура.

Якщо таке зворотне переселення антів до Лівобережної Наддніпрянщини мало місце, то питання в тому, з якого берега Дунаю – лівого чи правого – повернулися ці анти на історичну батьківщину. Ймовірно, що вони переселилися саме з лівого берега Дунаю. І на це є аргументи.

По-перше, зазначену О. В. Сухобоковим появу на Лівобережжі Дніпра новацій таких, як «прикраси типу Фотовізського та Харіївського скарбів» з рисами «дунайського (провінційно-візантійського) виробництва» (Сухобоков 2004, 163), можна пояснити не міграцією з правобережя Дунаю антів, а результатом торгового обміну чи військовими трофеями. Майже повна відсутність на Лівобережжі Дніпра матеріалів пастирського типу та наявність виробів із Візантії у вигляді лише прикрас дозволяють вважати, що придніпровські сіверяни не були власне носіями провінційної візантійської культури. Це можна пояснити лише тим, що до повернення на історичну батьківщину вони ніколи не мешкали на території Візантійської імперії.

По-друге, немає даних про те, що у VII ст. частина правобережних придунайських северів могла переселитися на Лівобережжя Дніпра. Так, про події на Балканах 680 р. Феофан писав: «Преследуя ромеев до Дуная и переправившись через него, [булгары] дошли до так называемой Варны, поблизости от Одисса и здешнего материка. Они увидели местность, хорошо укрепленную: сзади – рекою Дунаем, спереди и с боков – ущельями и Понтийским морем. Покорив из живущих там племен славинов так называемые семь родов, северов булгары расселили от начала ущелья Берегава до восточных областей, а на юге и на западе до Аварии – остальные семь родов, которые платили им дань» (Чичуров 1980, 62). Никифор, сучасник Феофана, аналогічно описує прихід булгар Аспаруха на Балкани, але при цьому не згадує племінні назви. Про них він повідомляє таке: «Переправившись через Истр, булгары располагаются у так называемой Варны, поблизости от Одисса и лежащего выше материка, увидев, что это место укреплено и защищено со всех сторон рекой и недоступностью. Они подчиняют живущие поблизости славянские племена и одним из них поручают охранять области, прилежащие к аварам, другим смотреть – за соседними с ромеями землями» (Чичуров 1980, 162). Як бачимо, севери залишилися на Правобережжі Дунаю.

По-третє, привертає увагу наступна фраза Феофана щодо наслідків походу аварів проти антів у 602 р.: «После того как это случилось, часть варваров перешла к ромеям» (Чичуров 1980, 34, 58). Питання в тому, що сталося з тією частиною антів-«варварів», які не переселилися до Візантії? Цілком можливо, що вони залишилися на лівому березі Дунаю і стали васалами чи союзниками аварів. Авари могли залучати їх до участі у походах проти Візантії. Природно, що в цей період анти могли бути приховані під узагальнюючим терміном «авари» і не лише.

Так, Феофан повідомляє, що під час останньої візантійсько-сасанідської війни у 626 р. шах Хосров послав свого полководця на Константинополь, «чтобы он заключил союз западных гуннов, которых называют аварами, с булгарами, славами и гепидами и чтобы они выступили против этого города и осадили его» (Чичуров 1980, 34, 58). Особливий інтерес може становити згадка про термін «склавіни», тобто слов'яни. Дослідники згодні, що в даному випадку мова може йти про підвладних аварам слов'ян. Зазвичай у цих

слов'янах бачать центральноєвропейських. Хоча й не виключено, що це могли бути і анти, які залишилися на лівому березі Дунаю, про яких під 602 р. згадували Феофілакт Сімоката та Феофан Сповідник.

Етнографічний опис цих слов'ян, що міститься у творах Георгія Пісиди, «Великоденній хроніці», Феодора Сінкелла, Никифора та Феофана, не суперечить цьому. Всі ці автори повідомляють, що у 626 р. штурмом взяти Константинополь із суші авари та їхні союзники не змогли. І тоді вони звернулися по допомогу до своїх союзників-слов'ян, щоб ті через Боспор переправили на європейський берег персів. Слов'яни на своїх моноксилах (човнах-однодревках) вирушили до Боспорської протоки. Але цей рейд був дуже невдалий для них, бо візантійський флот перегородив їхнім моноксилам шлях і багатьох із цих слов'ян знищив. Після цього аварам та персам так і не вдалося захопити Константинополь. Ця військова кампанія для них закінчилася повною невдачею (СДПИС 1995, 67–68, 77–78, 85, 227, 271; Чичуров 1980, 59, 160–161). Як бачимо, тут слов'яни постали перевізниками через водну перешкоду, чим і вирішили скористатися аварський каган. Аналогічну характеристику дав антам Феофан при описі подій 602 р., коли анти допомогли візантійцям переправитися на лівий берег Дунаю, за що поплатилися (Чичуров 1980, 58).

Виникає питання: звідки в 626 р. прийшли слов'яни на Боспор? З цього приводу Никифор повідомляє: «славяне…выступили с реки под названием Варвис (Бербисс)» (СДПИС 1995, 227; Чичуров 1980, 160–161). Г. Г. Літаврін вважав, що це «річка, що впадає в Золотий Ріг проти Влахерн» (СДПІС 1995, 237, прим. 14). На думку ж І. С. Чичурова, тут згадана «Каджітанесу – річка, що впадає в північний край затоки Золотий Ріг» (Чичуров 1980, 173, прим. 49). Навряд чи це було постійне місце проживання згаданих слов'ян, бо Великоденна хроніка і Феодор Сінкелл повідомляють нам, що вони транспортували до цього свої моноксили суходолом (СДПИС 1995, 77, 85). Феофан ж із цього приводу повідомляє: «Придвинув к нему много машин и привезя с Истра в долбленых ладьях бесчисленные и превышающие счет полчища, они заполнили залив [Золотого] Рога» (СДПІС 1995, 273). Коментуючи даний пасаж Г. Г. Литаврін зазначив: «Про те, що слов'янські однодревки доставили з Істра незліченні полчища (зрозуміло, слов'ян), тобто човни були доставлені не лише заради облоги та переправи персів, але використані як транспортний засіб, повідомляє тільки Феофан. Швидше за все (така наша думка), це були дакійські слов'яни та слов'яни Місії та Малої Скіфії, які оселилися тут після відходу військ імператора в 602 р. з дунайського кордону» (СДПИС 1995, 311, прим. 254). Проте той же Феофан повідомляє, що у 602 р. після аварського погрому лише «часть варваров перешла к ромеям» (Чичуров 1980, 58). Це змушує припускати, що нащадки антів, які залишилися на лівому березі Нижнього Дунаю, могли взяти активну участь у штурмі Константинополя в 626 р. Цілком можливо, що вони були під владою аварського кагана.

Лише в 680 р. болгарський хан Аспарух міг вигнати остаточно з лівого берега Дунаю нащадків антів, бо вони були союзниками аварів, які були конкурентами болгарам. Тим нічого не залишалося, як повернутися на свою історичну батьківщину на Лівобережжя Середньої Наддніпрянщини. Не виключено, що це переселення могло б сприяти політичному домінуванню репатріантів з берегів Дунаю серед місцевих слов'янських племен.

У зв'язку з цим залишається незрозумілим питання з поширенням етноніму «сіверяни» (севери) серед слов'янських племен Нижнього Дунаю та Лівобережної Наддніпрянщини. Як зазначалося, у давньоруській мові термін «северный» означав насамперед – «лівий», «той, хто знаходиться на лівому березі» (Трубачов 2003, 299–300; Сухобоков 2004, 163). Існують два варіанти пояснення причин поширення даного етнічного терміна у двох регіонах. Або цей термін з'явився серед слов'ян на лівому березі Дунаю та на лівому березі Дніпра конвергентно. Або нащадки антів принесли його до Наддніпрянщини з собою і поширили його там. Як аналог, можна навести факт проживання «северів» на правому березі Дунаю в VII ст. На користь останнього припущення може свідчити, наприклад, семантичне значення терміна «север» у російській та деяких слов'янських мовах, що означає частину світу – Північ (Север). І якось дивно виглядають сіверяни, як мешканці Півночі, на південній околиці східнослов'янських племен. На північ від слов'ян, які були на правому березі Дунаю в VII ст., перебували лівобережні анти. Цілком можливо, що у VII ст. в середовищі нижньодунайських слов'ян термін «север» набув ще одного семантичного значення – він став позначати слов'ян, які проживали на північному березі Дунаю щодо

племен слов'ян, котрі мешкали на південному березі річки. Повернення нащадків лівобережних антів на історичну батьківщину могло сприяти поширенню серед частини східних слов'ян терміна «север» у новому семантичному значенні, що став використовуватись для позначення частини Світу.

Отже, є підстави вважати, що у 602 р. під тиском аварів не всі анти пішли на правий берег Дунаю в межі Візантії. Анти, які залишилися на лівому березі Дунаю, потрапили під владу аварів і брали участь у війнах аварів проти Візантії. Тому ці події призвели до того, що термін «анти» зник із історичних хронік. В результаті, одна із назв антів-слов'ян – «севери», що означала «лівобережні», – протягом VII ст. набула нового семантичного значення – «ті, які знаходяться в північній стороні». Після походу хана Аспаруха наприкінці VII ст. ці слов'яни могли повернутися назад на Лівобережжя Середньої Наддніпрянщини, започаткувавши новий племінний союз сіверян.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Gumilev, L. N. 1993. Tysyacheletiye vokrug Kaspiya [Millennium Around the Caspian Sea]. Moskva, 340 s. (In Russian).

Гумилёв, Л. Н. 1993. Тысячелетие вокруг Каспия. Москва, 340 с.

Prikhodnyuk, O. M. 1989. Anty i pen'kovskaya kul'tura [The Antes and Pen'kovskaya Culture]. *Drevniye slavyane i Kiyevskaya Rus' [The Ancient Slavs and the Kievan Rus']*. Kiyev, Naukova dumka, s. 58–69. (In Russian).

Приходнюк, О. М. 1989. Анты и пеньковская культура. *Древние славяне и Киевская Русь*. Киев, Наукова думка, с. 58–69.

Prykhodnyuk, O. M. 1997. Anty ta avary [The Antes and the Avars]. *Problemy pokhodzhennya ta istoriya rozvytku slov"yan [Problems of Origin and History of Development of the Slavs]*. Kyyiv–L'viv, s. 142–148. (In Ukrainian).

Приходнюк, О. М. 1997. Анти та авари. *Проблеми походження та історія розвитку слов'ян.* Київ–Львів, с. 142–148.

Prykhodnyuk, O. M. 2005. Pastyrs'ke horodyshche [The Pastyrs'ke Fortress]. Kyyiv–Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 244 s. (In Ukrainian).

Приходнюк, О. М. 2005. Пастирське городище. Київ–Чернівці, Зелена Буковина, 244 с.

SDPIS – Svod drevneyshikh pis'mennykh izvestiy o slavyanakh [A Collection of Ancient Written Evidence about the Slavs]. 1995, ed. G. G. Litavrin, Moscow, «Vostochnaya literatura» RAN, vol. II (VII–IX vv.), 590 s. (In Russian).

СДПИС – Свод древнейших письменных известий о славянах. 1995. Т. II (VII–IX вв.) / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва, «Восточная литература» РАН, 590 с.

Sukhobokov, O. V. 1975. Slavyane Dneprovskogo Levoberezh'ya (Romenskaya kul'tura i eyë predshestvenniki) [The Slavs of the Dnieper Left Bank (Romenskaya Culture and Its Predecessors)]. Kiyev, Naukova dumka, 163 s. (In Russian).

Сухобоков, О. В. 1975. Славяне Днепровского Левобережья (Роменская культура и её предшественники). Киев, Наукова думка, 163 с.

Sukhobokov, O. V. 2004. Tyurkomovni narody v istoriyi naselennya livoberezhno-dniprovs'kykh lisostepiv Ukrayiny (arkheolohichnyy aspekt) [The Turkophone Peoples in the History of the Population of the Left-Bank-Dnieper Forest-Steppes Zone of Ukraine (Archaeological Aspect)]. *Khazarskyy al'manakh [Khazar almanac]*, Kyev–Khar'kov, vol. 3, s. 160–175. (In Ukrainian).

Сухобоков, О. В. 2004. Тюркомовні народи в історії населення лівобережно-дніпровських лісостепів України (археологічний аспект). *Хазарский альманах*, Киев–Харьков, т. 3, с. 160–175.

Terpylovs'kyy, R. V., Shekun O. V. 1996. Oleksandrivka I – Bahatosharove slov'yans'ke poselennya bilya Chernihova [Oleksandrivka I – A Multi-Layered Slavic Settlement Near the Chernihiv City]. Chernihiv, Siveryans'ka dumka, 128 s. (In Ukrainian).

Терпиловський, Р. В., Шекун О. В. 1996. Олександрівка І – Багатошарове слов'янське поселення біля Чернігова. Чернігів, Сіверянська думка, 128 с.

Trubachev, O. N. 2003. Etnogenez i kul'tura drevneyshikh slavyan: Lingvisticheskiye issledovaniya [Ethnogenesis and Culture of the Ancient Slavs: Linguistic Researches]. Moskva, Nauka, 489 s. (In Russian).

Трубачев, О. Н. 2003. Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования. Москва, Наука, 489 с.

Trubachev, O. N. 2009. Lingvisticheskiy analiz gidronimov Verkhnego Podneprov'ya [Linguistic Analysis of Hydronyms of the Upper Dnieper Region]. *Trubachev O. N. Trudy po etimologii: Slovo. Is-*

toriya. Kul'tura [Trubachev O. N. Works on Etymology: Word. History. Culture]. Moskva: Rukopisnyye pamyatniki Drevney Rusi, t. 4, s. 9–382. (In Russian).
Трубачев, О. Н. 2009. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. *Трубачев О. Н. Труды по этимологии: Слово. История. Культура.* Москва: Рукописные памятники Древней Руси, т. 4, с. 9–382.

Feofan. 1890. Letopis' vizantiytsa Feofana ot Diokletiana do tsarya Mikhaila i syna ego Feofilakta [Chronicle by the Theophanes Byzantine from Diocletian to Tsar Michael and His Son Theophylact] / Per. s grech. V. I. Obolenskogo i F. A. Ternovskogo. Sankt Peterburg, 680 s. (In Russian).
Феофан. 1890. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царя Михаила и сына его Феофилакта / Пер. с греч. В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского. Санкт-Петербург, 680 с.

Feofilakt Simokatta. 1957. Istoriya [History] / Per. s grech. S. P. Kondrat'yeva. Moskva, AN SSSR, 224 s. (In Russian).
Феофилакт Симокатта. 1957. История / Пер. с греч. С. П. Кондратьева. Москва, АН СССР, 224 с.

Khaburgayev, G. A. 1979. Etnonimiya «Povesti vremennykh let» [Ethnonymy of "Tale of Bygone Years"]. Moskva, MGU, 232 s. (In Russian).
Хабургаев Г. А. 1979. Этнонимия «Повести временных лет». Москва, МГУ, 232 с.

Chichurov, I. S. 1980. Vizantiyskiye istoricheskiye sochineniya: «Khronografiya» Feofana, «Breviariy» Nikifora [Byzantine Historical Works: "Chronography" by Theophanes, "Breviary" by Nicephorus], ed. V. T. Pashuto. Moskva, Nauka, 216 s.
Чичуров, И. С. 1980. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора / Отв. ред. В. Т. Пашуто. Москва, Наука, 216 с.

Theophanis. 1839. Chronographia. *Corpus scriptorum Historiae Byzantinae*. Bonnae, vol. I, 620 p.

Стаття надійшла у редакцію – 30.06.2021 р.

DOI 10.7546/DS.2022.15.03
УДК 930.2:[929:2-36]:94(37-11)»08/10»

АГИОГРАФСКИ СВЕДЕНИЯ ЗА ВРАЖЕСКИ НАХЛУВАНИЯ НА ВИЗАНТИЙСКА ТЕРИТОРИЯ (IX–XI В.)

Елена Делвинска

докторант в Института за балканистика с Център по тракология към БАН,
ул. „Московска“ № 45, 1000 София, България,
eldelvinska@gmail.com, ORCID 0000-0001-6414-1695

През разглеждания период Византия е принудена да защитава границите си на няколко фронта. Арабите нанасят на Империята множество удари. Арабски пирати завладяват Крит и островът се превръща в център, от който техните кораби извършват набези към околните острови и крайбрежни райони. Северноафриканските араби извършват набези в Южна Италия и завладяват почти цяла Сицилия. Империята е принудена да хвърли значителни военни и финансови ресурси, за да защити владенията си в Мала Азия. Тежки поражения Византия търпи и от засилващата се българска държава. Войната с българите продължава близо тридесет години. Започнали и руски нападения над Херсон и южното крайбрежие на Черно море.

Това време на войни, несигурност и опустошения има негативни последствия върху живота на византийците. Много жени останали вдовици, защото съпрузите им загинали в битки, немалко градове били разграбени и разрушени. Населението в засегнатите райони потърсило спасение в земите в центъра на Империята, мнозина били пленени и продадени в робство. Тези събития намерили отражение в редица исторически извори – хроники, военни трактати, законодателни актове.

Множество сведения за нападения, отвличания и продаване в робство, а също и за бягство от завладените земи, намираме в агиографските съчинения. Те са ценен извор, съдържащ факти за войни, нашествия и бунтове, както и за различните социални идеи, за погледа към света и естетическите концепции през Средновековието. Ето защо анализът на житийните текстове ни дава информация за различни политически, социални и икономически явления. С оглед темата на настоящата конференция тук акцентът пада върху сведенията за вражески нахлувания, описани в житийната литература от посочения период.

В доклада се разглеждат сведения за вражески нахлувания, отразени в житията на св. Йоаникий Велики (IX в.), св. Анастасия от Егина (IX в.), св. Теодора, св. Теоктиста от Лесбос (IX в.), св. Георги Декаполит (IX в.), св. Георги Амастридски (IX в.), св. Илия Нови (XI в.), св. Лука Еладски (X в.), св. Мария Нова (X в.), св. Нил от Росано (X в.), св. Кирил Филеот (XI в.).

Ключови думи: Византийска империя, византийска агиография, светци, животи, вражески нашествия

HAGIOGRAPHIC SOURCES ABOUT ENEMY INVASIONS ON BYZANTINE TERRITORY (9–11TH C.)

Elena Delvinska

Ph.D. candidate in Institute of Balkan Studies and Centre of Thracology at the Bulgarian Academy of Sciences, 45 Moskovska str., Sofia, 1000, Bulgaria,
eldelvinska@gmail.com,ORCID 0000-0001-6414-1695

During the considered period, the Byzantine empire was forced to defend its borders on several fronts. The Arabs inflicted numerous invasions on the empire. Arab pirates conquered Crete and the island became a center from which their ships raided the surrounding islands and coastal areas. The North African Arabs invaded southern Italy and conquered almost all of Sicily.

The empire was forced to throw significant military and financial resources to defend its possessions in Asia Minor. Byzantium also suffered heavy defeats from the growing Bulgarian state. The war with the Bulgarians lasted nearly thirty years. Russian attacks on Kherson and the southern coast of the Black Sea also began.

This time of war, insecurity and devastations had negative consequences for the lives of the Byzantines. Many women were left widows because their husbands died in battle, and many cities were looted and destroyed. The population of the affected areas sought refuge in the lands in the center of the empire, many were captured and sold into slavery. These events were reflected in a number of historical sources, such as chronicles, military treatises, legislation.

We find a lot of information about attacks, kidnappings and slavery, as well as about escaping from the conquered lands in the hagiographic works. They are a valuable source, containing facts about wars, invasions and riots, as well as various social ideas, worldviews and aesthetic concepts in the Middle Ages. That is why the analysis of life texts gives us information about various political, social and economic phenomena. In view of the topic of this conference, the emphasis here is on the information about enemy invasions, described in the hagiographical literature of that period.

The the article examines information about enemy invasions, reflected in the lives of St. Ioannicius the Great (9th century), St. Athanasia of Aegina (9th century), St. Theodora of Thessalonike, St. Theoktiste of Lesbos (9th century), St. Gregory the Decapolitan (9th century), St. George of Amastris (9th century), St. Elias of Enna (9th century), St. Luke of Steiris (10th century), St. Mary the Younger (10th century), St. Neilos of Rossano (10th century), St. Cyril the Phileot (11th century).

Keywords: Byzantine Empire, byzantine hagiography, saints, lives, enemy invasions

Още през VII в. започват трудни времена за Източната Римска империя, произтичащи от дългата и изтощителна война със Сасанидите, славянските нашествия по северната граница и образуваното впоследствие Българско царство. На юг могъщият Арабски халифат откъснал от Империята голяма част от Италия. Африка, Месопотомия, Сирия и Палестина също попаднали под властта на арабите. През последвалия период Византия, освен че загубила големи части от териториите си, е разтърсвана и от вътрешни проблеми, като споровете между иконоборци и иконопочитатели.

Византия е принудена да защитава границите си на няколко фронта. Арабите нанасят на Империята множество удари. Арабски пирати завладяват Крит и островът се превръща в център, от който техните кораби извършват набези към околните острови и крайбрежни райони. Северноафриканските араби извършват набези в Южна Италия и завладяват почти цяла Сицилия. Империята е принудена да хвърли значителни военни и финансови ресурси, за да защити владенията си в Мала Азия. Тежки поражения Византия търпи и от засилващата се българска държава. Войната с българите продължава близо тридесет години. Започнали и руски нападения над Херсон и южното крайбрежие на Черно море. Често земите на Империята били обект не само на завоевателни походи, но и на бързи набези с цел събиране на пари и роби.

Това време на войни, несигурност и опустошения има негативни последствия върху живота на византийците. Много жени останали вдовици, защото съпрузите им загинали в битки, немалко градове били разграбени и разрушени, мнозина били пленени и продадени в робство. Населението в засегнатите райони потърсило спасение в земите в центъра на Империята. Всичко това пречело и на развитието на икономиката и търговията. Най-силно тежките последици от вражеските нашествия се усещали в пограничните райони. Това довело до обезлюдяване на островите, мигриране на населението, промяна в начина на живот. Мореплаването станало опасно заради набезите на арабските пирати с център о-в Крит. Нашествията нарушавали стопанския живот в изложените на нападения райони. Тези събития намерили отражение в редица исторически извори като хроники, военни трактати, законодателни актове.

Множество сведения за нападения, отвличания и продаване в робство, а също и за бягство от завладените земи, намираме в агиографските съчинения. Важно е да се уточни, че в агиографските текстове всичко е подчинено на една цел – култа. Затова във всяко житие на мъченик агиографският документ се стреми да запази указанието за мястото, където лежат неговите мощи (център на култа), и за времето, когато се отбелязва неговата памет. Те са наречени от Иполит Деле агиографски координати (Delehaye 1934, 7). Житията, както пише Герасим Петрински (Voenno-istorichski sbornik, 84/4, 135), имат преди всичко

агитационна функция – да въздействат върху определена аудитория, чийто дух трябва да бъде поддържан, чиято групова кохерентност трябва да бъде запазвана и чиято решителност да брани земите си трябва да бъде непрекъснато подклаждана. Реторическият аспект при изследването на текстовете има и друга важна функция. Всяко средновековно агиографско произведение (било то византийско, старобългарско или западноевропейско) си служи с определен специфичен код, формиран от определени сюжети, мотиви и отделни образи (библейски, фолклорни, литературни). Подобни елементи, които бихме могли да наречем метаезикови идиоми, имат актуална функция в конкретния исторически момент и са разбираеми за своята аудитория, но днешният читател е подложен на риска да ги възприеме като сведения за реални събития, а не като препратки към познати на тогавашния човек изразни средства с метафоричен характер.

Агиографските съчинения се различават по своя стил и език в зависимост от публиката, за която са писани. Езикът и стилът са по-опростени, ако целта на агиографския текст е да достигне до по-широка публика. Други текстове, писани на висок стил, са предназначени за образования управленски и църковен елит, като в повечето случаи авторите са представители на същата група. Тематично агиографията е много разнообразна и въпреки трансценденталния си характер тя не напуска земята. В нея намират отражение политически събития, придворни интриги, църковни борби, догматични спорове. Тя дава сведения за изучаването на църковната история, ежедневния живот, историята и културата както на Византия, така и на страните, приели православието от нея. Между страниците на агиографските съчинения, както пише София Полякова, има богата палитра от личности – не само свети и благочестиви християни, но и демони, блудници, лихвари, магьосници и т.н. (Polyakova 1995, 5).

Изследването на житийните текстове ни дава поглед върху културата, менталността, ценностната система на средновековния византиец, религиозното му съзнание, вътрешния му свят, представата за смъртта, детството, брачния живот, правната система, вярата в магии и чудеса. Независимо от своята специфика, житийните текстове са ценен извор, съдържащ факти за войни, нашествия и бунтове, както и за различните социални идеи, за погледа към света и естетическите концепции през Средновековието. Ето защо техният анализ ни дава информация за различни политически, социални и икономически явления.

През средновизантийския период агиографският жанр преживява разцвет. Именно тогава окончателно се оформят образите на светците, както и наборът от качества, които те трябва да притежават. Тази епоха в историята на византийската агиография се свързва с името на Симеон Метафраст, който придава литературна форма на съставените до този момент анонимни жития на християнски мъченици. Оттук произлиза и прякорът му Μεταφραστής (букв. „преводач“). Той променя житията в нещо различно, придавайки им морализаторски и панегиричен характер. Неговият труд се превръща в стандарт за всички следващи източни и западни автори на жития (Høgel 2002, 158).

Ситуацията в Империята след арабската инвазия през VII и VIII в. също трябва да се вземе предвид. Споменът за светците от земи, сега завладяни от неверници, придобива все по-голямо значение. Още от Втория иконоборски период (787–843) до времето на Симеон Метафраст се наблюдава и появата на много нови светци. В техните жития рефлектират културните и социални проблеми през тази бурна за Империята епоха.

Житията безспорно дават актуална информация за реални събития, доста често от първа ръка. Тези сведения допълват картината на едно бурно за Византия време, с която разполагаме от произведенията на историците и хронографите.

С оглед темата на настоящата конференция акцентът е върху сведенията за вражески нахлувания, описани в житийната литература от посочения период.

В статията се разглеждат сведения за вражески нахлувания, отразени в житията на св. Йоаникий Велики (IX в.), св. Анастасия от Егина (IX в.), св. Теодора Солунска, св. Теоктиста от Лесбос (IX в.), св. Григорий Декаполит (IX в.), св. Георги Амастридски (IX в.), св. Илия Нови (XI в.), св. Лука Еладски (X в.), св. Мария Нова (X в.), св. Нил от Росано (X в.), св. Кирил Филеот (XI в.).

Арабските нашествия през този период намират отражение във византийската агиография. Така в житията на светците се срещаме с много теми, свързани с исляма. В тях

предимно са отразени изпитанията, на които били подлагани християните в резултат на арабските нашествия във Византия.

Такива сведения откриваме в житието на Теодора Солунска (812–892). Теодора, заедно със съпруга си, е принудена да напусне Егина заради арабските нападения. В житието се говори, че при завладяването на острова арабите пленили много от жителите му, като голяма част от тях били убити, в това число и братът на св. Теодора. Бъдещата светица заедно със съпруга си и баща си потърсила сигурност във вътрешността на Империята и се преселила в Солун. След смъртта на съпруга си и две от децата им и посвещаването на третото им дете на монашески живот, Теодора влиза в манастир, където прекарва останалите петдесет и пет години от живота си.

Хронологията на живота на Теодора изглежда съвсем сигурна. Агиографът подробно описва възрастта ѝ във всяка фаза от нейния живот, а също така предоставя някои абсолютни дати, като смъртта на светицата на 29 август, 6400 години след създаването на света, което съответства на шестата царствена година на император Лъв VI (892) (Talbot 1996, 106).

Житието на св. Теодора Солунска е написано от Григорий Клирик ок. 894 г. То оцелява в две версии: едната е намерена в московския ръкопис от XII в. (Синодална библиотека 390) и е редактирана от епископ Арсений (Арсений 1890, 1), а другата е запазена във Ватиканския ръкопис от XIII или XIV в. (Palatinus gr. 211), редактиран от Е. Куртц. Повечето учени приемат гледната точка на Куртц, че версията във Ватиканския ръкопис представлява по-късна парафраза (вероятно написана през последните десетилетия на XIII в.) на оригиналната композиция на Григорий от края на IX в.

Друга светица, също родом от Егина, е Анастасия. Тя е дъщеря на християнски благородници. Родителите ѝ я принуждават да сключи брак, който се оказва кратък, тъй като съпругът ѝ умира по време на арабска атака срещу острова. Впоследствие е издаден императорски указ, с който се нарежда на неомъжените жени и вдовици да се женят за чужденци и за втори път родителите ѝ я принуждават да се омъжи. След няколко години брачен живот тя убедила съпруга си, че трябва да се оттеглят от света и да положат монашески обети.

За живота на Анастасия знаем от житие, запазено в един ръкопис – Vaticanus Graecus 1660. Авторът на житието е анонимен. То не може да бъде датирано с точност, но базирайки се на информацията в него, Анастасия вероятно е живяла по времето на ранните арабски набези на Егейските острови през първата половина на IX в. Императорският указ, който принуждава вдовиците да се женят за чужденци, вероятно, както пише Ан-Мари Талъбът (Talbot 1996, 139), е бил обнародван от император Теофил (829–842). Авторът е бил очевидец на посмъртните чудеса на светицата и е разговарял с монахини, които са живели с Анастасия в манастира. Вероятно той е писал в рамките на кратък период след смъртта ѝ, със сигурност преди 916 г., датата на Ватиканския ръкопис. Житието ни дава сведения както за големия брой овдовели войнишки съпруги, така и за нарастването на числеността на византийската армия за защита границите на Империята.

Сведения за арабски нашествия откриваме в житието на още една светица – Теоктиста от Лесбос. Според нейното житие тя е родена близо до град Метимна, на Егейския остров Лесбос. След като загубила родителите си в ранното детство, е настанена в женски манастир, където по-късно полага монашески обет. На осемнадесет години е взета в плен от арабски пирати от Крит, които нахлуват в родния ѝ Лесбос. Тя успява да се спаси, когато корабът спира за малко на необитаемия о-в Парос, където прекарва тридесет и пет години в отшелничество.

Житието на Теоктиста е дело на магистър Никита и представлява история в историята. Докато придружава адмирал Химерий на мисия при арабските владетели на Крит (през 910 г.), авторът и неговите спътници са принудени от вятъра да акостират в Парос. По време на краткия си престой там те се натъкват на светец отшелник на име Симеон, който разказва на Никита историята на Теоктиста, както самият той я е чул няколко години порано от евбейски ловец. Отбелязвайки приликите между това житие и житието на Мария Египетска, агиографите смятат, че Никита не е написал биография на исторически светец, а история на легендарна фигура. Житието на Теоктиста обаче се отклонява от своя модел както в необичайния си литературен формат, така и в характера на своята героиня. За разлика

от Мария Египетска, Теоктиста е представена като целомъдрена жена, чиято борба не е срещу плътските демони, а срещу опустошенията, причинени от войната и вражеските набези. Като такава тя прилича на Анастасия от Егина и на Теодора Солунска. Нейното житие отразява политическия и социален климат на IX в. То предоставя информация относно арабските набези и техния ефект върху островите в Егейско море след завземането на Крит.

Понякога на Божиите хора се налагало да изпълняват и дипломатически мисии, за да защитят интересите на християнското паство. Такъв пример намираме в житието на Евтимий Сардийски (Senina 2015, 324), изпратен от императрица Ирина в Багдад. В житието на св. Константин Философ се споменава за това, че император Михаил III го изпратил при арабите, за да договори размяна на пленници.

Житията разказват, че в градовете, завладени от нашествениците, били разрушавани църкви и гробове на светци от по-ранни периоди. Говори се и за защитата на християнското население от чудодейните мощи на светци, намиращи се в земите, подложени на нашествия.

В житието на св. Георги от Амастрида (днес Амасра, на брега на Пафлагония) се говори как бъдещият светец оглавил отбраната на града срещу арабските нашествия. Житието ни дава сведения за това, каква била съдбата на населението от завладения град: „Случило се нашествие на неприятели и при това по-тежко от всички някога споменавани нашествия. Без разлика на пол и възраст хората били взимани в плен от ръцете на беззаконниците, годните да носят оръжие, а също старците и децата били посечени с меч. С едните постъпили така от страх, за да не предприемат нещо юношеско или смело, другите били изтребени като безполезни и неносещи никаква изгода...“ (Vasilyevskiy 1908–1930, vol. 3, 329).

Друга важна тема, засегната в житията, е мисионерската дейност на светците, които проповядвали християнството на мюсюлманите. Такива сведения откриваме в житието на св. Илия Нови (823–903). Светецът бил родом от Сицилия, а светското му име било Йоан. Той е една от първите важни фигури във византийското монашеско движение в Южна Италия. Родният му град е Енна и той самият произхожда от аристократичен род. Йоан успява да предскаже нападението на арабите над град Енна. Бъдещият светец е пленен, заедно с много от жителите на града. Той е откупен от робство от богат християнин и отива в Северна Африка, където да проповядва християнската вяра. Впоследствие стига до Палестина, където се замонашва и приема името Илия. В края на живота си се завръща в родината си. Според автора на житието му св. Илия Нови успял да убеди африканския емир Ибрахим (Аглабидския управител на острова Абу-Исхак Ибрахим II) да не напада градовете в Сицилия.

В житието на Илия Нови рядко четем за организирани походи – повечето военни акции се провеждат най-много от няколкостотин войници. Арабските отряди са сравнително малки, рядко поемат риска да нападнат самия град и целта им е да вземат пленници (главно деца), които след това да бъдат продадени на робските пазари в Северна Африка.

Житието на св. Илия Нови посвещава няколко реда на падането в мюсюлмански ръце на последната византийска крепост на острова – Таормина, през 902 г. Съдбата на града е страшна. Според текста той е опожарен и повечето от жителите му са избити.

Св. Илия Нови умира в Солун на 17 август 903 г. Житието му е ценен извор за събитията по югоизточните брегове на Италия, както и за арабските нападения през първата половина на IX в. Текстът е запазен в късен ръкопис, датиран през 1307–1308 г. Авторът не познава лично светеца, а само неговия ученик Даниил. Написването на този агиографски паметник вероятно е станало скоро след смъртта на светеца през 903 г.

За арабски нашествия се говори и в житието на Нил от Росано (910–1004) (Capra et al. 2018, 26). Той бил роден в гръцко семейство – в Калабрия, Южна Италия. Св. Нил прекарал няколко години като отшелник в Монте Гаргано, но заради арабските нашествия той се връща в родния си град. Впоследствие основава манастира „Св. Адриан“, който е принуден да напусне на 69-годишна възраст, отново заради нашествията на арабите. Житието на св. Нил е ценен извор за честотата и продължителността на мюсюлманските нападения в Южна Италия (Калабрия, Лукания и Апулия) през X в.

Житието му е съставено много след описваните събития. Написано е през третото или четвъртото десетилетие на XI в. от монаха Вартоломей и се характеризира с висок стил.

Византийските земи били подложени на атаки не само от арабите. През разглеждания период Империята е принудена да брани границите си от набиращата сили българска държава. Тя е противник, с който Византия е принудена да воюва през VII–XIV в., за да оцелее.

В житието на св. Йоаникий Велики намираме информация за битката при Маркели. Съществуват две жития на Йоаникий, написани от съвременници на светеца, лично срещали се с него – монаха Петър (Житие BHG 9367), който пише през 846–847 г., и известния агиограф Сава (BHG 9358), по всяка вероятност работил през 50-те години на IX в. Йоаникий бил войник във византийската армия и взел участие в битката. Ето какво се казва в житието: „А в същото време се вдигнало на война против нас, християните, племето на хуните, тоест българите. Срещу тях тръгнал тогавашният скиптродържец и благочестив цар на име Константин, син на блажената и православна царица Ирина. И когато и едните, и другите се строили при мястото наречено Маркели, и между тях се случило стълкновение, заради греховете ни нашият християнски народ бил победен и се обърнал в бягство...“ (Senina 2015, 517).

Сведения за български нашествия по времето на цар Симеон намираме в житието на св. Мария Нова. Св. Мария Нова (ок. 903) била арменка от знатен род. Семейството ѝ мигрира от Армения в Константинопол по време на управлението на император Василий I Македонец. Житието на блажената Мария дава интересни сведения за знатните арменци във Византийската империя и за съществуването на цяла арменско-халкедонска колония във Византийска Тракия. Бащата на Мария бил военен, както и нейният съпруг Никифор, зет ѝ и един от синовете ѝ.

Географската област, където се развива действието на житието, е в рамките на Източна Тракия и Константинопол. След брака си с Никифор Мария заминава с него в имението му в темата Тракия. Впоследствие те заживяват в тракийския град Визе, където Никифор бил назначен от властта да брани града от българските нашествия. Житието на Мария Нова разказва за окупацията на Визе от българите, водени от цар Симеон. След петгодишна обсада градът бил завладян, жителите избягали, а Симеон заповядал градът да бъде сринат до основи и църквите да бъдат превърнати в складове. В храма, където била погребана Мария, внезапно избухнал пламък, плашещ българските войници.

Житието на светицата е достигнало до нас в два ръкописа: Codex Vaticanus graecus 800 (XIV–XV в.) и Codex Laurae Athanasii Athonensis, K. 81 (XIV в.). То било съставено скоро след смъртта на светицата, през втората половина на X в.

Главна опорна точка за датировката на житието е византийско-българският мирен договор от октомври 927 г. Скоро след сключването му тялото на св. Мария е повторно погребано, а от деня на смъртта ѝ били изминали 25 години. Вероятно Мария умира ок. 903 г. Годината ѝ на раждане може да бъде реконструирана въз основа на данните, съдържащи се в самото житие.

За български нашествия се говори и в житието на св. Лука Еладски (роден в Кастория). Интересно е, че семейството на Лука не било от Кастория, те пристигали там, за да намерят спасение от постоянните арабски нашествия на о-в Егина. Заради чистотата на живота си Лука имал дарбата да предсказва вражески нашествия. Той предварително оповестява за нападение на българите над Византия. Предсказанието на бъдещия светец се сбъднало, започнали нашествия на българските войски и както свидетелства житието, много от жителите на нападнатите земи потърсили убежище на п-ов Пелопонес. Св. Лука основава манастир близо до древногръцкия град Стейрис, като това е може би най-известният и красив от всички оцелели византийски манастири. След смъртта му през 953 г. гробницата му в манастира става център на лечебен култ, където се извършват чудодейни изцеления. Събитията от живота на светеца, основаването на манастира и култът, създаден там, са описани от анонимен автор, вероятно монах, писал скоро след смъртта на Лука. Според автора той е получил информацията си от сестрата на Лука и други, които са познавали светия човек. Датата на съставянето на житието не може да бъде точно определена, но тъй като византийското завладяване на Крит през 961 г. е последното споменато събитие в него, то вероятно е било написано в годините, непосредствено след тази голяма победа (Connor et al. 1994, 8). Житието дава важна информация за икономическия и социалния живот на хората от този регион.

Византия била подложена на нападения и от русите. Те извършвали набези по крайморските градове на Империята. Сведения за техните нападения откриваме в житието на св. Георги от Амастрида. Житието на Георги Амастридски е известно от един ръкопис, съхранен в Парижката кралска библиотека, датиращ от X в. В него на светеца се приписват няколко чудеса, включително спасяването на града от набег на руси.

Сред учените има две основни мнения относно авторството на житието: Василий Василиевски и Игор Шевченко го приписват на близкия съвременник на Георги – Игнатий Дякон, с дата на съставяне преди 842 г., докато Жермен да Коста-Луе го смята за по-късна творба от X в. Предполага се, че частта с нападението на русите е по-късно допълнение, повлияно от патриарх Фотий. Епизодът е важен, тъй като е възможно това да е първата регистрирана атака на русите срещу Византия.

Авторът описва русите по следния начин: „Имало нашествие на варвари, руси – народ, както всички знаят, див и груб, не носещ в себе си никакви следи от човеколюбие. Със зверски правила, с нечовешки дела, кръвожадността им си личала още от външния вид, от всички неща, присъщи на хората, те намират удоволствие само в убийството, те, този пагубен и в постъпките си и в името си народ, започнали опустошения от Пропонтида и завладявайки крайбрежието, накрая достигнали до родното място на светеца, посичайки без жал за пол и възраст, не пожалвайки старците и младенците, а против всички, вдигайки носеща смърт ръка, бързаха навсякъде да донесат гибел, колкото им стигат силите“ (Vasilyevskiy 1908–1930, vol. 3, 356).

В житието на св. Кирил Филеот също откриваме сведения за вражески нахлувания. Св. Кирил бил родом от селцето Филеа, близо до Деркос – селище, намиращо се в Тракия. Земите били нападнати от „племето на скитите“, което опустошавало тракийските земи и населението било принудено да се укрие зад стените на градовете. Интересен е въпросът кои според автора на житието са скитите. Василка Тъпкова-Заимова отбелязва, че „скити“ освен българите са наричани печенегите, узите, куманите, както и тези народи съвкупно, или смесени тълпи от едни и други, които приижадали на юг от Дунав (Tapkova-Zaimova 1976, 125).

Има и един интересен аспект, свързан с вражеските нахлувания през посочения период, обект на изследванията на Лиляна Симеонова. Понякога пътуващите монаси били обвинявани в шпионаж в полза на врага. Изглежда че това се случвало най-вече в пограничните райони на Византия, които през IX–X в. бивали изложени на чести арабски нападения. Сведения за това намираме в житията на св. Григорий Декаполит и св. Илия Нови. Григорий Декаполит е арестуван в Южна Италия по обвинение, че е предал християните и е арабски шпионин. Той е бит и отведен при местния епископ. Григорий е оправдан и освободен, а по пътя се натъква на арабски войски, от които успява да избяга. Св. Илия Нови пък бил обвинен от високопоставен византийски чиновник във Вутротон (дн. Бутринт в Албания), че шпионира в полза на намиращия се наблизо арабски флот – случката се отнася към края на X в. Тези примери подсказват, че както населението, така и представители на местните власти в онези части на Византия, които били обект на чести вражески нападения, се отнасяли с подозрение към странстващите монаси, понеже ги възприемали като шпиони (Simeonova 2021, in press).

Герасим Петрински обръща специално внимание на ролята на самия монах в едно общество, намиращо се в непрекъсната война. Неговата проповедническа дейност е носителят на основните елементи от дискурса на епохата. В нея прозира начинът, по който тогавашният човек е възприемал арабските нашествия. За него те са война на два фронта – борба между Доброто и Злото, ангелите и демоните, Бога и Дявола. Именно по този начин се стремят да представят военния конфликт житийните текстове.

Всички споменати по-горе текстове имат една основна характеристика, която ги отличава от хронографските и историческите извори за епохата. В тях рядко ще прочетем за някоя велика битка или дори за някое събитие, което може да бъде датирано със сигурност. Това, което житията ни предоставят, в повечето случаи представлява живописно описание на всекидневието. Главен герой в тях не е императорът, епископът, висшият военен управител, а скромният свят човек, който споделя нещастията на обикновените хора и помага с успокоенията и молитвите си. Дискурсивният анализ на текстовете не като информационни, а като агитационни произведения, според Герасим Петрински, води до откриване на

тяхната реална функция на пропагандни средства с важно значение за поддържането на християнското население като група (Voenno-istorichski sbornik, 84/4, 160).

За местното население в районите, обект на нападения, убежище от физическите и психологическите несгоди представляват преди всичко религията и светът на свръхестественото. Тогавашните хора не възприемат нашествията просто като реални събития, които се подчиняват на природните закони. При тези катастрофални сблъсъци се проявявала Божията воля, набъркквали се свръхестествени сили, били подлагани на изпитание вярата и душевната чистота на християнина. Без да бъде прочетен от тази гледна точка, всеки агиографски разказ звучи недовършено и не може да бъде разбран напълно (Voenno-istorichski sbornik, 84/4, 151).

Въпреки сътресенията и нашествията, Византия, чиято агиографска книжнина е основният извор за настоящото изследване за периода IX–XI в., продължавала да бъде световна империя. Тя запазила влиянието си и продължила да бъде фактор в международната политика.

Византия отблъсква нашествията на българите от север и на арабите от юг и запазва в новите условия политическия си модел, който налага на страните от своя културен ареал.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Arseniy (Ivashtenko, A. I.) 1890. Zhitie i podvigi sv. Feodory Solunskoy [Life and Feats of St. Theodora of Thessalonike]. Yuryev, 79 s. (In Russian).

Арсений (Иващенко, А. И.) 1890. Житие и подвиги св. Феодоры Солунской. Юрьев, 79 с.

Capra, R., Murzaku, I., Milewski, D. (eds. and trans.) 2018. The Life of Saint Neilos of Rossano. Cambridge, MA, and London, Harvard University Press, 384 p.

Connor, W. R., Connor, C. L. 1994. The Life and Miracles of Saint Luke of Steiris: Text, Translation and Commentary. Brookline, MA, 178 p.

Delehaye, H. 1934. Cinq leçons sur la méthode hagiographique. Brussels, 146 p.

Høgel, C. 2002. Symeon Metaphrastes: Rewriting and Canonization. Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 204 p.

Petrinski, G. 2013. Arabskite napadenia v Yuzhna Italia i Sitsilia spored agiografskite svedenia (830–960): realnost, retorika i literatura. [The Arabian Invasions in Southern Italy and Sicily According to Hagiographic Sources (830–960): Reality, Rhetoric and Literature]. *Voenno-istorichski sbornik*, issue 84/4, s. 135–160. (In Bulgarian).

Петрински, Г. 2013. Арабските нападения в Южна Италия и Сицилия според агиографските сведения (830–960): реалност, реторика и литература. *Военноисторически сборник*, бр. 86/4, с. 135–160.

Polyakova, S. 1995. Zhitia vizantiyskih svyatyh [Lives of Byzantine Saints]. Saint Petersburg, Corvus, Terra Fantastica, 544 s. (In Russian).

Полякова, С. 1995. Жития византийских святых. Санкт-Петербург, Corvus, Terra Fantastica, 544 с.

Senina, T. A. (ed.) 2015. Zhitia vizantiyskih svyatyh epohi ikonoborchestva. [Lives of Byzantine Saints of the Iconoclasm Era]. Saint Petersburg, Aleteyya, vol. 1, 416 s. (In Russian).

Сенина, Т. А. (общ. ред.) 2015. Жития византийских святых эпохи иконоборчества. Санкт-Петербург, Алетейя, т. 1. 416 с.

Simeonova, L. 2021. V polusenkite na istoriyata. Komunikatsii, shpionazh i otrovitelstvo prez Antichnostta i Srednite vekove (pod pechat). [In the Shadows of History. Communications, Espionage and Poisoning in Antiquity and the Middle Ages]. (In Bulgarian).

Симеонова, Л. 2021. В полусенките на историята. Комуникации, шпионаж и отровителство през Античността и Средните векове. (под печат).

Talbot, A. M. (ed.) 1996. Holy Women of Byzantium: Ten Saints' Lives in English Translation. Washington, D.C., Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 351 p.

Tapkova-Zaimova, V. 1976. Dolni Dunav – Granichna zona na vizantiyskia Zapad. Kam istoriyata na severnite i severoiztochnite balgarski zemi, kraya na X–XII v. [Lower Danube – Border Zone of the Byzantine West. To the History of the Northern and Northeastern Bulgarian Lands, at the End of the 10–12 centuries]. Sofia, Publishing house of BAS, 408 s. (in Bulgarian).

Тъпкова-Заимова, В. 1976. Долни Дунав – гранична зона на византийския Запад. Към историята на северните и североизточните български земи, края на X–XII в. София, Издателство на БАН, 408 с.

Vasilyevskiy, V. G. (1908–1930). Trudy V. G. Vasilyevskogo [V. G. Vasilievsky's Works]. Saint Petersburg, vol. 3, 414 s. (In Russian).

Васильевский В. Г. (1908–1930). Труды В. Г. Васильевского. Санкт-Петербург, т. 3, 414 с.

Дата на подаване на статията в редакцията – 28.06.2021 г.

DOI 10.7546/DS.2022.15.04
УДК 355.4.01(37-11)»09»

ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА НА ВОЙНАТА: ТРАКТАТЪТ *DE VELITATIONE BELLICA* И ВИЗАНТИЙСКАТА СТРАТЕГИЯ НА ИЗТОЧНИЯ ФРОНТ ПРЕЗ X В. ЧАСТ ПЪРВА: РАЗУЗНАВАТЕЛНИ ДЕЙСТВИЯ И МАНЕВРИРАНЕ ПРЕДИ ГЛАВНОТО СРАЖЕНИЕ

Николай Желев

докторант, Институт за балканистика с Център по тракология
„Проф. Александър Фол“ – Българска академия на науките,
nikolay.zhelev2@balkanstudies.bg, ORCID 0000-0003-2221-749X

В настоящата работа са разгледани организационните аспекти на византийската военна стратегия и практика и началната фаза на военните действия на т.нар. Източен фронт на Империята през X в., както са представени в трактата *De Velitatione Bellica*. Специално внимание е отделено на промените, които настъпват в имперската защитна система след арабските нашествия в периода VII–IX в. и оформянето на т.нар. фронт по протежението на планинските вериги Тавър и Антитавър в югоизточната част на Мала Азия. Представени са адекватна военно-административна организация, кадрова политика и изграждането на боеспособна провинциална войска в района на Кападокия и планинските вериги Тавър и Антитавър; сблъсъкът между местния аристократичен елит в лицето на византийската фамилия Фока и династията на Хамданидите. Разгледана е възможността авторът на De Velitatione Bellica да е опитен провинциален военен, ромейски аристократ – описаните от него стратегеми и тактики са използвани от видни представители на ромейския провинциален аристократически елит по границата. Представени са тактики по разузнаване и контраразузнаване, маневриране и контраманевриране в началната фаза на кампанията, преди главното сражение.

Ключови думи: Византия, военен трактат, военна стратегия, стратегема, тактика

THEORY AND PRACTICE OF WAR: THE TREATISE *DE VELITATIONE BELLICA* AND THE BYZANTINE STRATEGY OF THE EASTERN FRONT IN THE 10TH CENTURY. PART ONE: RECONNAISSANCE AND MANEUVERING BEFORE THE MAIN BATTLE

Nikolay Zhelev

Ph.D. candidate in the Institute of Balkan Studies with Centre of Thracology
“Prof. Alexander Fol” at the Bulgarian Academy of Sciences,
nikolay.zhelev2@balkanstudies.bg, ORCID 0000-0003-2221-749X

In the present papper are considered the organizational aspects of the Byzantine military strategy and practice, and the initial phase of the military actions of the so-called Eastern Front of the Empire in the 10th century as presented in the treatise De Velitatione Bellica. Special attention is paid to the changes that occurred in the imperial defense system after the Arab invasions in the period 7th–9th centuries and the formation of the so-called front along the Taurus and Anti-Taurus mountain ranges in southeastern Asia Minor. Military-administrative organization, personnel policy and the building of a combat-ready provincial army in the region of Cappadocia and the Taurus and Anti-Taurus mountain ranges are presented. The clash between the local aristocratic elite in the face of the Byzantine Phocas family and the Hamdanid dynasty.

The possibility of the author of De Velitatione Bellica being an experienced provincial, military, Roman aristocrat is considered – the strategies and tactics described by him are used by prominent representatives of the Roman provincial aristocratic elite along the border. Reconnaissance and counter-intelligence tactics, maneuvering and counter-maneuvering in the initial phase of the campaign, before the main battle, are presented.

Keywords: Byzantium, military treatise, military strategy, stratagem, tactic

Седмият век е преломен за Византия. След дълги години на боеве срещу авари, славяни и перси на хоризонта ѝ се задава нова опасност, която, както ще покаже времето, е далеч по-голяма от гореспоменатите, а именно арабите. В края на своето царуване император Ираклий (610–641), след като успява да спаси Империята от ударите на авари и славяни при голямата обсада на Константинопол от 626 г. и да завърши успешно продължилата почти три десетилетия война с Персия (602–628), е изправен пред нова заплаха – арабите последователи на учението на Мохамед. Изтощена от продължилите десетилетия войни Византия се опитва да устои на новите нашественици, но претърпява съкрушително поражение в битката при Ярмук през 636 г. Последствията от тази битка са катастрофални.

Под непрестанните удари на арабите и в резултат от комбинация от възникнали вътрешни проблеми, спадът на бойния дух на военните, некомпетентността на висшето командване и неадекватната отбранителна политика водят до това, че в рамките на десет години Константинопол губи Сирия, Палестина, Месопотамия и Египет. Някога велика и огромна, към 642 г. Империята е превърната в жалко подобие на някогашния си облик. Към 650 г. напълно е ликвидирана и политическата самостоятелност на дългогодишния ѝ враг – Персия. На световната карта се появява нова суперсила – Арабският халифат (Nikol et al. 2012, 28–29).

Така във втората половина на VII в. започва формирането на Източен фронт на Византия срещу силите на Арабския халифат. Това не е еднократно действие, а процес, продължил десетилетия. През VIII в. разделителната линия между двете държава вече минава по протежението на планинските вериги Тавър и Антитавър в Югоизточната част на Мала Азия, като по естествен начин е образуван т.нар. източен фронт (Arvites 1983, 219). В този си вид той ще се запази до средата на X в., когато вследствие на успешните завоевателни походи на войнишките императори Никифор II Фока (963–969) и Йоан Цимисхий (969–976) границата на Империята ще бъде преместена отвъд него.

В настоящата работа ще разгледаме отбранителната стратегия, прилагана от Византийската империя през първата половина на X в., според указанията, дадени във военния трактат *De Velitatione Bellica*.

De Velitatione Bellica (пълно заглавие De Velitatione Bellica Nicephori Augusti на гр. Περὶ Παραδρομῆς Τοῦ κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Βασιλέως, на български – „За схватките“) (Dennis 1985; Kazhdan 1991, 655) е трактат от 70-те години на X в. Състои се от 25 глави, посветени на отбранителните операции срещу арабите мюсюлмани на Византийския източен фронт. За негов автор е сочен Никифор II Фока, макар и да нямаме точни доказателства, че е написан именно от самия император. Според съставителя на английското издание на трактата Джордж Денис, за негов автор може да бъде посочен и Лъв Фока, небезизвестният брат на императора (Dennis 1985, 139–140). Според Ерик Макгийр Никифор Фока е съставител на Praecepta Militaria, неговите бележки формират основата за De Velitatione Bellica, а призивите му за трактат върху кампаниите, водени на Запад, вдъхновяват De Re Militari (McGeer 1995, 178). По един или друг начин личността на императора е свързвана с набор от военни ръководства, които в много по-голяма степен взаимно се допълват, отколкото се припокриват, и са изпълнени с ловки съвети.

Оригиналният гръцки текст на трактата е запазен в три ръкописа – Codex Vaticanus Graecus 1164 (V), Codex Barberianus Graecus II 97 (276) (B) и Codex Scorialensis Graecus 281 (Y–III–11) (S), всички от XI в. (Rance 2017, 290; Dennis 1985, 140; Kuchma 2000, 130). Два от тях се съхраняват в Рим – V и B, а третият – S, е в Ескориал. Всички останали, запазени до наши дни кодекси, са копия, направени от някои от тези три. Описани и изследвани детайлно от съвременната наука, ръкописите произлизат от един и същ скрипторий в Константинопол през първата половина на XI в. (Dennis 1981, 20–21; 1985, 141–144).

Първото издание на текста е публикувано в Париж през 1819 г. от Карл Хасе и е издадено заедно с „История“ на Лъв Дякон, като пълното заглавие на текста е Leonis Diaconi Caloensis historiae libri decem et liber de Velitatione Bellica Nicephori Augusti. Преиздаден е в Bonn Corpus през 1828 г. За изданието си К. Хасе използва 4 ръкописа (Paris. gr. 2437, 2445, suppl. gr. 26, и Vat. Palat. gr. 393), които са датирани от XVI в. (Dennis 1985, 141).

Към момента последното издание е дело на Ж. Дагрон и Х. Михаеску, превод на френски език с коментар от двамата автори, публикувано през 1986 г. в Париж (Dagron et al. 1986). За настоящата работа е използвано изданието на Джордж Денис (Dennis 1985).

Вследствие на големите териториални загуби от арабските нашествия във Византия започва процес на реорганизация на отбранителните ѝ способности, в резултат от който се появява т.нар. темна организация (Zhekov 2006, 116–133). Темата (на гр. Θέμα) представлява военно-административна единица, ръководена от стратег (на гр. στρατηγός). За разлика от сложната мрежа от цивилни и военни чиновници, характерна за късноримското провинциално устройство, темният управител – стратегът, изпълнява функциите на съдия, надзиращ събирането на данъците, и главнокомандващ на разположените в темата военни формирования (Kazhdan 2001, 28).

Цялата територия на Империята е разделена на теми. Първоначално, през VII в. в Мала Азия, те били четири – Арменикон, Анаталикон, Опсикион и военноморската Карабизиана. Поради голямата власт, съсредоточена в ръцете на темния стратег, и рисковете, произтичащи от нея – бунтове против централната власт в Константинопол и нуждата от обособяване на нови, по-малки по-размер теми, през следващите векове се наложило прекрояването на старите теми. Така в началото на X в. темите в Мала Азия вече са, както следва: от старата тема Опсикион са създадени Оптиматон, Опсикион и Вукеларион; от Анатоликон – Анатоликон и Кападокия; от Арменикон – Арменикон, Пафлагония, Халдия, Колонея, Харсианон и Севастия; от Карабизиана – Селевкия, Кивириота, островните Самос и Игаон Пелагос, Тракезион, Месопотамия, Ликанда, Леонтоком (Haldon 1999, 81; Ostrogorski 2013, 333).

От късния VIII – началото на IX в. темите са допълнени от поредица специални гранични области, които представляват отделни военни структури – т.нар. клисура (на гр. κλεισούρα) (Kazhdan 1991, 1132), ръководена от клисуриарх (на гр. κλεισουράρχης). Клисурите са създадени от подразделения на темите, които са отделени за нуждите на новата стратегическа политика, състояща се от локално фокусирана отбрана, включваща стратегията на тормоз, залагане на засади и преследване на нахлулия враг. Целта е да се постави в безизходно положение всеки, нахлул на територията на Империята. Изключение е правено само за големите нашественически сили. Задачата на тази тактика е да се предотврати ограбването на провинцията и да се направят по-рисковани и по-малко сигурни вражеските нашествия за лесно придобиване на плячка. Оформянето на клисурите маркира и създаването на отделна стратегия, специално насочена към граничните области и техните териториални, климатични и социални особености. Това предполага, че в Константинопол е осъзната необходимостта от по-голяма автономия на местно ниво. Трябва да отбележим, че наред със своето военно-административно значение, κλεισούρα продължава да се използва и като термин за назоваването на отделни проходи и клисури. Джон Халдън дава пример с клисурите на Подандос, северно от Киликийските врати, Селевкия или Кападокия (Haldon 1999, 79).

През първата половина на X в. във византийската защитна система започва последният етап на еволюция в темната организация. Клисурите, за които споменахме по-горе, се превръщат в теми или, както отбелязва Джордж Денис, поне по име стават такива (Dennis 1985, 138). Малката тема (на гр. μικρὰ θέματα), или още арменска (на гр. ἀρμενικὰ θέματα), е ръководена от младши стратег, който е наричан от арменците зоравар. Както самото им название подсказва, става въпрос за военно-административни единици, които са по-малки от старите теми. Те представляват надграждане на клисурата, която се превръща в тема, но с тази разлика, че териториалният ѝ обхват е по-малък, а тя е центрирана около определена крепост, която се явявала ясно очертан геополитически обект. По протежението на Източния имперски фронт те са наричани фронтови или, както споменахме по-горе, арменски, защото арменците съставляват по-голямата част от местното население или са преселени

там. Затова, за да се различат от старите римски теми, те получават названието арменски (Haldon 1999, 84).

Ще си позволя да направя едно малко отклонение по въпроса, касаещ населението на т.нар. арменски теми. През X в. има значително движение на имигранти от Армения към Югоизточна и Южна Мала Азия, което води до това, че правителството в Константинопол започва да гледа на тези региони като на „Малка Армения“ (Dagron et al. 1986, 239–245).

След като описахме структурата на военно-административната част от византийската защитна система, е ред накратко да изложим и числеността ѝ. Ще дадем за пример числеността и армейския състав на тема Тракезион, като за тази цел ще приложим данните, изведени от Уорън Треадголд (Treadgold 1995, 101). През първата половина на X в. армейският състав на темата наброява 9970 души, като линията на командване има следния ред: главнокомандващ темата стратег, който отговаря за общо 9600 души. След него по линия на командване са четирима офицери с ранг турмах (на гр. Τουρμάρχης), които отговарят за подразделения от по 2400 души всяко, т.нар. турми. След тях идват 24 офицери с ранг друнгарий (на гр. Δρουγγάριος), като всеки отговаря за 400 души, които формират т.нар. друнги. Комеси (на гр. ед.ч. κόμης) – общо 48, и отговарят всеки за 200 души, които формират т.нар. банди. Има и 5 висши офицерски длъжности, които са съставени от по един офицер, натоварен с различни задължения в темата: комес на шатрата на стратега (на гр. κόμης της κόρτης), хартуларий на темата (на гр. χαρτουλάριος), доместик на темата (на гр. δομέστικος), протомандатор (на гр. πρωτομανδάτωρ) и протоканцеларий.

След изброяването на висшите и на част от средните офицерски рангове, ще преминем към останалата част от средните и нисшите офицери. След комесите идва ред на т.нар. кентарси, или стотници, 96 на брой, които отговарят за 100 души; 192 пентеконтарси, отговарящи за 50 души, 960 декарси, отговарящи за 10 души войници. Така армейският състав възлиза на 1330 офицери и 8640 войници, което прави общо 9970 души. Така представеният числен състав на темата, нейното командване и подчинените им войници съставляват структурата на следните военни формирования: главно армейско формирование, т.нар. тема, която е разделена на 4 турми; турма, разделена на 6 друнги; друнга, която е раделена на 2 банди; банда, която е разделена на 2 кентархии; кентархията е разделена на 10 контубернии. Това представляват армейската структура и числеността на т.нар. тема.

Що се отнася до клисурите – малките теми, тяхната численост е около 800–1000 души, като Треадголд дава за пример темите Леонтоком и Ликанда, които са били част от тема Севастия (Treadgold 1995, 81).

Редно е да отбележим, че противникът, срещу който воюва Империята на своя Източен фронт през разглеждания от нас период, не е етнически и верски хомогенен. Големият противник е Абасидският халифат, но това автоматично не води до заключението, че мъжете, които воюват срещу Византия, са само араби мюсюлмани. Както ще видим в следващите редове – движещата сила от другата страна на фронта не е познатата ни суперсила, а владенията на династията на Хамданидите.

В началото на десетото столетие, с упадъка на абасидската власт в Багдад, Сирия попада под контрола на силна полубедуинска династия, основана от Хамдан ибн Хамдун в края на IX в. (Canard 1934). Двама братя от тази фамилия помагат за възстановяването на халифа в Багдад след организиран преврат. Единият от тях, Хасан, е възнаграден с титлата Насир ад-Давла (Защитник на династията), а другият, Али, който започва своето царуване в Северна Сирия през 936 г., получава титлата Саиф ад-Давла (Меч на династията). Във византийските извори обичайно е посочван с няколко вариации на истинското си име – Али ибн Хамдун. Той влиза в Алепо през 944 г. и консолидира властта си над Сирия (Dennis 1985, 137). Така емиратът в Алепо – буферна полусамостоятелна държава, намираща се между Империята и Халифата, става движещата сила зад нашествията и схватките по Източния фронт на Византия. Сблъсъкът между Хамданидите, от една страна, и фамилията Фока, от друга, въплъщава трактатът, наречен De Velitatione Bellica.

Както беше споменато по-рано в текста, театърът на бойните действия между Империята и арабите минава по протежението на планинския масив на Тавър и Антитавър и прилежащите им Киликия, от едната страна, и Кападокия, от другата. Всички те са географски разположени в Югоизточна Мала Азия. За да разберем стратегията, която прилага

Империята, трябва да уточним, че най-важната част от фронта са пътищата и в частност проходите, през които преминават нашествениците.

Основните пътища, по които поемат арабските мародери от Киликия, за да нахлуят във владените от Империята земи, през целия период на конфликта между двете страни, а не само през разглеждания от нас X в., са три. През прохода Киликийски врати[1], който се явява главният за проникване във вътрешността на Мала Азия. Като от ключово значение по този маршрут се явява крепостта Лулон (на гр. Λοῦλον), която се намира на висок и труднодостъпен терен, северозападно от прохода, и охранява пътя от владения от арабите Тарс до византийския Тиана (на гр. Τύανα). Владеенето на тази крепост е важно както за арабите, така и за византийците, защото от нея до азиатските предградия на Константинопол са само 431 мили, но, както отбелязва Джеймс Арвитес, малка част от вражеските нашествия успяват да достигнат до крайбрежието на Егейско море или Босфора. Повечето от тях, следвайки главните пътища, подлагат на плячкосване Ликаония, Исаврия и Кападокия (Arvites 1983, 219).

Вторият основен път за нахлуване е от Ал-Хадат (Адата) през Антитавър към Кападокия. Арабските нашественици се отправят за Кесария Кападокийска (Tapkova-Zaimova et al. 2011, 118)[2], а оттам продължават на север и на запад, като пътят им е към Галатия или Анкира, или към Пафлагония и черноморските пристанища Синоп и Амастрида. Адата контролира северозападния подход към Германикия – прохода към важната крепост Арабисос (Трипотамос) и териториите, западно от последния (Arvites 1983, 219–220).

Третият проход, който използвали арабите, е разположен на път, който тръгва от Мелитена и се намира на десния ръкав на река Ефрат. Оттук, преминавайки през този Антитаврийски проход, нашествениците имали три опции пред себе си: да поемат направо на запад и да стигнат до Арабисос, а оттам към Кесария Кападокийска и Кападокия; да поемат на северозапад към Севастия и трета – да преминат през горната долина на река Ефрат към Камача и Трапезунд (Arvites 1983, 220).

Така стигаме до един от фундаментите на византийската отбранителна стратегия, описан в трактата *De Velitatione Bellica*, а именно охраната и контролът на планинските проходи по протежението на Източния имперски фронт. Преди да разгледаме този фундамент, първо трябва да обърнем внимание на друг ключов фактор, без който е невъзможно да се осъществят охрана и контрол на планинските проходи, а именно събирането на информация – наблюдение и разузнаване.

Когато говорим за охраната и контрола на планинските проходи, пресичащи фронта, то информацията относно разположението и движението на противниковите сили е не просто въпрос от стратегическа важност, а на живот и смърт. Защото ако нашествениците минат незабелязани от имперските стражи и успеят да проникнат във вътрешността – цивилните, тяхната собственост и добитъкът остават на милостта на врага. Ето затова още в първата глава на трактата се посочва необходимостта от наблюдателни постове.

Описаните наблюдателни постове представляват подвижни временни станции, разположени на специално избрано място, което да позволява наблюдение над околността. По възможност постът трябвало да бъде издигнат на високо или трудно проходимо място, ако теренът позволява[3]. Станциите са разполагани на 4 мили (приблизително 6296 м, Dennis 1985, 151, n. 1) една от друга, като при наблюдаване на вражеско движение вестта за него трябвало да бъде предадена по най-бързия начин до следващата такава. Това ставало на бегом, като един от стражите, разположени да наблюдават, поемал към следващата станция. Не са използвани димни или светлинни сигнали, защото най-важното нещо е противникът да не разбере, че е забелязан. Задачата е да се стигне до кавалерийска станция, разположена на по-равно ниво. От нея, с конен вестоносец, главнокомандващият следвало да бъде известен за вражеското нашествие (DVB, I, 6–17).

---

[1] Проход в планината Тавър, който свързва ниските равнини на Киликия с Анатолийското плато, минавайки през тесния пролом на река Гьоколюк. Най-високата му кота е около 1000 метра.

[2] Кесария Кападокийска – родно място на фамилията Фока и център на нейните владения.

[3] Предвид, че фронтът минавал през Таврийската планинска система това едва ли е било трудно за изпълнение.

В трактата се подчертава, че мъжете, избирани да извършват тази дейност, трябва да са в добро физическо състояние, компетентни и да познават много добре пътищата. Необходимо е да прекарат 15 дни в наблюдение, затова им се налагало да носят провизии, които да им стигнат за това време (DVB, I, 5–6, 19–20). Изисквало се стражите добре да избират районите, които наблюдават. Обичайно това са места, които врагът би избрал, за да издигне лагер – на по-равен терен, осигуряващ го с обилно количество вода. Те трябвало да наблюдават също така участъците от пътя, където той се стеснява или пресича през речно корито, които го правят труден за преминаване. Ако тези задължения се изпълнявали внимателно и споменатите места се охранявали зорко, то противникът не би могъл да се придвижи, без да остане незабелязан. За да бъде изпълнено всичко това правилно, е важно стражите да не се застояват дълго време на една позиция, за да не бъдат разпознати и пленени от врага (DVB, I, 25–38).

Освен войниците от редовната армия, в охраната и наблюдението на фронта взимат участие и т.нар. акрити (Kazhdan 1991, 47) (на гр. ἀκρίται), които се срещат в изворите и под името apelatai (Kazhdan 1991, 127–128). Те са нередовните военни части, които взимат участие в наблюдението, разузнаването и, когато се налагало, извършват и набези на територията на противника. В следващите редове ще дадем примери за техните действия.

Когато информацията за вражеското нашествие стигне до командването, стражите започват евакуацията на местно население и добитъка му към укрепените места. В трактата е описано, че за тази задача войниците ще получат помощ от т.нар. expilatores (DVB, II, 7–10). Самият термин от латински означава „грабител, обирджия“ и в случая навярно става на въпрос за хора, които са изпълнявали разузнавателни задачи, но са си изкарвали прехраната също така и с грабежи на противника.

Тук ще си позволя да вметна, че в текста е упоменато, че за охраната и наблюдението са използвани войници от арменски произход от т.нар. арменски или малки теми, които, както казахме по-рано, са разположени по самия фронт. Авторът на трактата споменава, че арменците не са достатъчно надеждни за изпълнението на тези задачи, затова трябва да бъда изпратени добре подготвени и доверени мъже, които да ги осъществят (DVB, II, 11–19). Тази информация сама по-себе си може да е косвено доказателство, че текстът на трактата е създаден след кончината на император Никифор II Фока, наследен от своя братовчед, който е и набеден за съучастник в убийството му от Йоан Цимисхий, който е с арменски произход. Така, добавяйки към този факт и начина, по който текстът третира арменците, може да предположим, че авторът на трактата е от фамилията Фока или близък до нея.

След това отклонение трябва да посочим, че след като населението е евакуирано, се дават наставления да бъдат пратени със задачата да разузнаят и, ако е необходимо, да нанесат контраудар – набег на противниковата територия, т.нар. trapezites, или, както арменците ги наричат, tasinarioi (DVB, II, 20–25). Трапезитите са леки кавалеристи, които изпълнявали най-различни задачи по фронта, но основната е да събират информация за противника, неговото местоположение и движение. Ако е необходимо, като контрадействие на вражеското нашествие, те трябвало да нахлуят на вражеска територия, да се опитат да вземат пленници, които да бъдат разпитани, и да я разорят. За целта трябвало да са много добре запознати с пътищата и сирийската провинция (DVB, II, 25–31).

Интересен е терминът, използван за тяхната военна част, а именно trapezites. В Оксфордския речник на Византия на Александър Каждан срещу този термин ще намерим обяснението, че става въпрос за хора или за цели фамилии, които се занимавали със заемане или обмяна на пари и като такива изпълнявали някои имперски задължения (Kazhdan 1991, 250). Можем да предположим, че тези леки конници са от семейства, навярно от местен арменски произход, които срещу заплащане от държавата са изпълнявали задълженията, които описахме по-горе, а именно да бъдат част от т.нар. нередовни военни части, които, заедно с expilatores, изпълнявали диверсионно-разузнавателни действия. В този смисъл те се оказват един от ключовите елементи на византийската защитна стратегия.

След като нередовните части са изпратени да извършват диверсионно-разузнавателни дейности, главнокомандващият трябва да събере наличните сили и да се отправи към проходите.

Когато говорим за Източния фронт на Империята, както обяснихме по-горе, той представлява планински, тесен и труден терен на висока надморска височина. При тези особености конницата не може да разгърне своя тактически и боен потенциал, затова тя не участва в блокирането и опазването на планинските проходи. Единственият случай, при който в трактата се упоменава изрично, че и тя може да се включи, е, ако противникът разполага с малко сила, в такъв случай командващият трябва да не губи време, а да го удари с комбинираните усилия на пехота и кавалерия (DVB, III, 4–10).

Основната идея в оперативното решение е командващият офицер да изпрати наличните пехотни контингенти, които да блокират пътя, преди противникът да е преминал съответния проход. За да е успешно това начинание, войниците трябва да заемат съответните удобни позиции, които да им позволят да упражнят контрол над пътя и да го задържат. Ако теренът позволява, трябва да се разположат от двете му страни и ако могат да бъдат подпомогнати от кавалерията в тези участъци, където последната може да оперира. Ако теренът не позволявал да се направи засада / блокада на пътя от двете му страни – то пехотинците трябва да заемат следните позиции: тежките пехотинци, въоръжени с копия и щитове, препречват пътя, а зад тях, предпазвайки тила им в центъра и по крилата, на две редици и съответно, ако теренът позволявал, нива, се разполагат леко въоръжени части, снаряжени с метателни оръжия – метателни копия, лъкове и прашки (DVB, III, 12–32).

Приложеният тук метод може да бъде определен като психологическо въздействие върху противника. Нашествениците разбират, че техните планове са разгадани и че защитниците се опитват да ги осуетят, като организират засади и блокади. По този начин не им се позволява да преминат по избрания от тях маршрут и те могат да се откажат от по-нататъшни действия. А ако случайно решат да продължат и защитниците не могат да се справят с тях, заради численото им превъзходство, то те да бъдат изтощени и обезсърчени да продължат своя поход. За да се реализира тази тактика на изтощение на противника, е необходимо да бъдат изпълнени две конкретни задачи, които са описани в трактата.

Първата и може би най-важната – да се контролират наличните по пътя на придвижване на нашествениците водни източници. В тези участъци от него, където се очаква да преминат нашествениците, командващият защитниците офицер трябва да подсигури контрола над изворите или реките, които преминават. За целта трябва предварително да изпрати войници, които да ги окупират. Като се подчертава, че ако водоизточниците са маловодни, не трябва да се позволява да се размътят (DVB, V, 3–7). Важно пояснение е, че ако в областта няма наличие на извори или реки, то командващият трябва да подсигури частите си с вода, защото това може да ги постави в голяма опасност. За целта е посочено, че особено през летните месеци, всяка част трябва да е снабдена с десет меха с вода, които при евентуално сражение да бъдат готови за ползване от мъжете, които воюват (DVB, V, 7–13). Отрязвайки врага от достъпа до прясна вода, с която да се снабдява – може да го накара да се откаже от по-нататъшно продължаване на похода си.

Втората, не по-малко важна задача е да се охраняват и блокират второстепенните пътища и пътеки. В текста са наречени с термина *atropoi*, като е пояснено, че акритите ги наричат така (Джордж Денис в бележка под линия превежда термина *atropoi* като пряк път или пътека – Dennis 1985, 157, n. 2; DVB, III, 35). Тези пътеки, ако не бъдат добре охранявани, могат да позволят на противника да заобиколи главния път. Два са възможните варианти, представени пред нас: първият – противникът да успее да проникне през тях и да излезе в гръб на ромеите, като по този начин всее смут и страх в редиците им, което да доведе до тяхно поражение. Втори, в който тези пътеки се охраняват зорко и противникът, търсещ обходен маршрут на главния път, прекарва дни в изнурителни преходи, които водят до изтощение и снижаване на бойния дух, които от своя страна биха довели до неговото поражение, ако се стигне до битка с ромеите (DVB, III, 33–44).

В своята „История“ хронистът от X в. Лъв Дякон ни дава пример, в който описаният в трактата сценарий се е случил наистина. През есента на 960 г. хамданидският военачалник Саиф ад-Давла, начело на голяма армия успява да проникне дълбоко в територията на Кападокия, като подлага на обсада здравата крепост Харсианон – главен център на тема Харсианон. Градът е превзет и оплячкосан, гарнизонът му е избит, взети са много пленници (Treadgold 1997, 495). На връщане от успешния поход арабите са пресрещнати от доместика на схолите на запада Лъв Фока, брат на бъдещия император Никифор II Фока, който им

устройва засада в прохода Андросос в Антитавър, на път за Киликия. Важно е да направим уточнението, че силите, с които разполага доместикът, са много по-малки, отколкото на неговия противник. Така, разиграната се на 8.11.960 г. битка е показателна за тактиката, описана в трактата (вж. http://asiaminor.ehw.gr/forms/fLemma.aspx?lemmaId=7930, посетен на 18.6.2021).

Ето как Лъв Дякон ни описва диспозицията на Лъв Фока: „…той водеше малка и слаба войска, която беше ужасена от успехите на агаряните и техните ежедневни победи. Лъв реши, вместо да заеме най-стратегическите позиции върху пропастите, да лежи там в засада и да пази пътищата за бягство“ (Leo the Deacon, History, II, 2); „…варварите трябваше да се струпат заедно в много тесни и груби места, разбивайки техните формации, и трябваше да пресекат стръмния участък всеки, доколкото може. Тогава генералът нареди тромпетите да дадат бойния призив, за да накара своите войски да излязат от засадата и да атакуват варварите“ (Leo the Deacon, History, II, 4; срв. DVB, III, 157, n. 2; Dennis 1985, 139–140).

Едуард Лютуак заключава, че случилото се впоследствие е това, за което си мечтае авторът на De Velitatione Bellica – тактическа ситуация, в която един мъж може да победи десет (Luttwak 2009, 346).

Изходът от битката е клане – византийците имат предимството да са добре отпочинали, докато техните врагове са изтощени от похода си. Саиф ад-Давла загубва цялата си плячка и за малко не е пленен. По този начин малко хора, какъвто е случаят със силите на Лъв Фока, могат да победят по-многоброен противник, залагайки и изпълнявайки успешно стратегемата, описана в трактата.

Случаят, който описахме по-горе, показва, че когато противникът навлезе с голяма сила, то той може и да не бъде спрян от охраната на проходите, но да бъде победен на връщане чрез описаната тактика.

В следващите редове ще проследим два сценария, в които противникът е успял успешно да нахлуе на ромейска земя. В първия ще разгледаме нападението над противникови кавалерийски части, отделени от централните сили и базовия лагер, а във втория – нападение над самия противников лагер.

В първия случай противниковата конница се отделя от основната формация с идеята да нанесе внезапни удари по населените места във византийската територия, разчитайки че местните жители не са предупредени за нахлуването и съответно не са евакуирани (DVB, X, 7–11). Основната ударна сила на арабските нашественици се явява бързо подвижната им конница, която, веднъж слязла в равнината, може да нанесе сериозни щети на територията, в която се намира. Когато говорим за по-големи нашественически сили, обичайно конницата е съпровождана и от пехота, която ѝ помага да премине през труднопроходимите места по пътя, като планинските проходи. Пехотата също така отговаря и за издигането и охраната на базовия лагер, докато конницата извършва плячкосването на територията, в която е нахлула. Такава е обичайната тактика, която прилагат арабите, когато организират своите нашествия с цел плячкосване на ромейска земя. Какви указания са дадени в трактата за такъв случай?

Още преди противниковата сила да е нахлула в Империята, се дават инструкции на отговорните за защитата ѝ, да бъде следена вражеската територия за събиране и движение на големи сили. За целта командващият трябва да изпрати трапезити, които да следят и да разузнават по фронта (DVB, VII, 10–14). В трактата е посочено, че арабските сили обичайно се събират през м. август, като сборното им място са Антиохия и Алепо. През този месец бойци от Египет, Палестина, Финикия, Южна Сирия и Киликия се събират на тези места и, подкрепени от местни бойци, се опитват да нахлуят на имперска територия през следващия месец септември (DVB, VII, 4–10). След като става ясно по кои пътища ще поемат нашествениците, стратегът трябва да организира група за следене, която да бъде оглавена от високопоставен и доверен офицер – турмах или такъв с по-висок ранг. Той, начело на група избрани конници, трябва да следи противника и да докладва за всяка негова стъпка (DVB, VII, 23–30). Тук става въпрос за сложен тип военно наблюдение с участието на подвижни отряди, т.нар. кавалерийски разузнавателни разезди. За целта мъжете, изпратени да следят противника, не носят излишен багаж със себе, само най-необходимото като личното оръжие и нужните провизии за изпълнението на задачата (DVB, VIII, 4–14).

В трактата е описано, че за изпълнението на тази специална задача ромеите са снабдени с т.нар. epanoklibana[4] (Kolias 2012, 64–68) – тъмно голямо наметало, което покрива бронята на войника и му позволява да се придвижва изключително близо до вражеския лагер, без да бъде забелязан (DVB, VIII, 24–27). Тези наметала, които предпазвали бронните и от атмосферните влияния, били особено подходящи за нощно наблюдение.

Какво представлява нощното наблюдение? Както споменахме по-горе в текста, стратегът организира група за следене, чието командване е поверено на опитен офицер, какъвто е турмахът. Тази група следи плътно движението на противника, за да може стратегът да бъде своевременно уведомен, ако противникът избере позиция, където да се разположи на лагер. До падането на нощта наблюдението се води в движение, като патрулите спазват дистанция, за да не могат нашествениците да разберат, че са следени. След като нашествениците се разположат на лагер, турмахът и неговата група се установяват в близост до лагеруващия противник и започват наблюдение на стационарен обект. Ако врагът избере да лагерува в пресечена местност – планински или полупланински район, турмархът организира скрито нощно наблюдение със спешени патрули от съседните височини (DVB, VIII, 33–35). Патрулите осъществяват визуално и звуково наблюдение на противника. Това позволява той да бъде наблюдаван безпроблемно, заради спецификата на гореспоменатия терен.

Ако противниковият лагер е разположен на равно място, това изисква по-внимателен подход. След падането на нощта и под прикритието на специално използваните за задачата наметала (т.нар. епаноклибана) се изпращат четири патрула от по четирима конници. Тяхната задача е да се разположат от четирите страни около вражеския лагер и да следят за движението в него и извън него. Те са в такава близост, че могат да чуят отделни разговори, цвиленето на конете и мулетата (DVB, VIII, 40–44). По този начин при следенето на противника се разчита основно на звуково наблюдение. Отрядите трябва да бъдат сменяни поне веднъж, а по-възможност и два пъти по време на нощното наблюдение. Като по време на смяната им турмахът лично проверява позициите и изслушва докладите им. Когато съгледвачите чуят шумове, които издават началото на поход, то те трябва да се изтеглят (и четирите отряда) и да докладват на турмаха. Той на свой ред трябва да уведоми стратега по кое време и по кой път поемат нашествениците (DVB, VIII, 51–56).

Всичко, което описахме по-горе, е важно с оглед на това, че стратегът не трябва да бъде изненадан от врага и трябва да може да предвиди неговото по-нататъшно движение. Защото научавайки, че от противниковия лагер се е отделила част, която ще плячкосва, той трябва да изпрати незабавно още един офицер с избрани конници (в текста е използван изразът „младши офицер“ – DVB, IX, 5). Те трябва да се присъединят към турмаха, който следва противниковата част (DVB, IX, 3–5). Стратегът, заедно с войската, трябва да потегли след офицера, който е изпратен, и да ускори марша, за да настигне турмаха. Като той трябва да остане зад турмаха, който следи вражеската колона. Това трябва да се изпълни стриктно, без отклонение и придържайки се към следите, оставени от нея (DVB, IX, 10–14).

След като всичко, което описахме, е изпълнено, турмахът трябва да следи за движение в вражеската колона. Ако от нея се отдели група, натоварена със задачата да оплячкоса района пред нея или да събира провизии, то той трябва да избере три патрула от опитни и способни мъже, които да продължат следенето. Турмахът трябва да даде точни инструкции на патрулите как да осъществят зададените им заповеди, след което да се върне при частта, която води (DVB, IX, 15–19). Първият патрул трябва да се движи в непосредствена близост до врага, така че да може да го подслушва. Вторият патрул трябва да се движи на разстояние от първия, което да му позволява да го вижда и да бъде виждан от него. Двата патрула не трябва да се приближават по-близо от това – нито да излизат извън полезрение (DVB, IX, 21–24). В пасажа от трактата е пропусната дейността на третия патрул, но от контекста можем да заключим, че тези три патрула представляват първата разузнавателна линия, която поддържа визуален и звуков контакт с противника. Зад тази първа разузнава-

[4] За повече информация относно epanoklibana и epilorika вж. Колиас, Т. Византийски оръжия. Велико Търново, 2012, с. 64–68; също и Leo. Tactical Constitutions, V, 3; VI, 4.

телна линия трактатът разполага втора разузнавателно-комуникационна линия. Тя е в състав два патрула от по четирима конници и един патрул от шестима конници, включително двама вестоносци. Първата четворка трябва да остане в полезрението на третия патрул. Втората четворка – съответно в полезрението на първата. За третия патрул, който трябва да следва втория, авторът на трактата казва, че трябва да бъде съставен от шестима души. Двамата, които са в допълнение, трябва да служат за свръзка между разузнавателната формация и турмаха и да му докладват за движението на противника. От своя страна турмахът трябва да докладва на стратега (DVB, IX, 25–30).

Всичко, което описахме по-горе, е част от сложния тип военно наблюдение, следене и разузнаване – т.нар. кавалерийски разезди. В описаната схема на действие първият патрул е изпратен в непосредствена близост до врага, трябва да уведоми своевременно турмаха и стратега, ако врагът забърза или забави ход. Трактатът настоява за спазване на дистанция при водене на разузнаване. Ако врагът забърза, втората разузнавателно-комуникационна линия може да изгуби контакт с патрулите от първата разузнавателна линия. Така византийското командване би загубило поглед върху извършващата се операция. Ако пък противникът забави своя ход и командването не бъде своевременно уведомено, то ромейската войска може да се доближи прекалено и да бъде забелязана от врага (DVB, IX, 30–37). И при двата случая могат да възникнат сериозни проблеми, затова и трябва да се избягват.

В трактата е упоменато, че стратегът трябва да бъде постоянно информиран за случващото се с противниковата войска. Ако противникът спре, разположи на временен лагер, за да нахрани конете и те да отпочинат, то стратегът трябва да направи същото. Като за целта той трябва да постави наблюдателен пост недалеч от позиция, която е избрана за почивка. Това се прави с цел да не бъде внезапно изненадан от врага (DVB, IX, 40–44). Когато получи вест, че противникът отново е потеглил, стратегът трябва да поднови следенето му. За тази цел в трактата инструкциите са стратегът да изпрати тридесет конници в авангард пред и около основната бойна формация. Авангардът да бъде на разстояние, което да му позволява звукова връзка с основната формация. Зад себе си той трябва да остави офицер с избрани конници, които да формират ариергарда му (DVB, IX, 44–48). Авторът на De Velitatione Bellica използва термина *сака* (на гр. σάκα) за частта, която трябва да формира ариергарда. Джордж Денис отбелязва, че терминът произхожда от арабското saqat (Dennis 1985, 173, n. 1), което служи за нарицателно на част, изпълняваща такава функция. Всичко, което описахме тук, се прави с ясната идея, че противникът може да е оставил части зад себе си, които да организират засада на пътя на преследващата я ромейска войска. В текста се дава пример с турмах, който не изпълнил предписанието, не подходил с необходимото внимание и попаднал в такава засада (DVB, IX, 48–56).

От стратега се очаква да предвиди населените места, които противникът планира да атакува. Преди да настъпи утрото, той трябва съответно да се отклони от пътя и да потърси сигурно място, на което да прикрие войската си. С бърз ход той трябва да се отдалечи от вражеския фланг на около две мили. Като това трябва да се случи, както споменахме по-горе, преди да се е съмнало – защото в противен случай противникът може да забележи облаците от прах и да разбере, че е следен (DVB, IX, 56–62). След това, с малко конници стратегът трябва да намери позиция, която да му позволи наблюдението на противниковата сила. Дори и ако от нея се отдели част, която да се впусне в плячкосване, той не трябва да напуска позицията (DVB, IX, 62–66). Това е необходимо, защото стратегът трябва да проследи внимателно бойната формация на емира (на гр. τοῦ Ἀμηρα)[5].

Пред стратега има две възможности: след като противниковата конница е изпратена да плячкосва близките поселения, намирайки се на разстояние, което ще я остави извън полезрението на основната бойна формация, то той може да строи войската си в съответния боен ред и да нападне основните сили на емира. Като тук трябва да се вземе предвид фактът, че вражеската бойна формация вече не е в пълен състав. Ако не се чувства достатъчно уверен или войската на противника, въпреки напусналата част, е твърде силна, то той трябва да напусне позицията си (DVB, IX, 70–83).

[5] Дали в случая става на въпрос за конкретен емир, както Джордж Денис отбелязва, навярно в текста се визира *Саиф ад-Давла*, или не, няма да бъде разглеждано в настоящата работа.

След като напусне позицията, стратегът трябва да се отдалечи от основната вражеска формация. Тайно и по странични пътища, в ускорен марш, той трябва да настигне противниковата част, която е изпратена да плячкосва. Изпълнявайки това, задачата, която стои пред него, е да влиза в непрестанни сражения през целия ден с отделните групи, разпръснати да плячкосват, и да ги унищожи. За да може да направи това, стратегът трябва да остави способен офицер с малко конници, който да наблюдава основната вражеска сила и да му рапортува, ако тя потегли на път (DVB, IX, 84–86).

В текста е отделено специално внимание на това, какво трябва да направи стратегът, ако попадне на голям фулкон (на гр. φουλκον), който е изпратен да пази частта, извършваща набега (DVB, IX, 87–88).

Преди да продължим с описанието на тактиката, която трябва да приложи военачалникът, ще отделим малко внимание на т.нар. фулкон. Той представлява укрепена обозна част, натоварена със задачата да осигурява убежище за малките групи, които са изпратени да фуражират или плячкосват. Фулконът ги съпровожда до определеното за целта място рано сутринта, оставайки на тяхно разположение през деня, а вечерта ги ескортира обратно до базовия лагер (Rance 2004, 321–322). Необходимостта от него идва от това, че когато частта се разбие на малки групи и се пръсне из района, избран за набега, автоматично се превръща в лесна плячка.

Тактическият прийом, който се предлага в трактата при наличието на фулкон, е стратегът да раздели силите си на две. Едната група трябва да влезе в схватка с фулкона, а другата да разпръсне фуражирите. След започването на битката стратегът, с основните сили, трябва да се присъедини към групата, която атакува фулкона. Това той трябва да направи с голяма бързина, а войската му – да надава бойни викове и крясъци. При така стеклите се обстоятелства се очаква врагът да бъде обърнат в бяг и разбит (DVB, IX, 87–94).

Разбира се, в трактата е разгледан и сценарий, в който противникът не е разбит. В такъв случай стратегът трябва да събере войската си, да се оттегли на подходящо за целта място и да ѝ даде три дена почивка. Всеки ден той трябва да изпраща части, които само да наблюдават и следят врага и да го известят, когато противникът е приключил с набега и се готви да се изтегли обратно на своя територия. Първото нещо, което стратегът трябва да направи, е да избере способен офицер, който заедно с поверената му пехота да заеме и блокира труднопроходимите участъци от пътя. А той, начело на конницата, с голяма бързина да изпревари противника и да стигне до заетите от пехотата позиции. Така, с комбинираните сили и под негово ръководство стратегът трябва да влезе в главната битка с противника (DVB, IX, 99–112).

В настоящата работа представихме организационните аспекти на византийската военна стратегия и практика и началната фаза на военните действия на т.нар. Източен фронт на Империята през X в. – така, както ги разбира трактатът *De Velitatione Bellica*. Накратко изложихме еволюцията на защитната имперска система, която сред крушението, което настъпва през първата половина на VII в., вследствие на арабските завоевания, претърпява същностна промяна. Имперската администрация създава адекватна военна-административна организация, кадрова политика и изграждане на боеспособна провинциална войска в района на Кападокия и планинските вериги Тавър и Антитавър. Тази войска, под водачеството на местният аристократичен елит, успява да защити граничните участъци на Империята от непрестанните набези на арабите и по-специално през разглеждания от нас период на династията на Хамданидите, базирана в Алепо. Способните водачи от тази династия като Али ибн Хамдун – Саиф ад-Давла, водят десетилетни битки с Империята. Тези битки оформят това, което ние наричаме Източен фронт. Театър на бойни действия е югоизточната част на Мала Азия и по-точно планинската верига Тавър–Антитавър и прилежащите им територии на владяната от арабите Киликия и византийската Кападокия. Този фронт не се установява от самото начало на конфликта между араби и ромеи, а е плод на двувековно въоръжено противопоставяне (Kaegi 1986, 279–303). Всичко това дава военно-политическия контекст на тактическите наставления, дадени от трактата *De Velitatione Bellica*. Авторът на този текст вероятно е опитен провинциален, военен, ромейски аристократ. Описаните от него стратегеми и тактики са използвани от видните представители на провинциалния аристократичен елит по границата – фамилиите Фока, Куркуа, Малеини, Склири. Описаните тактики по разузнаване / контраразузнаване и маневриране / контра-

маневриране в началната фаза на кампанията, преди главното сражение, са прилагани от местната гранична аристокрация дори и когато се издига до високи позиции в Империята: доместик на схолите на запад Лъв Фока, кесаря Варда Фока и самите императори Никифор II Фока и Йоан Цимисхий (от фамилията Куркуа).

Описаните в текста на трактата сложни военно-разузнавателни и логистични действия могат да бъдат извършени само и единствено от въоръжена сила с известна степен на професионализация. За целта на тази професионализация са създадени различни видове военно-задължено население: акрити, които служат срещу оземляване, трапезити, които служат срещу финансова помощ, и арменци, които са подбрани на етнически принцип. Описаните в трактата прийоми за маневриране в пресечена местност са един от основните фактори, позволяващи да Империята да удържи източната си граница в течение на три века.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Arvites, J. A. 1983. The Defense of Byzantine Anatolia during the Reign of Irene (780–802). *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia*. Oxford, pp. 219–220.

Canard, M. (ed.) 1934. Sayf al Daula: recueil de textes relatifs à l'émir Sayf al Daula le Hamdanide, avec annotations. J. Carbonel.

De Velitatione Bellica 1986. Dagron, G., Haralambie M. (eds., trans., comm.). Le Traité sur la Guérilla (De velitatione) de l'Empereur Nicéphore Phocas (963–969*)*. Paris, Centre National de la Recherche Scientifique, s. 239–245.

Dennis, G. T. 1981. Des Maurikios. Das Strategikon. Corpus Fontium Historiae Byzantinae 17. Vienna, s. 20–21.

Dennis, G. T. (trans.) 1985. Three Byzantine Military. Washington, D.C., Dumbarton Oaks, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 25, pp. 138–175.

Haldon, J. 1999. Warfare, State and Society in the Byzantine World 565–1204. Taylor & Francis e-Library, pp.79–84.

Leo the Deacon. History. Talbot, A.-M. M., and D. F. Sullivan. (trans.) *The History of Leo the Deacon: Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*. Vol. 41. Dumbarton Oaks Studies, 2005, pp. 72–75.

Kaegi, W. E., Jr. 1986. The Frontier: Barrier or Bridge? *Major Papers of the 17th International Byzantine Congress*. Washington, DC: Aristide D. Caratzas, pp. 279–303.

Kazhdan, A. P., A. U. Epsteyn 2001. Vizantiyskata kultura XI–XII vek: promeni i tendentsii [Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries]. Faber. 28 s. (In Bulgarian).

Каждан, А. П., А. У. Епстейн 2001. Византийската култура XI–XII век: промени и тенденции. Фабер. 28 с.

Kazhdan, A. P. 1991. The Oxford Dictionary of Byzantium. Oxford. Oxford University Press, 1132 s.

Kolias, T. 2012. Vizantiyski orazhia. Prinos kam vizantiyskoto orazheyno izkustvo (ot negovoto nachalo/kraya na IV v. – do latinskoto nashestvie/1204 g.) [Byzantinishe Waffen]. Veliko Tarnovo, Abagar, 64–68 s. (In Bulgarian).

Колиас, Т. 2012. Византийски оръжия. Принос към византийското оръжейно изкуство (от неговото начало / края на IV в. – до латинското нашествие / 1204 г.). Велико Търново, Абагар, с. 64–68.

Kuchma, V. V. 2000. Dva traktata – odin avtor [Two treatises – one author]. *Vizantiyskiy Vremennik*, 59. Moskva, 130 s. (In Russian).

Кучма, В. В. 2000. Два трактата – один автор. *Византийский Временник*, 59, Москва, 130 с.

Luttwak, E. 2009. The Grand Strategy of the Byzantine Empire. President and Fellows of Harvard College, 346 s.

McGeer, E. (ed., trans., comm.) 1995. Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century. Vol. 33. Washington, DC, Dumbarton Oaks, 178 p.

Nikol, D., D. Haldan i S. Tarnbal 2012. Padaneto na Konstantinopol. Ustanovyavane na osmansko vladichestvo vav Vizantia [The Fall of Constantinople. Establishment of Ottoman Rule in Byzantium]. Veliko Tarnovo, Faber, s. 28–29. (In Bulgarian).

Никол, Д., Д. Халдън и С. Търнбъл 2012. Падането на Константинопол. Установяване на османско владичество във Византия. Велико Търново, Фабер, с. 28–29.

Ostrogorski, G. 2013. Istoria na Vizantiyskata darzhava [Geschichte des byzantinischen Staates]. Prozorets, 153. 333 s. (In Bulgarian).

Острогорски, Г. 2013. История на Византийската държава. Прозорец, 153. 333 с.

Rance, P. 2004. The fulcum, the Late Roman and Byzantine Testudo: the Germanization of Roman Infantry Tactics? *Greek, Roman, and Byzantine Studies,* 44.3, pp. 321–322.

Rance, P. 2017. The Reception of Aineias' Poliorketika in Byzantine Military Literature. *Brill's Companion to Aineias Tacticus*. Brill, 290 s.

Leo VI. Taktika. Dennis, G. T. (trans.). *The Taktika of Leo VI*. Washington, D.C., Corpus Fontium Historiae Byzantinae 49, 74–76. 2010, 85 s.

Tapkova-Zaimova, V., D. Dimitrov i P. Pavlov 2011. Vizantia i vizantiyskiyat svyat [Byzantium and the Byzantine World]. Sofia, Prosveta. 118 s. (In Bulgarian).

Тъпкова-Заимова, В., Д. Димитров и П. Павлов 2011. Византия и византийският свят. София, Просвета. 118 с.

The Battle at the Straights of Andrasus, 960. URL: http://asiaminor.ehw.gr/forms/fLemma.aspx?lemmaId=7930 (Date of the application 18.06.2021).

Treadgold, W. 1995. Byzantium and It's Army 284–1081. Stanford University Press, 101 s.

Treadgold, W. 1997. A History of the Byzantium State and Society. Stanford University Press, 495 s.

Zhekov, Zh. 2006. Vizantiyskite temi – Kontinuitet i Diskontinuitet [Byzantine Themes – Continuity and Discontinuity]. *Vizantia, Balkanite, Evropa*. Studia Balcanica, 25, Sofia, s. 116–131. (In Bulgarian).

Жеков, Ж. 2006. Византийските теми – континуитет и дисконтинуитет. *Византия, Балканите, Европа*. Studia Balcanica, 25, София, s. 116–131.

Дата на подаване на статията в редакцията – 6.07.2021 г.

DOI 10.7546/DS.2022.15.05
УДК 27-788.461-763(497)»10/12»

РИЦАРИТЕ ЙОАНИТИ И БАЛКАНИТЕ ПРЕЗ XI–XIII В.

Владислав Иванов

доктор по история, доцент, секция „Средновековни Балкани“,
Институт за балканистика с Център по тракология „Проф. Александър Фол“ –
Българска академия на науките, ул. „Московска“ 45, София, България,
ivanov@balkanstudies.bg, ORCID 0000-0001-9727-3176

След Първия кръстоносен поход и неговите завоевания в Леванта, католическият Орден на йоанитите, основан като монашеска благотворителна организация в Йерусалим през XI в., постепенно се военизира и започва да играе все по-важна роля в кръстоносното движение и папската политика на Изток. В средата на XII в. Орденът установява свои структури в Константинопол, а местният йоанитски предстоятел става посредник в преговорите между папството и ромейския император Мануил I Комнин. Хронистът Гийом от Тир свидетелства, че при т.нар. „Латинско клане“ във византийската столица през април 1182 г. особено тежко пострадва болницата на Ордена. След Четвъртия кръстоносен поход йоанитите подкрепят основаната от кръстоносците Латинска империя и се включват в администрирането на нейните територии. Особено значимо е тяхното присъствие в областта Тесалия, където е основана провинция на Ордена със столица Фиталея. Съществуват изворови податки, че между 1216 и 1218 г. йоанитите подкрепят кандидатурата на унгарския крал Андраш II за овакантения престол на Латинската империя. Изглежда, че през 1238 г. те временно застават на страната на коалицията от балкански православни владетели, която воюва срещу латинските императори Жан дьо Бриен и Балдуин II. Малко по-късно, в 1247 г., унгарският крал Бела IV предоставя на Ордена владението над областта Северин (Северински Банат). Дарението е свързано с плана на унгарския крал и йоанитите да покорят съвместно куманските племена, разположени в днешна източна Румъния и по този начин да подпомогнат обсадената от съюзените балкански владетели Латинска империя. Посочените събития не са разгледани и анализирани изчерпателно от съвременната историография, въпреки че представят важни аспекти от взаимоотношенията между латинския свят и балканските православни страни в периода XI–XIII в.

Ключови думи: военномонашески орден, хоспиталиери, йоанити, кръстоносни походи, средновековни Балкани

THE KNIGHTS OF ST. JOHN AND THE BALKANS IN 11–13 CENTURIES

Vladislav Ivanov

Doctor of History, Associate Professor, Department of Medieval Balkans,
Institute for Balkan Studies & Center of Thracology [Prof. Alexander For] –
Bulgarian Academy of Sciences, 45 Moskovska St., Sofia, Bulgaria,
ivanov@balkanstudies.bg, ORCID 0000-0001-9727-3176

After the First Crusade and its conquests in the Levant, the Latin Order of St. John, founded as a monastic charity organisation in Jerusalem in 11th century, gradually militarized itself and began to play an increasingly important role in the Crusades and papal policy in the East. Around the middle of the 12th century, the Order established its structures in Constantinople. The local Hospitaller prior once was a mediator in the negotiations between the Papacy of Rome and the Byzantine emperor Manuel I Comnenus. The chronicler Guillaume of Tire testifies that the Order's Constantinopolitan hospital was severely damaged in the so-called "Latin Massacre" in April 1182. After the Fourth Crusade, the Knights of St. John supported the newly founded Latin Empire and participated in the administration of the con-

quered territories. Their presence was particularly significant in the Greek region of Thessaly, where a province (preceptor) of the Order was founded. The preserved sources give some grounds to the hypothesis that between 1216 and 1218 the Knights of St. John supported the candidacy of the Hungarian King Andrew II for the vacant throne of the Latin Empire. It seems that in 1238 the Order temporarily took the side of a coalition of Balkan Orthodox rulers, allied to the German emperor Frederick II, who fought against the Latin emperors John of Brienne and Baldwin II. A little later, in 1247, King Bela IV of Hungary granted the Order the possession of the vast border province: the Severin region in Wallachia. The donation was related to the plan of the Hungarian king and the Knights to conquer the heathen Cuman tribes in present-day eastern Romania and in such way to support the Latin Empire besieged by the allied Balkan Orthodox rulers. The aforementioned events were not researched sufficiently by the modern historiography, although they presented important aspects of the relationship between the Latin world and the Balkan Orthodox states in 11–13 centuries.

Keywords: military order, Knights of St. John, Hospital, Crusades, medieval Balkans

Вероятно най-доброто и кратко обяснение, което можем да дадем на термина „йоанити“, е „членове на латинския (римокатолическия) военномонашески орден на св. Йоан Йерусалимски“. В историята тяхната организация е позната с още много имена: Хоспиталът, Религията, Родоските рицари, а днес – най-вече под названието Малтийски орден. През 2011 г. Орденът на йоанитите официално навърши деветстотин години от своето основаване, но някои твърдят, че възрастта му е много по-голяма. Настоящата работа ще разгледа само един „кратък момент“ от тази предълга история, който неслучайно съвпада с т.нар. „Епоха на класическите кръстоносни походи“, продължила приблизително от 1095 до 1270 г. Основната цел на труда е да обобщи и анализира свидетелствата за опитите на хоспиталиерите да установят свои структури на Балканския полуостров и отношенията на Ордена с местните политически сили през XI–XIII в.

Посоченият период е от първостепенна важност за историческото развитие на Ордена и е отразен в многобройни източници, поради което съществуващата библиография върху него е огромна (Иванов 2020, 12–19). В съвременната историография съществуват няколко версии за възникването на Малтийския орден, но най-правдоподобната е, че той се появява от общност на монаси и монахини, която обслужва един хоспитал. Понятието „хоспитал“ няма същото значение като съвременния термин – през XI–XII в. това е религиозно благотворително учреждение, което съчетава функциите на приют и болница за пътници (Miller 1978, 710). Оттук идва и прозвището „хоспиталиери“, докато „йоанити“ води произхода си от близката до сградата църква, посветена на св. Йоан. По-важното в случая е, че става въпрос за латинския хоспитал, който е предназначен специално за западноевропейски, т.е. римокатолически поклонници, наричани на латински *peregrini* (пилигрими), и се издига точно срещу главния вход на Храма на Божи гроб в Йерусалим. Най-вероятно йерусалимският хоспитал е построен около средата на XI в. от богатия амалфитански търговец Мауро ди Панталеоне със съдействието на византийския император Константин IX Мономах (Иванов 2020, 32–33). По този начин бъдещият Орден отрано свързва съдбата си с тази на най-влиятелната към този момент държава в Източното Средиземноморие – Византия.

Близо половин век след основаването на амалфитанския хоспитал в Йерусалим, Светата земя на Палестина е завладяна от армиите на Първия кръстоносен поход. Кръстоносците основават в Близкия изток няколко свои държави, сред които първостепенна позиция заема Йерусалимското кралство. В новите т.нар. Отвъдморски земи на франките йоанитите се превръщат в извънредно важна и покровителствана от държавата институция. Не след дълго те привличат вниманието на папството, което през 1113 г. подкрепя превръщането им в самостоятелен религиозен орден (Luttrell 2017, 4). Популярността на поклонничеството до Божи гроб в Западна Европа концентрира за кратко време огромен брой дарения в ръцете на новия Орден.

Основаните от кръстоносците държави в Обетованата земя са заобиколени отвсякъде с врагове – почти всички околни държави са сарацински, т.е. мюсюлмански, а мюсюлманите са и мнозинството от населението в Сирия и Палестина. Поради постоянните нападения на сарацините и идентифицирането им с каузата на франкските Отвъдморски земи, йоанитите започват да развиват свое военно крило, състоящо се от монаси воини, което

трябва да охранява монасите и цивилните християни. Показателно е, че по същото време, през първата половина на XII в., в Йерусалим от рицари, положили монашески обет, е основан и известният Орден на тамплиерите. Военизирането на палестинските монашески ордени получава подкрепата на римското папство и на известни латински теолози, като например св. Бернар от Клерво (St. Bernard of Clairvaux 2010). Постепенно военната функция на йоанитите заема водещо място в политиката на Ордена и те се превръщат в една от най-силните армии на Отвъдморските земи.

Съществуването на йоанитите и сродните им военни ордени в Палестина и Сирия е посветено на закрилата на латинските пилигрими в поклонението им до Йерусалим, освобождението на Божи гроб и други християнски земи от „неверниците“ (мюсюлмани или езичници) и отбраната на източните латински владения. Плановете за изпълнението на тези цели включват установяването на политическия контрол на франките над Йерусалим и околните територии, както и поддържането на сигурността на пътищата, които водят до там (Guillaume de Tyr 1986a, 554). Вероятно именно поради интереса на Ордена към подпомагането на латинските поклонници в обсега на йоанитската активност още през XII в. попадат и балканските земи. Тогава, както и днес, през Балканите минават основните сухопътни маршрути от Западна, Северна и Централна Европа към Светата земя. Освен това предимно каботажното, т.е. крайбрежното, корабоплаване, което се практикува през XII–XIV в., води до неизбежната необходимост от използването на пристанищата по балканските брегове от кръстоносците и пилигримите, които избират да стигнат до Йерусалим по море.

Първите свидетелства за присъствието на хоспиталиерите на балканска земя се появяват почти едновременно в двата противоположни края на полуострова – балканските владения на Унгарското кралство и ромейската столица Константинопол. Местоположението не е толкова учудващо, тъй като унгарските земи и византийската столица са, съответно, началният и крайният пункт на дългото пътешествие по суша през Балканския п-в, което очаква латинските поклонници, маршрут, известен още под названието Via Diagonalis (Borchardt 2016, 117). Важна допълнителна причина е религиозната вярност на Унгарското кралство към Рим, поради което местните монарси толерират и подкрепят установяването на Ордена на св. Йоан в техните владения (Hunyadi 2010, 23–32). По-изненадващи са свидетелствата за присъствието на йоанитите в православния Константинопол, където, както се оказва, през 60-те години на XII в. Орденът разполага със собствена църква, болница приют и манастир, а местният йоанитски предстоятел, който носи титлата приор, е покровителстван лично от император Мануил I Комнин (1143–1180) и поне веднъж е негов официален посланик при папата и френския крал (Luttrell 2003, 225–232). По мое мнение обяснението как един латински военен Орден, подчинен на папството, което по същото време се намира в разкол с Цариградската патриаршия, се установява и процъфтява във враждебната източноправославна среда, се крие най-вече във византийската политика от периода. Императорите Комнини, които управляват Империята между 1081 и 1185 г., се смятат за върховни сюзерени на поне две от кръстоносните държавици в Сирия – Антиохийското княжество и Едеското графство, като се стремят да наложат господството си и над другите две – графство Триполи и Йерусалимското кралство (Lilie 1993, 1–221). Поради това някои от василевсите – и особено Мануил I Комнин, който има и амбиции да възстанови единната Римска империя, – се стремят да поддържат добри отношения с латинската църква и нейните институции в отвъдморските страни.

Въпреки политическите ходове на василевсите латинската и православната църква се намират в схизма и престоят на хоспиталиерите в Константинопол всъщност е доста рисковано начинание. Това проличава скоро след смъртта на Мануил I Комнин, когато през април 1182 г. избухва погромът срещу константинополските франки, популярен днес под названието „Латинското клане“. Метежникът Андроник Комнин, който иска да завземе византийския престол, подбужда православното население на столицата да нападне многобройните си по това време латински съграждани. В последвалия кървав погром пострадват и местните йоанити, чийто хоспитал е нападнат, а лежащите там болни са безмилостно изклани (Guillaume de Tyr 1986b, 1023–1024). След това събитие свидетелствата за константинополската приория на Ордена изчезват от историческите извори. „Латинското

клане“ води до задълбочаване на проблемите между Латинска Европа и Византия и ескалирането им в открити въоръжени сблъсъци, както и до окончателното влошаване на отношенията между Константинопол и отвъдморските франкски държави.

Следващите по време опити за установяването на йоанитски структури на балканска територия са свързани най-вече с основаването на Латинската империя. През 1203–1204 г. войските на Четвъртия кръстоносен поход на два пъти превземат Константинопол и в крайна сметка основават т.нар. Латинска империя на Романия. Новата отвъдморска държава на франките се смята за единствен легитимен наследник на Византия и претендира за владението над всички бивши и настоящи земи на Империята. Новините за успехите на кръстоносците, които за по-малко от година завладяват не само Константинопол, но и по-голямата част от балканските имперски провинции, бързо стигат до Светата земя. В резултат много франкски рицари и заселници от Палестина и Сирия се отправят към Балканите (Vilarduen 1985, 98–99). Свои представители изпращат и йоанитите, които също като останалите франкски пришълци искат да използват добрата възможност за придобиване на нови владения.

През март 1205 г. латинският император Балдуин I Фландърски (1204–1205) сключва с йоанитите договор, с който им дава правото върху владението на една четвърт от византийската провинция Неокастра срещу участието на военните сили на Ордена в нейното завоюване (Pauli 1733, 93; Le Roulx 1897, 47–48). Но само месец по-късно армията на Балдуин I претърпява съкрушително поражение от войската на българския цар Калоян в битката при Одрин. Латинските загуби са много големи, тяхното настъпление е временно преустановено, а хоспиталиерите изоставят проекта си за завладяването на четвъртината от Неокастра. Те обаче не напускат Константинопол, както правят много други, а подкрепят провъзгласения за регент на Империята брат на Балдуин Анри дьо Ено в отбраната срещу българите и новооснованата Никейска империя (Anonymous 2004, 198–199).

Няколко години след битката при Одрин в изворите започват да се появяват свидетелства за съществуването на владения на Ордена в латинските земи на територията на днешна континентална Гърция. Сред тях се споменават имоти и сгради, намиращи се в Солун, Тива, на п-в Пелопонес и най-вече в крайбрежна Тесалия. От запазените документи става ясно, че първоначално в Тесалия йоанитите получават крепостта Фиталея (идентична с днешното селище Птелеон) и многобройни феодални владения в нейните околности (Ivanov 2020, 264). В съседство с Фиталея се намират тамплиерските крепости Сито и Равеника (Lock 1995, 234–235). По всяка вероятност двата военни ордена на хоспиталиери и тамплиери получават тези владения, за да ги охраняват от нападенията на агресивните власи от планината Пинд, които, както посочват изворите, през XI–XII в. нерядко опустошават тесалийската равнина (Benjamin of Tudela 1840, 48–49). Към 1210 г. във Фиталея вече съществува прецептория (т.е. център на официална провинция) на Ордена, управлявана от някой си брат Стефан. Последният е не само прецептор на Фиталея, но и на aliarum domorum hospitalis Sancti Joannis Hierosolymitani in Romania, т.е. на другите домове на Ордена на хоспитала на св. Йоан Йерусалимски в Романия, т.е. Византия или нейния легитимен според Запада наследник – Латинската империя (Migne 1855, Anno XVI, № 115, cols 910, 912).

Най-много сведения за хоспиталиерската прецептория в Тесалия ни дават няколко писма на папа Инокентий III, изпратени по повод спора между Ордена и латинския епископ Бартоломео. Споменатият спор възниква за владението на близката до Фиталея крепост Гардики и различни други имоти и приходи в околността. Назначеният от папството латински прелат Бартоломео, който трябва да замести местния православен епископ, повдига обвинение, че местните йоанити незаконно са отнели полагащите му се по право крепост Гардики и абатство Армиро и отказват да му ги върнат. Започналата разпра е изключително ожесточена и продължава повече от три години. През това време Инокентий III назначава различни високопоставени църковни служители от Латинската империя за арбитри в спора, но хоспиталиерите от Фиталея отказват да се съобразят с техните решения в полза на епископа. Тяхната военна сила проличава в обвиненията на Бартоломео, че те са организирали засади на многобройната свита на високопоставените арбитри и са заплашвали да ги убият заедно със самия Бартоломео. Проблемът се разрешава едва след личната намеса на латинския император Анри дьо Ено (1206–1216) и неговите барони

през 1213 г., които посредничат за сключването на мирен договор между тесалийските йоанити и епископа на Гардики (Иванов 2020, 273–280).

Прецепторията във Фиталея най-вероятно не просъществува дълго, тъй като областта е завладяна от армията на епирския деспот Теодор Комнин (1215–1230) между 1217 и 1219 г. Все пак съществуват данни, че някои от крайбрежните райони на Тесалия, сред които може би са и йоанитските крепости Фиталея и Гардики, остават под латинска власт чак до 40-те години на XIII в. (Koder et al. 1976, 161; Ферјанчић 1974, 45). Единственото място, където Орденът запазва владенията си до края на XIII в., е географски изолираният п-в Пелопонес, известен през Средновековието със славянското название „Морея“. Латинците основават в Пелопонес т.нар. княжество Ахая (както те произнасят древногръцкия топоним „Ахея“), което през XIII в. процъфтява под властта на принцовете от френската династия Вилардуен. През 1210 г. принцът на Ахая Жофроа I дьо Вилардуен (1209/1210–1229) дава на трите военни ордена на тамплиерите, тевтонците и йоанитите четири феодални владения (фиефи). Йоанитските владения в Ахая са организирани в т.нар. Морейска прецептория. Вероятно тук Орденът поддържа известни въоръжени сили, тъй като според т.нар. „Морейска хроника“ хоспиталиерите, заедно с тамплиерите и Тевтонския орден, участват във военните кампании на княжеството (Schmitt 1904, 133–136, 212–214). Много по-късно, в последните десетилетия на XIV в., йоанитите ще направят опит да овладеят целия п-в Пелопонес, за да го използват като плацдарм за кръстоносен поход срещу настъпващите в Европа османски турци (Ivanov 2014, 143–165; Chrysostomides 1995, 402–517).

Централните райони на Латинската империя, припокриващи се с хинтерланда на Константинопол и днешна Одринска Тракия, са заплашени от настъплението на Теодор Комнин през 20-те години на XIII в. Експанзията на самозвания солунски император е спряна едва в битката при Клокотница през 1230 г. от победоносната армия на българския цар Иван Асен II (1218–1241). Така Асен прави голяма услуга на латинците и по същото време очаква техният малолетен император Балдуин II (1228–1273) да се ожени за дъщеря му и да стане регент на Империята (Torsello 2016, 124–125). Плановете му обаче се провалят от опозицията на латинските барони и папството, които оженват Балдуин II за дъщерята на бившия йерусалимски крал Жан дьо Бриен, който е провъзгласен за имперски регент. В резултат българският цар връща страната си към православието и сформира православна коалиция против Латинската империя, в която освен него участват Солунската и Никейската империя. Между 1235 и 1238 г. обединените войски на трите православни царства завладяват Тракия и обсаждат неколкократно Константинопол.

Латинците успяват да отбият атаките срещу столицата си с помощта на Вилардуените и италианските градове държави, докато папството прави всичко възможно, за да организира кръстоносен поход в тяхна подкрепа. При вестите за подготвяния кръстоносен поход водачите на православната коалиция се обръщат за помощ към императора на Свещената римска империя – Фридрих II Хохенщауфен (1220–1250). Според информация, съдържаща се в папски писма от началото на 1238 г., на които досега в специализираната литература не е обръщано достатъчно внимание, съюзът между Фридрих II и православните балкански владетели води до непредвидени последици. Изглежда, че римският император използва влиянието си в Ордена на йоанитите, за да създаде разкол сред латинските сили. Отряди рицари йоанити и други латински воини напускат Константинопол и се присъединяват към войските на православната коалиция. По този повод папа Григорий IX (1227–1241 г.) се обръща към централните власти на Ордена в Палестина и така успява навреме да потуши разкола в латинските сили на Балканите. Същевременно папата помага на младия Балдуин II да организира кръстоносен поход, който през 1240 г. деблокира Константинопол и завладява голяма част от Тракия (Ivanov 2020, 298–324). В резултат Латинската империя е спасена за още две десетилетия напред. За съжаление, споменатите сведения са единствените, с които разполагаме за йоанитите в Константинопол чак до края на XIII в.

През същото столетие Орденът прави още един опит за установяване в балканските земи с източноправославно население. Този път инициативата идва от страна на унгарските йоанити. Влиянието на Ордена в Унгарското кралство нараства значително по време на крал Андраш II (1205–1235) (Hunyadi 2010, 33–36). Запазени са данни, които показват,

че хоспиталиерите най-вероятно подкрепят кандидатурата на Андраш II за овакантения престол на Латинската империя между 1216 и 1218 г. Известно е, че въпреки тази подкрепа и усилията, положени от Андраш II, който сключва династични съюзи с Никейската империя и Българското царство, латинските барони и папството в крайна сметка избират двама други кандидати (Иванов 2020, 329–336). Това е една от причините Унгарското кралство, което по това време единствено от силните латински държави има сериозни политически интереси на Балканите, да не окаже ефективна подкрепа на кръстоносните акции, насочени към запазването на Латинската империя в първата половина на XIII в.

В 1235 г. Андраш II умира и е наследен от сина си Бела IV (1235–1270). В началото на управлението си Бела не е твърде благосклонен към любимия рицарски Орден на баща си (Hunyadi 2010, 37). Скоро обаче той променя поведението си. През 1236 г. от дълбините на Азия към Унгария започва настъплението си огромна монголска армия, която планира да завоюва всички земи „до там, докъдето стигнат копитата на татарските коне“ (Dzhuveyni 2004, 30). По-конкретно, монголите възнамеряват да накажат куманите, русите и волжките българи, с които са се сблъсквали и преди това. Унгария също е заплашена, тъй като неотдавна Бела IV се е провъзгласил за rex Cumaniae, т.е. крал на Кумания, и приема бягащите от татарите[1] кумани на своя територия (Ivanov 2020, 339–342).

От началото на 1238 г. Бела IV започва да облагодетелства унгарските хоспиталиери (Hunyadi 2010, 37). Сред причините за тази промяна в поведението на краля вероятно е очакването му за военна помощ от Ордена срещу настъпващите към границите му езичници. Съществуват изворови податки, че при неудържимото монголско нападение срещу Унгария през 1240–1241 г. йоанитите участват в армията на Бела IV. Според някои данни по време на татарската обсада на адриатическата крепост Трогир, в която се намира самият унгарски крал, магистърът на местните хоспиталиери Рембо дьо Воксон му изпраща отряд рицари на Ордена. Вероятно с помощта на отряда Бела устоява на монголските атаки и по-късно възвръща властта над опустошеното си кралство (Ivanov 2020, 346–350). По-късно, през 1247 г., кралят ще пише до папа Инокентий IV (1243–1254), че „в това тежко положение не получихме помощ от нито един християнски принц в Европа, нито от народа на някой друг владетел, освен от ордена на йерусалимския Хоспитал, чиито братя по наша молба взеха оръжие срещу езичниците и схизматиците за защита на нашето кралство и християнската вяра“ (Fejér 1829, 221).

Няколко години по-късно Бела IV прави на Ордена може би най-голямото дарение в цялата му хилядолетна история. През 1247 г. кралят предава на хоспиталиерите владението над цялата област Северин, която обхваща приблизително територията на днешния Северински Банат. Според вече цитираното по-горе писмо на Бела IV той иска да разположи Ордена в Северин, за да охранява „най-опасното място, където минава границата с куманите отвъд Дунава и с българите, през което място по времето на нашествието в нашето кралство премина войската на татарите“, както и за да разпространи „семето на католическата вяра по цялото течение на Дунав, чак до константинополското море (т.е. Черно море)“. С последната акция рицарите йоанити и унгарският крал щели да „могат да окажат подходяща помощ на империята на Романия и Светата земя“ (Fejér 1829, 221). Текстът на златопечатната кралска грамота за дарението разкрива, че Орденът планира със съдействието на унгарския крал да завоюва земите на „Кумания“, като под това очевидно се разбират територите на Влашката равнина, разположени на изток от р. Олт. Освен това хоспиталиерите се задължават да изпращат „една пета част“ от феодалните войски на Северин в кралските въоръжени сили в случай на нахлуване на „вражеска армия“ и „една трета част от всички, годни за война“ при организирането на унгарско нападение „срещу България, Гърция и Кумания“, както и да изпратят в армията на Бела IV „сто добре екипирани с оръжия и коне и добре подготвени братя – рицари от Ордена“ при нападение от „езичници от всякакъв вид, както и срещу българите и други схизматици“ (Ivanov 2020, 361–363, 416–419).

Цитираните два документа ни разкриват съвместния план на унгарския крал и йоанитите да покорят куманските племена в дн. Източна Румъния. Каузите в техния договор, които предвиждат война „срещу България и Гърция“, най-вероятно са включени, тъй

[1] В текста термините „татари“ и „монголи“ се използват като взаимозаменяеми синоними.

като по това време посочените кумани са съюзници на Българското царство и Никейската империя. Добре известно е, че в 1247 г. император Йоан III Дука Ватаци (1222–1254) поставя под васална зависимост България, управлявана от малолетния цар Михаил II Асен (1246–1256). По искане на Ватаци българските войски и техните кумански съюзници участват в никейския поход срещу Латинската империя през същата година (Gyuzelev 1981, 92–94). Следователно опасенията на Ордена и краля, че при планираната им акция ще се наложи да водят война „срещу България, Гърция и Кумания“, са напълно оправдани. Несъмнено това е една от причините в писмото си до Инокентий IV Бела IV да представи съвместния си план с Ордена като „помощ на империята на Романия и Светата земя“, т.е. като кръстоносно начинание.

В крайна сметка амбициозните планове на Ордена и краля за установяването на йоанитите във Влахия не се сбъдват. От цитираното писмо на унгарския крал от 1247 г. става ясно, че по това време някакви военни сили на йоанитите вече са се установили в Северин, но най-късно до 1260 г. те се изтеглят. Северин е върнат под унгарско владение. Причините за провала на начинанието могат да се търсят в запазените сведения, че папството не одобрява намеренията на Бела IV и Ордена и отказва да признае готвената от тях война за кръстоносен поход (Ivanov 2020, 366–367). Впоследствие Орденът губи задълго интерес към балканските земи и до началото на XIV в. запазва присъствие единствено в управляваните от римокатолически владетели области на Хърватия, Словения и Ахайското княжество в Пелопонес. Бъдещото завладяване на Прусия от Тевтонския орден и победите на литовци, поляци и руси срещу ислямизираните татари сякаш показват, че братята йоанити можеха да постигнат по-големи успехи като владетели на Северин, отколкото като рицари на Родос и Малта. Но понякога загубените битки са по-славни от спечелените.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Ala-ad-Din Ata-Melik Dzhuveyni 2004. Chingiskhan. Istoriya zavoevatelya mira [Chingis Khan. The History of the World's Conqueror]. Moskva, Magistr-press, 689 s. (In Russian).

Ала-ад-Дин Ата-Мелик Джувейни 2004. Чингисхан. История завоевателя мира. Москва, Магистр-пресс, 689 с.

Anonymous 2004. Gesta Inocentii III. The Deeds of Pope Innocent III, translated with an introduction and notes by J. M. Powell. Washington, D.C., The Catholic University of America Press, 286 p.

Benjamin of Tudela 1840. The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela, translated and edited by A. Asher, Vol. I. New York, Hakesheth, 165 p.

Chrysostomides, J. 1995. Monumenta Peloponnesiaca. Documents for the History of the Peloponnese in the 14th and 15th Centuries. Camberley, Porphyrogenitus, 665 p.

Delaville Le Roulx, J. M. Cartulaire général de l'Ordre des Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem, 1100–1310. Paris, Ernest Leroux, 1894–1906. – 4 volumes: Tome I, 1100–1200, Paris, 1894; Tome II, 1201–1260, Paris, 1897; Tome III, 1261–1300, Paris, 1899; Tome IV, 1300–1310, Paris, 1906.

Fejér, G. 1829. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. T. IV, Vol. 2. Budae, Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829, 528 p.

Guillaume de Tyr 1986. Chronique (Willemi Tyrensis Archiepiscopi Chronicon), ed. R.B.C. Huygens, 2 vols (= Corpus Christianorum Continuatio Medievalis, vols. 63 & 63a). Turnholt, Brepols, 1170 p.

Marino Sanudo Torsello 2016. The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross (Liber Secretorum Fidelium Crucis), translated by P. Lock. Abingdon, Routledge, 475 p.

Migne, J.-P. 1855. Patrologia Latina. Vol. 216. Paris, Venit apud Editorem in Vico Dicto Montrouge.

Pauli, S. 1733. Codice Diplomatico del sacro Militare Ordine Gerosolimitano, oggi di Malta. T. I. Lucca, Salvatore e Giandomenico Marescandoli, 575 p.

Schmitt, J. 1904. The Chronicle of Morea, Το Χρονικόν του Μορέως. A History in Political Verse, Relating the Establishment of Feudalism in Greece by the Franks in the Thirteenth Century. London, Methuen & Co., 640 p.

St. Bernard of Clairvaux 2010. In Praise of the New Knighthood: a Treatise on the Knights Templar and the Holy Places of Jerusalem, translated by M. Conrad Greenia; introduction by Malcolm Barber. Piscataway, NJ, Gorgias Press, 95 p.

Zhofroa dyo Vilarduen 1985. Zavladyavaneto na Konstantinopol [Geoffrey of Villehardouin. On the Conquest of Constantinople], prev. I. Bozhilov. Sofia, Nauka i izkustvo, 215 s. (In Bulgarian).

Жофроа дьо Вилардуен 1985. Завладяването на Константинопол. Прев. И. Божилов. София, Наука и изкуство. 215 с.

Borchardt, K. 2016. The Military-Religious Orders in the Crusader West. – In: Boas, A. (ed.). *The Crusader World*. London, Routledge, pp. 111–127.

Gyuzelev, V. 1981. Srednovekovna Bulgaria v svetlinata na novi izvori [Medieval Bulgaria in the Light of New Sources]. Sofia, Narodna prosveta, 259 s. (In Bulgarian).

Гюзелев, В. 1981. Средновековна България в светлината на нови извори. София, Народна просвета, 259 с.

Ivanov, Vl. 2014. Vaznikvaneto na „gratskia" proekt na ordena na Sv. Yoan Yerusalimski i negovite politicheski aspekti (1353–1404 g.). [The Emergence of the "Greek" Project of the Order of St. John of Jerusalem and Its Political Aspects (1353–1404)]. – In: Simeonova, L. (red.) *Balkanite i svetat, modus concurrandi*. Institute for Balkan Studies & Center of Thracology [Prof. Alexander Fol] – Bulgarian Academy of Sciences, pp. 143–165. (In Bulgarian).

Иванов, Вл. 2014. Възникването на „гръцкия" проект на ордена на св. Йоан Йерусалимски и неговите политически аспекти (1353–1404 г.). – В: Симеонова, Л. (ред.), *Балканите и светът, modus concurrandi*. София, Институт за балканистика с Център по тракология – БАН, с. 143–165.

Ivanov, Vl. 2020. Ritsarite yoaniti, krastonosnite pohodi i Balkanite (XI–XIII v.). [The Knights of St. John, the Crusades and the Balkans (11–13 C.]. Sofia, Paradigma, Institute for Balkan Studies & Center of Thracology [Prof. Alexander Fol] – Bulgarian Academy of Sciences, 504 s. (In Bulgarian)

Иванов, Вл. 2020. Рицарите йоанити, кръстоносните походи и Балканите (XI–XIII в.). София, Парадигма, Институт за балканистика с Център по тракология – БАН. 504 с.

Ferjancic, B. 1974. Tesalija u XIII i XIV veku [Thessaly in 13 and 14 Century]. Beograd, Vizantoloski institut SANU, 305 s. (In Serbian)

Ферјанчић, Б. 1974. Тесалија у XIII и XIV веку. Београд, Византолошки институт САНУ, 305 с.

Hunyadi, Z. 2010. The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary (1150–1387). Budapest, Central European University Press, 353 p.

Koder, J., Hild, Fr. 1976. Hellas und Thessalia (Tabula Imperii Byzantini 1). Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 316 p.

Lilie, R.-J. 1993. Byzantium and the Crusader States, 1096–1204. Oxford, Oxford University Press, 342 p.

Lock, P. 1995. The Franks in the Aegean, 1204–1500. London, Longman, 400 p.

Luttrell, A. 2003. The Hospitallers in twelfth-century Constantinople. – In: Bull, M., Housley, N. (eds.). *The Experience of Crusading*. Vol. 1. Cambridge, Cambridge University Press, pp. 225–232.

Luttrell, A. 2017. The Hospitaller's Privilege of 1113: Texts and Contexts. – In: Schenk, J., Carr, M. (eds.). *The Military Orders*. Vol. 6.1: *Culture and Conflict in the Mediterranean World*. Abingdon, Routledge, pp. 3–9.

Miller, T. 1970. The Knights of St. John and the Hospitals of the Latin West. – *Speculum*, LIII (1978): 709–733.

Дата на подаване на статията в редакцията – 28.06.2021 г.

DOI 10.7546/DS.2022.15.06
УДК 27-9(497.2+497.11)»12/13»

БЪЛГАРИЯ И СЪРБИЯ В ПРОЦЕСА НА ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЯ НА ВИЗАНТИЙСКАТА ОБЩНОСТ ПРЕЗ XIII–XIV В.

Деница Петрова

доктор, главен асистент в Института за исторически изследвания
при Българската академия на науките,
бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17, 1113 София, България,
denitsa_kp@abv.bg

Статията разглежда ролята на България и Сърбия в международната политика през XIII и XIV в., когато византийската общност губи силния си център. В процеса на децентрализация двете държави се стремят да заемат водеща позиция. България сключва уния с Римската църква и става основен съперник на Латинската империя. Сърбия се стреми да укрепи позициите си, търсейки опека първо от папството, после от Никея. Когато съюзът със Запада вече не е нужен на българите и сърбите, те отново се обръщат към цариградския патриарх, защото само православна държава с патриаршия може да бъде център на византийската общност. През 1235 г. Българската църква е въздигната в ранг на патриаршия. Показателен за значимостта на това събитие е фактът, че по-късно в Русия е съставен Разказ за възстановяването на Българската и Сръбската патриаршия. След битката при Клокотница Иван Асен II с основание се титулува като „цар на българи и гърци“. Лионската уния от 1274 г. носи политически успехи на Византия, но нанася сериозен удар на авторитета ѝ като център на православния свят. Като защитник на православието се издига Българското царство. Цар Иван Александър целенасочено иска да превърне Търново в „Нов Цариград“ и средище на православния Изток, за да заеме мястото на ромейския император в семейството на православните владетели. България играе за сърбите ролята на център на византийската общност. През 1346 г., следвайки имперската идеология, Сърбия става царство, а църквата ѝ – патриаршия. Следвайки титулатурата на българския цар, Стефан Душан се нарича „цар на сърби и гърци“.

В навечерието на османското завоевание Византия не е могъща държава, но все още е център на византийската общност. Въпреки промените в международната политика през XIII и XIV в. столицата на Византийската империя продължава да бъде в представата на славяните Цариград – град на царя. Дори когато Византийската империя е покорена от османците, идеята за византийската общност продължава да живее сред православните християни.

Ключови думи: византийска общност, България, Сърбия, папство, титулатура

BULGARIA AND SERBIA IN THE PROCESS OF DECENTRALIZATION OF THE BYZANTINE COMMUNITY IN 13TH–14TH C.

Denitsa Petrova

PhD, Chief Assist. Prof., Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciense,
52 Shipchenski Prohod Boulevard, Block 17, 1113 Sofia, Bulgaria,
denitsa_kp@abv.bg

The article examines the role of Bulgaria and Serbia in the international politics in the 13th and 14th centuries, when the Byzantine community lost its strong center. In the process of decentralization, the two countries are striving to take a leading position. Bulgaria concluded a union with the Roman Church and became a major rival of the Latin Empire. Serbia seeks to strengthen its position, seeking patronage first from the Papacy and then from Nicaea. When the Bulgarians and Serbs no longer needed the alliance with

the West, they turned again to the Patriarch of Constantinople, because only an Orthodox state with a patriarchate could be the center of the Byzantine community. In 1235 the Bulgarian Church was elevated to the rank of patriarchate. Indicative of the significance of this event is the fact that later in Russia was compiled the Story about the restoration of the Bulgarian and Serbian patriarchates. After the battle of Klokotnitsa, Ivan Asen II rightly called himself "king of Bulgarians and Greeks". The Union of Lyons in 1274 brought political success to Byzantium, but dealt a serious blow to its authority as the center of the Orthodox world. The Bulgarian kingdom rose as a defender of Orthodoxy. Tsar Ivan Alexander purposefully wanted to make Tarnovo "New Constantinople" and center of the Orthodox East, to take the place of the Roman emperor in the family of Orthodox rulers. For the Serbs, Bulgaria played the role of center of the Byzantine community. In 1346, following the imperial ideology, Serbia became a kingdom and its church a patriarchate. Following the title of the Bulgarian king, Stefan Dusan called himself "king of Serbs and Greeks".

On the eve of the Ottoman conquest, Byzantium was not a powerful state, but still of the Byzantine community. Despite the changes in international politics in the 13th and 14th centuries, the capital of the Byzantine Empire continued to be in the minds of the Slavs Constantinople – "the city of the king". Even when the Byzantine Empire was conquered by the Ottomans, the idea of a Byzantine community continued to live on among Orthodox Christians.

Keywords: Byzantine community, Bulgaria, Serbia, Papacy, title

Както отбелязва още Д. Оболенски (Оболенски 2001, 316), политическите събития през втората половина на XIII в. водят до разхлабване на връзките във византийската общност, която постепенно губи силния си център. Възстановената Империя не може да възвърне предишното си величие, а България и Сърбия стават все по-силни. Двете държави, макар и по различен начин, са водени от стремежа да запълнят тази празнота и да се издигнат като нов център на византийската общност.

И за двете държави пътят към тази цел минава през съюз със Запада. Още по време на Третия кръстоносен поход българите и сърбите търсят съюз със западните рицари.

През 1189 г. рицарите от Третия кръстоносен поход навлизат в българските земи. Братята Асен (1190–1196) и Петър (1184–1190, 1196–1197), които само две години по-рано са възобновили Българското царство, изпращат пратеници при германския император Фридрих I Барбароса (1155–1190) и предлагат помощ на кръстоносците при евентуален сблъсък с Византия. По време на втората среща в Адрианопол цар Петър иска в замяна „короната на Гръцкото царство" (Божилов, Гюзелев 1999, 432). Очевиден е проявилият се още при управлението на цар Симеон (893–927) стремеж на българите да поставят своята държава на мястото на Византийската империя. На този етап конфликтът е по-скоро териториален – България иска да възвърне някогашните си земи и да получи водеща роля на Балканите, но не и да измести Византия като център на общността.

В навечерието на Четвъртия кръстоносен поход българският цар Калоян (1197–1207) се обръща към най-авторитетната фигура на Запада – папа Инокентий III (1198–1216). Изворите сочат, че инициативата идва от страна на папата, но българският цар успява да избере най-подходящия момент, за да отговори на писмото му. Робер дьо Клери разказва, че през февруари 1204 г. цар Калоян предлага на бароните да им помогне със 100-хилядна войска за завладяването на Константинопол, в замяна на царска титла и признаването му за суверенен владетел. Иван Божилов изтъква, че след като вече е получил подкрепата на папата, царят иска да се възползва от присъствието на рицарите на Балканите; при успех византийската столица щяла да остане владение на Калоян и той да се превърне в легитимен владетел на българите и гърците, а кръстоносците щели да продължат към Светите земи (Божилов, Гюзелев 1999, 447–448). Съветът на бароните отхвърля предложението му, но не след дълго България се оказва най-сериозният съперник на латините в борбата за византийското наследство.

След продължителни преговори Калоян сключва уния с Римската църква (Божилов, Гюзелев 1999, 443–448). На 7 ноември 1204 г. папският легат кардинал Лъв помазва архиепископ Василий в сан примас, а на 8 ноември коронясва Калоян за крал. В разменените след това писма Калоян нарича себе си „император", а Василий благодари на папата, че го е направил „патриарх". Унията с Римската църква остава формална, съюзът с папството не носи съществени промени в политиката на Балканите, но показва, че цар Калоян се стреми да издигне държавата си до позицията, която е заемала Византия.

На 13 април 1204 г. рицарите превземат Константинопол и поставят на престола на Латинската империя избран от бароните император. Той не е владетел „от Бога“ за разлика от Калоян, който, от една страна, е потомък на легитимна владетелска династия, а от друга – е коронясан от папата. Сблъсъкът между двете държави е неизбежен. Никея, Епир и Трапезунд също претендират за наследници на Византия, но в първите години на XIII в. те са прекалено слаби, за да играят роля в международната политика. Така единственият сериозен съперник на Латинската държава се оказва България. В битката при Одрин от 14 април 1205 г. рицарите претърпяват тежка загуба, а император Балдуин I (1204–1205) е пленен и отведен в Търново. Цар Калоян има реална възможност да превърне България в център на византийската общност не защото Византия не съществува като държава, а заради уменията му на дипломат, който воюва срещу латините, но поддържа добри отношения с папството.

По време на тези събития Сърбия следва политика на ненамеса. Държавата е отслабена заради династическите борби между Стефан Първовенчани (1196–1228) и брат му Вук. Усещайки отслабването на Византия, още около 1200 г. Стефан се разделя със съпругата си Евдокия, която е дъщеря на византийския император Алексий III Ангел (1195–1203).

Новият български цар Борил (1207–1218) установява мирни отношения с латините. През 1213 г. латинският император Анри (1205–1216) се жени за дъщерята на цар Калоян, а Борил, унгарският крал Андраш II (1205–1235) и никейският император Теодор Ласкарис (1204–1222) сключват бракове с дъщерите на Йоланта, сестрата на Анри. Съюзниците се насочват срещу Сърбия, към тях се присъединява и севастократор Стрез, който порано е потърсил убежище при сръбския владетел. Подготвяният през 1214 г. поход не се осъществява, вероятно заради опита на Борил да завладее земите на наскоро починалия Стрез. През 1216 г. император Анри и унгарският крал Андраш II се срещат в Ниш, явно готвейки се да атакуват сръбските земи; за участие на Борил изворите не дават данни. Стефан успява да привлече унгареца на своя страна, скоро и Анри си оттегля.

Стефан Първовенчани също търси покровителството на папа Инокентий III. Не се знае кога започват преговорите, но завършват в началото на понтификата на следващия папа Хонорий III (1216–1227). През 1217 г. Стефан е коронясан за крал от папски легат. През същата година той се жени за внучката на венецианския дож Енрико Дандоло (1192–1205) Анна Дандоло. За папа Хонорий III това е начин да разшири влиянието си на Балканите, а за Стефан – закрила срещу унгарците и латините. В Сърбия сближаването с папството не е прието добре, срещу коронацията се обявява и св. Сава – братът на Стефан. През 1219 г. той се обръща към легитимния цариградски патриарх, който е намерил убежище в Никея, с искане за учредяване на независима сръбска църква. Патриархът ръкополага Сава за пръв архиепископ на автокефалната Сръбска църква. Сръбските извори съобщават, че през 1219 г. Сава коронясва брат си за крал (Матанов 2012, 257–260; Ћоровић 2001, 11–120).

За разлика от България, в този период Сърбия не се опитва да съперничи за византийското наследство. Все още младата Сръбска държава се стреми да укрепи позициите си, търсейки опеката на по-силните – първо, папството, а след това, Никея.

Съюзът със Западната църква вече не е нужен нито на българите, нито на сърбите и те отново се обръщат към цариградския патриарх. През 1235 г. на събора в Лампсак Българската църква е въздигната в ранг на патриаршия.

Цар Иван Асен II (1218–1241) издига България като водеща сила на Балканите. След битката при Клокотница от 9 март 1230 г. той унищожава Епирската империя. Тогава за първи път в титулатурата на българските владетели се появява фразата „цар на българи и гърци“, която се среща във Ватопедската и Дубровнишката грамота, в Станимашкия надпис и върху златен печат от 1230 г. (Божилов, Гюзелев 1999, 487). Новата титла има съвсем реални основания – Иван Асен е покорил една от държавите наследници на Византия, но не унищожава имперската идея, а я продължава. В този смисъл прекратяването на унията с Римската църква има още по-голямо значение. България не би могла да бъде център на византийската общност, ако не е православна страна. Иван Асен разбира, че не е достатъчно да бъде цар, макар да владее и гръцки земи. Необходима му е и православна патриаршия, въздигната по легитимен начин. Това е последният фактор, който издига България над

останалите балкански държави и я превръща, по думите на Г. Острогорски, в четвъртата империя на Балканите (Острогорски 1998, 553).

Показателен за значимостта на това събитие в историята на византийската общност е фактът, че две столетия по-късно на руска почва е съставен Разказ за възстановяването на Българската и Сръбската патриаршия. В него се дава информация за въздигането на патриарси при българите, сърбите и грузинците, но основният акцент е именно върху възстановяването на Българската патриаршия през 1235 г. Разказът е познат само по руски преписи, включени в юридическия сборник „Кръмчая“. Всички преписи произхождат от североизточните руски земи, като най-стари са Вязниковският (ВРКМ, № 1053, л. 1а–3а) и Софийският (РНБ, Соф. 1173, л. 1а–4б). Разказът е създаден около 1460–1461 г. и появата му се свързва с учредяването на автокефална руска църква. През 1461 г. всеруският митрополит Йона (1448–1461) умира, а негов приемник става митрополитът на Ростов Теодосий Бивалцев (1461–1464). Той е въздигнат в ранг от руските епископи без участието на цариградския патриарх Генадий Схоларий (1454–1464) и е утвърден от великия княз Иван III (1462–1505) вместо от цариградския патриарх. Най-вероятно Разказът е съставен с цел да се обоснове правото на митрополита да бъде ръкоположен от епископите, специално за да бъде включен в Софийската редакция на Кръмчаята (Белякова 2000, 141–142; Белякова 2010, 42–43; Корогодина 2012, 35).

През 1261 г. Византийската империя е възстановена, но династията на Палеолозите не успява да достигне някогашното величие. През 1273 г. Михаил VIII Палеолог (1259–1262) е заплашен от силна коалиция, ръководена от краля на Сицилия Карл Анжуйски (1266–1285). Папа Григорий X (1271–1276) се възползва от ситуацията и заплашва императора, че ако не се съгласи на уния, той повече няма да възпира Карл. Въпреки недоволството на византийското духовенство Михаил Палеолог води преговори с пристигналите в Константинопол папски легати. На събор в Лион на 6 юли 1274 г. унията е подписана (Острогорски 1998, 583–584).

Съюзът с Римската църква носи известни политически успехи на Византия, но нанася сериозен удар на авторитета ѝ като център на православния свят. На значението на Лионската уния за България и Сърбия обръща внимание още Марин Дринов, който подчертава, че с нея Михаил VIII очерня името си пред историята (Дринов 1873, 40). В тази ситуация като защитник на православието се издига Българското царство. В приписка към Търновското четвероевангелие от 1273 г. (Загреб, ХАЗУ, № IIIa 30 – Христова и кол. 2003, 30–31) българската столица е наречена „цариград Търново“, а в Търновския Апостол от 1277 г. (Загреб, ХАЗУ, № IV.d.106 – Христова и кол. 2003, 31) патриарх Игнатий е назован „стълб на православието“. Приписките свидетелстват за възприемането на Търново като „Нов Рим“ за източноправославните народи (Андреев 1984, 313–314). Очевиден е стремежът на българския владетел Константин Тих (1257–1277) да заеме мястото на византийския император като глава на семейството на православните владетели.

В титулатурата на сръбските владетели също се проявяват претенции за власт и над гърците. В приписка от 1286 г. Стефан Урош II Милутин (1282–1321) е наречен „благоверният и благочестив самодържавен крал на всички сръбски и поморски земи и господстващ в гръцките страни“ (Стојановић 1902, 14). Той управлява в период, в който Византия не може да брани периферните си територии и пътят на сърбите към Македония и Албания е открит. Опитите на Михаил VIII и Андроник II (1282–1328) да се противопоставят на сръбските завоевания се оказват безуспешни (Матанов 2002, 295). Въпреки това Милутин не се опитва да измести византийския император от водещата му позиция.

През 1296–1297 г. поредният византийско-сръбски конфликт завършва с поражение на изтъкнатия ромейски пълководец Михаил Тарханиот. Това кара Византия да търси мирно решение на конфликта и такова е намерено лесно – династичен брак между Милутин и византийската принцеса Симонида. За да се ожени той отново, неговата законна трета съпруга Анна Тертер, дъщеря на българския цар Георги I Тертер (1280–1292), е изпратена на почетно заточение във Византия (Матанов 2002, 298–299).

Прави впечатление фактът, че Сърбия се засилва тогава, когато България отслабва. Вдовицата на цар Смилец (1292–1298) дори предлага на Милутин ръката и царството си по същото време, по което Теодор Метохит уговаря брака му със Симонида. Мирът, скрепен с брак, неутрализира опасността от страна на Милутин; неговите завоевания са представени

като зестра, донесена му от византийската принцеса. Друг е въпросът доколко сръбският крал е заплаха за Византия. Той атакува само пограничните територии и няма амбиции да завладее Цариград. За него мирът също е необходим заради борбата му с по-големия му брат Драгутин (1276–1282). Мирът с Византия води до засилване на византийското влияние в Сърбия (Острогорски 1998, 619–620).

В началото на XIV в. българо-сръбските отношения са обтегнати. В последните години на XIII в. бъдещият цар и потомък на Асеновата династия Михаил Шишман (1323–1330) се жени за сръбската принцеса Ана, дъщеря на крал Стефан Урош II Милутин. През 1324 г. той се разделя с нея и сключва брак с Теодора, съпруга на покойния български цар Теодор Светослав (1300–1321), дъщеря на византийския император Михаил IX Палеолог (1295–1320) и сестра на Андроник III Палеолог (1325–134). След смъртта на цар Георги II Тертер (1322–1323) българските боляри избират престола да заеме Михаил Шишман (Божилов Фамилията, 121). Когато във Византия избухва гражданска война, българският цар подкрепя Андроник III, а сръбският крал Стефан Дечански (1321–1331) застава на страната на Андроник II.

Неочаквано Михаил Шишман се обръща към стария Андроник, явно надявайки се, като се възползва от гражданската война, да стане господар на Константинопол (Божилов, Гюзелев 1999, 566–570). След неуспешния за българите край на войната с Византия през 1328 г. Михаил Шишман започва да се готви за война със Сърбия. Сключеният с Империята мирен договор има и антисръбска насоченост. Крал Стефан Урош III Дечански забранява на венецианските и генуезките търговци да минават през земите му на път за България. През 1330 г. войната вече е неизбежна. Михаил Шишман поема към Пеония, а Андроник III се установява на лагер край Сидерокастро. Решителната битка е близо до Велбъжд. Изворите дават противоречиви сведения за гибелта на българския владетел, но в съвременната наука се приема, че Михаил Шишман е пленен от сърбите, а по-късно умира от раните си (Божилов, Гюзелев 1999, 574). Българския престол заема Иван Стефан (1330–1331), син на Михаил Шишман от първия му брак с Ана, сестрата на Стефан Дечански. Новият цар се задържа на престола по-малко от година – през пролетта на 1331 г. той и майка му са принудени да потърсят убежище в Сърбия, а цар става ловешкият деспот Иван Александър (1331–1371).

Не след дълго владетел на Сърбия става Стефан Душан (1331–1355), който се жени за Елена, сестрата на Иван Александър. Този династичен брак слага началото на мир между двете държави, който продължава чак до падането им под османска власт (Божилов, Гюзелев 1999, 585).

При управлението на Стефан Душан Сръбската църква става патриаршия (Матанов 2002, 358–360). Владетелят иска да издигне все по-засилващата се Сръбска държава в царство. Мотивите му за това са два – влиянието на византийската идеология и примерът на Българското царство. За да бъде коронясан за цар, Стефан Душан трябва да си осигури подкрепата на поне три църковни институции. Напълно логично той се обръща към Българската църква, която е най-старата и авторитетна поместна патриаршия в православния свят. В този момент България играе ролята на център на византийската общност така, както един век по-рано Никея е подкрепила българите.

Стефан Душан има подкрепата също на намиращата се под негова политическа власт Охридска архиепископия и на светогорските монаси, които получават щедри дарения от него. През 1346 г. владетелят свиква църковно-държавен събор в Скопие, на който присъстват българският патриарх Симеон с целия български висш клир и протатът на Света гора. Сръбският архиепископ Йоаникий е обявен за патриарх и коронясва Стефан Душан за „цар на сърби и гърци“.

Прави впечатление, че титулатурата на новоиздигнатия цар следва тази на българския владетел, а не на византийския император. Това още веднъж показва упадъка на Палеологова Византия и стремежа на Българското царство да заеме нейното място като нова империя на Балканите.

През XIV в. в Сърбия е създадена легендарна генеалогия, според която Неманичите произлизат от рода на Константин Велики (324–337) и по-точно от брака на Лициний с неговата сестра. Тази генеалогия е изцяло легендарна, целта ѝ е да се докаже, че първите представители на династията имат древен произход. Такива опити не са рядкост през

Средновековието. Интересен пример в това отношение са легендарните генеалогии на византийските императори. Константин Велики е наследник на Херкулес, други са потомци на Марс и Юпитер, Ромул, Александър Македонски или Артаксеркс. Родоначалник на Палеолозите е Карл Велики (768–814) (Крсмановић, Радошевић 2004, 71–98). Появата на легендарната генеалогия на Неманичите трябва да се обясни с византийско влияние. През XIV в. в сръбските земи са разпространени хрониките на Георги Амартол, Йоан Малала, Константин Манасий и Йоан Зонара. Описаните в тях родословия на византийските владетели подтикват сръбските книжовници да съставят легендарна генеалогия на Неманичите (Крсмановић, Радошевић 2004, 92–93). Това е доказателство, че представата за Византия като носител на имперската идеология не избледнява въпреки могъществото на България и Сърбия.

Цар Иван Александър води още по-амбициозна политика. Той възражда идеята за Търново като „Нов Цариград“. Тя не е нова, появява се в годините, когато Консатнтинопол е под властта на латините (Гюзелев 1981, 46; Гюзелев 2009, 181), но различното през XIV в. е, че Византия съществува като империя, макар да е загубила някогашното си величие. В Мрачката грамота и във Ватиканския препис на Манасиевата хроника Иван Александър почти точно копира титулатурата на византийските василевси – „в Христа Бога благоверен цар и самодържец на всички българи и гърци“ (Даскалова, Райкова 2005, 41–43). Приемствеността с византийската традиция е очевидна, но той изтъква себе си като богоизбран цар, който има законното право да владее не само своя народ. Трябва да се отбележи, че Търново е Нов Цариград само в домашните извори. Не бихме могли да знаем дали последните български царе щяха да успеят да наложат авторитета си в цялата православна общност.

В същото време на историческата сцена излизат османците. В навечерието на завоеванието Балканският полуостров представлява мозайка от множество малки държави и родови владения. Византия на Палеолозите не е господстваща държава, нито „първа сила“ на Балканите, но продължава да бъде център на византийската общност. Показателен за това е фактът, че единствената свободна православна държава обявява столицата си Москва за „Трети Рим“, т.е. Нов Цариград. Въпреки промените в международната политика през XIII и XIV в. столицата на Византийската империя остава в съзнанието на славяните Цариград – град на царя. Обхваната от общите тенденции на сепаратизъм и регионализъм, Византия не успява да се противопостави на новата Османска империя, но идеята за византийската общност продължава да живее в съзнанието на балканските християни.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Andreev, Y. 1984. Tarnovskata knizhovna shkola i ideyata za Tretia Rim [Tarnovo Literary School and the Idea about the Third Rome]. *Tarnovska knizhovna shkola.* Vol. 3. Tarnovo, UI „Sv. Kiril i Metodiy“, pp. 310–316. (In Bulgarian).

Андреев, Й. 1984. Търновската книжовна школа и идеята за Третия Рим. *Търновска книжовна школа.* Т. 3. Търново, УИ „Св. Кирил и Методий“, с. 310–316.

Belyakova, E. V. 2000. Obosnovanie avtokefalii v russkih kormchih [Justification of autocephaly in Russian Helmsmen]. *Tserkovy v istorii Rossii* [Church in the History of Russia]. Moskva, IVI RAN, pp. 139–161. (In Rusian).

Белякова, Е. В. 2000. Обоснование автокефалии в русских кормчих. *Церковь в истории России*. Москва, ИВИ РАН, 139–161.

Belyakova, E. V. 2010. O proishozhdenii Yaroslavskogo spiska Kormchey knigi [About the Origin of the Yaroslav`s List of the Book Pilots]. *Yaroslavskiy spisok Pravdi Russkoy. Zakonodatelyskvo Yaroslava Mudrago* [*Yaroslav`s list of Russkaya Pravda. Legislative of Yaroslav the Smart*]. Yaroslavl–Rybinsk, pp. 29–53. (In Russian).

Белякова, Е. В. 2010. О происхождении Ярославского списка Кормчей книги. *Ярославский список Правды Русской.* Законодательскво Ярослава Мудраго. Ярославль–Рыбинск, 2010, с. 29–53.

Bozhilov, Iv. 1994. Familiyata na Asenevtsi (1186–1460), genealogia i prosopografia [The Asen Family (1186–1460), Genealogy and Prosopography]. Sofia, AI „Marin Drinov“, 507 s. (In Bulgarian).

Божилов, Ив. 1994. Фамилията на Асеневци (1186–1460), генеалогия и просопография. София, АИ „Марин Дринов“. 507 с.

Bozhilov, Iv., Gyuzelev, V. 1999. Istoria na srednovekovna Bulgaria VII–XIV v. [History of the Mediaeval Bulgaria 7th–14th c.]. Sofia, Anubis, 704 s. (In Bulgarian).
Божилов, Ив., В. Гюзелев 1999. История на средновековна България VII–XIV в. София, Анубис. 704 с.
Daskalova, A., Raykova, M. 2005. Gramoti na balgarskite tsare [Diplomas of the Bulgarian kings]. Sofia, AI „Marin Drinov", 462 s. (In Bulgarian).
Даскалова, А., М. Райкова 2005. Грамоти на българските царе. София, АИ „Марин Дринов". 462 с.
Drinov, M. 1873. Vaprosat za balgarskata i srabskata tsarkva pred sadilishteto na Lionskiy sabor v 1274 g. [The Question of the Bulgarian and Serbian Churches before the Court of the Council of Lyons in 1274]. *Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo* [Periodical magazine of the Bulgarian Literary Society], kn. 7–8. Sofia, Darzhavna pechatnitsa, pp. 25–42. (In Bulgarian).
Дринов, М. 1873. Въпросът за българската и сръбската църква пред съдилището на Лионский събор в 1274 г. *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, кн. 7–8. София, Държавна печатница, с. 25–42.
Gyuzelev, V. 1981. Srednovekovna Bulgaria v svetlinata na novi izvori [Medieval Bulgaria in the Jight of Hew Cources]. Sofia, Narodna prosveta, 262 s. (In Bulgarian).
Гюзелев, В. 1981. Средновековна България в светлината на нови извори. София, Народна просвета. 262 с.
Gyuzelev, V. 2009. Papstvoto i balgarite prez Srednovekovieto [The Papacy and the Bulgarians in the Middle Ages]. Plovdiv, Fondatsia „Balgarsko istorichesko nasledstvo", 487 s. (In Bulgarian).
Гюзелев, В. 2009. Папството и българите през Средновековието. Пловдив, Фондация „Българско историческо наследство". 487 с.
Korogodina, M. Vl. 2012. „Skazanie o bolgarskoy i serbskoy patriarhiyah" i proishozhdenie Sofiyskoy redaktsii Kormchey knigi [«The Legend of the Bulgarian and Serbian Patriarchates» and the Origin of the Sofia Edition of the Kormchai Book]. *Ocherki feodalynoy Rossii* [Essays on Feudal Russia], 15. Sankt-Peterburg, Alyans-Arheo, pp. 26–44. (In Russian).
Корогодина, М. Вл. 2012. „Сказание о болгарской и сербской патриархиях" и происхождение Софийской редакции Кормчей книги. *Очерки феодальной России*, 15. Санкт-Петербург, Алянс-Архео, с. 26–44.
Krsmanovich, B., Radoshevich, N. 2004. Legendarne genealogije vizantijskih tsarova i њihovih poroditsa [Legendary Genealogies of Byzantine Emperors and Their Families]. *Zbornik radova Vizantoloshkog instituta* [Proceedings of the Byzantine Institute], XLI. Belgrade, Vizantoloshki institut SANU, pp. 71–98. (In Serbian).
Крсмановић, Б., Радошевић, Н. 2004. Легендарне генеалогије византијских царова и њихових породица. *Зборник радова Византолошког института*, XLI. Београд, Византолошки институт САНУ, с. 71–98.
Matanov, Hr. 2002. Srednovekovnite Balkani. Istoricheski ochertsi [The Medieval Balkans. Historical Essays]. Sofia, Paradigma, 559 s. (In Bulgarian).
Матанов, Хр. 2002. Средновековните Балкани. Исторически очерци. София, Парадигма. 559 с.
Obolenski, D. 2001. Vizantiyskata obshnost. Iztochna Evropa 500–1453 [The Byzantine Community. Eastern Europe 500–1453]. Sofia, UI „Sv. Kl. Ohridski", 562 s. (In Bulgarian).
Оболенски, Д. 2001. Византийската общност. Източна Европа 500–1453. София, УИ „Св. Кл. Охридски". 562 с.
Ostrogorski, G. 1998. Istoria na Vizantiyskata darzhava [History of the Byzantine State]. Sofia, Prozorets, 738 s. (In Bulgarian).
Острогорски, Г. 1998. История на Византийската държава. София, Прозорец. 738 с.
Stojanovich, Љ. 1902. Stari srpski zapisi i natpisi [Old Serbian records and inscriptions]. Vol. 1. Belgrade, Srpska kralevska akademija, 480 s. (In Serbian).
Стојановић, Љ. 1902. Стари српски записи и натписи. Кн. 1. Београд, Српска краљевска академија, 480 с.
Ћorovich, Vl. 2001. Istorija srpskog naroda [History of the Serbian People]. Belgrade, Janus, 440 s. (In Serbian).
Ћоровић, Вл. 2001. Историја српског народа. Београд, Јанус, 440 с.

Дата на предаване на материала – 27.04.2021 г.

ЦЕНТРАЛЬНА І ПІВДЕННО-СХІДНА ЄВРОПА У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ НОВОГО ЧАСУ

DOI 10.7546/DS.2022.15.07
УДК 303.446.2:[94:323.3-057.36](477+439)»15»

ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ МІЖ УКРАЇНСЬКИМИ КОЗАКАМИ Й УГОРСЬКИМИ ГАЙДУКАМИ (КІНЕЦЬ XV– КІНЕЦЬ XVII СТ.)

Беата Варга

PhD, Habil., доцент, кафедра нової всесвітньої історії, Сегедський університет – Szeged Egyetem u. 2. 6722 varga.bea@hist.u-szeged.hu
ORCID: https://orcid.org./0000-0001-7244-0783

Основна мета даного дослідження полягає у визначенні можливих точок зору, які можуть стати основою для порівняльного історичного аналізу угорських гайдуків та українських козаків. До виникнення обох військових верств дозволив вакуум влади, який однаковою мірою створювався у 16 столітті населених гайдуками та козаками прикордонних районах. Розвиток гайдуків і козаків, а також збільшення їх кількості можна простежити від турецької загрози, як основний мотивуючий фактор, і відтак їх соціальну відокремленість у першій черзі виправдовувала важливу роль у захисті південних прикордонних територій.

Порівнюючи початкові витоки утворень козаків та гайдуків, ми можемо зробити висновок, що спочатку в обох випадках насамперед були залучені зовнішні чинники: українські козаки перейняли інститут козацтва від татар, на той час угорські гайдуки могли виявити характерні риси балканських гайдуків. Центральна влада відповідно в обох країнах також однаково ставилася до козаків та гайдуків, як була потреба в їхній збройній силі, тобто політика уряду щодо козаків та гайдуків фактично змінювалася залежно від актуальної політики. Польсько-литовський і угорський уряд завжди прагнув одні й ті ж військові верстви тримати під контролем і обмежувати їх число, але центральна влада не мала жодного інтересу до повного їх руйнування, тому що постійно були потрібні їх збройна сила проти мусульман. Вражаюча схожість є в інститутах зареєстрованих козаків і королівських гайдуків, визнаних законно, оскільки вони мали привілейоване місце у суспільстві. Їхня категорія була «проміжною» між шаром дворянства та кріпаками, і лише наприкінці 16-го століття стала масовим суспільним явищ.

Ключові слова: угорські гайдуки, українські козаки, проміжна соціальна категорія, допоміжні війська, добровільні прикордонники, самоорганізація, Королівська Угорщина, Трансільванія, Річ Посполита

HISTORICAL PARALLELS BETWEEN THE UKRAINIAN COSSACKS AND THE HUNGARIAN HAYDUKS AT THE END OF THE 15TH AND AT THE END OF THE 17TH CENTURIES

Beata Varga

PhD, Habil, Associate Professor, Department of Modern World History University of Szeged – Szeged Egyetem u. 2. 6722 varga.bea@hist.u-szeged.hu
ORCID: https://orcid.org./0000-0001-7244-0783

The intent of the research is to determine viewpoints for the comparative analysis of the Hungarian Hajduks and the Ukrainian Cossacks. The emergence of both military layers was allowed by a power vacuum, which was equally created in the 16th century in the border areas inhabited by Haiduks and Cos-

sacks. The development of Hajduks and Cossacks, as well as an increase in their number, can be traced to the Turkish threat as the main motivating factor, and therefore their social isolation in the first place justified an important role in the protection of the southern border regions.

Comparing the initial origins of the formation of the Cossacks and Hajduks, we can conclude that in the beginning, in both cases, external factors were primarily involved. The Ukrainian Cossacks took over the institution of Cossacks from the Tatars, while the Hungarian Hajduks could be found to have characteristic features of the Balkan Hajduks. The central authorities, also treated the Cossacks and Hajduks in the same way in both countries, as there was a need for their armed force. It meant that the government's policy regarding the Cossacks and the Hajduks changed depending on the actual policy. The Polish-Lithuanian and the Hungarian governments always tried to keep these military layers under control and limit their number, but the central government had no interest in completely destroying them, because their armed forces were constantly required against the Muslims.

There is a striking similarity in the institutions of registered Cossacks and Royal Hajduks, recognized legally, since they had a privileged place in society. Their category was "intermediate" between the layer of the nobility and the serfs, and only at the end of the 16th century did it become a mass social phenomenon.

Keywords: Hungarian Hajduks, Ukrainian Cossacks, intermediate social category, irregular army, voluntary border guards, self-organization, Royal Hungary, Transylvania, Rzeczpospolita

В угорській історіографії багато разів наголошувалось, що було б доцільно провести історичну паралель між українськими козаками і угорськими гайдуками (Nagy 1986, 22, 42; Perjés 1966, 38; Czigány 2006, 193; Nyakas 2005, 42; Rácz 1969, 16–21; Dankó 1966, 8). Угорські історики вважають це важливим, оскільки з одного боку, гайдуки, як суспільна категорія, що мала статус вільного селянина і продовжувала військову діяльність професійно, були не тільки феноменом тогочасного угорського суспільства, а й інших спільнот, що конфліктували з турками; з іншого боку, що подібно до гайдуків в Угорщині, так у Російській і Польсько-Литовській державах виникли окремими суспільними верствами громади вільних селян, які виконували військові послуги – козаки, – які підняли зброю проти внутрішнього феодального гніту і зовнішнього ворога, особливо проти турків (Rácz 1969, 10). Незважаючи на ці очевидні аналогії, до сьогоднішнього комплексного порівняльного дослідження не було зроблено, за виключенням кількох статей (Varga 1999, 174–180; Varga 2005, 31–47; Varga 2018, 25–38; Gebei 2006, 153–180; Marton 2012, 23–36).

Поряд із дослідженням російсько-українських відносин 17–18 ст., для автора цієї статті порівняльний аналіз угорських гайдуків та українських козаків був «побічним продуктом». Вивчаючи історичну літературу угорських гайдуків та українських козаків, увага звертається на широке коло подібностей та паралелей, які виявляються в аналізі цих двох «проміжних» соціальних категорій, що займають місце між дворянством та селянством.

Стефан Баторій зіграв важливу роль в історії взаємин угорських гайдуків і українського козацтва, тому що він князем Трансільванії був першим, хто визнав заслуги гайдуків, (Nagy-Nyakas 2001, 18). Потім, ставши польським королем він визнав реальне військове значення і українських козаків (Storozhenko 1904, 72; Szabó 2009, 73). За часів керування Стефана Баторія Речі Посполитої, з 1576-ого року в його армії в однаковій мірі брали участь гайдуки і козаки, але такі випадки були рідкісними, оскільки в більшості збройних конфліктів цього регіону вони воювали на протилежному боці (Szili 2003, 77–78).

Необхідність порівнювати історичне значення гайдуків і козаків також ілюструють наступні коментарі князя Трансільванії Габора Бетлена від 1624 р.: «... угорська армія з радістю приймала б тільки козаків, і ніяку іншу націю ... як тільки чують про їхній приїзд, відразу ж радіють цьому ...» (Bethlen 1915, 67). Пізніше у в іншому листі, князь підтверджує «радість» гайдуків: «... бо козаки, також легка армія, і настільки ж ворчлива, як гайдуки і татари ...» (Bethlen 1887, 90).

Важко встановити, коли можливо говорити про виникнення козаків слов'янського походження на українських територіях, оскільки термін «козацтво» не прив'язуватися до конкретної етнічної групи, а використовувалося для позначення деяких спеціальних професій і форм життя (Letopis 1854, 20; Letopis 1878, 33; Kostomarov 1884, 303; Kulish 1888, 183; Hruschewskyj 1915, 38; Grushevskiy 1913, 251; Osipov 1948, 19; Golobutskiy 1957, 251; Shherbak 2000, 36; Yakovenko 2009, 120–103; Subtelny 2000, 108–109; Magocsi 2010, 19). Козацтво на Україні як новий соціально-політичний фактор, сформувалося в другій по-

ловині XV ст., – час, коли з'являються й угорські гайдуки. Сама назва козак – турецько-татарського походження, а українське козацтво утворилося на південних прикордонних територіях, де відбувалися постійні війни між козаками і татарами. На Україні документальні, цілком певні відомості про козаків маємо від 1490-х років, в яких, однак слова козак і козацтво вживаються в різних значеннях, що передають різні відтінки цього поняття. По-перше, козаків називають степовими розбійниками, здобувачами, по-друге, нікому не підлеглими, вільними, бездомними і неосілих людьми без певного заняття, над якими немає ні влади, ні начальства (Arkhiv YuZR 1863, 114). Таким чином ще в середині XVI ст. козацтво було технічним терміном для позначення степової партизанської війни.

Стосовно походження терміну «гайдук» (hajdú) існує кілька версій: що воно походить від угорського слова «hajtó», яке відноситься до лексики пастухів; що воно має турецьке походження («hajdut») і означає доброволець, народний повстанець. Також існує теорія, що термін гайдук принесли з собою південні слов'яни з Балканського півострова, які змішалися з угорськими пастухами. Найбільш імовірною гіпотезою вважається, що спочатку гайдуками в основному називали південних слов'ян, які втекли від турецької окупації, і принесли з собою в Угорщину це ім'я і спосіб життя. Пізніше в рядах гайдуків все більш домінуючою нацією стають угорці. Перші угорські гайдуки виділилися, ймовірно, в кінці XV ст. з тих когорти пастухів великої рогатої худоби, що змогли подолати життєві труднощі солдатів (Orosz 2004, 345–346).

Порівняння джерел утворень козаків і гайдуків показує, що обох випадках в першу значну роль відіграв зовнішній вплив: українські козаки перейняли інститут козацтва від татар, в той час у угорських гайдуків могли бути виявлені характерні риси балканських гайдуків.

До лав українських козаків прийшли кріпаки, які втекли з Північної та Західної України, від Білорусії до Дніпра, які оселилися на «нічийній землі» («Дике Поле»), а також бідні городяни і позбавлені прав менші дворяни, які заперечували будь-який феодальний обов'язок, які оголосили себе вільними і визнали єдиним законним правителем польського короля. В угорській історіографії висловлено різні думки про те, з яких соціальних верств і в якому відсотку склалися ряди гайдуків. Іштван Рац вважає, що гайдуки виникли у XV ст., коли в Угорщині процвітало скотарство великої рогатої худоби, і цим терміном номінували пастухів. Хоча ряди гайдуків поповнювалися з різних верств населення, велика частина все ж була вихідцями з кріпаків (Rácz 1969, 23–24). Ласло Надь зазначає, що через відсутність достатньої сили і невміння носити зброю, більшість солдатів-гайдуків вийшли із збіднілих збройних дворян і пастухів, які звикли до суворих умов життя (Nagy 1986, 19).

З точки зору соціальної приналежностиі одинаково диференційованих і неоднорідних суспільних формацій можна розглядати, як і козаків, так і гайдуків, основний історичною роллю яких була запекла боротьба за свою свободу, віру і захист своєї країни.

Державна влада та дворяни, намагаючись позбутись козаків і гайдуків, запропонували їм на вибір один з наступних варіантів: 1) стати на офіційну урядову прикордонну службу; 2) вступити в аристократичну приватну армію; 3) відступити до необжитих та занедбаних прикордонних районів, зберігаючи свою свободу. Ґрунтуючись на цих трьох альтернативах, розвивалися три шари гайдуків і козаків – державні, «приватні» і «вільні».

У Речі Посполитої король Сигізмунд I вперше спробував залучити частину козаків до державної служби, але під керівництвом правлячої знаті польський сейм відхилив його пропозицію (Arkhiv YuZR 1863, 114). Створення інституту «державних» козаків нарешті було дозволено Августом Сигізмундом II в 1572 р., коли державою було зареєстровано 300 козаків і вони були визнані юридично на державному рівні (Akty YuZR 1865, 176). Реєстрові козаки отримали значні пільги від держави: юридично були звільнені від усіх церковних і феодальних податків, мали право місцевого самоврядування, але статус дворянства офіційно не отримали (Yakovenko 2009, 263). Проте, намір польського уряду щодо політики козаків не була випадковим, справжня мета уряду була в тому, щоб зруйнувати їх єдність, і обмежити ухилення від кріпацтва.

З точки зору соціального статусу реєстрові козаки були схожими на королівських гайдуків, які разом з іншими найманцями служили в прикордонних частинах і були частиною постійної армії імператорів Габсбургів. Військову службу гайдуків високо оцінювали не

тільки князі Трансільванії, а й угорські королі з Габсбурзької династії, оскільки, з одного боку, гайдуки були набагато дешевше, ніж західні найманці, з іншого боку, під час турецької окупації з трьох угорських груп солдат: прикордонні (végváriak), секеї (székelyek) і гайдуки, з точки зору чисельності і з урахуванням їх руйнівної сили, останні були найважливіші (Nagy-Nyakas 2001, 18).

Королівські гайдуки і реєстрові козаки стали активною військово-політичною силою на початку XVII ст. і класифікували себе колективно у лави дворянства. У Польсько-Литовській державі в 1632 р. на виборчих сеймі вперше з'явилися представники реєстрових козаків, які від імені «своєї спільноти» просили підтвердження і розширення прав для них від Владислава, кандидата на трон (Arkhiv YuZR 1863, 338–342). Проте, в польській «дворянській республіці», де існували тільки права «благородної нації», бажання козаків по визнанню їх як окремого дворянського стану, було приречене. В Угорщині 1615 р. на національних зборах в Кошице представники королівських гайдуків звернулись з вимогою прийняти їх до лав державних станів (Dudás 1887, 98). Трансільванські шари проявили прихильність до гайдуків, і виконали їх прохання. Проте, важливо відзначити, що в той же час відбувалося загальне роззброєння гайдуків, віденський уряд поступово усували їх з прикордонних замків. З другої половини XVII ст. угорський уряд і дворянство успішно виступили проти гайдуків, оскільки все менше і менше потребували їх військової служби. Після вигнання турків поступово скоротили систему оборонних фортець на прикордонних територіях, що призвело до ліквідації інституту королівських гайдуків.

Отже, гайдуки і козаки на офіційній державній службі мають різноманітні пільги і займали чільне місце у тогочасному суспільстві. Разом з тим, їх становище було нестабільним, оскільки вони завжди функціонували як допоміжні війська військової організації своєї держави.

Другий тип цих спеціальних «військових спільнот» становили гайдуки і козаки, які стоять на тимчасовій службі приватних землевласників. Як і в Угорщині, так і в Речі Посполитій дворяни, які мали маєтки на прикордонних територіях, так як на «околицях», стикались з постійною загрозою агресії з боку турків і татар. Тому дворяни були змушені приймати в свою армію гайдуків або козаків за військову зарплату або за військовий здобич. Однак, з точки зору подальшої долі цього типу гайдуків і козаків спостерігається істотна різниця між ними: у XVII ст. на угорській території стало звичайною практикою, що дворяни в обмін за військову службу в своїх маєтках заселяли гайдуків, які за пропозицію служити господареві набували землю, і були звільнені від феодальних рент (Papp 1994, 305). Тим часом, практика заселення приватними землевласниками козаків на території Польсько-Литовської держави не поширилася, за військові послуги вони отримували виключно наймання, і це робило їх ситуацію менш стабільною, порівняно з гайдуками в Угорщині.

До третього типу розглянутої «проміжної» соціальної категорії належать т. зв. «вільні» козаки і гайдуки. Українські козаки, що не отримали привілеї від польських королів, оселилися вздовж Дніпра «за порогами», ця територія мала позитивні географічні особливості: природний кордон забезпечував захист проти набігів турків і татар, і тут було засновано в 1540-х роках т. зв. Запорізьку Січ (Antonovy'ch 1991, 51–52; Gurb'ik 1999, 5–7). Хоча польсько-литовський уряд визнавав привілеї тільки зареєстрованих козаків, і запорожці залишилися поза законом, незважаючи на це, Запорізька Січ функціонувала в рамках Речі Посполитої як «держава в державі», з існуванням якої центральна влада, хоча і не офіційно, але змушена була змиритися, беручи до уваги їх визначальну роль в обороні південних кордонів (Firov 2010, 14).

Однією з найбільш ранніх характеристик про вільних гайдуків є юрисдикція про феодальні збори від 1514 р., де описується, що вони були пастухи, і здійснювали збройні пограбування замість захисту кордонів, тому виявилися небезпечними для життя населення. Під керівництвом капітанів вільні гайдуки часто вривалися на турецькі території, але іноді, в надії отримати здобич, нападали й на угорське населення. В угорській літературі про них писали з негативними конотаціями, характеризуючи їх як «вічно неспокійні соціальними групами, що не знайомі з порядком» (Acsády 1886, 106). В історіографії є думка, що гайдуки на військову службу дивилися не як на засіб до існування, а на «більш безпечний метод пограбування». Це зауваження характерно також і для запорізьких козаків (Makkai 1956, 136).

Угорські та польські правителі, піддаючись тиску дворянства, намагалися регулювати кількість гайдуків і козаків. Місцева еліта в обох країнах спочатку ставилася з антипатією до цих військових верств. Дворяни боялися, що якщо багато кріпосників перейдуть до лав козацтва, то вони не матимуть достатньо робочих рук. Також вони розуміло, що їх становище і їх права можуть бути в небезпеці, якщо військова сила гайдуків або козаків сконцентрується в руках центральної влади.

Багато погрожуючих указів польського уряду намагалося тримати в страху неспокійних козаків, але лише деякі з них були успішними, головним чином тому, що уряд не мав сил, необхідних для контролю дотримання правил (Arkhiv YuZR 1863, 4, 12, 28, 33, 44, 84, 130, 190, 200, 253). Тримати під державним контролем козацтво було важливо для Варшави, оскільки правлячі кола боялися, що ці «добровільні прикордонники», що захищають південні кордони Речі Посполитої від нападів військ Османської імперії і Кримського ханства, можуть припинити покласти кінець миру між польським урядом і турецьким султаном. Королі Речі Посполитої, мабуть зробили все, щоб скоротити ряди «вільних козаків» і загнати їх у кріпосну залежність, але як «добровольців прикордонників» знищити їх не змогли, або не хотіли, тому намагалися якомога більше козаків прийняти в державну службу. Стефан Баторій спочатку мав на меті ослаблення козаків, або повне їх знищення, проте незабаром він зрозумів, що як і його попередники, не може запобігти масовій втечі людей, які обирали козацьку форму існування. Крім того, для участі в Лівонській війні було потрібно все більше і більше солдатів, тому, брали найманців із запорізьких козаків. Стефан Баторій збільшив число реєстрових козаків до 500 осіб (Sbornik 1888, 92–93; Shherbak 2009, 9), але в той же час «вільних козаків», які не потрапили в реєстр, оголосив поза законом і наказав їм повернутися до колишнього місця проживання (Zherela 1908, 53, 54, 57–64).

«Козацька політика» польсько-литовського уряду протрималась недовго через конфлікти зовнішньої політики XVII ст. Збройні козаки необхідні були для захисту південних кордонів Речі Посполитої, тому центральна влада змінювала свою позиціє щодо «вільних» козакам відповідно до того, наскільки їм була потрібна їх збройна сила. У другій половині 1630-х років наростало невдоволення серед реєстрових козаків також за хронічну затримку оплати за військову службу і обмеженням їх права на самоврядування. Приєднання чималої частини реєстрових до повстання «вільних» козаків в 1637 р. під керівництвом Павлюка, Остряніа і Гуні було використано дворянством 1638 р. як привід щоб видати на польському сеймі статут під назвою «Оріднації війська запорізького реєстрового. За цим законом, мінімальна кількість реєстрових козаків залишилася 6000 осіб. Але козаки не мали права вибирати своїх вождів, а потрапили під керівництво призначених командирів польського дворянського походження. Насправді для польського уряду пропонувалися два шляхи у врегулюванні постійного конфлікту з козаками: дати їм політичні поступки, які вони вимагали – скасування ліміту числа реєстрових козаків, а включеним в реєстр надавати статус колективного дворянства; або забезпечити повний контроль над українськими козаками, причому до останнього польська армія т. зв. «дворянське повстання» виявилася б безсилою.

У Королівській Угорщині уряд Габсбургів теж намагався проконтролювати гайдуків: з одного боку, відповідно до рішення національних зборів 1563 р. гайдуки отримали право нести військову службу виключно на прикордонних фортецях, а з іншого боку, угорська аристократія мала право брати на службу гайдуків тільки на прикордонних районах. У 1597 р. національні збори прийняли закон, що, якщо хто-небудь візьме на службу гайдуків, той буде покараний втратою всіх своїх привілеїв. У згаданих вище статутах йшлося про вільних гайдуків. Проблему вільних гайдуків і їх врегулювання вирішив і реалізував Іштван Бочкаї протягом 1605–1606 рр., поєднавши заселення і привілеїзації.

Більше 10 000 гайдуків були юридично звільнені від зобов'язань орендодавця та церкви, згідно з грамотам отримали привілеї дворянства, але правами на відміну «національних» дворян володіли не окремо, а колективно. Таким чином, категорія угорських гайдуків доповнилась новим елементом, утворилася нова група привілейованих гайдуків, яка відрізнялася від королівських гайдуків. Однак смерть Бочкаї перервала загальний цей процес.

Коли гайдуки в масовому порядку перейшли на сторону князі Трансільванії Габора Бетлена (1613–1629), віденський двір у 1614 р. закликав національні збори в Кошице пере-

формувати гайдуків. Посланці імператора стверджували, що поразка гайдуків також має важливе значення не тільки тому, що це було б кінцем збройного конфлікту, але й було б вигідно дворянству, оскільки збільшило б чисельність робітників для їх маєтків. Однак після опору тиску з Відня угорського дворянства, Габсбурги прагнули найняти на службу якомога більше гайдуків-солдатів; крім того 1618 р. привілеї подаровані Бочкаї гайдукам підтвердив і угорський король. Нарешті, завдяки тридцятирічної війни віденський уряд поставилося до гайдуків більш толерантно, ніж будь-коли.

Спочатку в Трансільванії на гайдуків дивилися як на розбійників, мародерів, пізніше як на «добровільних прикордонників», тому що більшість з них взяли участь у русі Бочкаї, до них ставилися як до борців за свободу, як «милих воїнів держави» (Nagy 1986, 7). Під час князівства Габора Баторі (1608–1613) гайдуки внесли свій внесок як політичні союзники, і допомогли Баторі зайняти трансільванський престол (Papp 2008, 810; Nyakas 2005, 333; Nyakas 2012, 11). З метою отримання або збереження престолу майбутнім князям було необхідно створити хороші стосунки з гайдуками (Nyakas 2009b, 365). Однак, можна констатувати факт, що привілейована частина гайдуків – по вище зазначеним причинам – протягом тривалого часу коливалася між трансільванським престолом і прихильністю Габсбургів.

Досліджуючи політику польсько-литовського та угорського урядів щодо «вільних» козаків і «вільних» гайдуків кидається в очі схожість, що в обох країнах ставилися головним чином вороже по відношенню до способу життя цих верств, але в той же час потребували неофіційно «безкоштовного» військового формування, яке можна було б ефективно використовувати для захисту кордонів. Центральна влада і в Речі Посполитій і в Угорщині піддаючись тиску місцевої еліти, намагалася реформувати «вільних» гайдуків і запорізьких козаків, які виявилися настільки ж небезпечними для своїх співгромадян, як і для турків.

В умовах прагнення самоврядування, є такі ж схожі випадки автономних тенденцій в житті гайдуків і козаків в XVI–XVII століттях. З кінця XV ст. до 1570-х років українських козаків де-юре не існувало, їх форма життя ще не мала будь-яких прав або привілеїв, це було розцінено як особлива професія, а не окрема соціальна категорія (Grushevskíy 1913, 169). Ця назва почали використовувати з кінця XV ст., для важко контрольованих груп, що живуть на прикордонній території південної частини польсько-литовської держави, які відокремлювали себе від будь-якої політичної організації і створили своєрідну відносно незалежну соціально-політичну організацію. Від 1570-х років почався новий етап в історії українських козаків: створено заклад-інститут реєстрових козаків, існування яких було визнано юридично, як нової соціально-політичної організації. 1632 р. на польському виборчому сеймі разом з'явилися представники зареєстрованих і виписаних з реєстру козаків, які від імені «їх класу або стану», вимагали у кандидата на престол Владислава відновити їх права, відмінені польськими магнатами, в обмін на що вони були б готові підтримати кандидатуру Владислава. Однак польсько-литовська знать і надалі відмовилася від надання їм будь-яких прав. Політична організація козаків зазнала кардинальних змін впродовж 1648–1654 рр., коли вийшла з залежного положення і стала незалежною соціальною групою і ця зміна відбулася під час «визвольної війни» українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького. Основним результатом руху вважається прийнятою в 1649 р. Зборівського договору (Dokumenty' 1961, 128–130), в якому польський уряд оголосив автономними Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства, в тому числі і так звану «Козацьку Україну» з центром у Чигирині. Через відсутність сильного і надійного союзника сили руху розпалися і єдність порушилося, і тому 8 січня 1654 р. на Переяславській Раді представники українського народу визнали верховенство російського царя. У 1654 р. добровільно приєднався до Росії сформований на українських територіях Гетьманат, який отримав повну автономію в рамках Російської держави, 27 березня 1654 року у «Березневих статтях» (Vossoedinenije 1954b, 567–570) були підтверджені привілеї козаків і козаки навіть стали повними «господарями» в Україні.

Угорські гайдуки, як і українські козаки, спочатку не представляли окрему соціальну категорію, а сформували таку вже наприкінці XV ст. (Dudás 1887, 7). Після битви під Мохачем 1526 р., в ході якої турецькі війська завдали нищівної поразки об'єднаному угорсько-чесько-хорватському війську, гайдуків розглядали не тільки як війська розбійників,

а такі збройні групи, які в той час хоча і були ще дезорганізовані, але взяли в руки зброю саме для оборони своєї країни. З 1550-х років гайдуки вже сформували самостійні військові групи, мета яких замість безсистемних антитурецьких набігів була спрямована цілеспрямовано захистити південні території від набігів турків.

Друга половина 1590-х років в історії прагнення гайдуків до самоорганізації вважається першим важливим поворотним пунктом, тому що тоді вони стали важливим військовим стратегічним чинником. Завдяки тому, що необхідність в солдатах під час п'ятнадцятирічної війни (1591–1606) збільшила їх чисельність і значення, віденський уряд визнав як обраних ними офіцерів, так як їх право на самоврядування. Після цього Іштван Бочкаї чималу частину гайдуків зібрав в організований військовий корпус, який був визнаний в якості незалежних привілейованих полків, а Братиславські збори 1608 році узаконили ці положення Бочкаї. Гайдуки перетворилися на потужний військово-політичний фактор під час визвольних війн Бочкаї проти Габсбургів (1604–1606), але їх значення не зменшилися і в наступний період. Зусилля гайдуків в першу чергу були спрямовані на органічне приєднання до феодального суспільства, тобто – як і козаки – вони вважали себе незалежною громадсько-політичною категорією (Nyakas 2009, 333; Nyakas 2012, 11).

Під час антигабсбурзького повстання Бочкаї і протягом наступного десятиліття більша частина гайдуків в першу чергу були воїнами-найманцями, вони жили за військову плату і за придбані військові трофеї під час боротьби. Слід також зазначити, що привілейовані гайдуки служили два місяці на підставі феодальної повинності, а понад цей термін вже вважалися солдатами найманцями (Bethlen 1887, 84). Територія за рікою Тиса і в Парціум (Partium) була заселена близько десятком тисячами гайдуків, тим самим солдати-гайдуки органічно інтегрувалися в антитурецьку систему оборони, в результаті чого суспільство цих регіонів в основному ставало «мілітаризованим» (Czigány 2006, 121). Іштван Бочкаї насправді створив привілейовані міста гайдуків, щоб ті служили у трансільванських князів, але політична приналежність гайдуків в області Саболч (Szabolcs) в містах «великих гайдуків» принципово відрізнялася від міст «малих гайдуків» (Szalonta, Ürögd, Szentmárton, Tamási, Harsány, Körösszeg, Komádi, Vekerd, Sas, Régen, Félegyháza, Bagamér, Mikepércs, Bagos, Konyár, Derecske, Brettyóújfalu, Kaba, Sáránd, Tépe) в області Біхар (Bihar). Останні завжди належали князівству Трансільванії, а селища «великих гайдуків» (Polgár, Nánás, Dorog, Böszörmény, Hadház, Szoboszló, Vámospércs) в області Саболч були частиною Парціум (Partium), контроль над цими територіями поперемінно переходив між Королівською Угорщиною та Трансільванією (Nyakas 1984, 50). Крім того, в регіоні Біхар знаходилась значна частина блукаючих вільних гайдуків, яких не визнавали ні влада угорського короля, ні князя Трансільванії. Ці гайдуки грабували і спустошували місцеве населення (Dudás 1887, 99).

У привілейованих саболчських містах «великих гайдуків» в першій половині XVII ст. поступово формувалося автономне самоврядування з широкими правами і привілеями. На чолі цих міст головні (провідні) капітани також були наділені адміністративними повноваженнями, тобто в одних руках об'єднували функції військової і цивільної адміністрації (Storozhenko 1984, 9–11). У цих містах організаційна структура і система управління гайдуків є дуже подібною до тієї, що діяла в українській Гетьманщині між 1654–1764 рр. Йдеться про систему широкої автономії, в основі якої був козацький полк, як адміністративна одиниця. Проте були і розбіжності: до 1660 р. гайдуки в області Саболч майже повністю перейшли до селянського способу життя через політику Габсбургів, за наказом яких гайдуки були змушені поряд з військовою службою оплачувати феодальні податки врожаєм, роботою і грошима, що віднімало багато часу і зменшило їх військовий потенціал.

Загалом порівняння форм самоорганізації козаків і гайдуків показує, що хоча в самому процесі переважали подібні тенденції, але в кінцевому рахунку козаки в самоорганізації та автономії досягли більш високого рівня, що їм вдавалося більш-менш зберегти до кінця XVIII ст. через затримування турецької загрози. Формування козаків і гайдуків було спричинено потребою оборони від турецьких завойовників на прикордонних територіях. Через недостатні знайомств з сучасними військовими тактиками, козаки та гайдуки робили ставку на несподівані рейди. Загалом вони були менш потужними і стали частиною нерегулярного бойового режиму. Військова організація козаків і гайдуків і розподіл зброї однаково відрізнялися від постійних найманих армій країн Західної Європи, де головною

зброєю була піхота. Причина в тому, що ні Королівство Угорщина, ні Трансільванія, ні Річ Посполита не мали достатньої фінансової бази для обслуговування постійної найманої армії, відповідної сучасним військовим стандартам.

Компаративний аналіз історії угорських гайдуків і українських козаків показав, що до виникнення обох військових спільнот спричинив вакуум влади, що в XVI ст. утворився в прикордонних районах: в Угорщині між Османською імперією і Габсбургами, а в українських землях між Польсько-литовським Державою, Росією і Османською імперією. Розвиток гайдуків і козаків, а також збільшення їх чисельності, можна простежити від турецької загрози як основного мотивуючого фактору. Їх соціальну відокремленість в першу чергу виправдовувала важливу роль в захисті південних прикордонних територій. Центральна влада в обох країнах однаково ставилися до козаків і гайдуків, вбачаючи у них потрібну збройну силу. Але політика уряду щодо козаків і гайдуків фактично змінювалась в залежності від актуальної політики.

Українські козаки і угорські гайдуки були «проміжною» категорією між дворянством і кріпаками, і тільки в кінці XVI століття вони стають масовим суспільним явищем. Назва «гайдук» і «козак» іноземного походження, і цими категоріями спочатку називали не певні етнічні групи, а спільноти, що складались з представників певних професій і ще вели особливий образ життя. Польсько-литовський і угорський уряди завжди прагнули тримати козаків та гайдуків під контролем і обмежувати їх число, але центральна влада не хотіла їх зовсім знищувати, оскільки потребувала їх для захисту від військ мусульманських країн.

Реєстрові козаки та королівські гайдуки були визнані коронною владою, вони зайняли привілейоване місто у суспільстві. Але скільки вони не намагались так і не змогли підняти свій ранг до дворянства. Різниця між реєстровими козаками і гайдуками полягала в тому, що реєстрові козаки були окремою нерегулярної армією на допомогу польській армії, а королівські гайдуки були невід'ємною частиною регулярної армії Габсбурзької імператорів. Винятково угорське явище, слід також підкреслити, виникнення у вигляді привілейованих і переселених гайдуків у областях Біхара та Сабольча.

Вже Іштван Рац (Rácz 1969, 41) звернув увагу на те, що угорських гайдуків не можна ототожнювати з іншими європейськими декласифікованими найманими елементами, тому що для них не було байдуже, де вони боролися і чому. Тим не менш, українське козацтво замість осілого способу життя, для виживання в боротьбі проти Османської імперії в експедиціях, що грабують, воліли цю можливість, ніж виявитися як найманці в іноземних правителів. Це призвело, в свою чергу, до того, що на Україні козаки, які захищають православну віру, боролися проти введення католицизму і полонізації, а в Тридцятирічній війні на стороні Габсбургів боролися на стороні католиків проти протестантів (Historia 1982, 33; Gajecky-Baran 1969, 21, 34, 41–42; Baran 1970, 76–77; Baran 1977, 330–336; Gajecky-Baran 1983, 13–17; Dembolecki 1859, 34–3).

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Acsády, I. 1886. Magyarország Budavár visszafoglalása korában [Hungary in the Age of the Pecapture of Buda Castle]. Budapest, Méhner Vilmos, 333 o. (In Hungarian).

Akty YuZR 1865. Akty, otnosyashchiesya k istorii Yugo-Zapadnoy Rossii [Acts Pelating to the Xistory of Southwestern Russia]. Vol. 2. SPb., 287 s. (In Russian).

Акты ЮЗР 1865. Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. Т. 2. СПб., Тип. Едуарда Праца, 287 с.

Antonovy`ch, V. 1991. Pro kozacz`ki chasy` na Ukrayini [About the Cossack Times in Ukraine]. Kiyiv, Dnipro, 238. s. (In Ukrainian).

Антонович, В. 1991. Про козацькі часи на Україні. Київ, Дніпро, 238 с.

Arkhiv YuZR 1863. Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavaemoy vremennoy komissiey dlya razbora drevnikh aktov. Akty o kozakakh [Archives of Southwestern Russia, Issued by a Temporary Commission to Analyze Ancient Acts. Acts about the Cossacks], part 3, Vol. 1. Kiev, 1863. 433 s. (In Russian).

Архив ЮЗР 1863. Архив Юго-Западной России, издаваемой временной комиссией для разбора древних актов. Акты о козаках. Ч. III. Т. 1. Киев, 433 с.

Baran, O. 1970. Kozaky`na Zakarpatti v 1619-y`m roshh [Cossacks in Transcarpathia in 1619]. *Ukrayins`ky`j Istory`k*. Vol. 1. s. 76–81. (In Ukrainian).

Баран, О. 1970. Козаки на Закарпатті в 1619-им рощ. *Український Історик*. Т. 1. с. 76–81.

Baran, A. 1977. The Imperial Invitation to the Cossacks to Participate Int the Thirty Years' War (1632). *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 1, part 3, September, pp. 330–346.

Bethlen, 1887. Bethlen Gábor fejedelem levelezése [Correspondence of Prince Gábor Bethlen]. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 470 o. (In Hungarian).

Bethlen, 1915. Magyar Történelmi Tár – Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz 1619–1629 [Hungarian Historical Library – Letters of Gábor Bethlen to Gáspár Illésházy 1619–1629]. Budapest, XXVII. 132 o. (In Hungarian).

Czigány, I. 2006. Hajdútelepítések és a militarizált társadalom megerősödése a Tiszántúlon a 17. század első felében. [Hajduk-Settlements and the Strengthening of the Militarized Society in the Trans-Tisza Region in the First Half of the 17th Century]. *Studia Caroliensa,* part 1,105–124 o. (In Hungarian).

Dankó, I. 1966. A hajdúság eredete [The Origin of the Hajduks]. *A hajdúk a magyar történelemben*. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei part 10. Debrecen, 3–12 o. (In Hungarian).

Dembolecki, W. 1859. Pamietniki o Lissowczykach czyli Przewagi Elearow Polskich 1619–1623 [Memoirs of the Lisowczyks or the Advantages of the Polish Elears 1619–1623]. Krakow, s. 155.

Dokumenty` 1961. Dokumenty` Bogdana Xmel`nycz`kogo (1648–1657) [Documents of Bohdan Khmelnitsky]. Ky`yiv, 738 s. (In Ukrainian)

Документи 1961. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) Київ, Вид-во АН УРСР, 738 с.

Dudás, Gy. 1887. A szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században [The History of the Free Hajduks in 16–17. Centuries]. Szeged, Engel Adolf. 115 o. (In Hungarian).

Firov, P. T. 2010. Ukrainskoe kozachestvo (vtoraya polovina XV v. – pervaya polovina XVII v.) [The Ukrainian Cossacks (Second Half of the 15th Century – the First Half of the 17th Century)]. Sevastopol, Vid-vo SevNTU, 123 s. (In Russian).

Фиров, П. Т. 2010. Украинское козачество (вторая половина XV в. – первая половина XVII в.). Севастополь, Вид-во СевНТУ, 123 с.

Gajecky, G.-Baran, A. 1969. The Cossacks in the Thirty Years War. Vol. 1: 1619–1624. Rome, PP. Basiliani, 140 p.

Gajecky, G.-Baran, A. 1983. The Cossacks in the Thirty Years War. Vol. 2: 1625–1648. Rome, PP. Basiliani, 124 p.

Gebei, S. 2006. Hajdú kiváltságolás-kozák kiváltságolás [Privilege of Hajduks- Privilege of Cossacks]. "*Frigy és békesség legyen…*" *– A bécsi és a zsitvatoroki béke.* Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete; Hajdú-Bihar megyei Önkormányzat, 179–197 o. (In Hungarian).

Golobutskiy, V. A. 1957. Zaporozhskoe kozachestvo [The Zaporozhian Cossacks]. Kiev, Gospolitizdat USSR. 461 s. (In Russian).

Голобуцкий, В. А. 1957. Запорожское козачество. Киев, Госполитиздат УССР, 461 с.

Grushevskiy, M. S. 1913. Istoriya ukrainskogo kozachestva [The History of the Ukrainian Cossacks]. Vol. 1. Kiev, 408 s. (In Russian).

Грушевский, М. С. 1913. История украинского козачества. Т. 1. Киев, 408 с.

Gurby`k, A. O. 1999. Vy`ny`knennya Zaporoz`koyi Sichi (xronologichny`j ta tery`torial`ny`j aspekty` problemy`) [The Emergence of the Zaporozhian Sich (Chronological and Territorial Aspects of the Problem)]. *Ukrayins`ky`j Istory`chny`j Zhurnal*. No. 6. 3–17 s. (In Ukrainian).

Гурбик, А. О. 1999. Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми). *Український Історичний Журнал*, № 6, с. 3–17.

Historia 1982. Historia Dyplomacji Polskiej [History of the Polish Diplomacy]. Vol. II. 1572–1795. Warszawa, Panstwowe Wydaw. Naukowe, ss. 774.

Hruschewskyj, M. S. 1915. Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung. [The Historical Development of the the Ukrainian Question]. Wien, Verlag des Bundes zur Befreiung der Ukraina, 52 s.

Kostomarov, N. I. 1884. Istoricheskaya monografiya Bogdana Khmelnitskogo [Historical Monographs and Research: Monograph]. Vol. 9. Bogdan Khmelnitsky. Vol . 1. SPb., Tip. M. M. Stasyulevicha, 394 s. (In Russian).

Костомаров, Н. И. 1884. Исторические монографии и исследования: монография. Том 9. Богдан Хмельницкий. Том 1. СПб., Тип. М. М. Стасюлевича, 394 с.

Kulish, P. A. 1888. Otpadenie Malorossii ot Polshi [Separation of Little Russia from Poland]. Vol. I. Moskva, Universitetskaya tipografiya. 281 s. (In Russian).

Кулиш, П. А. 1888. Отпадение Малороссии от Польши. Т. I. Москва, Университетская типография, с. 281 (In Russian).

Letopis 1854. Letopis gadyachskogo polkovnika Grigoriya Grabyanki [Chronicle of Gadyach Colonel Grigory Grabyanka]. Kiev, Universitetskaya tipografiya, 445 s. (In Russian)

Летопись 1854. Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. Киев, Университетская типография, 445 с.

Letopis 1878. Letopis samovidtsa po novootkrytym spiskam. [Chronicle of the Eyewitness According to Newly Discovered Lists]. Kiev, Tipografiya K. N. Milevskago, 468 s.

Летопись 1878. Летопис самовидца по новооткрытым спискам. Киев, Типография К. Н. Милевскаго, 468 с.

Magocsi, P. R. 2010. A History of Ukraine – The Land and Its Peoples. Toronto, University of Toronto Press, 894 p.

Makkai, L. 1956. A kuruc nemzeti összefogás előzményei [Antecedents of the "Kuruc" National Cooperation]. Budapest, Akadémiai Kiadó, 344 o. (In Hungarian).

Marton, G. E. 2012. Királyi hajdúk és regisztrált kozákok hazájuk szolgálatában [Royal Hajduks and Registered Cossacks in the Service of Their Homeland]. *Acta Historica. Vol.* CXXXIV. Szeged, 23–36 o. (In Hungarian).

Nagy, L. 1986. A hajdúvitézek [The Hajduk-Knights]. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 320 o. (In Hungarian).

Nagy, L. 1972. Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban [Hungarian Army and Military Art in the Thirty Years' War]. Budapest, Akadémiai Kiadó, 222 o. (In Hungarian).

Nagy, L.-Nyakas, M. 2001. Hajdútisztesség tüköre [The Mirror of the Hajduks-Honor]. Hajdúböszörmény, Hajdúsági Múzeum, 339 p. (In Hungarian).

Nyakas, M. 1984. A hajdúk letelepítése Böszörményben [The Settlement of the Hajduks in Böszörmény]. Hajdúböszörmény, Alföldi Nyomda, 75 p. (In Hungarian).

Nyakas, M. 2005. A bihari kishajdú városok története [History of the Small Hajduks-Towns of Bihar]. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat, 369 p. (In Hungarian).

Nyakas, M. 2009a. A második hajdúfelkelés (1607–1608) [The second Uprising of Hajduks]. *Báthory Gábor és kora* [Gábor Báthory and His Age] (Eds. Papp, K., Jeney-Tóth, A., Ulrich, A.). Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, pp. 327–336. (In Hungarian).

Nyakas, M. 2009b. Báthory Gábor hajdúpolitikája [The Hajduk-Policy of Gábor Báthory]. *Báthory Gábor és kora* [Gábor Báthory and His Age] (Eds. Papp, K., Jeney-Tóth, A., Ulrich, A.). Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, pp. 365–374. (In Hungarian).

Nyakas, M. 2012. Nagy András Hajdúgenerális [András Nagy – the General of Hajduks]. Biharnagybajom, Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat, 26 o. (In Hungarian).

Orosz, I. 2004. Bocskai István és a hajdúk [Istvan Bocskai and the Hajduks]. *Kisebbségkutatás,* ser 13. part 3, pp. 340–346; https://matarka.hu/cikk_list.php?fusz=12382 (Date of the application 02.06.2021). (In Hungarian).

Osipov, K. 1948. K. Bogdan Khmelnitskiy. Moskva, Molodaya gvardiya, 479 s. (In Russian).
Осипов, К. 1948. Богдан Хмельницкий. Москва, Молодая гвардия, 479 с.

Sbornik 1888. Sbornik letopisey, otnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii [Collection of Chronicles Related to the History of Southern and Western Russia]. Kiev, Tipografiya G. T. Korchak-Novitskogo, 322 s. (In Russian).

Papp, K. 1994. A bihari hajdútelepek küzdelme a privilégiumok megtartásáért-visszaszerzéséért [The Struggle of the Hajduks – Settlements in Bihar to Retain and Regain Their Privileges]. *Rendi társadalom – polgári társadalom*, part 5. Gyula, Békés Megyei Levéltár, pp. 305–315. (In Hungarian).

Papp, S. 2008. Homonnai Drugeth Bálint, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor küzdelme az Erdély feletti hatalomért 1607-ben [The Struggle of Bálint Homonnai Drugeth, Zsigmond Rákóczi and Gábor Báthory for Power over Transylvania in 1607]. *Századok,* part 4, pp. 807–848. (In Hungarian).

Perjés, G. 1966. A hajdúkutatás jelentősége [The Importance of the Research of the Hajduks]. *A hajdúk a magyar történelemben*. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, part 10, pp. 38–39. (In Hungarian).

Poór, J. 1967. A hajdúvárosok gazdasági és társadalmi helyzete (1607–1720) [The Economic and Social Situation of Hajduk-Cities]. *Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok közleményei,* ser. 9. Debrecen, A Déri Múzeum Baráti köre hetedik kiadványa, 71 o. (In Hungarian).

Rácz, I. 1969. A hajdúk a XVII. században [The Hajduks in the 17th Century]. Debrecen, KLTE, 240 o. (In Hungarian).

Sbornik 1888. Sbornik letopisey, otnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i zapadnoy Rossii. Kiev, Tipografiya G. T. Korchak-Novitskogo, s. 322.
Сборник 1888. Сборник летописей, относящиеся к истории Южной и Западной России. Киев, Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 322 с.

Shherbak, V. 2000. Ukrayins`ke kozacztvo: formuvannya social`nogo stanu. Druga polovy`na XV – seredy`na XVII st. [Ukrainian Cossacks: the Formation of social Status. The Second Half of the 15th – Middle of the 17th Century]. Kiyiv, Vy`davny`chy`j dim «Ky`yevo-Mogy`lyans`ka akademiya», 300 s.
Щербак, В. 2000. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, Києво-Могилянська академія, 300 с.

Shherbak, V. 2009. Zaprovadzhennya kozacz`ky`x reэestriv [Introduction of Cossack Registers]. *Magisteriy`um*, issue 41, Istory`chni studiyi. Naciy`onal`ny`j universy`tet «Ky`evo-Mogy`lyans`ka akademiya», s. 6–11.
Щербак, В. 2009. Запровадження козацьких реэестрів. *Магістеріум.* Вип. 41, Історичні студії. Національний університет «Києво-Могилянська академія», с. 6–11.

Shevchuk, V. P.-Taranenko, G. 1999. Istoriya ukrayins`koyi derzhavnosti. [History of Ukrainian statehood]. Ky`yiv, Ly`bid`, 480 s.
Шевчук, В., Тараненко, М. Г. 1999. Історія української державності. Київ, Либідь, 480 с.
Storozhenko, A. V. 1904. Stefan Batoriy i dneprovskie kazaki [Stefan Batory and the Dnieper Cossacks]. Kiev, Tip. G. L. Frantskevicha, 27 c. (In Russian).
Стороженко, А. В. 1904. Стефан Баторий и днепровские казаки. Киев, Тип. Г. Л. Францкевича, 327 с.
Subtelny, O. 2000. Ukraine – A History. Toronto, University of Toronto Press, 736 p.
Szabó, B. 2009. Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király katonai és katonapolitikai tevékenysége [The Military and Military policy Activities István Báthory the Prince of Transylvania and the King of Poland]. PhD-értekezés. Budapest, Zrinyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, 160 o. (In Hungarian).
Szili, S. 2003. Vengerskie voyny na sluzhbe moskovskomu gosudarstvu v kontse XVI i XVII veke [Hungarian Soldiers in the Service of the Moscow State at the End of the 16th and 17th Centuries]. *Vestnik Volgogradskogo Gosudarstvennogo Universiteta.* Volgograd, issue 8, s. 77–81. (In Russian).
Сили, Ш. 2003. Венгерские войны на службе московскому государству в конце XVI и XVII веке. *Вестник Волгоградского Государственного Университета.* Волгоград, вып. 8, с. 77–81.
Varga, B. 1999. Istory`chni paraleli gajdukiv Ugorshhy`ny` ta kozakiv Ukrayiny` za period XVI–XVII stolit` [Historical Parallels of the Hajduks of Hungary and the Cossacks of Ukraine for the Period of 16–17. Centuries]. *Chetverty`j Mizhnarody`j Kongres Ukrayiny`istiv.* Vol. 1. Odesa, I`nsty`tut ukrayinoznavstva im. I. Kry`p'yakevy`cha NAN Ukrayiny`, s. 174–180. (In Ukrainian).
Варга, Б. 1999. Історичні паралелі гайдуків Угорщини та козаків України за період XVI–XVII століть. *Четвертий Міжнародий Конгрес Україністів*. Т. 1. Одеса, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, с. 174 –180.
Varga, B. 2005. A magyarországi hajdúság és az ukrajnai kozákság történeti párhuzamai [Historical Parallels between the Hungarian Hajduks and the Ukrainian Cossacks]. *Acta Historica,* CXX. Szeged, 31–47 o. (In Hungarian).
Varga, B. 2018. The Role of Hajduks and Cossacks in 16th and 17th Century Hungarian and Ukrainian Society. *Concepts, Sources and Methodology in Eastern European Studies.* Eskisehir, Platform of International Eastern European Studies, pp. 25–38.
Vossoedinenie 1954a. Vossoedinenie Ukrainy s Rossiey – Dokumenty i materialy v 3 tomakh [Reunification of Ukraine with Russia – Documents and Materials in 3 Volumes]. Vol. I. Moskva, Izd-vo AN SSSR, 588 s. (In Russian).
Воссоединение 1954a. Воссоединение Украины с Россией – Документы и материалы в 3 томах. Т. I. Москва, Изд-во АН СССР, 588 с.
Vossoedinenie 1954b. Vossoedinenie Ukrainy s Rossiey – Dokumenty i materialy v 3 tomakh [Reunification of Ukraine with Russia – Documents and Materials in 3 Volumes]. Vol. III. Moskva, Izd-vo AN SSSR. 646 s. (In Russian).
Воссоединение 1954b. Воссоединение Украины с Россией – Документы и материалы в 3 томах. Т. III. Москва, Изд-во АН СССР. 646 с.
Yakovenko, N. 2009. Nary`s istoriyi seredn`ovichnoyi ta rann`omodernoyi Ukrayiny` [Essay on the History of Medieval and Early Modern Ukraine]. Ky`yiv, Kry`ty`ka, s. 582.
Яковенко, Н. 2009. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України.* Київ, Критика, с. 582.
Zherela 1908. Zherela do istoriyi Ukrayiny`–Rusy` – Materiali do istoriyi ukrayins`koyi kozachchy`ny` [Sources for the History of Ukraine–Rus – Materials for the History of the Ukrainian Cossacks]. Vol. 8. L`viv, 407 s.
Жерела 1908. Жерела до історії України–Руси – Матеріалі до історії української козаччини. Т. 8. Львів, Археографічна комісія Наукового Товариства імени Шевченка, 407 с.

Дата подання статті у редакцію – 01.07.2021 р.

DOI 10.7546/DS.2022.15.08
УДК 327.2(091)(470:497)

ІДЕОЛОГІЧНІ ВИТОКИ, ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА НАСЛІДКИ ГІБРИДНОЇ РОСІЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ НА БАЛКАНАХ

Олександер Ситник

доктор історичних наук, професор, кафедра історії та археології, Мелітопольський державний університет ім. Богдана Хмельницького, вул. Гетьманська, 10, 72312, Мелітополь, Україна, oleksander_sytnyk@i.ua, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7743-8148

Борис Дрогомирецький

аспірант, кафедра історії та археології, Мелітопольський державний університет ім. Богдана Хмельницького, вул. Гетьманська, 10, 72312, Мелітополь, Україна, borisdrogomir@ukr.net, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0670-2743

У статті розглядаються передумови формування ідеологічного підґрунтя гібридної російської політики на Балканах. Аналізується процес формування політико-правової догми Російської держави – імперії з претензією на домінування не лише на теренах Східної Європи, але й – Південної Європи та Балкан. Особлива увага приділена тактиці застосування Московською владою різноманітних проявів гібридної стратегії в різні часи здійснення своєї імперської політики, трансформаціям і наслідкам гібридної російської політики на Балканах. Всіляко намагаючись утримати Балканський півострів у своїй сфері геополітичного впливу, Кремль системно розробляв і впроваджував тут методи гібридної політики, зокрема – «гібридної війни». Це робилося, зазвичай, з допомогою російських спецслужб, котрі традиційно розглядали Балкани як одну з найбільш вразливих ланок Європи. Росія традиційно претендувала на половину Європи й націлювалася на здобуття Константинополя (Стамбула) заради захисту православних, що цілком перекликається з сучасною ідеологемою «русского мира» з відповідною ідеєю захисту російськомовних. Що цілком відповідає типовій схемі гібридної політики Кремля. Невдачі Росії протягом останнього часу на Балканах мають всі ознаки цивілізаційної поразки. Проте різними гібридними методами Кремль намагається протистояти європейським інтеграційним процесам на Балканах.

Ключові слова: ідеологія, Балкани, гібридна російська політика, Московська Русь, Константинополь, імперська політика

IDEOLOGICAL ORIGINS, TRANSFORMATIONS AND CONSEQUENCES OF THE HYBRID RUSSIAN POLICY IN THE BALKANS

Olexander Sytnyk

Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of History and Archeology, Bogdan Khmelnitsky Melitopol State University, st. Getmanskaya, 10, 72312, Melitopol, Ukraine, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7743-8148

Borys Drogomyretsky

Postgraduate student, Department of History and Archeology, Bogdan Khmelnitsky Melitopol State University, st. Getmanskaya, 10, 72312, Melitopol, Ukraine, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0670-2743

The article examines the preconditions for the formation of the ideological basis of a hybrid Russian policy in the Balkans. The process of formation of the ideologeme "Moscow is the third Rome" is traced, which gave rise to the active development of imperial ideology. The tendency of the Orthodox Church to fall under the influence of the Russian state is noted, which was used by the autocratic imperial power for the sake of implanting its hybrid policy of ideologically religious content in the Balkans. It points to a kind of hybrid technology in Russian historiography, aimed at distorting the historical truth in its own way and in the interests of its imperial policy, the meaning of which was in claims to all the territories surrounding the Russian state.

The article analyzes the process of forming the political and legal dogma of the Russian state-empire with a claim to dominate not only the territory of Eastern Europe, but also Southern Europe and the Balkans. Particular attention is paid to the tactics of the Moscow authorities' application of various manifestations of a hybrid strategy in different periods of the implementation of their imperial policy, the transformations and consequences of the hybrid Russian policy in the Balkans. Since for several centuries the Moscow (Russian) state has sought in various ways to extend its influence and importance to the Balkans. But over the past decades, when the Balkan countries began to demonstrate an increasingly independent policy from Russia, Moscow increasingly began to apply the methods of its hybrid military policy here. It is noted that in order to keep the Balkans in the sphere of Russian influence, the Russian state has systematically developed and implemented methods of hybrid policy, in particular, "hybrid war". This was done, as a rule, with the help of the Russian special services, which traditionally viewed the Balkans as one from the most vulnerable links in Europe. Russia traditionally laid claim to half of Europe and aimed to subjugate Constantinople (Istanbul) to protect the Orthodox, which echoes the modern ideologue of the "Russian world" with the corresponding idea of protecting the Russian-speaking. Which is quite consistent with the typical scheme of the Kremlin's hybrid policy.

Keywords: ideology, Balkans, hybrid Russian politics, Moscow Russia, Constantinople, imperial politics

Російська агресивна політика виступає нині одною з найбільш серйозних проблем світового співтовариства. Водночас необхідно відзначити, що формування російської імперської політики має тривало багато століть, досить чітко оформившись в період кінця XVII – початку XVIII століть (Sytnyk, Sizarev 2019, 157).

Вже в другій половині XV століття внаслідок загарбання турками-османами Константинополя Московія стала ледве чи не останньою суверенною державою православного світу. Це зумовило активізацію ідей духовного домінування Московської Русі (Ситник 2017, 44–45). Внаслідок цього відбулося активне формування ідеологеми «Москва – третій Рим». Саме остання стала важливою основою розвитку російської імперської ідеології.

Згідно Е. Сміта, Московська Русь, як своєрідна духовна спадкоємниця Візантії, все ж завдячувала своїм походженням насамперед Київській державі. Внаслідок занепаду Візантійської імперії розпочалися процеси консолідації церкви та держави. Одночасно розвивалася ідея, що Московська держава залишилася ледь не останнім бастіоном істинної православної віри. Задля цього московські царі активно запозичували різноманітні візантійські титули та атрибутику. У ході церковного собору 1504 року ігумен Волоколамського монастиря Йосиф проголосив принцип самодержавного статусу московського царя. Натомість принцип Московської православної держави як «Третього Риму» було втілено ченцем Філофеєм з Пскова в його листі 1506 року до Василія III (Сміт 2009, 121–122). Аналіз викладеного Філофеєм концепту дає розуміння того, що в основу концепції «Москва – Третій Рим» було покладено ідею «Ромейського царства» – як ідеального царства, що символізувало перше об'єднання християнства з державною владою ще в Давньому Римі. Це «Ромейське царство» на відміну від реальних держав є непорушним. Відтак Давній Рим і Візантія були тільки певними втіленнями принципу ідеального царства. Внаслідок їх занепаду образ «Ромейського царства» було перенесено на Московську державу (Ситник 2009, 117–118). Дещо згодом царем Олексієм Михайловичем, за допомогою никонівської церковної реформи, було зроблено спробу реалізації проекту утворення єдиної православної імперії – задля того, щоб стати новоявленим василевсом «неовізантійської» імперії (Ситник 2017, 45). Це, серед іншого, стало підставою для просування в подальшому гібридної російської стратегії та геополітики на Балканах.

Для Московської держави було вкрай необхідна легітимізація своєї влади. Тривалий час вона покладалася на ординську спадщину. Але згодом, як зауважив А. Безансон, до-

мінуюча роль перейшла до Православної церкви. Саме завдяки православній ідеології доволі незначне Московське князівство саме себе проголосило «Третім Римом». І в міру того, як Церква ототожнювалась із державою, разом з культом істинного Бога починає формуватися ідолопоклонницький й егоцентричний культ російськості. Церква починає одержавлюватися, а держава набуває ідеологічно-релігійного змісту (Безансон 1997). Ця тенденція набула особливого розмаху за Петра І й подальшому була використана самодержавною імперською владою саме задля насадження на Балканах своєї гібридної політики ідеологічно-релігійного змісту.

Доктрина Москви – «третього Риму» фактично протирічила навіть засадам пропагованої нею ідеї російського месіанства. Фактично ченцем Філофеєм Псковським у його концепції «Москва – третій Рим» було зроблено спробу не стільки пов'язати себе зі світом, скільки спробу відмежувати себе від світу, конституюватися у своїй самодостатності, у своїй духовній самовистачальності. У такий спосіб Москва ставила себе вище від Константинополя, й навіть поривала з ним. У процесі формування Московської держави московини запозичили зі спадщини Візантії ідею «третього Риму», тобто державного всевладдя (Ситник 2017b, 43–49). За висловом О. Оглоблина, московська теорія (XVI століття) Третього Риму – ідея єдиного й останнього православного царства на землі стала ідейною зброєю московського імперіалізму (Оглоблин 1994, 13). На цій основі ґрунтувалася в подальшому вся ідеологія гібридної російської політики на Балканському півострові.

Прийнявши в 1547 році титул Московського царя, Іван IV Грозний вже постав в певному образі спадкоємця візантійських імператорів. Однак, як вважає Я. Дашкевич, це сталося внаслідок фальсифікації. Адже з 37 підписів, котрими було скріплено ґрамоту, надіслану з Константинополя до Москви, 35 були підробленими. Відтак, формувалося ідеологічне підґрунтя для подальших претензій на домінування не лише в Східній Європі, але й на Балканах (Дашкевич 2014). Після завезення Петром І з країн Західної Європи значного числа різного-роду фахівців, серед яких були також професіональні історики, розпочалася широкомасштабна фальсифікація історичного наративу історії Східної Європи, включно з Російською державою. Кожним іноземцем, який вступав на службу Російській державі, складалася присяга щодо вірності їй.

Розпочавши в 1710 році чергову війну з Османською імперією, Петро І починає доволі амбітну військово-політичну кампанію на Балканському півострові. Уперше впродовж новочасної європейської історії російське військо потрапляє на Балкани з метою окупації Яс. При цьому, Петро І закликав християн Балкан, сприяти йому в цьому (Єлавич 2003, 89). І в подальшому саме ідея захисту християн на Балканах стає потужною ідеологічною зброєю Російської імперії.

Ліквідувавши патріархат й остаточно підпорядкувавши Православну церкву самодержавному апарату, Петро І створив основу для подальшого формування імперської ідеології у формі «Самодержавство, православ'я, народність» вже за Миколи І. у ній переплелися: зневажливе ставлення по відношенню до Західної Європи, віра в месіанську роль Росії, своєрідна міфологія росіян, їх переконання у власній перевазі над іншими народами (Безансон 1997). Поряд із цим, внаслідок перетворення Московії на Російську державу, елітна частина суспільства (у першу чергу – історики чужоземного походження, які були на службі, зокрема німецькі історики Байєр, Шльоцер, Міллер та інші) розпочали роботу над формуванням вигідної їм версії історії Російської держави (Дашкевич 2014). Таким чином було започатковано своєрідну гібридну технологію в історіографії (що в подальшому стало типовим для росіян): перекручення історичної правди на свій манір і в інтересах своєї імперської політики. Сенс котрої полягав у претензіях на всі території, що оточували Російську державу.

Як зауважив О. Баган, в Московії поступово сформувався ідеологічний імперіалізм – в ході розширення її влади на просторах Східноєвропейської рівнини (Баган 2016b, 223). Проте, цього їй було замало. Прагнучи відстоювати свою ідеологічну спадкоємність із Візантією, Московія прагнула геополітично закріпитися на Балканах.

Використовуючи ідеї на кшталт «всеслов'янства» Російська держава прагнула витіснити Османську імперію з Балкан, завоювавши таким чином авторитет й симпатії в слов'янському середовищі Балканського півострову, насамперед, з боку – болгар й сербів. Але, не дивлячись на усі намагання Російської імперії перетворити «слов'янофільство» на загальнослов'янську ідеологію та утворити з панславізму політичний напрям, слов'янські

народи не забажали «злитися в єдиному російському морі». Адже для балканських слов'ян інстинкт національного самозбереження був значно важливішим. І замість творити єдину слов'янську (тобто – російську) імперію, вони будували власні національні держави (Баган 2002, 30). Розуміючи, що Балкани можуть «вислизнути» з сфери російського впливу, протягом останнього часу Російська держава системно розробляла та впроваджувала тут методи гібридної політики, зокрема – «гібридної війни».

А. Безансон вважає, що російська гібридна політика присутня в багатьох регіонах світу, зокрема – й на Балканах. Особливо це характерно в зонах різного-роду конфліктів. Саме там мають місце активні спроби насадження російського впливу; маніпулювання аргументами про культурну й релігійну спільність, розігрування ролі потенційного союзника тощо. Відтак, «Росія завжди буде прагнути сидіти за європейським столом, змішувати карти та заважати у грі» (Безансон 1997). При цьому, слід мати на увазі, що в багатьох регіонах Східної Європи існують очевидні вибухонебезпечні ризики. А в деяких із них вже розв'язані (не без російського втручання) чи етнічні чи конфесійні конфлікти. Але при вирішенні котрих Росія за всіляку ціну прагне виставити себе в якості миротворця.

У цьому контексті О. Баган наводить приклади: Боснії, розділеної поміж православними сербами, мусульманами-босняками й хорватами-католиками; Болгарії, на Півдні котрої проживає близько 1 млн турків-мусульман; Румунії, де в Трансільванії мешкає близько 2 млн угорців, а в історично спірній Добруджі – декілька десятків тисяч болгар; Албанії, котра конфесійно розділена між ісламом, католицтвом й православ'ям; Косово, а зі своїм проблемним питанням щодо близько мільйонної мусульманської меншини тощо (Баган 2002, 14–16). Задля вирішення цих конфліктних ситуацій пріоритетним завданням є нівеляція міфу про Росію як нібито «великого слов'янського брата», про «містичний цивілізаційний (православний) центр Східної Європи» тощо. Ці міфи почали поширювати в слов'янському світі в першій половині XIX століття перші «слов'янофіли». Вони виступали ідеологами й прихильниками національного відродження слов'янських народів. Причина цього полягала в тому, що тоді Росія була єдиною великою самостійною слов'янською державою (якщо не враховувати невеличку Чорногорію, котра мала незалежність від XVII століття). Водночас Росія вела вперту геополітичну боротьбу з Османською державою за домінування Кавказько-Чорноморському регіоні та на Балканському півострові патріархат, що розпочалася ще за Петра І. На той час молода Російська імперія амбітно претендувала на половину Європи й націлилася на здобуття Константинополя (Стамбула) заради захисту православних. І це не дивлячись на те, що власних православних слов'ян (росіян, українців і білорусів) імперська влада тримала, переважно, на становищі рабів-кріпаків, нещадно знищуючи їхні національні культури. При цьому, Російська держава затрачала величезні кошти й зусилля, спрямовані на звільнення слов'ян Балканського півострову. Проте, вона це робила, насамперед, з метою посилення власної імперської геополітичної стратегії, що передбачала повну гегемонію Росії на Балканах. Хоча російська влада лише декларативно переймалася долею слов'ян Балканського півострову, натомість цілеспрямовано прагнучи асимілювати їх у «російському морі». Не меншою мірою Кремль турбувала потреба повної перемоги над Османською державою контролю над Південно-Східною Європою та виходом до Близького Сходу. Завдяки цьому Російська імперія розраховувала стати наддержавою з претензією на світове лідерство, котре на той час посідала Великобританія. Однак, така стратегічна лінія Російської держави не лишилася таємницею слов'ян Балкан, особливо – для хорватів, словенців, сербів, а частково – албанців і волохів. З часом для них стало зрозуміло, що Російська імперія тільки використовує потенціал слов'янських і православних (румуни) народів для свого подальшого наступу на південь і захід. Насправді ж в ідеології Російської держави першочерговими завжди були імперські інтереси. Саме тому імперський механізм був спрямований на «перемелювання» (асиміляцію) усіх народів, котрі потрапляли під його владу. Внаслідок усвідомлення цієї проблеми політичними елітами балканських народів, поступово наростають тенденції відмови від зв'язків із Москвою й ідеї панславізму, посилення націоналістичних настроїв, утворення власних суверенних держав, конфронтації з політикою Москви (Баган 2016а, 270–271).

Д. Донцов висловив чітку тезу про віковічну загрозу Російської імперії для європейської стабільності та демократії; запровадив національний принцип в оцінювання внутрішньої суспільно-політичної ситуації (Ситник 2017а, 17). У своїй роботі «Сучасне полі-

тичне положення нації і наші завдання» (1913), Д. Донцов, передбачив вихід на історичну арену недержавних народів Середньої та Східної Європи й засуджував слов'янофільство як засіб і прикриття для російського імперіалізму (Донцов 2011, 23–32).

Росія завжди прагнула накрити своєю «медвежою лапою» все, на що вона могла претендувати. Так, намагаючись залучити балканські країни в свої економічні схеми, Москва поступово залучала їх до своїх гуманітарних і культурних проектів, щоб потім втягувати ці країни до своїх політичних впливів й геополітичного простору (Радковець 2016). В умовах процесу глобалізації, для національних спільнот Центральної та Південної Європи глобалізація несе як нові перспективи так й певні загрози. Безперечно, глобалізація досить позитивно впливає на міжкультурну комунікацію. Проте, оскільки глобалізація супроводжується бурхливою модернізацією інформаційної, технологічної та економічної сфер, саме тому спричинені нею зміни негативно позначаються на національно-культурному житті. У числі негативних глобалізаційних факторів особлива загроза полягає в уніфікації національних культур й традицій. Це, значною мірою, духовно ослаблює нації, робить їх не стійкими до новітніх цивілізаційних викликів. Однак, ситуація з Балканськими народами дещо інша.

Згідно твердження О. Багана, повноцінним «Заходом» нації православно-візантійського культурно-цивілізаційної сфери ніколи не стануть, оскільки для них вкрай складно позбутись органічних ментально-духовних традицій «візантійства», а з іншого боку, будь-який союз з Росією означатиме для них національне пригнічення й суспільно-політичну деформацію, адже Росія – питомо євразійська держава, котра ніяк не позбудеться гегемонізму й внутрішнього несприйняття всього європейського. За цих умов західноєвропейські принципи та цінності ще тривалий час наштовхуватимуться на різного роду перепони, особливо ж в країнах православно-візантійської традиції (колишня Югославія, Болгарія, Румунія тощо). І таким чином продовжуватиме існувати певний водорозділ між балканськими країнами та Заходом, що закономірним чином спонукатиме ці країни до пошуку власних геополітичних орієнтацій. У той же час, щодо імперського синдрому Кремля, нескладно прогнозувати, що він буде існувати ще доволі тривалий час. Відтак, державам Південно-Східної Європи слід завжди бути готовими до протистояння з гібридними проявами російського неоімперіалізму (Баган 2002, 43–44, 158–159). На протязі кількох століть Московська (Російська) держава прагнула різноманітними засобами поширити свій вплив і значення на Балкани. Але впродовж останніх десятиліть, коли Балканські країни почали демонструвати все більшою мірою самостійну, від Росії політику, Москва все більш активно почала застосовувати тут методи своєї гібридної воєнної політики.

Всіляко намагаючись утримати Балканський півострів у своїй сфері геополітичного впливу, Кремль системно розробляв і впроваджував тут методи гібридної політики, зокрема – «гібридної війни». Це робилося, зазвичай, з допомогою російських спецслужб, котрі традиційно розглядали Балкани як одну з найбільш вразливих ланок Європи. Росія традиційно претендувала на половину Європи й націлювалася на здобуття Константинополя (Стамбула) заради захисту православних, що цілком перекликається з сучасною ідеологемою «русского мира» з відповідною ідеєю захисту російськомовних. Що цілком відповідає типовій схемі гібридної політики Кремля.

Невдачі Росії протягом останнього часу на Балканах мають всі ознаки цивілізаційної поразки. Проте різними гібридними методами Кремль намагається протистояти європейським інтеграційним процесам на Балканах.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Bagan, O. 2016a. Balkany i rosijskyj imperializm [Balkans and Russian Imperialism]. *Aktualna naciosofiya: teoretychni, kulturlogichni, geopolitychni ta istoriosofski aspekty*. Lviv: LA «Piramida», s. 268–273. (In Ukrainian).

Баган, О. 2016а. Балкани і російський імперіалізм. *Актуальна націософія: теоретичні, культурлогічні, геополітичні та історіософські аспекти.* Львів: ЛА «Піраміда», с. 268–273.

Bagan, O. 2002. Ukrayinska Pontyda. Geopolitychni vymiry suchasnoyi Ukrayiny [Ukrainian Pontida. Geopolitical Dimensions of Modern Ukraine]. Drogobych, Vyd-vo «Kolo», 192 s. (In Ukrainian).

Баган, О. 2002. Українська Понтида. Геополітичні виміри сучасної України. Дрогобич, Вид-во «Коло», 192 с.

Bagan, O. 2016b. Fatalnyj imperializm Moskvy. *Aktualna naciosofiya: teoretychni, kulturlogichni, geopolitychni ta istoriosofski aspekty* [Fatal Imperialism of Moscow]. Lviv: LA «Piramida», s. 222–228. (In Ukrainian).
Баган, О. 2016b. Фатальний імперіалізм Москви. *Актуальна націософія: теоретичні, культурлогічні, геополітичні та історіософські аспекти*. Львів: ЛА «Піраміда», с. 222–228.
Bezanson, A. 1997. Kordony Yevropy na sxodi i rosijske pytannya [Borders of Europe in the East and the Russian Question]. Per. T. Matiyiva. *Chasopys «Yi»*. № 10. URL: http://www.ji.lviv.ua/n10texts/bezanson.htm (Date of application 09.01.2021). (In Ukrainian).
Безансон, А. 1997. Кордони Європи на сході і російське питання. / Пер. Т. Матіїва. *Часопис «Ї»*. № 10. URL: http://www.ji.lviv.ua/n10texts/bezanson.htm (Дата звернення 09.01.2021).
Dashkevy`ch, Ya. 2014. Yak Moskoviya vkrala istoriyu Ky`yivs`koyi Rusi-Ukrayiny` [How Muscovy Stole the History of Kievan Rus–Ukraine]. URL: http://uainfo.org/blognews/398664-kak-moskoviya-ukrala-istoriyu-kievskoy-rusi-ukrainy-doklad-doktora-istoricheskih-nauk.html#sel=8:1,10:45 (Date of application 08.01.2021). (In Ukrainian).
Дашкевич, Я. 2014. Як Московія вкрала історію Київської Русі–України. URL: http://uainfo.org/blognews/398664-kak-moskoviya-ukrala-istoriyu-kievskoy-rusi-ukrainy-doklad-doktora-istoricheskih-nauk.html#sel=8:1,10:45 (Дата звернення 08.01.2021).
Donczov, D. 2011. Suchasne politychne polozhennya naciyi i nashi zavdannya [The Current Political Situation of the Nation and Our Tasks]. *Vybrani tvory*: *u 10 t.* / Uporyad., pislyam., koment. O. Bagan. Drogobych, VF «Vidrodzhennya», T. 1: Politychna anality`ka (1912–1918 rr.), s. 21–37. (In Ukrainian).
Донцов, Д. 2011. Сучасне політичне положення нації і наші завдання. *Вибрані твори: у 10 т*. / Упоряд., післям., коммент. О. Баган. Дрогобич, ВФ «Відродження». Т. 1: Політична аналітика (1912–1918 рр.), с. 21–37.
Yelavych, B. 2003. Istoriya Balkan. XVIII i XIX stolittya [History of the Balkans. 18th and 19th Centuries]. / Per. z angl. R. A. Semkiv. K.: Svenas, 512 s. (In Ukrainian).
Єлавич, Б. 2003. Історія Балкан. XVIII і XIX століття. / Пер. з англ. Р. А. Семків. К.: Свенас, 512 с.
Ogloblyn, O. 1994. Getman Ivan Mazepa i Moskva [Hetman Ivan Mazepa and Moscow]. *Istory`chni rozvidky i statti*. K.: Rada, s. 11–47. (In Ukrainian).
Оглоблин, О. 1994. Гетьман Іван Мазепа і Москва. *Історичні розвідки і статті*. К.: Рада, с. 11–47.
Radkovecz, Yu. 2016. «Gibrydna vijna» Rosiyi na Balkanax: proval «malorosijskogo» scenariyu [Russia's "Hybrid War" in the Balkans: the Failure of the "Little Russia" Scenario]. Ukrinform; https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2115578-gibridna-vijna-rosii-na-balkanah-proval-malorosijskogo-scenariu.html (Date of application 10.01.2021). (In Ukrainian).
Радковець, Ю. 2016. «Гібридна війна» Росії на Балканах: провал «малоросійського» сценарію. Укрінформ; https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2115578-gibridna-vijna-rosii-na-balkanah-proval-malorosijskogo-scenariu.html (Дата звернення 10.01.2021).
Sytnyk, O. M. 2009. Formuvannya ta evolyuciya ideologichnyx koncepcij nacionalno-derzhavnyczkogo spryamuvannya v Ukrayini (vid pochatku XIX st. – do 1939 r.) [Formation and Evolution of Ideological Concepts of National-State Orientation in Ukraine (from the beginning of the 19th century to 1939)]. Monografiya. Doneczk: Nuolidzh (Doneczka filiya), 549 s. (In Ukrainian).
Ситник, О. М. 2009. Формування та еволюція ідеологічних концепцій національно-державницького спрямування в Україні (від початку XIX ст. – до 1939 р.). Монографія. Донецьк: Нуолідж (Донецька філія), 549 с.
Sytnyk, O. M. 2017a. Dmytro Donczov yak chilnyj ideolog Ukrayinskogo vyzvolnogo ruxu pershoyi polovyny XX stolittya [Dmytro Dontsov as a Leading Ideologue of the Ukrainian Liberation Movement of the First Half of the 20th Century]. *Sxidnoyevropejskyj istorychnyj visnyk.* Specialnyj vypusk II, s. 16–25. (In Ukrainian).
Ситник, О. М. 2017a. Дмитро Донцов як чільний ідеолог Українського визвольного руху першої половини XX століття. *Східноєвропейський історичний вісник.* Спеціальний випуск II, с. 16–25.
Sytnyk, O. M. 2017b. Protystoyannya ukrayinskoyi ta moskovskoyi serednovichnyx ideologichnyx tradycij [Confrontation of Ukrainian and Moscow Medieval Ideological Traditions]. *Istorychna pamyat: naukovyj zbirnyk*. Vyp. 37. Poltava, s. 43–49. (In Ukrainian).
Ситник, О. М. 2017b. Протистояння української та московської середньовічних ідеологічних традицій. *Історична пам'ять: науковий збірник.* Вип. 37. Полтава, с. 43–49.
Smit, E. D. 2009. Kulturni osnovy nacij. Iyerarxiya, zapovit, respublika [Cultural Foundations of Nations. Hierarchy, Will, Republic]. / Per. z angl. P. Tarashhuka. K.: Tempora, 312 s. (In Ukrainian).
Сміт, Е. Д. 2009. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт, республіка. / Пер. з англ. П. Таращука. К.: Темпора, 312 с.
Sytnyk, O., Sizarev, K. 2019. The Foundations and Origins of the Moscow Expansionist Imperial Policy Towards Ukraine. *Scholarly Works of the Faculty of History*, *Zaporizhzhia National University,* No. 52. vol. 2, pp. 153–157.

Дата подання статті у редакцію – 01.07.2021 р.

DOI 10.7546/DS.2022.15.09
УДК 327.83:061.25(=14)(477.74-25)(091)»1821»

ОФІЦІЙНА І НЕОФІЦІЙНА ДИПЛОМАТІЯ І. КАПОДИСТРІЇ НА ТЛІ ЗАРОДЖЕННЯ ЕТЕРИСТСЬКОГО РУХУ

Оксана Сніговська

кандидат педагогічних наук, доцент, кафедра міжнародних відносин,
Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
Французький бульвар 24/26, Одеса, Україна, 65058,
snigovska@ukr.net, ORCID 0000-0003-3516-9706

Андрій Малахіті

старший викладач, кафедра міжнародних відносин,
Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
Французький бульвар 24/26, Одеса, Україна, 65058,
a.malakhiti@onu.edu.ua, ORCID 0000-0001-9662-2629

У дослідженні розглядаються особливості російської дипломатії у період напруженості у відносинах між світовими державами й Османською імперією на початку XIX ст. Автори розглядають впровадження і підтримання так званої неофіційної дипломатії Іоанніса Каподистрії – одного з представників Міністерства Закордонних Справ Російської імперії – у намаганнях врегулювати Східне питання, викликане прагненням європейських країн вирішити долю територій Османської імперії. Зокрема, у статті увага зосереджується на застосуванні ним методів і засобів класичної і неофіційної (персональної) дипломатії, а також її впливі на світовий порядок і здобуття Грецією незалежності.

Саме симпатія до етеристського руху та усвідомлення його значення для дипломатичної ситуації у разі використання цих подій Британією і Францією на власну користь змусили російського дипломата грецького походження Іоанніса Каподистрію втрутитися у Східне питання. Грецьке повстання 1821 року на тлі зародження таємних організацій у Відні, Парижі, Афінах, Одесі та Кишиневі викликало широкий резонанс, оскільки мало національно-визвольний характер і ґрунтувалося на ідеології панеллінізму, що засвідчило про появу нового фактора впливу в європейській політиці.

Так, у статті досліджено передумови виникнення, цілі і завдання «Філікі Етерії», а також роль Іоанніса Каподистрії в діяльності організації. Були розглянуті питання, пов'язані з (не)втручанням Російської імперії у фінансування і підтримку визвольної боротьби братнього християнського народу, які навіть сьогодні викликають суперечки. Також висвітлені невідомі сторінки діяльності товариства й етеристів із нагоди святкування 200-річчя Незалежності Демократичної Республіки Греція. Відголос тогочасних подій є компонентом сучасних міжнародних відносин, зокрема на Балканському півострові, що й зумовлює дослідницький інтерес до вивчення Східного питання і його наслідків.

Ключові слова: Греція, таємне товариство, «Філікі Етерія», Одеса, 1821 рік, Східне питання

OFFICIAL AND UNOFFICIAL DIPLOMACY OF I. KAPODISTRIAS AGAINST THE BACKGROUND OF EMERGENCY OF THE ETERIST MOVEMENT

Oksana Snigovska

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Department of International Relations, I. I. Mechnikov Odesa National University,
24/26 Francuski boulevard, Odesa, Ukraine, 65058,
snigovska@ukr.net, ORCID 0000-0003-3516-9706

Andrii Malakhiti

Assistant Professor, Department of International Relations, Odesa I. I. Mechnikov
Odesa National University, 24/26 Francuski boulevard, Odesa, Ukraine, 65058,
a.malakhiti@onu.edu.ua, ORCID 0000-0001-9662-2629

The study examines the peculiarities of Russian diplomacy during the period of tension in relations between the great powers and the Ottoman Empire at the beginning of the 19th century. The authors consider the implementation and maintenance of the so-called unofficial diplomacy of Ioannis Kapodistrias – one of the representatives of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Empire – in attempts to settle the Eastern question which is caused by the desire of European countries to decide the fate of the Ottoman Empire territories. In particular, the article focuses on his application of methods and means of classic and unofficial (personal) diplomacy as well as its impact on the world order and Greece's independence.

It was the sympathy for the Eterist movement and the awareness of its significance for the diplomatic situation in case Britain and France used these events to their advantage that made the Russian diplomat of Greek origin Ioannis Kapodistrias to intervene in the Eastern question. The Greek revolt of 1821 against the background of emergence of secret organizations in Vienna, Paris, Athens, Odesa and Chisinau caused a wide resonance, since it had a national liberation character and was based on the ideology of panhellenism, which indicated the emergence of a new factor of influence in European politics.

Thus, the article investigates the prerequisites for the emergence, purposes and tasks as well as the role of Ioannis Kapodistrias in the activities of "Filiki Eteria". The issues related to the (non-)interference of the Russian Empire in financing and supporting the liberation struggle of the fraternal Christian people which are still controversial are addressed too. Also, unknown pages of activities of society and the Eterists on the occasion of the 200th anniversary of the Independence of the Democratic Republic of Greece celebration are highlighted. The echo of those events is a component of modern international relations, in particular in the Balkan Peninsula, and leads to a research interest in the examination of the Eastern question and its consequences.

Keywords: Greece, secret society, "Filiki Eteria", Odesa, year 1821, Eastern question

Особистість І. Каподистрії неодноразово ставала предметом уваги як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, як-от: А. Айрапетова, Г. Арша, Дж. Берті, Ч. Вудхауза, А. Гедьо, А. Гобіно, П. Грімстед, В. Гросула, А. Дебідура, В. Захарова, А. Кушка, М. Майофіса, П. Макара, О. Орлик, С. Пінчука, С. Платонова, В. Рогінського, А. Савельєвої, В. Такі, Н. Терентьєвої, О. Уварової, І. Філімоноса, А. Шапкіної та ін. Проте питання неофіційної дипломатії грецького патріота і (не)втручання Російської імперії в організацію та підтримку національно-визвольної боротьби греків за свою незалежність залишається відкритим.

Отже, метою представленої роботи є вивчення і аналіз дипломатичної кар'єри Іоанніса Каподистрії, що почалася в Росії завдяки рекомендації Георгія Дмитровича Моченіго, уповноваженого представника Росії в Республіці Сім островів з 1802 до 1807 року.

На підставі аналізу автобіографічних джерел відомо, що І. Каподистрія дебютував як співробітник МЗС Російської імперії під керівництвом голови відомства графа Миколи Рум'янцева без будь-якої конкретної посади, час від часу складаючи записки з питань російської політики на Сході. У зв'язку з погіршенням стану здоров'я під впливом петербурзького клімату в 1811 році І. Каподистрію відправили до Відня під командування Густава Оттоновича Штакельберга (Стекельберга). Спочатку той ставився до нового підлеглого з великою обережністю, підозрюючи його у шпіонажі. Згідно зі спогадами І. Каподистрії, Г. Штакельберг прийняв його «більш, ніж холодно», але «працьовитість, завзяття на службі, великі знання і здібності» Іоанніса Каподистрії нібито змінили ставлення Густава Оттоновича на краще, як зазначає відомий дослідник дипломатичної діяльності І. Каподистрії Григорій Арш (Arsh 2003, 31).

Старанність Івана Антоновича – так його називали в Росії – була високо оцінена імператором. І. Каподистрію призначили відповідальним представником дипломатичної канцелярії Дунайської армії. Іван Антонович продумав мережу численних консульських агентів, яких відправляли з «головної квартири Дунайської армії», зокрема з Константинополя. Така система мала швидко працювати на місцях у всьому Балканському регіоні. Більш того, це надало б упевненості балканським і дунайським народам, які перебува-

ли під російським патронатом. Організація дипломатичного представництва Дунайської армії, система зв'язку, робота з агентами в консульствах настільки сподобалися імператору, що він надав І. Каподистрії звання чинного державного радника. Також Іван Антонович був нагороджений орденом Святого Володимира III ступеня.

Участь у Віденському конгресі допомогла виявити дипломатичні здібності Івана Антоновича, його діяльність заслужила схвалення і довіри російського царя і, як наслідок, у серпні 1815 року йому була запропонована посада державного секретаря Міністерства Закордонних Справ Російської імперії. Фактично це означало, що він очолюватиме відомство, розділяючи посаду з К. В. Нессельроде, який займався питаннями міжнародних відносин із Заходом, а І. А. Каподистрії доручили східний напрямок. Головним вважався К. В. Нессельроде. Дослідивши «Нариси історії Міністерства закордонних справ Росії 1802–2002 років», автори дійшли думки, що до 1822 року більший авторитет і вагу в Петербурзькому кабінеті міністерства мав Іван Антонович Каподистрія. Адже більшість російських дипломатичних представників того часу, надсилаючи офіційні донесення К. В. Нессельроде, водночас здійснювали приватне листування і з І. Каподистрією (Ocherki istorii Ministerstva inostrannykh del Rossii 2002, 93). Аналізуючи донесення російських представників при союзних дворах, він зробив висновок, що Австрія планує зблизитися з Пруссією, намагаючись ізолювати Росію в Європі, тоді як Англія її всіляко підтримує.

Отримавши блискучу освіту, як тонкий політик він добре знався на хитрощах європейської дипломатії, вміло і твердо обстоював інтереси Росії на міжнародній арені, не забуваючи і про греків. Разом із російським царем І. Каподистрія взяв участь у формуванні нової політичної системи Європи на Віденському конгресі.

Актуальність теми дослідження зумовлена підвищенням практичного і наукового інтересу до розуміння впливу «Східного питання» на зміну епохи у міжнародних відносинах, адже у XIX столітті майже всі європейські держави були втягнуті в запеклу боротьбу за спадщину колись могутньої, величезної, з казковими природними багатствами Османської імперії. Отже, загострення міжнародних суперечностей у європейській дипломатичній політиці було пов'язано з національно-патріотичною підготовкою до грецької революції. Грецьке питання стало своєрідним полем битви між патріотичними почуттями І. Каподистрії та його обов'язками перед Російською імперією. З одного боку, Іван Антонович не міг діяти проти інтересів Росії, а з іншого – звісно ж, щиро хотів допомогти Греції, попри упереджене ставлення австрійського канцлера Клеменса фон Меттерніха, який на Віденському конгресі на одному з засідань, коли мова зайшла про політику на Балканах, випалив: «Грецької нації не існує!»

У XIX столітті існувала розгалужена мережа таємних організацій у Європі, причетних до питань національного самовизначення греків. Більшість із них були організовані за принципом масонських лож. Наприклад, у 1809 році в Парижі була сформована організація під назвою «Готель Елліноглоссон», головною метою якої було піклування про потреби греків Франції, а внутрішніми структурними підрозділами були батальйони. Члени організації носили персні з зображенням двох рук, які обіймали літери «Ф.Е.Д.А.», що в перекладі з грецької означало «Дружби Грецької Союз Нерозривний». Серед її членів був один із засновників таємної одеської організації «Філікі Етерія» Афанасій Цакалов. Також слід згадати і так зване науково-навчальне об'єднання «Іонічна академія», засноване французами в 1808 році на острові Керкіра (Корфу) та його британський аналог на острові Закінфос у 1811 році.

«Філомузос Етерія» («Товариство друзів муз») є яскравим прикладом національно-просвітницької діяльності Івана Антоновича під час його служби в Росії. Афінське товариство «Філомузос» було засновано місцевими дворянами у 1813 році. Після створення компанії (поширений у ті часи синонім товариства) було вирішено обрати головою Антимоса Газиса, який проживав у Відні, щоб зв'язати компанію зі школою, яку він і створив у Мілієс Піліо разом із Константасом та Даніелем Філіппідисами. Антимос прийняв ці призначення з ентузіазмом, одразу ж почавши записувати до його членів почесних осіб Відня.

Загалом Афінське товариство діяло з мінімальними перервами до 1825 року. Компанія обрала чотирьох довірених осіб, які вербували нових членів і збирали з кожного неофіта передплату, що складала три іспанські талери. У списку членів товариства, опублікованому в 1814 році, були численні науковці, купці та представники духовенства, а також видатні іноземці, більшість із яких була англійцями.

Антимос Газис, звернувшись до Іоанніса Каподистрії, повідомив його про створення Афінського товариства «Філомузос», комісаром якого він був, а також про його цілі. Беручи до уваги, що товариство перебувало під протекцією англійців, Іоанніс Каподистрія скористався нагодою і заснував в 1814 році однойменне товариство у Відні та передав його під захист російського царя Олександра I, протиставляючи таким чином Віденське товариство «Філомузос» англійському впливу на грецьких теренах.

І. Каподистрія власноруч уклав французькою мовою статут «Філомузос Етерії» на прохання російського царя, як вважає більшість грецьких дослідників. Олександр I погодився на «завісну допомогу» молодим грекам, голодним до освіти, у вигляді передплати на товариство «Філомузос Етерія». «Сторожитності» у той період були в моді – тому багато учасників Віденського конгресу із задоволенням жертвували свої гроші. Так, серед передплатників були поважні європейські персони: «князі і міністри, які мали справи до Каподистрії, з бажання догодити йому були зараховані до списку членів товариства». Так, із приміток до його автобіографічної записки щодо службової діяльності (Zapiska grafa Ioanna Kapodistriya o yego sluzhebnoy deyatel'nosti 1868, 163–297) про відповідні пропозиції, які він зробив імператору, ми дізнаємося: «Британці вже створили компанію в Афінах із очевидною метою збору та збереження старожитностей. Наслідуватимемо цей приклад, застосовуючи його у випадку не минулого, а сьогодення і майбутнього, надаючи певну допомогу бідним молодим грекам, котрі жадають освіти». Потім цей статут був прийнятий А. Газисом, надрукований у двомовній брошурі (французькою і грецькою мовами) і розповсюджений між членами організації та їхніми знайомими.

Метою цієї компанії (товариства) було підтримати греків необхідними коштами, зокрема для підвищення ефективності навчання в Європі, видання творів класичних письменників та допомоги бідним студентам, тим, хто займався наукою, і, нарешті, для «відкриття усяких старожитностей», а також для створення в місті Піліо постійно діючої школи на зразок академії Європи. Таким чином, під час роботи Віденського конгресу «Товариство Філомузос» почало розвиватися і створювати інтенсивний філеллінський рух із багатьох членів, які пропонували для його цілей значні грошові суми.

Головним передплатником був, звісно ж, сам І. Каподистрія, за ним – російський імператор, який запропонував 200 голландських дукатів. У списку з 73 передплатників одними з перших були імператриця Єлизавета Олексіївна, яка жертвувала 100 дукатів. Сестри царя Марія Павлівна і Катерина Павлівна робили внесок у розмірі 50 дукатів кожна. За короткий час до товариства записалися близько 200 осіб, які внесли до фонду більше ніж 1000 дукатів. Серед багатьох передплатників були купці Зиновіос Поп, Георгіос Ставру і Зоіс Хараміс. Антимос Газис, який раніше був призначений комісаром афінської «Філомузос», став сполучною ланкою між двома компаніями Відню і Афін.

«Товариство друзів муз» було елітарною закритою організацією. У 1815 році товариство перейшло під протекторат Росії. Поступово більшість благодійників припинила активне фінансування, проте грошові внески від родини російського імператора надходили щорічно. Статут організації передбачав, що залежно від фінансового внеску донорів називали або Адвокатами (Омбудсменами), або Благодійниками, яким вручали відповідні кільця, що символізували їхній внесок. Зокрема, на кільцях Омбудсменів була вигравірувана сова, а Благодійників – кентавр Хірон. Половина прибутку компанії віддавалася для друку словників і книг, а решта використовувалася для стипендій студентів із Греції.

Заснування товариства та керівництво ним було одним із аспектів не тільки просвітницької, але й національної діяльності І. Каподистрії. Він намагався сприяти відкриттю навчальних закладів у Греції, одним із яких була школа в Мані (на півдні Пелопоннесу), що отримувала щорічну підтримку від російського уряду в розмірі 3000 піастрів. Ця допомога надавалася від одновірців, «які побажали залишитися невідомими», як зазначає Н. Терентьєва у своїй монографії «Таємне грецьке товариство «Філікі Етерія» (Terent'yeva 2005, 68). І. Каподистрія пояснював анонімний характер грошової допомоги турботою про те, щоб не викликати підозру в Оттоманської Порти про зв'язки горців Мані з російським урядом.

Діяльність Етерії насторожила віденську поліцію, яка поспішила повідомити про це австрійського канцлера Клеменса фон Меттерніха, а той зі свого боку вельми занепокоївся, оскільки його країна підтримувала дружні дипломатичні відносини з Османською

імперією. Це змусило І. Каподистрію призначити Олександра Василіоса своїм представником у компанії, адже в цей період Іоанніс Каподистрія, як ніколи раніше, дотримувався чистоти своєї репутації: жодних контактів із революціонерами. У листі до викладача К. Вардалахоса, який активно займався вихованням грецької молоді, Іван Антонович не тільки просить захистити учнів від так званих «сект», але й припинити будь-які розмови і спростувати чутки, де він, І. Каподистрія, з'являється як людина, що «дає поради або заохочує, веде або бере участь у будь-якій організації, меті і засобах» (Pis'mo I. A. Kapodistrii K. Vardalakhosu, цит. за: Arsh 2003, 291–295).

Відтак «Філомузос Етерія» у Відні діяла як «легальний касовий апарат» для цілей революції, ложа «Овід» у Кишиневі займалася укладанням Конституції Еллінської Республіки, а сформована в Одесі «Філікі Етерія» повинна була зібрати революційну армію (Koch 2018, 232).

Роксандра Скарлатівна Стурдза-Едлінг відіграла велику роль у житті самого графа – він збирався просити її руки. Вона була наближеною не тільки до імператриці як улюблена фрейліна, але й мала дружні стосунки з Олександром І. Саме Р. Едлінг активно допомагала у пошуках грошей на національно-освітню діяльність Івана Антоновича. У своєму листі до Роксандри від 30 червня 1821 року І. Каподистрія зазначає: «Прочитайте уважно наші ноти, з якими ми звертаємося до європейських дворів, і ви переконаєтеся, що лише одна думка переважає в них. Якщо вони не бажатимуть заодно з нами служити справі релігії та людяності, то все ж таки потраплять у велику скруту і навіть неможливість виступити проти нас. Без сумніву, ми надаємо нашим (грекам – прим. авторів) певну послугу, позбавляючи їхніх ворогів можливості відверто виступити проти них. Не без зусиль досяг я цього, проте це ще не все, ще далеко до кінця!» (цит. за: Zhidkova, Popova 2020, 45).

Вже з 1816 року МЗС Російської імперії займається питанням розробки подальшого курсу політики стосовно Османської імперії і підданих їй християнських народів. За О. Уваровою, сам «І. Каподистрія висунув перед Олександром І широкий та послідовний план вирішення балканського питання. Першим кроком до цього було б перетворення трьох придунайських князівств у майже повністю незалежні від Порти держави, об'єднані між собою в політичний союз, які б знаходилися під колективною протекцією всіх великих держав. Наступним етапом повинно було стати створення держави «еллінів», тобто фактично повний крах влади Туреччини над народами Балканського півострова. Проте плани І. Каподистрії були нереальними та утопічними у своїй основі, оскільки будувалися без врахування всієї гостроти протиріч між Росією та іншими великими державами і були позбавлені вірної оцінки можливостей та бажань уряду Олександра І щодо здійснення таких радикальних політичних перетворень. До завдань зовнішньої політики Росії в Південно-Східній Європі в епоху Священного союзу не входила ані відкрита територіальна експансія, ані боротьба за національне звільнення підкорених Туреччиною народів. Царський уряд намагався закріпити ті успіхи, які були досягнуті в ході воєн із Туреччиною протягом останньої третини XVIII ст. та на початку XIX ст.» (Uvarova 2007, 75–76).

Офіційно Іван Антонович завжди заперечував свою причетність до діяльності грецьких революціонерів. Так, у депеші до генерального консула Росії в Молдавії і Валахії А. А. Піні він називав Ксантоса і Анагностопулоса, які були членами таємного товариства «Філікі Етерія», негідниками, що збирали гроші у довірливих греків. До того ж, нібито І. Каподистрія прохав консула знайти спосіб їх нейтралізувати (Depesha I. A. Kapodistrii general'nomu konsulu Rossii v Moldavii i Valakhii A. A. Pini, цит. за: Arsh 2003, 287–291).

Показовим є також випадок приїзду Ніколаоса Галатиса до Санкт-Петербургу (Zapiska grafa Ioanna Kapodistriya o yego sluzhebnoy deyatel'nosti, Sbornik Russkogo istoricheskogo obshchestva 1868, 220–229). Н. Галатис у російських джерелах описується як молодий грецький авантюрист, який приєднався до товариства «Філікі Етерії», посилаючись на свої родинні зв'язки з Іваном Антоновичем (за однією із версій грецьких дослідників він доводився йому двоюрідним братом). Отже, у 1817 році Н. Галатис написав листа графу з проханням про зустріч. І. Каподистрія повідомив про це імператора, що вкотре підтверджує офіційну позицію дипломата не асоціювати своє ім'я з таємними організаціями. Олександр І схвалив приїзд Н. Галатиса до Петербургу, зацікавившись цією людиною.

Відомо, що Н. Галатис із власної ініціативи розповів, довіряючи, Іоаннісу Каподистрії про існування грецького таємного товариства «Філікі Етерія» і запросив графа

очолити його. І. Каподистрія офіційно відмовився, продовжуючи у подальшому опікуватися його справами, але попросив Н. Галатиса бути більш обережним і не поширювати інформацію щодо товариства. Про це стало відомо імператору, який нібито схвалив поведінку дипломата. Однак, незабаром він доручив І. Каподистрії знову зустрітися з Н. Галатисом з метою дізнатися у нього детальніше про діяльність товариства. Після зустрічі Н. Галатис поїхав від І. Каподистрії з великою сумою грошей і не без відома імператора. Згодом дії молодого етериста привернули увагу поліції. 22 лютого 1817 року його заарештували через те, що офіційно діяльність подібних організацій у Російській імперії була під забороною.

Дізнавшись про це, І. Каподистрія написав царю листа, в якому вказував на можливі наслідки цього арешту, як-от: оприлюднення про існування таємного товариства і приголомшеність греків, які визнають винним його, І. Каподистрію. Тому Н. Галатиса звільнили і відправили до Молдови під наглядом російського консульства, а всі документи, знайдені у нього під час обшуку, були знищені. Напередодні спалення папери ретельно вивчив імператор, який хотів з'ясувати, як можна утримати етеристів від «цього доленосного підприємства». Цікаво, що Ніколаоса Галатиса вбили свої ж греки у Мані через його «божевільну і легковажну поведінку» нібито на весіллі, коли він через неповагу до його персони погрожував відкрити таємницю існування «Філікі Етерії» і вказати суми грошей, які він мав із собою.

Почуття дипломата І. Каподистрії як грецького патріота були настільки болісними, що він почав потребувати частих виїздів на лікування. «Усюди ходили чутки, що петербурзький двір допомагає здійсненню плану повстання, і що Олександр І та І. Каподистрія особисто підбурюють таємні задуми. Поліція Росії не переслідувала членів товариства, хоча вони і були в неї на замітці. Етеристам у багатьох випадках надавали допомогу службовці російських консульств (серед яких були і греки за походженням)» (Uvarova 2007, 122).

Приготування до визвольної боротьби почалися ще задовго до перебування в Одесі ватажка таємної організації «Філікі Етерія» Олександра Іпсиланті. І про це був проінформований генерал-губернатор Новоросії – так у ті часи називали південні регіони Російської імперії – граф О. Ф. Ланжерон, який не тільки їм не перешкоджав, але певною мірою навіть заохочував. Про це йдеться у прямому свідченні, що належить Петросу Іпітису – лікарю, який, будучи активним етеристом, супроводжував О. Іпсиланті до Одеси, а після національно-визвольної війни повернувся до Греції. У його архіві, що знаходиться зараз у відділі рукописів Національної бібліотеки Греції, зберігається запис про контакти О. Іпсиланті з О. Ф. Ланжероном, який не тільки знав про вербування добровольців для операцій на суші і на морі, але й бажав їм успіху. Як стверджував П. Іпітис, губернатор щоденно цікавився скільки волонтерів О. Іпсиланті набрав сьогодні (Atsavé, Panagióta Anast. Pétros Ipítis, o giatrós pou xesíkose tin Evrópi, idrytikó mélos tis FE n. d.).

О. Ф. Ланжерону вже було відомо, що на півдні Греції, на Іонічних островах, у Константинополі і серед греків Італії та Франції, активно діяли таємні товариства, метою яких було «надання допомоги як знедоленим грецьким родинам, так і родинам, що могли стати жертвами політики турецького уряду; таємною же метою товариств було звільнення від ярма цього уряду» (Uvarova 2007, 123–124). З часом географія їхньої діяльності розширилася. Так, таємні організації з'явилися в Одесі, Кишиніві та Константинополі. До складу останньої входили особи низьких станів, і ніхто із членів знатних родин фанаріотів навіть і не знав про її існування. Натомість до новоствореного одеського товариства входили купці Амброзіо, Інглезі, Комбері, Ксенікс, Мавро, Маразлі, Серафіно та інші – усі люди «найнижчого походження, усі (крім Інглезі, чесної і порядної людини) користуються дурною славою у суспільстві і, звичайно, через своє походження, вдачу і коло знайомств, очевидно, не призначені бути керівниками змови» (Uvarova 2007, 124).

Вважалося, що діяльність товариства не являє собою жодної небезпеки для уряду, оскільки «члени його ніколи не задавалися метою ідейно об'єднатися з товариствами співвітчизників на півдні Європи, а всі перераховані вище купці були відданими підданими Росії» (Uvarova 2007, 124). Тому О. Ф. Ланжерон і ставився до присутності етеристів спочатку поблажливо, навіть дозволивши князю Олександру Іпсиланті спокійно провести літо 1820 року в Одесі. Відомо, що під приводом торговельних операцій грецькі куп-

ці Амброзіо, Інглезі, Комбері, Ксенікс, Мавро, Маразлі, Серафіно та інші пожертвували О. Іпсиланті великі суми грошей у переказних векселях (Vneshnyaya politika Rossii XIX i nachala XX veka. Dokumenty Rossiyskogo ministerstva inostrannykh del 1980, 132).

Однак, незадовго до повстання в Ясах до О. Ф. Ланжерона звернулося багато турецькопідданих грецького походження із проханням надати їм паспорти для виїзду до Бессарабії під приводом ведення торговельних справ. «Побачивши, що кількість від'їжджаючих із Одеси дуже зростає, і довідавшись про повстання в Ясах, О. Ф. Ланжерон запитав у князя О. Іпсиланті про його наміри. У відповідь той і повідомив, що почав відомі дії, будучи не в силах відмовити зверненням свого народу, що російський імператор про все обізнаний, і що О. Ф. Ланжерон може спокійно видавати паспорти всім, хто бажає приєднатися до боротьби, оскільки відмова в цьому може викликати занепокоєння». Так чи інакше, потроху продовжили видавати «паспорти турецьким підданим та іноземцям, але не видали жодного паспорта російським підданим (грецького походження – прим. авторів) і зовсім припинили видавати їх (ще до одержання офіційної заборони) після маніфесту князя О. Іпсиланті і повстання Владимиреску у Валахії» (Uvarova 2007, 124–125).

Таким чином, ставлення до таємної організації «Філікі Етерії» в Одесі з боку уряду Олександра I «спочатку було нейтральним, але поступово стало ворожим, оскільки підготовка до збройного повстання за звільнення Греції велася всупереч офіційній політиці петербурзького двору» (Uvarova 2007, 81).

У середині березня 1821 року видавання паспортів і пересилання грошей за кордон терміново припинили за наказом керівника МВС Російської імперії В. П. Кочубея, а О. Іпсиланті виключили з лав російської армії і навіть заборонили йому в'їзд до країни.

На початку квітня 1821 року з Петербургу прийшло розпорядження про веління імператора встановити нагляд за членами «Філікі Етерії», в якому К. В. Нессельроде наголошував, що ця міра є вкрай необхідною для забезпечення спокою в південних провінціях Росії, підкреслюючи, що «будь-яка дія, яка може викликати сварку або війну з Туреччиною, – не в інтересах російського імператора» (Vneshnyaya politika Rossii XIX i nachala XX veka. Dokumenty Rossiyskogo ministerstva inostrannykh del 1980, 640).

За матеріалами Державного архіву Одеської області, вже 30 квітня 1821 року градоначальник М. Я. Трегубов отримав наказ, у якому заборонялося видавати паспорти для виїзду в Бессарабію, Молдавію і Валахію, як сухопутним, так і морським шляхом (DAOO. O proisshestviyakh Konstantinopol'skikh i o drugikh stat'yakh do sego predmeta otnosyashchikhsya. Tut zhe i o pribytii syuda ot tol' Poslannika nashego Ministra barona Stroganova i o mertvom tele Patriarkha, a takzhe vozmushchenii grekov s turkami, spr. 3, p. 2 (1821), ark. 7). Інспектору одеського карантину Є. Персіяні не дозволялося випускати з одеського порту «всіх тих греків та інших націй людей», які за підписом градоначальника вже отримали паспорти і мають відплисти до Ізмаїлу та інших міст Бессарабської області, а також до Молдавії і Валахії. Було також надано вказівку конфісковувати паспорти і доставляти їх до графа О. Ф. Ланжерона (DAOO. O proisshestviyakh Konstantinopol'skikh i o drugikh stat'yakh do sego predmeta otnosyashchikhsya. Tut zhe i o pribytii syuda ot tol' Poslannika nashego Ministra barona Stroganova i o mertvom tele Patriarkha, a takzhe vozmushchenii grekov s turkami, spr. 3, p. 2 (1821), ark. 18).

Наприкінці травня 1821 року знову почали видавати закордонні паспорти для виїзду до Бессарабії, але лише тим, хто мав там торговельні інтереси – росіянам, іноземцям і євреям, «за винятком греків, чиї б піддані вони не були» (DAOO. O proisshestviyakh Konstantinopol'skikh i o drugikh stat'yakh do sego predmeta otnosyashchikhsya. Tut zhe i o pribytii syuda ot tol' Poslannika nashego Ministra barona Stroganova i o mertvom tele Patriarkha, a takzhe vozmushchenii grekov s turkami, spr. 3, p. 2 (1821), ark. 36). Таким чином, російська влада намагалася довести свою непричетність до справ греків.

Греки Одеси та краю намагалися усіма правдами й неправдами допомагати повстанцям, тому «губернатор і заборонив одеському поштмейстеру приймати гроші для пересилання в Бессарабію, а градоначальника повідомив про необхідність розпорядитися, щоб також не вивозили гроші на суднах, шкіпери яких стверджували, що нібито йдуть по Дунаю у справах комерції» (Uvarova 2007, 126).

У серпні 1821 року відзначається нове дихання етеристського руху. В Одесі засновують «Грецьке філантропічне товариство», до виконкому якого увійшли відомі етеристи

І. Амвросіу, О. Мавро, брати Кумбарі, І. Манезі, Г. Маразлі і В. Палеолог. Його члени збиралися двічі на тиждень і ухвалювали дуже однозначні рішення щодо «допомоги бідним братам». Товариство почало надавати матеріальну допомогу грецьким біженцям із Османської імперії. Тож попри свою назву, нову організацію сміливо можна вважати наступницею «Філікі Етерії», про що і здогадувався О. Ф. Ланжерон, доповідаючи про неї урядові і наголошуючи на тому, що її існування на півдні Росії може стати на заваді мирного врегулювання суперечок із турками (Vneshnyaya politika Rossii XIX i nachala XX veka. Dokumenty Rossiyskogo ministerstva inostrannykh del 1980, 683–684). Царський уряд, намагаючись стримати патріотичний ентузіазм греків Одеси і направити його в русло добродійності, заборонив роботу товариства через п'ять місяців. Проте, за цей період виконком встиг через представників російських і закордонних грецьких громад організувати збір коштів для закупівлі зброї. Одеська ефорія «Філікі Етерія» керувала діяльністю з організації надсилання арматурного обладнання для армії Олександра Іпсиланті і до Греції. Так, «за час існування Комісії в її розпорядження надійшло 1 149 224,40 руб. пожертвувань, а загальна сума витрачених грошей склала 2 890 448,63 руб.» (Uvarova 2007, 130). Діяльність організації підтримували відомі прогресивні діячі і декабристи, які також висловлювалися за війну проти Османської імперії.

Через «надзвичайні обставини нашого часу, події, що й досі хвилюють Турецьку імперію, вплив їхній не тільки на торгівлю Бессарабії, Одеси і Криму, але навіть на голови і ставлення мешканців, що вимагає невпинного нагляду і незвичайної діяльності керівництва» на посаду Новоросійського генерал-губернатора був призначений М. С. Воронцов (DAOO. Upravleniye Novorossiyskogo i Bessarabskogo general-gubernatora. O sdache General-leytenantom Inzovym dolzhnosti Novorossiyskogo General-gubernatora i polnomochnogo namestnika Bessarabskoy oblasti grafu Vorontsovu. f. 1, op. 200, spr. 14 (1823), ark. 1a). З його приходом нагляд над видаванням паспортів грекам і пересиланням грошей закордон ще більше підсилився. Таким чином, російський уряд, офіційно засуджуючи етеристський рух, намагався позбавитися будь-яких підозр щодо організації та підтримки повстання, а також покровительства грекам.

Підводячи підсумки, дипломатичну діяльність Іоанніса Каподистрії в Росії можна було б оцінити з двох позицій. З одного боку, він проявив себе як відповідальна і талановита людина, яка служила Росії; а з іншого боку, він залишався грецьким патріотом із першого до останнього дня свого життя, намагаючись провадити зовнішню політику Російської імперії з метою позитивного впливу на долю греків. На його думку, потрібно було не говорити, а діяти, проте спроби переконати імператора та перейти на бік військової підтримки греків не дали результатів. І. Каподистрія був упевнений, що турки не визнають ніяких аргументів, окрім «грубої сили», тому війна з Османською імперією могла б «розрізати східний вузол», як колись «гордіїв вузол» розрубив мечем Олександр Македонський.

Відтак у 1822 році І. Каподистрія був відправлений імператором на лікування на води, що фактично означало його відставку. Знаходячись формально ще 5 років на службі (1822–1827 роки) у російського царя, але проживаючи в Женеві, І. Каподистрія щорічно отримував із російської казни жалування у розмірі 90 тисяч франків, 80 тисяч із яких від віддавав на користь співвітчизникам, що боролися проти турків. Відомо, що і женевський комітет філелліністів надавав ефективну допомогу грекам грошима, зброєю, боєприпасами і продовольством. Женевський період його життя мало вивчений, але, зрозуміло, що грецький патріот, тісно пов'язаний із російським суспільством і російською зовнішньою політикою, не сидів склавши руки. Коли у 1827 році грецьке Національне зібрання обрало І. Каподистрію першим правителем Греції, він і тоді звернувся до російського царя з проханням надати фінансову допомогу грекам. Йому було обіцяно кредит у розмірі 1 млн. російських рублів.

Відзначимо, що І. Каподистрія, перебуваючи на посаді державного секретаря МЗС Російської імперії, майстерно виконував свої обов'язки щодо ухвалення рішень і підписання міждержавних угод, що у переважній більшості залишається в компетенції офіційної дипломатії. Водночас він професійно формував робочі відносини і створював атмосферу довіри між політичними а́кторами, налагоджував комунікативні канали з агентами, що зі свого боку вже належить до завдань функціонування неофіційної дипломатії. Отже, неофіційна дипломатія І. Каподистрії залишилася в історії врегулюванням конфліктних

ситуацій та пошуком компромісних рішень. Його діяльність стала запорукою розробки та практичної реалізації грецького проєкту на тлі розв'язання «Східного питання» і міжнародної напруженості на початку XIX століття.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Atsavé, Panagióta Anast. Pétros Ipítis, o giatrós pou xesíkose tin Evrópi, idrytikó mélos tis FE [Petros Ipitis, the Doctor Who Stirred up Europe, a Founding Member of FE]. URL: https://history.arsakeio.gr/index.php/f-e-kai-1821/152-petros-ipitis-o-giatros-pou-ksesikose-tin-evropi (Date of the application 19.06.2021). (In Greek).

Ατσαβέ, Παναγιώτα Αναστ. Πέτρος Ηπίτης, ο γιατρός που ξεσήκωσε την Ευρώπη, ιδρυτικό μέλος της ΦΕ. URL: https://history.arsakeio.gr/index.php/f-e-kai-1821/152-petros-ipitis-o-giatros-pou-ksesikose-tin-evropi (Ημερομηνία πρόσβασης 19.06.2021).

Arsh, G. L. 2003. Ioann Kapodistriya v Rossii (1809–1822) [Ioann Kapodistrias in Russia (1809–1822)]. SPb., Acad. a type. science RAS, Aletheia. 328 s. (In Russian).

Арш, Г. Л. 2003. Иоанн Каподистрия в России (1809–1822). СПб., Акад. тип. наука РАН, Алетейя. 328 с.

Arsh, G. L. 2013. Rossiya i borba Gretsii za osvobozhdenie: ot Yekateriny II do Nikolaya I. Ocherki [Russia and Greek Struggle for Liberation: from Catherine II to Nicholas I. Essays]. Moskva, Indrik. 280 s. (In Russian).

Арш, Г. Л. 2013. Россия и борьба Греции за освобождение: от Екатерины II до Николая I. Очерки. Москва, Индрик. 280 с.

Vneshnyaya politika Rossii XIX i nachala XX veka. Dokumenty Rossiyskogo ministerstva inostrannykh del [Foreign Policy of Russia in the 19th and Early 20th Centuries. Documents of the Russian Ministry of Foreign Affairs], ser. 2, vol. IV (XII). Moskva, Gospolitizdat, 1980. 783 s. (In Russian).

Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел, сер. 2, т. IV (XII). Москва, Госполитиздат, 1980. 783 с.

Depesha I. A. Kapodistrii general'nomu konsulu Rossii v Moldavii i Valakhii A. A. Pini v svyazi s predpolagayemym zloupotrebleniyem chlenami taynogo obshchestva P. Anagnostopulosom i E. Ksantosom imenem obshchestva "Filomuzos Eteriya". [I. A. Kapodistrias's Dispatch to the Consul General of Russia in Moldova and Wallachia A. A. Pini in Connection with the Alleged Abuse of the Name of the Society "Filomuzos Eteria" by Members of the Secret Society P. Anagnostopoulos and E. Xanthos]. – In: Arsh, G. L. 2003. *Ioann Kapodistriya v Rossii (1809–1822).* [Ioann Kapodistrias in Russia (1809–1822)]. SPb., Acad. a type. science RAS, Aletheia, s. 287–291. (In Russian).

Депеша И. А. Каподистрии генеральному консулу России в Молдавии и Валахии А. А. Пини в связи с предполагаемым злоупотреблением членами тайного общества П. Анагностопулосом и Э. Ксантосом именем общества «Филомузос Этерия». – В: Арш, Г. Л. 2003. *Иоанн Каподистрия в России. 1809–1822.* СПб., Алетейя, с. 287–291.

DAOO. Derzhavniy arkhiv Odes'koi oblasti. O proisshestviyakh Konstantinopol'skikh i o drugikh stat'yakh do sego predmeta otnosyashchikhsya. Tut zhe i o pribytii syuda ot tol' Poslannika nashego Ministra barona Stroganova i o mertvom tele Patriarkha, a takzhe vozmushchenii grekov s turkami [State Archive of Odessa Region. About the Incidents of Constantinople and Other Articles Related to This Subject. Right There and about the Arrival Here from Only the Envoy of Our Minister Baron Stroganov and about the Dead Body of the Patriarch, as Well as the Indignation of the Greeks with the Turks], spr. 3, p. 2 (1821), 159 ark. (In Russian).

Державний архів Одеської області. О происшествиях Константинопольских и о других статьях до сего предмета относящихся. Тут же и о прибытии сюда от толь Посланника нашего Министра барона Строганова и о мертвом теле Патриарха, а также возмущении греков с турками, спр. 3, ч. 2 (1821 р.), 159 арк.

DAOO. Derzhavniy arkhiv Odes'koi oblasti. Upravleniye Novorossiyskogo i Bessarabskogo general-gubernatora. O sdache General-leytenantom Inzovym dolzhnosti Novorossiyskogo General-gubernatora i polnomochnogo namestnika Bessarabskoy oblasti grafu Vorontsovu. [State Archive of Odessa Region. Office of the Novorossiysk and Bessarabian Governor-General. On the Surrender by Lieutenant General Inzov of the Post of Novorossiysk Governor-General and Plenipotentiary Governor of the Bessarabian Region to Count Vorontsov], f. 1, op. 200, spr. 14 (1823), 67 ark. (In Russian).

Державний архів Одеської області. Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора. О сдаче Генерал-лейтенантом Инзовым должности Новороссийского Генерал-губернатора и полномочного наместника Бессарабской области графу Воронцову, ф. 1, оп. 200, спр. 14. (1823 р.), 67 арк.

Zhidkova, O. V., Popova, Ye. A. 2020. Diplomatiya Rossii i Frantsii i uregulirovaniye greko-turetskogo konflikta v 1820-ye gg. [Diplomacy of Russia and France and the Settlement of the Greek-Turkish Conflict

in the 1820s]. *Vestnik Bryanskogo gosudarstvennogo universiteta.* Bryansk, № 1 (43), s. 44–51. URL: file:///E:/Documents/KAPODISTRIAS/Жидкова%20О.В.%20Дипломатия%20России%20и%20Франции%20и%20урегулирование%20греко-турецкого%20конфлитка%20в%201820-е%20гг.pdf (Date of the application 20.06.2021). (In Russian).

Жидкова, О. В., Попова, Е. А. 2020. Дипломатия России и Франции и урегулирование греко-турецкого конфликта в 1820-е гг. *Вестник Брянского государственного университета.* Брянск, № 1 (43), с. 44–51. URL: file:///E:/Documents/KAPODISTRIAS/Жидкова%20О.В.%20Дипломатия%20России%20и%20Франции%20и%20урегулирование%20греко-турецкого%20конфлитка%20в%201820-е%20гг.pdf (Дата обращения 20.06.2021).

Zapiska grafa Ioanna Kapodistriya o yego sluzhebnoy deyatel'nosti [Note of Count Ioannis Kapodistrias about His Performance]. *Sbornik Russkogo istoricheskogo obshchestva.* SPb, 1868, Vol. 3, s. 163–297. (In Russian).

Записка графа Иоанна Каподистрия о его служебной деятельности. *Сборник Русского исторического общества.* СПб, 1868, т. 3, с. 163–297.

Koch, S. V. 2018. Natsional'noye vozrozhdeniye Gretsii i Bolgarii: rol' etnicheskikh diaspor Bessarabii [National Revival of Greece and Bulgaria: the Role of the Ethnic Diasporas of Bessarabia]. *B'lgarite v Severnoto Prichernomoriye. Izsledovaniya i materiali.* Odessa–Veliko T'rnovo, Simeks-print, vol. 13, s. 221–241. URL: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:Y6YeQOSxE0IJ:journals.uni-vt.bg/getarticle.aspx%3Faid%3D6221%26type%3D.pdf+&cd=2&hl=ru&ct=clnk&gl=ua (Date of the application 20.06.2021). (In Russian).

Коч, С. В. 2018. Национальное возрождение Греции и Болгарии: роль этнических диаспор Бессарабии. *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали.* Одесса–Велико Търново, Симекс-принт, т. 13, с. 221–241. URL: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:Y6YeQOSxE0IJ:journals.uni-vt.bg/getarticle.aspx%3Faid%3D6221%26type%3D.pdf+&cd=2&hl=ru&ct=clnk&gl=ua (Дата обращения 20.06.2021).

Ocherki istorii Ministerstva inostrannykh del Rossii. 1802–2002: v 3 t. Biografii ministrov inostrannykh del. 1802–2002 gg. [Essays on the History of the Ministry of Foreign Affairs of Russia. 1802–2002: in 3 Volumes. Biographies of Ministers for Foreign Affairs. 1802–2002]. Moskva, OLMA-PRESS, 2002, vol. 3. 432 s. (In Russian).

Очерки истории Министерства иностранных дел России. 1802–2002: В 3 т. Биографии министров иностранных дел. 1802–2002 гг. Москва, ОЛМА-ПРЕСС, 2002, т. 3. 432 с.

Pis'mo I. A. Kapodistrii K. Vardalakhosu s pros'boy oprovergat' kakuyu-libo yego prichastnost' k deyatel'nosti taynykh revolyutsionnykh organizatsiy [Letter from I. A. Kapodistrias to K. Vardalakhos with a Request to Refute Any of His Involvement in the Activities of Secret Revolutionary Organizations]. – In: Arsh, G. L. 2003. *Ioann Kapodistriya v Rossii. 1809–1822.* [John Kapodistrias in Russia. 1809–1822]. SPb., Aleteya, s. 291–295. (In Russian).

Письмо И. А. Каподистрии К. Вардалахосу с просьбой опровергать какую-либо его причастность к деятельности тайных революционных организаций. – В: Арш, Г. Л. 2003. *Иоанн Каподистрия в России.* 1809–1822. СПб., Алетейя, с. 291–295.

Terent'yeva, N. 2005. Tayemne hrets'ke tovarystvo "Filiki Eteriya": orhanizatsiynyy ta politykoideolohichnyy tsentr pidhotovky hrets'koyi revolyutsiyi 1821–1829 rr. [Secret Greek Society "Filiki Eteria": Organizational and Political/Ideological Center of Preparation for the Greek Revolution of 1821–1829]. Kyiv, Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, 352 s. (In Ukrainian).

Терентьєва, Н. 2005. Таємне грецьке товариство «Філікі Етерія»: організаційний та політико-ідеологічний центр підготовки грецької революції 1821–1829 рр. Київ, Інститут історії України НАН України, 352 с.

Uvarova, O. O. 2007. Rosiys'ka "polityka pokrovytel'stva" shchodo hrekiv-immihrantiv v kintsi XVIII – pershiy tretyni XIX st. (na materialakh Khersons'koyi huberniyi) [Russian "Policy of Patronage" against Greek Immigrants in the Late 18th – First Third of the 19th century (on the Materials of the Kherson Province)]. Candidate's Thesis Hist. Science: 07.00.02. Odesa, Odesa National University I. I. Mechnikov, 226 ark. (In Ukrainian).

Уварова, О. О. 2007. Російська «політика покровительства» щодо греків-іммігрантів в кінці XVIII – першій третині XIX ст. (на матеріалах Херсонської губернії). Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Одеса, Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова, 226 арк.

Дата подання статті до редакції – 27.06.2021 р.

DOI DOI 10.7546/DS.2022.15.10
УДК: 94(497.2)»1878/1914»

СЛАВЯНСКИЯТ СЪБОР ОТ 1910 Г. И МАКЕДОНСКИЯТ ВЪПРОС

Кирил Илиев

докторант, Институт за балканистика с Център по тракология
„Проф. Александър Фол“ – БАН, ул. „Странджа“, № 25, София, България,
kirililiev@abv.bg, ORCID 0000-0002-4167-0292

Неославянското движение от първото десетилетие на XX в. си поставя за цел да изравни ролята и статута на славянските държави, да акцентира върху допирните точки на славянските народи и да съдейства за тяхната културна, икономическа и политическа интеграция. Безспорно най-сериозните предизвикателства, пред които е изправен неославизмът, са нерешените национални въпроси и това доколко и как се вписват отделните национални програми на славянските народи в идеята за славянско обединение на културна основа и сблъскват ли се те в желанието си да изпълнят своите национални идеали. Това добре проличава в организираните два славянски събора в Прага през 1908 и в София през 1910 г. В тях преобладават културните, икономическите и финансовите проекти на неославянското движение, но същевременно преднамерено се „затварят очи“ за задълбочаващите се национални проблеми между славянските народи. Ярък пример за това е спорът между България и Сърбия за Македония, който скоро след събора в София ще се превърне в ябълката на раздора между двете държави и ще погребе идеята за славянско обединение на Балканите. На Славянския събор през 1910 г. македонските братства в България изпращат мемоар, в който се опитват да запознаят делегатите с актуалната ситуация в Македония. Мемоарът разкрива съглашателството между сръбските чети в Македония с турските власти и Вселенската патриаршия и предупреждава, че това ще предизвика разкол и омраза сред двете славянски държави. Дейците на неославизма обаче остават безмълвни. Именно неглижирането на националните противоречия ще доведе идеите и проектите на неославизма до техния крах по време на Втората балканска (Междусъюзническа) война през 1913 г.

Ключови думи: неославизъм, Славянски събор, Стефан Савов Бобчев, Македонски въпрос

THE SLAVIC CONGRESS IN SOFIA IN 1910 AND THE MACEDONIAN QUESTION

Kiril Iliev

PhD, Institute of Balkane Studies and Center of Thracology,
Stradja street 25, Sofia, Bulgaria,
kirililiev@abv.bg, ORCID 0000-0002-4167-0292

The Neo-Slavic movement during the first part of the 20th century set the goal of equalizing the role and status of the Slavic countries and put the accent on the points of contact between them, facilitating their cultural, economic and political integration. Undoubtedly, the most serious challenges that the Neo-Slavic movement had to face were the unsolved national questions and issues and their place in the individual national agendas of the Slavic nations. Also, the way these issues and questions affected the idea of a cultural Slavic union and the clashing points of the different nations in the desire to fulfill their national ideals. This is evident during the two Neo-Slavic Congresses in Prague in 1908 and Sofia in 1910. The major projects discussed were focused on the cultural, economic and financial aspects of the Neo-Slavic movement. At the same time all eyes were closed about the deepening national problems between the Slavic nations. A clear example for this is the argument between Bulgaria and Serbia for Macedonia, which will turn into the apple of discord after the congress in Sofia and will bury the idea of Slavic union in the Balkans. During the Slavic council in 1910, the Macedonian fraternities in Bulgaria sent a memoir,

in which they presented to the delegates the current situation in Macedonia. In it they also warned about attempts for Serbian armed propaganda aimed at forcefully replacing the national identity of the local Bulgarian population. The memoir also uncovered the agreement between Serbian armed groups in Macedonia with the Turkish authorities and the Ecumenical Patriarchate, warning about growing hatred and separatism between the two Slavic countries. Paradoxically, the text had been written by prof. Lyubomir Miletich, at that time a participant in the Slavic council and a leader of the Macedonian fraternities. However, the activists of the Neo-Slavic movement remained silent. The negligence of the national conflicts will later become the primary cause for the crash of the Neo-Slavic ideas and projects during the Second Balkan War in 1913.

Keywords: Slavic congress, neo-slavic movement, Macedonian Question, Stefan Savov Bobchev

Неославизмът е политическо движение, което възниква в началото на XX в. Идеологически се оформя в резултат на дейността на чешки и словашки славянски активисти. Основният инициатор и двигател на тази идея е младочешкият политик Карел Крамарж. Неославизмът се различава концептуално от по-старата панславянска идеология, която е разработена с цел да сплоти славяните в рамките на Османската империя и да ги подчини на интересите на Русия, докато неославизмът има съвършено различни цели и употреба. Основната идея на неославистите се състои в съвместната отбрана на земите, населени със славяни, в отговор на пангерманската експанзия и в съхранението на характерните културни белези на славянските народи. „Централна задача на новото славянско течение е именно да брани с културни средства езика на славяните и всичко, що ги отличава, що е характерно и що способствува за техния напредък, за създаване на обособена национална култура – ценен вклад в общочовешкия напредък“ (Krapchev 1992).

Неославянските дейци разглеждат неославизма като идеологически антагонист на тевтонизма (или разбирането за всичко, което е немско). За реализацията на тази цел движението се застъпва за равенство на всички славяни помежду им и счита за необходимо да се съхрани автономния статус на всяка група. Всеки от славянските народи е свободен самостоятелно да се развива – културно, икономически и политически, но заедно те са длъжни да работят съвместно в името на общото благо. Неославистите настояват за демократизация на славянското съобщество и за освобождаване от доминиращото влияние на Русия. За разлика от панславянството, неославянството не придава значение на религията и не прави разлика между католици и православни, не подкрепя създаването на единна славянска държава и подкрепя ненасилствените методи за изпълнение на програмите си (Tuminez 2000, 125–126).

Тласък в развитието на неославизма дават двата славянски събора в Прага през 1908 и в София през 1910 г., които са обявени като подготвителни. На събора в Прага се издига призивът за културно-икономическо обединение. И се обсъждат възможните допирни точки за бъдещото славянско взаимодействие. Организатори са чешките неослависти, които стоят най-стабилно икономически на фона на другите славянски народи. Освен това чехите преследват извоюването на определени позиции в Австро-Унгарската империя, служейки си умело с неославянската идея.

В годината на провеждането на Славянския събор в София и неговата подготовка, основният въпрос във външнополитически план пред българската държава е националното обединение на българския народ в неговите пълни етнографски граници, очертани от Санстефанския мирен договор. Ситуацията на Балканския полуостров и в частност в Османската империя е неспокойна и буди тревожност в българския политически, обществен и военен елит. Младотурският преврат от лятото на 1908 г. вече е поставил край на т.нар. „ера на зулума“, която бележи последните години от управлението на султан Абдул Хамид II (Eldarov 1997). Еуфорията от възстановената конституция и надеждите за по-добър живот в рамките на Империята от страна на християнското население бързо се изпаряват. Лидерите на българското национално освобождение правилно се ориентират, че младотурският грим на новия политически елит в Империята все по-бързо избледнява и под него се показват до болка познатите черти на едно подмладено старотурско лице (Eldarov 1997). Законът за сдруженията, законът за унищожаване на четничеството, обезоръжителната акция и цялостната политика на отоманизация предизвикват естествена реакция сред

българското население и довеждат до възстановяването на ВМОРО и до възобновяването на въоръжената борба (Eldarov 1997).

От друга страна, Младотурският преврат води до крах на сръбската въоръжена пропаганда в Македония. С провъзгласяването на конституционните свободи и с прекратяването на въоръжената борба Сръбската четническа организация е принудена да изтегли всички свои чети, тъй като в огромното си мнозинство личният им състав се състои от сръбски поданици. Само за два-три месеца след 11 юли 1908 г. сръбската пропаганда в Македония губи в някои райони повече от половината от всичките си завоювания.

Към края на 1909 и началото на 1910 г. българското националноосвободително движение отново е поставено пред необходимостта да преразгледа своята стратегия и тактика, за да отреагира адекватно на променените условия. Алтернативите да се вместят в крайно стеснените рамки на политическия живот в Турция при условие, че максимално редуцират националните си програми, се оказва неприемлива за мнозинството от дейците на движението (Parvanova 1997). Кадрите на ВМОРО в по-голямата си част отново поемат пътя на въоръжената борба. Първите чети минават границата малко след закриването на Славянския събор в София. На 29 юни Апостол Петков, Тане Николов и Продан Христов успяват да пресекат границата след кратка престрелка с турската стража (Parvanova 1997). Политическата обстановка в Турция вече е показала ясно практическата неприложимост и историческата необоснованост на реформистките идеи. Под натиска на обективните условия революционната организация се връща към своите присъщи задачи, към традиционната си стратегия и тактика, които се оказват единствената здрава основа за обединяване на разпокъсаните ѝ сили (Parvanova 1997).

Съборът в София през 1910 г. дава по-значим импулс на изграждането на реални взаимовръзки между славянските народи. Неговата организация пада върху плещите на Славянското благотворително дружество и русофилските партии – Народната, Прогресивнолибералната и Демократическата. Основен двигател на реализирането на събора в София е председателят на Славянското благотворително дружество Стефан Савов Бобчев. В него участие взема и бившият председател на Дружеството – поетът и писател Иван Вазов. Той пише и стихотворение в чест на Славянския събор, озаглавено „Приветствена песен“. В дните преди провеждането на самото събитие в българското общество и периодичния печат се разгарят спорове относно целите и характера на събора. Част от българските интелектуалци като Пейо Яворов, Петко Ю. Тодоров, Кръстьо Раковски и Пенчо Славейков посрещат негативно предстоящото събитие, като в навечерието на събора те организират Контракомитет.

Особено ожесточени в своята критика са социалистите – тесни и широки, както и земеделците. Всички те атакуват поставените цели на събора, както и идеите на неославизма, и предвещават крах за българската национална кауза. В речите на техните лидери се казва: „Не е славизмът, както не и отоманизмът, който ще влее кръв в безкръвния балкански организъм, не е той, който ще внесе мир във вечно размирния вулканически Балкан, Балканските народи имат балкански интереси и балканска трябва да бъде тяхната политика“ (Lazarova 1997).

В навечерието на Славянския събор отношенията между отделните славянски страни и народи стават все по-сложни и взаимозависими. Все по-ясно се очертават горещите точки, които правят идеята за славянско общение трудно осъществима: руско-полските отношения, противоречията между руснаци и украинци, между поляци и чехи в Силезия, между чехи и словаци в Австро-Унгария, между сърби и хървати и между българи и сърби в Македония (Lazarova 1997). Съответно българските делегати на събора или трябва да поставят въпроса за съдбата на Македония, или трябва да го приглушат, поставяйки на първо място идеята за славянско сътрудничество през призмата на неославизма.

Изостряне на националните противоречия между славянските държави формира две различни концепции относно целите на предстоящия събор. В зависимост от налагането на едната или другата концепция се предопределя бъдещето на неославизма и се разграничават неговите противници и апологети. Официалната гледна точка отразява възгледите на идеолозите на старото славянофилство, които преобладават сред организаторите и участниците в Софийския събор. Те категорично отказват да разискват политическите въпроси, които според тях са неразрешими. За тях обединението на славяните е възможно

единствено чрез културно и икономическо сближение (Lazarova 1997). Укрепването на културните и икономическите връзки – това за тях е програмата на славянското движение и целта пред предстоящия събор в София. Зад тази теза застават Стефан Бобчев и членовете на Славянското благотворително дружество. В залагането на културни и икономически теми на предстоящия събор те виждат възможност да положат темелите на бъдещото славянско сътрудничество. Мнението на Стефан Бобчев и неговите съратници по отношение на националните конфликти, които касаят славянския свят, разбираме от страниците на списание „Славянски глас“: „Руско-полският въпрос е най-мъчен и най-труден, че той е вътрешен руски държавен въпрос, че не можем да се месим в него, но не можем и да не желаем бързото му решаване“ (Nikolov 1910). По проблема с Македония и българо-сръбските отношения те са далеч по-категорични, че е „неуместно както да делим на сфери на влияние Македония, тъй и да предоставяме териториални части в полза на когото и да било. Македония трябва да остане цяла и да се самоопредели. Дотогава да се спре в нея всякаква враждебна пропаганда и насилие против българщината“ (Nikolov 1910). След това професор Стефан Бобчев в своя статия на страниците на списание „Славянски глас“ разкрива целите на предстоящия събор: „Пражкият славянски събор е прототипът и изходният пункт на Софийския... Не по-друга е задачата на Славянския събор в София. Тук се гони същата цел, която се имаше предвид в Прага: сближение, единение, групиране на славяните от всички земи в една културно-икономическа единица, спазвайки националната индивидуалност и свобода, автономията самоопределението на всеки славянски народ“ (Slavyanski glas 1910, 41).

Алтернативна възможност е лансирана от либералните кръгове в Русия и е пламенно поддържана от видни представители на българската интелигенция в лицето на Пенчо Славейков, Петко Ю. Тодоров, Пейо Яворов, Кръстю Раковски и други интелектуалци и творци. Те изтъкват като основна задача на славянското движение и на предстоящия събор разрешаването на националните и междуславянските въпроси, които се задълбочават и опропастяват опитите за славянска взаимност и единство (Lazarova 1997). Привържениците на тази теза акцентират върху факта, че разрешаването на тези въпроси би положило темелите на бъдещото славянско обединение, но без наследените проблеми от старото славянофилство.

Под влияние най-вече от страна на Русия се налага идеята за културно-икономическо сближаване и сътрудничество, а болезнените за решаване национални въпроси са изключени от дневния ред. Надделяването на тази политическа визия за предстоящия събор предопределя неговите участници, облик, идеи и проблеми. Именно поради това на събора в София са поканени само представители на десните славянски организации в Русия, което води до бурна негативна реакция на част от българската интелигенция, която споделя идеите на Контракомитета. Точно този избор ще изхвърли въпроса за Македония и нейната бъдеща съдба отвъд темите, които ще бъдат обсъдени на събора.

По време на неговото провеждане преобладават темите за културните, икономическите и финансовите проекти на неославянското движение, но същевременно преднамерено се „затварят очи“ за задълбочаващите се национални проблеми между славянските народи в опит да се дистанцира провеждащият се събор от актуалните политически въпроси, които стоят на дневен ред пред славянските дейци. Съвсем съзнателно е подминат проблемът за автономията на полските земи и въобще със съдбата на поляците в Русия. Този въпрос е централен и безспорно най-мъчен за разрешаване от неославистите. По въпроса за Босна и Херцеговина съществува консенсус между тях, противопоставяйки се яростно на анексирането на тази територия от Австро-Унгария. Друг ярък пример за националните противоречия е спорът между България и Сърбия за Македония, който скоро след събора в София ще се превърне в ябълката на раздора между двете държави и ще погребе идеята за славянско обединение на Балканите.

Самият Славянски събор се провежда от 24 до 27 юни 1910 г. в град София, в сградата на наскоро построения Народен театър. Сред делегатите има гости руснаци, чехи, словаци, сърби и хървати. Обсъдени са доклади на икономически и културни теми, както и са приети различни резолюции за сътрудничество. Най-многобройна е българската делегация, където личат имената на професор Стефан Бобчев, Иван Ев. Гешов, Стоян Данев, професор Васил Златарски, професор Любомир Милетич и други. Паралелно със

Славянския събор в София се организират и редица съпътстващи прояви: Деветият конгрес на славянските журналисти, Първата славянска лекарска конференция, Първият конгрес на славянските юристи, Първият събор на славянските пчелари, Юнашко-соколски гимнастически събор, Руска книжовна изложба. В първия ден на събора са прочетени приветствени доклади от Стефан Бобчев, кмета на София Евстати Кирков, ръководителя на руската легация Александър Гучков, който високо оценява българския принос за славянското сближение: „България, която само за 30 години благодарение на неуморната енергия на своя талантлив народ е направила гигантски прогрес в културно и икономическо отношение, е най-добрата почва, дето трябва да стане опознаването, сближението между славянските народи, за да се затвърдят връзките между разните националности на великото славянско племе за постигнае на едно светло бъдеше“ (Vtori podgotvitelen 1910). При откриването говори и академик Владимир Бехтерев, който в своята реч изказва и аргументира официално лансираната линия на събора (Vtori podgotvitelen 1910). В словото си председателят на Славянския форум и ръководител на чешката делегация Карел Крамарж заявява, че Софийският събор ще се занимава само с културни и икономически въпроси. Според него това е най-сигурното средство, за да се укрепват връзките, които съединяват славянските народи. „Ние не можем да се занимаваме с политика. Това е аксиома за нас!“ (Vtori podgotvitelen 1910). Представителят на хърватите Анте Тресич Павичич излага актуалните проблеми на хърватите и изказва своята болка от факта, че те нямат собствена държава, а живеят разпокъсани в няколко държави (Vtori podgotvitelen 1910).

Пръв на първото заседание говори българският делегат професор Георги Данаилов, който на руски език докладва на тема „България в социално-културно и икономическо отношение“. Професор Данаилов изказва мнение, че „капитализмът прави големи и сериозни завоевания в България“, според него това е „местна рожба, дължи се на особена самонадеяност на българина, израснал в големите борби с турското племе“ (Vtori podgotvitelen 1910). Сходен доклад изнася и Коста Стоянович, бивш министър на Сърбия, който акцентира върху нуждата от сключване на взаимоизгоден търговски договор между България и Сърбия (Vtori podgotvitelen 1910). В своя доклад професор Платон Кулаковский повдига въпроса за наричаните от него „помаци-славяни в България“. Също така той отправя призив към българи и сърби за единение, което да се изразява в един бъдещ митнически съюз, а също и в една монетарна система – левът да бъде равен на динара (Vtori podgotvitelen 1910). Делегатът на Сараево – Риста Радулович, изразява своята болка и разочарование от анексията на Босна и Херцеговина: „Сърбия почувствува анексията на Босна и Херцеговина двуяко: като сръбска земя и като сръбския Пиемонт“ (Vtori podgotvitelen 1910).

През следващите два дни – 25 и 26 юни, делегатите и гостите продължават дискусиите, разделени в две секции – културно-славистична и икономическа. Изнесени са реферати с конкретни предложения: учредяване на Славянска телеграфна агенция, Славянски туристически съюз, организиране на дружество на книжарите и книгоиздателите от Русия, България, Сърбия, Хърватия, Словения (полските и чешките са вече формирани), Съюз на славянските книжари и книгоиздатели, съставяне на славянски речник по предложение на професор Александър Балан (Vtori podgotvitelen 1910). Има идея за създаване на Славянска театрална секция, както и предложение в програмите на западнославянските гимназии да се изучава Кирило-Методиевото писмо във връзка с живите източнославянски езици (руски, сръбски, български). В икономическата секция са направени предложения за създаване на Славянска банка, за провеждане на редовни конгреси на търговски и икономически организации, за периодично организиране на промишлени художествени и славянски и междуславянски изложби. Както и пропагандиране сред славянските народи на идеята за „предпочитане предметите на славянското производство пред тези на чуждото“ (Vtori podgotvitelen 1910).

В последния ден на Славянския събор се гласуват резолюции за запазване на мира и приятелството с всички славянски народи. Тези документи са насочени към осъществяване на целите на културно единение на славяните. Направени са предложения за въвеждане на общославянска научна и търговска терминология, създаване на общославянски туристически съюз, издаване на общославянски речник и славянска антология, изграждане

на организация на славянските театри, сътрудничество между славянските академии на науките и научните дружества, провеждане на Общославянски събор на славяноведите, взаимна размяна на славянски публикации и университетски преподаватели и провеждане на съвместни славянски конгреси, организиране на задълбочено изучаване на Кирило-Методиевото писмо и други (Vtori podgotvitelen 1910).

На Славянския събор македонските братства в България изпращат мемоар, в който се опитват да запознаят делегатите с актуалната ситуация в Македония. Това писмено изявление се прави в опит да се избегнат нежеланите препирни, но и да се напомни за Македонския въпрос на Славянския събор – неговото огромно значение за общославянската солидарност, неговото нарастващо значение и тежест в славянския свят и реалната възможност той да бъде пречка за бъдещото славянско обединение, „до когато не се разреши съобразно със справедливите искания на македонските българи“ (Memoar 2021).

Парадоксалното е, че текстът е написан от проф. Любомир Милетич, който в онзи момент едновременно е участник в Славянския събор и лидер на македонските братства. В него професор Милетич говори за българския характер на населението в Македония и предупреждава за опитите на сръбската въоръжена пропаганда да подмени силово националната идентичност на местното българско население. Като горчив плод на сръбските аспирации за придобиване на територии с българско население, Любомир Милетич посочва и сръбско-българската братоубийствена война, по негови думи.

Мемоарът разкрива и съглашателството между сръбските чети в Македония с вековния враг на славянството в Македония – Вселенската патриаршия и османската власт. Както и за използвания терор и насилие над македонските българи. В края на този Мемоар професор Милетич предупреждава, че това ще предизвика разкол и омраза сред двете славянски държави. И директно обвинява сърбите, че след като не са видели резултат от културната пропаганда, „за да се сломи отпорът на това население, прибегна се и до терор, упражняван с оръжие, който толкова по-лесно можеше да върши своето позорно дело, че вървеше в съдружие със самата власт“ (Memoar 2021). След това продължава: „Като действителен резултат от това насилническо вторачване на сръбската пропаганда, всред българското население в Македония днес виждаме ежби и раздори между славянското население в тази страна, които в никой случай не могат да бъдат в полза на оная благородна задача, що си поставят славянските събори. В тия раздори, които се поддържат благодарение на силната подкрепа на пропагандата от страна на сръбското кралство и които въпреки всичко не биха намерили сгодна почва, ако не се употребяваха най-долни способи, се крие един траен източник на враждебни между двата съседни славянски народа отношения, които лесно могат да се използват от неприятелите на славянския сговор, па и без това могат за в бъдеще да доведат не до сговор и дружба, а до пагубни стълкновения“ (Memoar 2021).

Дейците на неославизма обаче остават безмълвни за предупрежденията на македонските братства и продължават да неглижират нерешените национални въпроси между отделните славянски държави.

Тържественото закриване на Славянския събор става на 27 юли 1910 г., когато е прочетено приветствено писмо от Лев Толстой. В него той изразява своята подкрепа за стремежа за обединение и сътрудничество между славяните. Също така е прочетено и поздравително писмо от цар Фердинанд, който решава, че е по-практично да не бъде в София по време на провеждането на Славянския събор и заминава на обиколка из европейските столици заедно с царица Елеонора (Katsarov 1970).

При равносметката на Славянския събор се вижда, че неговата работа протича главно в прочитане и изслушване на приветствени слова, реферати по икономически и културни теми, приемане на резолюции за сътрудничество. Възприетите идеи и насоки за развитие на славянското взаимодействие, които имат преобладаващо пожелателен и препоръчителен характер, през следващите години не се реализират на практика. Макар и Славянският събор в София да се явява опорна точка за изграждането на бъдещия Балканския съюз, също така е вярно, че именно нерешеният Македонски въпрос ще се превърне в капсул-детонатор, който ще взриви отношенията между България и Сърбия, и за българи и сърби идеята за славянско братство и взаимност ще остане мираж.

ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES

Eldarov, S. 1997. Makedono-odrinskoto dvizhenie v Bulgaria [The Macedonian-Adrianople Movement in Bulgaria]. *Natsionalno-osvoboditelnoto dvizhenie na makedonskite i trakiyskite balgari (1878–1944)*. Sofia. (In Bulgarian).

Елдъров, С. 1997. Македоно-одринското движение в България. *Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи (1878–1944).* София.

Katsarov, K. 1970. 60 godini zhivyana istoria [60 Years of Living History]. Myunhen. 680 s. (In Bulgarian).

Кацаров, К. 1970. 60 години живяна история. Мюнхен. 680 с.

Krapchev, D. 1992. Neoslavyanskiyat sabor v Sofia [The Neo-slavic Congress in Sofia]. *Izminat pat*, Sofia, s. 52–55. (In Bulgarian).

Крапчев, Д. 1992. Неославянският събор в София. *Изминат път.* София, с. 52–55.

Lazarova, E. 1997. Slavyanskoto dvizhenie v Bulgaria [The Slavic Movement in Bulgaria]. Sofia, s. 138–146. (In Bulgarian).

Лазарова, Е. 1997а. Славянското движение в България. София, с. 138–146.

Memoar na Makedonskite bratstva v stolitsata do Slavyanskia sabor v Sofia [A Memoir of the Macedonian Fraternities Until the Slavic Congress in Sofia], publikuvan vav vestnik "Debarski glas". URL: https://www.strumski.com/biblioteka/?id=1420 (Data na prilagane 22.7.2021). (In Bulgarian).

Мемоар на Македонските братства в столицата до Славянския събор в София, публикуван във вестник „Дебърски глас". URL: https://www.strumski.com/biblioteka/?id=1420 (Дата на прилагане 22.7.2021).

Nikolov, G. 1910. Slavyanski dni i sabori [Slavic Days and Congresses]. Sofia. (In Bulgarian).

Николов, Г. 1910. Славянски дни и събори. София.

Parvanova, Z. 1997. Vazobnovyavaneto na vaorazhenata borba i vazstanovyavaneto na VMORO [Renewal of the Armed Struglgle and Resoration of the IMARO]. *Natsionalno-osvoboditelnoto dvizhenie na makedonskite i trakiyskite balgari (1878–1944).* Sofia, s. 249–258. (In Bulgarian).

Първанова, З. 1997. Възобновяването на въоръжената борба и възстановяването на ВМОРО. Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи (1878–1944). София, с. 249–258.

Slavyanski glas [Slavic Voice], 1910, kn. 2, s. 41. (In Bulgarian).

Славянски глас, 1910, кн. 2, с. 41.

Tuminez, A. 2000. Russian Nationalism Since 1856: Ideology and the Making of Foreign Policy. New York, pp. 125–126. (In English).

Vtori podgotvitelen Slavyanski sabor v Sofia [Second Preparatory Slavic Congress in Sofia] 1910 g. Sofia, 1911, s. 53–177. (In Bulgarian).

Втори подготвителен славянски събор в София, 1910 г. София, 1911, с. 53–177.

Дата на подаване на статията в редакцията – 22.07.2022 г.

DOI 10.7546/DS.2022.15.11
УДК 930.85(100)»1912/1913»

БАЛКАНСЬКІ ВІЙНИ 1912–1913 РР. В ОЦІНКАХ АМЕРИКАНСЬКИХ ДИПЛОМАТІВ І ЖУРНАЛІСТІВ

Тарас П'ятничук

кандидат історичних наук, завідувач етнографічного музею
Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича,
Кафедральна 2, 58002, Чернівці,
t.piatnychuk@chnu.edu.ua

Дві короткотривалі війни, що впродовж 1912–1913 рр. відбулися на Балканському півострові, стали свого роду прелюдією та репетицією Першої світової війни. Подібно до інших міжнародних криз та конфліктів, балканські події стали ще одним предметом суперечок для великих держав, які, в кінцевому підсумку, дипломатичним шляхом вплинули на їх результати.

Чергова балканська криза не оминула увагу і Сполучених Штатів, які дедалі активніше заявляли про себе на міжнародній арені в цей період. Хоча під час вказаних подій США дотримувалися позиції нейтралітету, інформація про події на фронтах балканських воєн публікувалася на шпальтах багатьох американських газет і журналів, а також активно обговорювалася під час дебатів у Конгресі.

Низка американських дипломатів та журналістів, будучи безпосередніми очевидцями тих подій, мали змогу задокументувати побачене у вигляді спогадів, звітів чи повідомлень. В 1913 р. за сприяння Фонду американського підприємця Е. Карнегі була навіть організована міжнародна комісія, яка займалася розслідуванням військових злочинів, вчинених учасниками конфлікту щодо військовополонених та цивільних осіб, а також оцінкою наслідків конфліктів для господарства регіону. Всі ці відомості, в подальшому, слугували джерелом інформації про політичну обстановку та проблеми, які існували в регіоні, що було немало важливим при виробленні принципів зовнішньої політики.

Аналізу залишених американськими дипломатами і журналістами звітів, свідчень та спогадів і присвячена ця стаття. Основний акцент автором зроблений на проблемах причин двох війн, їх наслідках, а також характеристиці різних учасників конфлікту.

Ключові слова: Балканські війни, раса, дипломати, Османська імперія, Балканська ліга, США

THE BALKAN WARS OF 1912–1913 IN WIEWS OF AMERICAN DIPLOMATS AND JOURNALISTS

Taras Piatnychuk

PhD, head of the Ethnographic museum of Yuriy Fedkovych
Chernivtsi National University, Kafedralna 2, 58002, Chernivtsi,
t.piatnychuk@chnu.edu.ua

The two short-term war that hade place during 1912–1913 in the Balkan became a prelusion and rehearsal of the First World War. Like other international crises and conflicts, the Balkan events became another subject of controversy for the great powers, who influenced on their results by through diplomacy.

The Balkan crisis didn`t escape the attention of the United States, which became active in the international arena during this period. Although the United States was neutral during these events, information about the events on the fronts of the Balkan wars was published in many America`s newspapers and magazines, and was discussed during the debates in the US Congress.

A number of America's diplomats and journalists, who was eyewitnesses of those events, were able to document in their memoirs, reports or letters what they saw. In 1913 with the support of the America`s

entrepreneur A. Carnegie was organized international commission, which had dealt with the investigation of war crimes were committed by participants of the conflict to civilians and prisoners of war. They also gave assessment of conflict impact for the economy of the region. In the future all this datas served as a source of information about the political situation and problems that existed in the region, which was very important in developing the principles of the US foreign policy for Balkan.

This article is devoted to the analysis of reports, testimonies and memoirs were left by America's diplomats and journalists. The author made the main emphasis on the problems which caused of the two wars, their consequences, and also the characteristics of the various participants in the conflict, which were described by Americans.

Keywords: Balkan Wars, race, diplomats, Ottoman Empire, Balkan League, US

Балканські війни були не лише останнім військовим конфліктом на Європейському континенті напередодні світової війни, але й своєрідним віддзеркаленням, ба навіть генеральною репетицією того, що невдовзі довелося пережити Старій Європі. Зрештою, саме з Балкан і почалася Перша світова війна.

Станом на початок XX ст. Балканський півострів для Європи, з одного боку, залишався чимось інакшим, протилежним до європейської цивілізації, місцем постійних конфліктів. Свого часу канцлер Німеччини Отто фон Бісмарк, оцінюючи цей регіон, стверджував, що він не вартує навіть кісток одного померанського гренадера, але при цьому зазначив, що якщо в Європі колись і почнеться велика війна, то лише через якусь дурницю на Балканах (Simic 2013, 117).

З іншого ж боку, Балкани залишалися одним із тих регіонів, де перетиналися інтереси великих держав, а тому природньо, що розгортання в 1912–1913 рр. двох вій привернуло їх увагу не лише в якості пасивних спостерігачів, але й як суддів, за якими залишалося останнє слово, роль яких, зрештою, вони поклали на себе самостійно.

Ціла низка кореспондентів, військових аташе та інструкторів, а також дипломатів у якості спостерігачів перебували на фронтах, або ж при дворах тієї чи іншої держави-учасниці. Не залишилися осторонь і представники США, які, у свою чергу, залишили спогади та власні міркування про події 1912–1913 рр. на Балканах. Їх огляд та аналіз і є метою нашого дослідження. Однак спершу варто зробити невеликий екскурс до проблеми сприйняття Балкан у США.

Навряд чи теза про те, що даний регіон для США був маловідомим, буде перебільшенням, принаймні, для більшості американців. Скажімо Вільям Дженінгс Брайян, американський політик, майбутній держсекретар США за першої каденції президента В. Вільсона, який впродовж 1905–1906 рр. здійснив навколосвітню подорож, у своїх спогадах визнавав: «Південно-Східна Європа перебуває за межами подорожей і маловідома для нас» (Bryan 1907). Цікаве свідчення, що може слугувати додатковим аргументом до нашої тези, навів у книзі «Американська громадська думка» британський журналіст Джеймс Уеллі. Ставлячи під сумнів розуміння американцями площі та протяжності кордонів балканських країн, він, в якості прикладу, згадував епізод, пов'язаний із міжнародним з'їздом суфражисток, що відбувався у червні 1913 р. в Будапешті. За декілька днів до його початку американським представникам у Бухаресті було доручено забронювати кімнати в готелі для членів з'їзду. При цьому зазначалося, що кімнати мають бути розташовані у зручному місці, недалеко від залу зібрань у Будапешті (Davenport 1914, 219–220)! Цей комічний епізод слугує яскравим свідченням про рівень знань географії Балкан в США.

Тим не менше, стверджувати, що Балканський півострів був цілковитою «terra incognita» для США теж було би помилково. Сполучені Штати встановили в різний період дипломатичні відносини з усіма країнами півострову: в 1868 р. з Грецією, в 1881 р. – із Сербією, в 1903 р. – з Болгарією, а в 1905 р. – із Чорногорією. Відповідно, США також мали тут і свої дипломатичні представництва, щоправда, доволі обмежені. Так, напередодні Першої Балканської війни, американські інтереси в Болгарії, Сербії та Румунії представляв один посол, і ще один був призначений для Греції та Чорногорії. Таку кількість можна пояснити двома чинниками. Перший – недостатній рівень розвитку дипломатичного корпусу США. Другий – наявність пріоритетів в інших регіонах, таких як Латинська Америка чи Далекий Схід.

Загалом, що стосується урядових кіл, то сприймати Балкани можна було з різних позицій. В економічному плані, ймовірно, регіон не був досить привабливим. Так, Чарльз Френсіс, американський представник в Румунії, в одному із листів до держсекретаря США Дж. Хея у березні 1902 р. зазначав, що економіка таких країн, як Сербія, Греція, Румунія та Болгарія перебуває у кризовому стані, що, зрештою, зробило їх залежними від європейського капіталу (Francis 1902). Товарообіг між США і вказаними балканськими державами також був незначними. Зокрема, можна навести дані за 1912 р.: експорт США до Болгарії становив 174 тис. дол., а імпорт 462 тис., до Греції – 966 тис. і 3, 823 тис., до Румунії – 906 тис. і 91 тис., до Сербії та Чорногорії – 28 тис. і 695 тис. відповідно. Для порівняння, загальна сума торговельних операцій, які США здійснювали з усіма державами Європи станом на 1912 р., становила: експорту – 1, 341 млн. дол., імпорту – і 819 млн. дол. (Statistical abstract 1914, 329, 330, 333, 334).

Про політичний аспект сприйняття Балкан американською елітою досить влучно висловився американський військовий Генрі Крокер. На щорічному зібранні військових, що проходив у Вашингтоні 30 квітня 1909 р., він недвозначно вказував, що «Південно-Східна Європа загрожує миру в усьому світі» (Crocker 1909, 6). Проблемою, яка могла порушити цей мир і розпалити вогнище масштабної війни, на його думку, були невирішене «східне питання» і подальша доля молодих балканських держав (Crocker 1909, 7).

Звісно, може виникнути думка, що ці два епізоди були лише одиничними випадками і не дають змоги створити цілісної картини щодо місця Балканських країн в американській зовнішній політиці в період до Першої світової війни. Однак, якщо проаналізувати зміст опублікованих звітів і листувань американських дипломатів, можна помітити, що у порівнянні з іншими країнами Європи матеріали, що стосуються балканських держав, фігурують досить рідко. Виняток становить лише Османська імперія.

Дипломатичні відносини між США та Туреччиною були встановлені ще в 1831 р. На відміну від малих держав Балканського півострова американські інтереси в Османській імперії представляв окремий посол. Однак, саме сприйняття цієї східної держави в Сполучених Штатах, зрештою, як і будь якої імперії (за винятком Британської), було негативним, а відносини між обома країнами – доволі напруженими. Так, в 1883 р. на території Османської імперії було вбито двох американських місіонерів, що, зрештою, було далеко не поодиноким випадком. Періодичні протести, які уряд США висловлював з цього приводу результатів не давали (Doenecke 1981, 162).Таким, доволі суперечливим, виглядає місце Балкан в зовнішній політиці США.

Розгортання військових дій між Балканською лігою та Османською імперією привернуло увагу і США, які одразу ж оголосили про свій нейтралітет у конфлікті. Як було вже зазначено, частина американців стала безпосередніми учасниками чи просто очевидцями цих подій, занотувавши побачене у спогадах і журнальних статтях. Пізніше, по завершенню конфлікту, в США почали виходити навіть наукові праці, присвячені безпосередньо війнам 1912–1913 рр., або ж зачіпаючи їх у контексті історії Балкан.

Серед американських дипломатів, які були безпосередніми очевидцями двох Балканських війн і залишили про це задокументовані свідчення, слід назвати Джейкоба Шурмана та Вільяма Рокхіла. Ще двоє, Чарльз Вопічка та Генрі Моргентау, хоча й обіймали відповідні дипломатичні посади вже по завершенню другої Балканської війни, але, тим не менше, у своїх спогадах також не оминули цей епізод історії півострова.

З-поміж згаданих постатей, в першу чергу, варто зупинитися на Джейкобі Шурмані, котрий в 1912–1913 рр. виконував обов'язки посланця США в Греції та Чорногорії, а відтак мав змогу перебувати при монарших дворах вказаних держав, спілкуватися із цивільними та військовими високопосадовцями. Свій погляд на причини, перебіг та наслідки Балканських війн Шурман виклав в однойменній книзі, що вийшла по їх завершенні й витримала декілька перевидань.

Балканські війни Шурман характеризував як доленосні події не тільки для самого півострова, але й для всієї Європи. На думку американського дипломата, зміни, що відбулися на політичній карті Європи після їх завершення стали не лише приводом, але і найголовнішою з усіх причин, які вкинули світ у вихор світової війни (Schurman 1916, 17). Таке твердження він аргументував незадоволенням підсумками конфлікту, як самими його учасниками, так і великими державами. Зокрема, ослаблення Болгарії і втрата нею части-

ни завойованих територій, неспроможність Сербії отримати вихід до моря, а також невдоволення з боку Австро-Угорщини розширенням кордонів Сербії. Для Дунайської монархії будь-яке посилення Сербії, будь-яке її розширення, особливо у бік Адріатики, становило серйозну загрозу. Велика Сербія могла б стати тим магнітом, який притягував до себе слов'янських підданих Габсбургів. Окрім того, розширення Сербії завадило Австро-Угорщині здобути вихід до Егейського моря шляхом експансії в Македонії. Відтак, Шурман робив висновок, що «Війну, оголошену Австро-Угорщиною Сербії (28 липня 1914 р. – автор) слід розглядати, деякою мірою, в якості спроби звести нанівець, в інтересах першої, величезні переваги, отримані Сербією і побічно Росією внаслідок Балканських воєн» (Schurman 1916, 11–12). Албанію Шурман взагалі розглядав в якості порохової діжки, яка була закладена із самого свого створення.

В чому ж була причина конфлікту, по завершенню якого мало-хто був повністю задоволений результатом? Аналізуючи роботу Шурмана, можна виділити три таких причини, пов'язаних між собою: османське панування, македонська проблема, а також позиція великих держав. Саме в Османській імперії дипломат вбачав одну із головних причин проблем, які існували на Балканах. Після підкорення півострова османи нічого не зробили для своїх підданих, до яких ставилися з презирством, вимагаючи при цьому лише данини і здійснюючи грабежі. В османському розуміння завдання їх урядування полягало у зборі данини з підкорених і утриманні їх у покорі, протиставляючи один одному (Schurman 1916, 6). «Ці народи були повністю підкорені і навіть їх національна свідомість була знищена століттями мусульманської нетерпимості, поганим управлінням, тиранією та жорстокістю» (Schurman 1916, 8), – констатував Шурман. В чому ж полягала ця проблема? Вочевидь, у слабкому рівні розвитку, відсутності дисципліни, політичного життя та досвіду. Балканські країни, за висловом Шурмана, були уражені тією ж «гострою хворобою», що і решта Європи, але хронічно. Хвороби, при якій панує дух розбрату, кожен виступає сам за себе, не звертаючи уваги на інших, а політикою тієї чи іншої країни керує лише інстинкт національного егоїзму та жадоби (Schurman 1916, 36). Простіше кажучи, прагнення молодих держав реалізувати свої національні проекти, моделями для яких слугували Італія та Німеччина. Досягнути цього мирними цілями було не можливо.

Македонське питання було не менш важливим чинником у розв'язанні війни в 1912 р. За висловом Шурмана «…з огляду на своє положення та населення (Македонія – автор), мала бути магнітом для звільнених християнських народів Балкан» (Schurman 1916, 30). Характеризуючи ситуацію в регіоні, Шурман, як і більшість представників тогочасної західної політичної еліти, підходив з позицій соціал-дарвінізму та расової теорії. Він стверджував, що визначити приналежність населення в Македонії до якоїсь конкретної раси неможливо, ані за фізичними ознаками, ані за мовними. Османи ж розрізняли жителів регіону за релігійною ознакою, а тому раса і релігія тут виступає одним цілим. При цьому Шурман констатував, що раса в цій частині світу може бути змінена так само легко, як і релігія. «Македонянин може бути сьогодні греком, завтра болгарином. А після завтра – сербом» (Schurman 1916, 30), – писав Шурман з цього приводу. Відтак, проблема полягала в тому, що три балканські держави (Сербія, Греція та Болгарія) претендували на цю територію. То ж не дивно, що коли турки намагалися придушити заворушення в Македонії за допомогою сили – балканські держави розпочали війну.

Що стосується великих держав, то їх вину Шурман вбачав у недолугій політиці. Берлінський Конгрес, на думку американського дипломата, завдав нищівного удару національному проекту Болгарії – об'єднання всіх болгар в межах однієї держави. Шурман зазначав, що входження Македонії до складу Болгарії, як передбачалося Сан-Стефанською угодою, було б кращим варіантом для християн та мусульман регіону. Берлінський конгрес, у свою чергу, прирік їх всіх на подальший турецький гніт. Більше того, європейські держави так нічого і не зробили щоб змусити Османську імперію провести реформи в Македонії, передбачених конгресом (Schurman 1916, 30–31).

Ми не зупинятимемося на розгляді подій на фронтах двох війн, оскільки для достовірного їх висвітлення одного дослідження явно замало. До того ж спогади дипломатів не містять докладного їх аналізу з огляду на те, що всі воюючі сторони намагалися тримати в таємниці дислокацію військ та розгортання операцій. Задля цього на лінію фронту навіть не допускали іноземних кореспондентів. За свідченням Герберта Гіббона, американського

журналіста, який перебував під час конфлікту на Балканах: «Ніколи ще в історії світ не перебував у такому повному невіданні щодо дій армій» (Gibbons 1917, 281).Обмежимося, натомість, лише їх загальною оцінкою, яку дав Шурман у своїй праці. Американський дипломат високо оцінив зусилля молодих балканських країн та успіхи, досягнуті па фронтах війни. Особливий наголос він зробив на ролі Болгарії, зазначивши, що звістка про блискучі перемоги її армії вразила всю Європу. «Країна, яка всього лише тридцять п'ять років тому була маловідомою і пригнобленою провінцією Туреччини в Європі, тепер подавляє армії Османської імперії у блискучих перемогах» (Schurman 1916, 55).

Вагомою була і роль, яку відіграла у Першій Балканській війні Греція. Саме грецький флот, здійснюючи атаки на турецькі кораблі, не лише паралізував торгівлю, але й завадив османам перекинути підкріплення з Малої Азії (Schurman 1916, 52). Згадуючи сербів, Шурман відзначив, що їх перемоги стали відплатою за поразку на Косовому полі. Чорногорські ж солдати нанесли перший удар у цій війні (Schurman 1916, 53).

Загалом же, віддаючи належне зусиллям союзників, Шурман вважав історичною справедливістю вигнання Османської імперії з Європи руками самих балканських союзників (Schurman 1916, 8).

Якщо Шурман із захопленням ставився до результатів Першої Балканської війни, то Другу він вважав абсолютно безглуздою і братовбивчою. Її причинами, на думку дипломата, були егоїстичні устремління балканських держав. Напевно найбільшу вину серед них він покладав саме на Болгарію. Попри справедливість болгарських претензій на землі Македонії, вже зайняті грецькими та сербськими військами, Шурман вважав це повним безумством. «Війна – це гра безжалісних приватних інтересів, – стверджував Шурман, – Болгарія, яка скористалася зброєю, тепер змушена сплатити штраф. Її втрати збагатили всіх її сусідів» (Schurman 1916, 116). Як і у випадку з Першою, серед причин Другої Балканської війни він також вбачав політику європейських держав, які не дозволи Сербії та Чорногорії повністю реалізувати свої прагнення і змусили шукати територіальну компенсацію в іншому регіоні, але вже за рахунок Болгарії. Ще одним їх огріхом була Албанія, яку Шурман вважав штучним утворенням із неприродніми кордонами і різнобарвним населенням. «Я вважаю сумнівним те, що албанці за найсприятливіших зовнішніх обставин в даний час мають право на створення і збереження незалежної держави. Їх доля настільки пов'язана з амбіціями деяких великих держав, що експеримент не має шансів…» (Schurman 1916, 131), – зазначав з цього приводу дипломат.

Даючи загальну оцінку становищу балканських держав після завершення двох війн, Шурман стверджував, що вони всього лише пішаки великих держав, які несуть пряму відповідальність за ті умови, що існують на Балканах. В тому разі, якщо балканським державам дозволять самостійно вирішувати їх справи, подальші відносини між ними, засновані на спільних інтересах, будуть існувати, що, зрештою дозолить зберегти мир. Єдиною загрозою цьому є втручання великих європейських держав (Schurman 1916, 126).

Інший американський дипломат, який представляв інтереси США в Османській імперії в 1911–1913 рр. – Вільям Рокхіл, автор доктрини «відкритих дверей», яку США намагалися реалізувати в Китаї. Листи та звіти Рокхіла, якими він обмінювався з держсекретарем США, не зачіпають держав Балканської ліги і стосуються лише взаємин між США та Османською імперією в період війни. Аналіз їх змісту свідчить про дипломатичне загострення, яке виникло між двома країнами. Його причиною стала конфіскація османським урядом коней та автомобілів працівників американського посольства та американських громадян, які перебували на території імперії. Дещо пізніше турками були реквізовані і будинки американців. Численні ноти протесту, які з цього приводу висловлював уряд США через свого повіреного, не мали бажаного ефекту. Султанський уряд лише зазначив, що будь-які компенсації щодо реквізованої власності будуть здійснюватися лише по завершенню війни.

Трохи більше відомостей про події на Балканах в період двох війн залишив Чарльз Вопічка, який з 1913 р. обіймав посаду посла США в Сербії, Болгарії (до 1918 р.) та Румунії (до 1920 р.). Ч. Вопічка також був автором книги «Секрети Балкан», в якій він виклав свої міркування і враження від країн, в яких перебував із робочим візитом.

Вопічка не поділяв думку своїх сучасників, що балканські народи були природніми порушниками спокою в Європі. Навпаки, він вважав їх жертвами зовнішніх обставин.

«Завдяки своїм природнім ресурсам та географічному положенню Балканський півострів завжди був привабливим призом, котрий можна було здобути шляхом завоювання» (Vopicka 1921, 1), – зазначав Вопічка. Наслідком цього було те, що Балкани впродовж всієї своєї історії зазнавали вторгнень та спустошень більше, аніж будь-який цивілізований регіон на світу. Найбільших плюндрувань балканські народи зазнали внаслідок турецького завоювання. При цьому європейські народи, знаючи про умови, в яких перебували жителі Балкан, впродовж століть не здійснювали жодних зусиль для того, аби якось змінити ситуацію (Vopicka 1921, 10). В цьому випадку американський дипломат дещо перебільшує, не беручи до уваги спроб католицьких країн організувати відсіч турецькій експансії (згадати хоча б хрестові походи 1396 р. і 1443–1444 рр.), а також численні війни, які вела з Османською імперією Священна Римська імперія та її союзники, об'єднані пізніше у Священну лігу. Єдиною зі згаданих Вопічкою держав, що спробувала змінити ситуацію, була Російська імперії, яка в 1877 р. розпочала війну проти Туреччини.

Більш переконливо виглядає аргументація американського дипломата щодо причин такої ситуація на Балканах. Її він вбачав у політичній апатії, спричиненої побоюванням того, що котрась із держав занадто зміцнить свої позиції за рахунок турецької території (Vopicka 1921, 10). Але, знову ж таки, описана ситуація була характерною вже для XIX ст., коли великі європейські держави намагалися підтримувати баланс сил і не допустити розподілу Османської імперії якоюсь конкретною державою. Для XV–XVII ст., про який згадував американський дипломат, це не було характерно.

Першу Балканську війну Вопічка розглядав в якості спроби Сербії, Чорногорії, Болгарії та Греції виправити ту ситуацію, яку століттями ігнорували великі європейські держави. Однак втручання останніх, в першу чергу – Австро-Угорщини, не дало можливості балканським народам повністю реалізувати свої прагнення. Зокрема, створення Албанії зруйнувало Балканську лігу, адже завадило Сербії отримати порт на Адріатичному морі, необхідного країні для економічного процвітання (Vopicka 1921, 16, 31). Незадоволеною залишилася і Болгарія, яка втратила завойовані території і лише чекала сприятливої нагоди для помсти. З огляду на це, Вопічка стверджував, що Балканський півострів по завершенню двох війн нагадував вулкан, котрий міг вибухнути в будь-який час (Vopicka 1921, 32).

Ще один американський дипломат, про якого варто згадати – Генрі Моргентау, посол США в Османській імперії в 1913–1916 рр. Подібно до Вопічки, він також обійняв свою посаду вже по завершенню бойових дій на Балканах, але не міг оминути увагою цей конфлікт. Зокрема, у своїй книзі «Історія посла Моргентау» він згадував про Балканські війни як про подію, яка створила стратегічну загрозу для Австро-Угорщини та заблокувала шлях для Німеччини на Схід. Цією загрозою була Велика Сербія, а тому обидві імперії прагнули ліквідувати цю державу. Саме на такий результат вони сподівалися під час Балканських воєн і, на думку Моргентау, саме тому вони нічого не зробили для того, аби не допустити розгортання конфлікту. Німеччина і Австро-Угорщина сподівалися, що Османська імперія розгромить Сербію, однак результат був прямо протилежний. Сербія вийшла з конфлікту сильнішою, аніж була. Зрештою Моргентау, оперуючи інформацією щодо настроїв серед австрійських дипломатів, дійшов висновку, що Бухарестський мирний договір, який завершив Другу Балканську війни, став прямою причиною світової війни. На його думку вона відбулася б у будь-якому випадку, навіть, якщо б вдалося уникнути сараєвського вбивства (Моргентау, 2009).

Значна увага до Балканських війн була приділена американськими журналістами. Тодішня американська преса рясніла заголовками про події на Балканах та інформацією про перекроювання державних кордонів. Деякі журналісти присвятили Балканам окремі розділи в книгах, на аналізі яких варто зупинитися.

З-поміж них найбільш докладно описав Балканські війни Герберт Гіббон, який об'їздив всі країни Балканського півострова. Свої враження та міркування він виклав у праці «Нова мапа Європи», опублікованій в 1914 р. Для Гіббона Балканські війни були прямим наслідком європейської дипломатії та суперництва між великими державами, які, граючи одна проти одної, намагалися використовувати балканські країни в якості своїх пішаків (Gibbons 1917, 163, 168). Розгортання ж Першої світової війни, на думку американського журналіста, безпосередньо було спричинено саме підсумками Балканських воєн (розширення кордонів Сербії в Македонії) (Gibbons 1917, 163, 179).

На відміну від інших згаданих сучасників, Гіббон, мабуть, єдиний, хто висловлював співчуття до Османської імперії. Він вказував на важке матеріальне становище, в якому опинилися турецькі солдати (брак продовольства, амуніції, провіанту, озброєння та коней для транспортування). «Солдати не знають за що вони воюють. Немає ентузіазму», – вказував Гіббон (Gibbons 1917, 163, 179).

Він наводив разючий контраст у сприйнятті війни підданими країн Балканської ліги та Османської імперії. Так, у випадку відмови від війни, кабінети всіх балканських держав пішли б у відставку – настільки сильними серед їх населення були войовничі настрої. В Османській імперії можна спостерігати діаметрально протилежну картину. Значна маса населення була, якщо і не вороже налаштована до турків, то принаймні байдуже сприймала війну (Gibbons 1917, 282). В столиці ситуація була не набагато кращою. Від початку війни жителі Стамбула, як християни, так і мусульмани, виказували абсолютну байдужість до результатів битв. Не змінилася ситуація і тоді, коли болгарські війська наступали в напрямку столиці. «Купівля і продаж відбувалися як і зазвичай. Добровольців для оборони було мало, хоча кафе були переповнені, а театри і танцювальні зали працювали на повну силу», – зазначав Гіббон (Gibbons 1917, 305). 1913 рік він порівнював із роком падіння Східної Римської імперії.

Розгортання Другої Балканської війни, як і решта американських кореспондентів, Гіббон хоча й пов'язував із втручанням великих держав, тим не менше, більшу вину покладав на самі балканські країни. Столітня ненависть і расове суперництво, що існували між Грецією, Сербією та Болгарією, зумовили конфлікт, а від так – їх союз від самого початку його формування не міг бути довготривалим (Gibbons 1917, 319).

Разом з тим Гіббон намагався об'єктивно оцінювати всі сторони конфлікту. Зокрема, аргументуючи позицію Болгарії напередодні Другої Балканської війни, він зазначав, що їх основна мета знаходилася в Македонії, а не у Фракії. «Варто дивуватися, що опісля блискучих перемог їх (болгар – автор) охопило божевілля… коли вони побачили, що мрії всього життя ось-ось мають зникнути», – задавався питанням Гіббон (Gibbons 1917, 282).

Позицію Сербії та Греції журналіст також намагався раціонально пояснити. Їх союз був продиктований необхідністю протистояти можливій гегемонії Болгарії на Балканах, а також загрозою втрати більшості завойованих територій (Gibbons 1917, 324).

Що стосується Румунії, то її втручання у конфлікт Гіббон не розглядав в якості акту віроломства. Навпаки, він виправдовував такий крок необхідністю, по-перше, отримати територіальні відшкодування за війну 1877–1878 рр., а, по-друге, підтримувати баланс сил на Балканах, не даючи іншим державам встановити свою гегемонію за рахунок послаблення інших. Така політика Румунії, за твердженням Гіббона, була аналогічною тій, яку великі держави Європи провадили з XVI ст. (Gibbons 1917, 339).

Щодо наслідків війни, то журналіст стверджував, що ними ніхто не був задоволений. Що стосується самого населення Македонії, то на думку Гіббона, воно, незалежно від раси та віросповідання, вочевидь, раділо б поверненню до османського правління періоду Абдул Хаміда (Gibbons 1917, 348).

Декілька цікавих статей, безпосередньо присвячених Балканським війнам, були опубліковані у популярному в США періодичному журналі «Northern American Revive». Зокрема, на увагу заслуговують дві статті американського журналіста болгарського походження Светозара Тонджорова, кореспондента газети «New York Evening Mail». Причини Балканський війн Тонджоров виводив ще від Берлінського конгресу, який він вважав безпосередньою причиною кризи 1912 р. Зусиллями Бісмарка та Дізраелі частина балканських територій залишилася у складі Османської імперії (Tonjoroff 1912, 721).

Для Тонджорова початок кризи 1912 р. носив гуманітарний характер, спричинений подіями в Македонії. Він стверджував, що спершу балканські держави вимагали лише проведення реформ, які Османська імперія, відповідно до умов Берлінського конгресу, зобов'язалася провести на підконтрольних їй територіях. І лише після відмови від цього, після початку терору в Македонії, проблема почала набувати територіального характеру. Протистояння, що розгорнулося між Балканською лігою та Османською імперією, Тонджоров розглядав через призму расового та цивілізаційного протистояння. «Це було відновлення старого конфлікту між Європою та Азією, який Карл Мартел вів на рівнині Тура (Пуатьє – автор), який росіяни вели впродовж трьохсот років монгольського па-

нування і в наші дні на Ялу, у Порт-Артурі, на водах Цусіми», – зазначав він. Болгарії в цьому конфлікті журналіст відводив особливу роль, порівнюючи її з колоніальними європейськими державами та США: «Болгарський вартовий… під стінами Адріанополя, без сумніву, відображає марш європейського прогресу проти нерухомості Азії, як це робить американський армійський хірург в його зусиллях викорінити чуму на Філіппінах» (Tonjoroff 1912, 729).

Розгортання другої війни змусило Тонджорова дещо змінити свої погляди і зменшити ентузіазм щодо майбутнього Балкан. Якщо в період Першої Балканської війни він прославляв спільні зусилля балканських країн, то під час Другої –навпаки, розмежовував їх вклад у спільну перемогу. Він прямо вказував, що Болгарія відіграла основну роль в розгромі Османської імперії, в той час як її союзники вирішували питання другого плану, ліквідовуючи локалізовані турецькі війська (Tonjoroff 1913, 633).

Причинами війни Тонджоров вбачав, з одного боку, у заздрощах союзників Болгарії, а з іншого – у втручанні європейських держав (Австро-Угорщини, Німеччини та Італії), які, на його думку, посіяли розбрат серед балканських союзників, створивши Албанську державу (Tonjoroff 1913, 630, 633–634). Оцінюючи наслідки війни, журналіст вказував, що Бухарестський мирний договір наніс сильний удар по майбутньому Болгарії, створивши другий Ельзас-Лотарингію. Відтак, в найближчих пів століття має розгорнутися Третя Балканська війна, яка стане логічним продовженням Другої (Tonjoroff 1913, 638–639). В цілому ж, твердження Тонджорова хоча й виглядають доволі цікавими, проте не відзначаються об'єктивністю, особливо при характеристиці Другої Балканської війни.

Інший американський журналіст, Стефен Бонсал (після завершення світової війни виступав в ролі радника Вудро Вільсона по балканським питанням), опублікував у грудні 1912 р. статтю під назвою «Американський погляд». Він характеризував Балканський півострів як найбільш неприємне місце для проживання, а війна для цього регіону була звичною справою (Bonsal 1912, 731–732). З цього випливає, що Перша Балканська війна була цілком закономірний і невідворотним явищем.

На відміну від Светозара Тонджорова, в 1912 р. він дивився досить скептично на міцність Балканської ліги, вказуючи, що «Ані серб, ані болгарин, ані грек не схильні погоджуватися на будь-які кордони для їх царств, які вони бажають відновлюють, аніж на ті, що існували в часи їх найвищої могутності» (Bonsal 1912, 736). Відтак, на думку Бонсала, подальше зіткнення між союзниками було очевидним.

Водночас, журналіст стверджував, що уроки воєнних кампаній Балканських воєн, в першу чергу – Адріанопольської, мають бути детально вивчені в США. Цю тезу він аргументував зростанням напруги у світі і необхідністю для США бути готовими захистити свої міста та національні багатства (Bonsal 1912, 738).

На увагу заслуговує й робота Лотропа Стоддарда «Расові відносини в Європі», яка побачили світ в 1924 р. Книга написана на основі власних спостережень і міркувань журналіста і слугує яскравим прикладом домінування в тодішньому американському інтелектуальному середовищі расистських ідей. Відповідно, Стоддард розглядає всю історію Європи і Балкан через призму суперництва рас. Саме расовий фактор він вважав визначальним у різних справах. Зокрема, Балкани Стоддард характеризував як «дикий схід Європи», політичний центр шторму, де неодноразово виникали і виникатимуть конфлікти. Саме географічне положення, на його думку, сприяло цій обставині, адже, з одного боку, півострів розділений гірськими смугами на дрібні регіони, що аж ніяк не сприяє його політичні єдності. З іншого боку, Балкани, відмежовані горами і річками від решти Європи, і, водночас, відкриті для азійських вторгнень. Наслідком частих таких вторгнень стало змішання різних рас, мов та культур і, замість того, щоби досягнути єдності, Балканський півострів став ще більш роз'єднаним і нестабільним (Stoddard 1924, 201–202).

Цієї ситуації не вдалося змінити і османам, яких Стоддард назвав найстрашнішими завойовниками. Журналіст вважав, що вони не змогли повністю нав'язати своїм християнським підданим ані іслам, ані турецьку мову. Натомість наслідком їх завоювання стало лише знищення найкращих представників населення півострова. А тому й не дивно, що після того, як османи були витіснені, а балканські держави вибороли свою незалежність, народи регіону знову повернулися до свого звичного життя. «Вони (жителі Балкан – автор) пам'ятають лише своє славне минуле, і кожен з них рішуче налаштований, аби ожи-

вити його. Однак, це зробить неминучим відновлення старих суперечностей…» (Stoddard 1924, 205), – вказував Стоддард. Кожна із балканських держав претендувала на територію, яка колись, до османського завоювання, по черзі входила до імперій балканських народів. Найбільшим яблуком розбрату в цих суперечностях, на думку Стоддарда, була саме Македонія, яка утворювала своєрідне расове перехрестя, де сходилися всі народи (Stoddard 1924, 217). Розрубати цей гордіїв вузол можна було лише мечем.

Самі Балканські війни стали прямим наслідком всіх цих суперечностей і, водночас, кульмінацією боротьби балканських народів з турками. Щоправда, в цьому випадку Османська імперія виступала єдиним знаменником, що їх об'єднувало – спільним ворогом. Як тільки цей ворог зник, балканські держави знову розпочали боротьбу між собою, підсумком чого за висловом Стоддарда стало «розграбування і приниження Болгарії, провідної країни Балкан» (Stoddard 1924, 207).

Загалом же, даючи характеристику різних балканських народів, Стоддард явно виказував свою симпатію Болгарії. Зокрема, у своїй статті «Болгарські мрії про імперію», виданій ще в 1915 р., він заперечував тезу про те, що саме Болгарія є винуватицею Другої Балканської війни. Наступ, який болгарські війська розпочали 29 червня 1913 р., був лише політичним маневром, спрямованим на те, аби зайняти спірні македонські території. Греція та Сербія, зрозумівши наміри, вжили контрзаходів, що, зрештою, і спричинило нову війну. Відтак, версія про раптову атаку болгарських військ на сербські та грецькі підрозділи була, на думку Стоддарда, нічим іншим, як пропагандою її ворогів (Stoddard 1915, 252). Попри те, що Болгарія, опинившись в невигідному положенні, все ж могла здобути перемогу. Перемозі у війні стало на заваді лише втручання Румунії, яку, за твердженням Стоддарда, підштовхнула до цього Російська імперія (Stoddard 1915, 252).

Аргументуючи це твердження, журналіст вказував, що з позиції дипломатії відбувся колапс, однак не відбулося воєнної катастрофи. Болгарська армія вийшла з кризи незнищеною, з високим бойовим духом і військовим спорядженням. Країна не була «розчавленою» і лише готувалася до того, аби знову розпочати боротьбу за кращої нагоди (Stoddard 1915, 252). Такі оцінки, дані Стоддардом, виглядають дещо перебільшеними, адже Болгарська армія зазнала значних втрат під час Першої Балканської війни. Зокрема, 14 тис. болгар полягло в бою, 19 тис. померло від хвороб, а ще 50 тис. отримали поранення (Hall 2000, 135). Фінансові витрати Болгарії становили 1,3 млрд. франків (для порівняння, Греція витратила 467 млн., Сербія 590 млн.) (Hall 2000, 138). З огляду на наведені дані можна стверджувати, що навіть якби ані Румунія, ані Османська імперія (про неї чомусь журналіст не згадав) і не вступили у війну, Болгарія все одно не змогла б здобути перемоги у Другій Балканській війні.

Загалом, багато в чому оцінка та описи американських дипломатів та послів були відмінними, а подеколи навіть суперечили один одному. Мабуть Балканський півострів так і залишився для них не до кінця зрозумілим регіоном із «напівцивілізованим населенням». Однак, попри дискусійність деяких положень, в одному їхні погляди збігалися, а саме в питанні причин Балканських воєн. Серед таких вони називали османське панування, ворожнечу між балканськими народами, яка своїм корінням сягала ще доби Середньовіччя й пояснювалася американцями як прояв расового протистояння, і, нарешті, політика великих європейських держав, яка вкинула балканські народи у вихор війни. Зрештою, саме Балканські війни, а точніше, невирішені ними старі і породжені нові суперечності, стали, на думку американських дипломатів і журналістів, безпосередньою причиною Першої світової війни.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Bryan, W. J. The Old World and Its Ways. URL: www.gutenberg.org/files/45376/45376-h/45376-h.htm#Page_385 (Date of the application 30.06.2021). (In English).

Bonsal, S. 1912. An American View. *The North American Review*, Vol. 196, No. 685, pp. 731–739. (In English).

Crocker, H. G. 1909. The situation in Southeastern Europe. Washington, Byron S. Adams, 20 p. (In English).

Davenport, J. W. 1914. American Public Opinion. London, Chapman & Hall, Ltd. 274 p. (In English).

Doenecke, J. D. 1981. The Presidencies of James A. Garfield & Chester A. Arthur. Lawrence, Regents Press of Kansas, 244 p. (In English).

Gibbons, H. A. 1917. The New Map of Europe: 1911–1914: A Study of Contemporary European National Movements and Wars. New York, The Century Co., 418 p. (In English).

Hall, R. C. 2000. The Balkan Wars 1912–1913: Prelude to the First World War. London and New York. 196 p. (In English).

Letter of Mr. Francis to Mr. Hay. March 10, 1902. URL: https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1902/d837 (Date of the application 30.06.2021). (In English).

Morgentau, G. 2009. Tragediya armyanskogo naroda. Istoriya posla Morgentau [The Tragedy of the Armenian People. Ambassador Morgenthau's Story]. URL: https://www.e-reading.life/book.php?book=1007133 (Data obrashcheniya 30.06.2021). (In Russian).

Моргентау, Г. 2009. Трагедия армянского народа. История посла Моргентау. URL: https://www.e-reading.life/book.php?book=1007133 (Дата обращения 30.06.2021).

Schurman, J. G. 1916. The Balkan Wars 1912–1913. Princeton, Princeton University Press, 140 p. (In English).

Simic, P. 2013. Balkans and Balkanisation: Western Perceptions of the Balkans in the Carnegie Commission's Reports on the Balkan Wars from 1914 to 1996. *Journal of International Affairs*, Vol. 18, Issue 2*,* p. 113–134. (In English).

Statistical Abstract of the United States: 1913 Thirty-Sixth number 1914. Washington, Government Printing Office, 720 p. (In English).

Stoddard, L. 1915. Bulgaria's Dream of Empire. *The Century Illustrated Monthly Magazine.* New York, The Century Co., pp. 251–258. (In English).

Stoddard, L. 1924. Racial Realities in Europe. New York, Charles Scribner`s Sons, 252 p. (In English).

Tonjoroff, S. 1912. The War in the Balkans. *The North American Review*, Vol. 196, No. 685*,* pp. 721–730. (In English).

Tonjoroff, S. 1913. Bulgaria and the Treaty of Bucharest. *The North American Review*, Vol. 198, No. 696, p. 630–639. (In English).

Vopicka, C. J. 1921. Secret of Balkans: Seven Years of a Diplomatist's Life in the Storm Centre of Europe. Chicago, Rand Mchally & Company, 330 p. (In English).

Дата подання статті у редакцію – 01.07.2021 р.

DOI 10.7546/DS.2022.15.12
УДК 394.94:[730.041.2:929.731(470+571]:327.81(091)(497.2)»1914»

ВІДКРИТТЯ ПАМ'ЯТНИКА ВЕЛИКОМУ КНЯЗЮ НІКОЛАЮ НІКОЛАЙОВИЧУ В 1914 Р.: ОДНА З ОСТАННІХ СПРОБ БОЛГАРІЇ ПОКРАЩИТИ СВІЙ ОБРАЗ В ОЧАХ РОСІЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Нікіта Гусєв

кандидат історичних наук, учений секретар Інституту слов'янознавства РАН,
Ленінський пр., буд. 32-А, Москва, Російська Федерація, 119991,
gusevns@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-9573-7018

У статті розглядається спроба болгарського посла в Петербурзі Р. Димитрієва покращити ставлення російського суспільства до Болгарії. Приводом для цього було відкриття пам'ятника великому князю Ніколаю Ніколайовичу-старшому, котрий командував російською армією у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. До Петербургу була направлена болгарська делегація; аналогічно вчинили серби, румуни та чорногорці. Незважаючи на невисокі художні якості монумента, урочистості на честь його відкриття мали пишний характер. Там були присутні вищі особи Російської імперії, включаючи імператора. Ніколай II прийняв балканські делегації, всіх учасників делегацій нагородили російськими орденами. Після відкриття пам'ятника відбулася урочиста вечеря, на якій проголошували тости за Болгарію, Сербію, Румунію та Грецію. Р. Димитрієв у своїй доповіді в Софію представив усе у виграшному тоні та доповів, що закладено основи для протистояння сербській та грецькій пропаганді в Росії. Проте порядок всіх церемоній відводив Болгарії місце після Румунії та Сербії, що недвозначно вказувало на пріоритети Росії та ставило хрест на спробах порушити питання про ревізію Бухарестського договору 1913 р. Водночас, відразу після відкриття пам'ятника, відбулися урочистості на честь хрещення члена російської імператорської родини й онука сербського короля Всеволода Іоанновича. На них прибули сербський спадкоємець престолу Александр і прем'єр Н. Пашич. Влада приділила їм підвищену увагу, що відзначалося в газетах. В результаті весь ефект про позитивні згадки Болгарії у пресі виявився короткостроковим. Аналогічних дій з низки причин Болгарія зробити не могла, але, можливо, в офіційній Софії і не збиралися активно боротися за симпатії Росії. Перша світова війна, яка розпочалася невдовзі, остаточно нівелювала можливості зміни іміджу країни на краще, а революція 1917 р. призвела до повалення самого пам'ятника.

Ключові слова: Болгарія, Росія, Перша світова війна, Балканські війни, Нікколай Ніколайович-старший, Р. Димитрієв, інформаційні війни

THE OPENING OF THE MONUMENT TO GRAND DUKE NIKOLAI NIKOLAEVICH IN 1914: ONE OF THE LAST ATTEMPTS OF BULGARIA TO IMPROVE ITS IMAGE IN THE EYES OF RUSSIAN SOCIETY

Nikita Gusev

Ph. D., scientific secretary. The Institute of Slavic Studies of the
Russian Academy of Sciences, Leninskii pr., 32-A, 119991 Moscow, Russian Federation.
gusevns@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-9573-7018

The article deals with The article considers the attempt of the Bulgarian envoy in St. Petersburg, R. Dimitriev, to improve the attitude of Russian society to Bulgaria. The reason was the opening of the monument dedicated to Grand Duke Nikolai Nikolaevich the Elder, who commanded the Russian army in the Russo-Turkish War of 1877–1878. A Bulgarian delegation was sent to St. Petersburg, and the Serbs,

Romanians and Montenegrins did the same. Despite the low artistic merits of the monument, the celebrations in honor of its opening were magnificent. They were attended by the highest officials of the Russian Empire, including the Emperor. Nicholas II granted an audience to all the Balkan delegations; all the participants of the delegations were awarded Russian orders. After the opening of the monument, a solemn dinner was held, at which toasts were raised for Bulgaria, Serbia, Romania and Greece. A Bulgarian delegation was sent to St. Petersburg, and the Serbs, Romanians and Montenegrins did the same. Despite the low artistic merits of the monument, the celebrations in honor of its opening were magnificent. They were attended by the highest officials of the Russian Empire, including the emperor. Nicholas II granted an audience to all the Balkan delegations; all the participants of the delegations were awarded Russian orders. After the opening of the monument, a solemn dinner was held, at which toasts were raised for Bulgaria, Serbia, Romania and Greece. In his report to Sofia, R. Dimitriev presented everything in a winning tone and reported that the foundations have been laid for opposing Serbian and Greek propaganda in Russia. However, the order of all the ceremonies assigned Bulgaria a place after Romania and Serbia, which clearly indicated Russia's priorities and put an end to attempts to raise the issue of revising the Bucharest Treaty of 1913. At the same time, immediately after the opening of the monument, celebrations were held in honor of the baptism of a member of the Russian imperial family and the grandson of the Serbian king Vsevolod Ioannovich. They were attended by the Serbian heir to the throne Alexander and Prime Minister N. Pasic. The authorities showed increased attention to them, which was reflected in the press. As a result, the entire effect of positive mentions of Bulgaria in the press turned out to be short-term. For a number of reasons, Bulgaria could not take similar actions. But, perhaps, the official Sofia was not going to actively fight for the sympathies of Russia. The First World War that followed soon completely destroyed the possibilities of changing the country's image for the better. And the revolution of 1917 led to the demolition of the monument itself.

Keywords: Bulgaria, Russia, the First World War, the Balkan Wars, Nicholas Nikolaevich the Elder, R. Dimitriev, information wars

Друга балканська війна 1913 р. та її підсумки завдали серйозного удару по сприйняттю Болгарії та болгар суспільством Російської імперії. Водночас збереглися й окремі рупори громадської думки, які закликали скоригувати у позитивний бік ставлення до країни (Gusev 2020a, 452–456; Kostrikova 2017, 309–312; Kotov 2015, 111–112). Однак це неминуче ставило питання про ревізію Бухарестського миру, а цього вчорашні союзники Болгарії не могли допустити, і тому докладали зусиль задля подальшого погіршення образу супротивника.

Як повідомляв восени 1913 – навесні 1914 р. болгарський посол у Петербурзі Р. Димитрієв, сербська пропаганда лише посилювалася. Його неодноразові звернення до МЗС не давали результату – кошти на підтримку прихильників Болгарії не виділялися, тоді як серби щедро роздавали ордени, подарунки, субсидії та влаштовували банкети (TsDAc, 2ob). Водночас болгари ставали об'єктами провокацій. Так, у грудні 1913 р. один із редакторів газети «Новое время» отримав конверт, у якому лежав чек на 2 тисячі левів, оплачений Болгарським народним банком (БНБ) і підписаний таким собі Спіро Диловим. Обурений журналіст прийшов до Р. Димитрієва, той обіцяв розібратися. В результаті з'ясувалося, що БНБ платіжне доручення з таким номером видав на ім'я іншої особи, а серед працівників банку Спіро Дилов не значився. Болгарський посол припустив, що це грецька інтрига, організатором якої є грецький агент Х. Вамвакас (TsDAb, 1–5). Фактично Р. Димитрієв був змушений відбиватися від нападок колишніх союзників. Така оборонна позиція не влаштовувала переможця при Лозенграді та Люле-Бургасі, і він шукав привід перейти в інформаційний контрнаступ. Й такий привід підвернувся.

У січні 1914 р. планувалося відкриття в Петербурзі пам'ятника великому князю Ніколаю Ніколайовичу, головнокомандувачу в російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. А війна, яка завершилась звільненням Болгарії, завжди була виграшною картою в руках Софії в разі необхідності нагадати про славне спільне минуле і непорушні зв'язки Росії та Болгарії. Весь монумент, створений італійським скульптором П. Канонікою, нагадував про війну і бойове братерство росіян, болгар, сербів, румун і чорногорців.

На брилі з фінського граніту височіла бронзова композиція. Вінчала її кінна статуя великого князя в походній формі з фельдмаршальским жезлом. Під ним розташовувалися чотири горельєфа. Попереду, на тлі панорами Сан-Стефано зображувалася очолювана Ніколаєм Николаєвичем група вершників, серед яких були спадкоємець престолу, майбутній

імператор Алєксандр III, румунський король Кароль, генерали І. В. Гурко, Ф. Ф. Радецький, М. Д. Скобелєв, А. А. Непокойчицький та інші. На правому горельєфі відтворювалися події 9 серпня 1877 р. под горою Св. Ніколая, а на лівому – бій 30 серпня 1877 р. за Гривицький редут під Плевною. На задньому же горельєфі розміщалися постаті п'яти прапороносців, які символізувалися єдність армії Ніколая Ніколайовича – за російським прапороносцем йшли болгарський, сербський, румунський та чорногорський. При цьому кожна із фігур ваялася з реального прапороносця-учасника війни 1877–1878 рр. (Rech' 1914).

Р. Димитрієв вирішив скористатися ситуацією, що склалася, для нагадування про позитивні моменти спільного російсько-болгарського минулого. 22 грудня 1913 р. він відправив до Софії повідомлення з пропозицією надіслати прапороносця Ангела Герчева, котрий послужив прообразом для постаті на пам'ятнику Ніколаю Ніколайовичу. У Софії вирішили зробити делегацію солідніщою й запропонували включити до її складу бійців болгарського ополчення та кілька чинів діючої армії. В результаті у Петербург поїхали генерал-майор Георгі Тодоров, його ад'ютант майор Сотир Марінков та учасники ополчення (TsDAa, 1–9) Григор Найденов, Теодор Кіров, Георгі Табаков, Лазар Пецев, Нікола Семов і прапороносець Ангел Герчев. 2 січня вони виїхали до Росії (Sankt-Peterburgskije vedomosti 1914). Для закріплення успіху 31 грудня посол запросив 1500 левів для організації «офіційного обіду для деяких потрібних осіб із вищого суспільства», але прохання довелося повторити 9 січня 1914 р., і лише після цього кошти були виділені (TsDAa, 12–14)[1].

Однак вчорашні союзники зрозуміли небезпеку узурпації болгарами уваги і не бажали потурати тріумфу болгарофілії та зворушливих спогадів про російсько-болгарське бойове братерство і спільне минуле. А тому направили аналогічні депутації. 6 січня до Петербурга виїхала румунська делегація (Rech' 1914) (генерал Костянтин Хержеу, полковник Єремія Григореску, капітан Філітті), 7-го – сербська (генерал Мілутін Маринович, полковник Живко Павлович, ротмістр Мірко Маринкович) і чорногорська (Rech' 1914) (помічник військового міністра генерал-майор Йово Бічер, майор Мартинович, прапороносець Савва Мартинович)[2]. 9 січня прибули до Петербурга румуни, 10-го – серби (Rech' 1914), 11-го – чорногорці (Sankt-Peterburgskije vedomosti 1914).

Болгарська делегація прибула дещо раніше. За словами Р. Димитрієва, її розмістили «в гарному готелі», до них були приставлені капітан Андерс та сотник Мосолов. Останнього, згідно з повідомленням посла, призначив особисто імператор (TsDAa, 20ob). Невисоке звання Мосолова не повинно викликати подиву і бути основою висновків про ставлення до Болгарії, оскільки сотник Мосолов був сином генерала О. О. Мосолова – людини не тільки близької до Ніколая II, але й тісно пов'язаного з Болгарією: він брав участь в російсько-турецькій війні, служив начальником конвою князя Александра Баттенберга.

За повідомленнями газет, 9 січня болгарська делегація на чолі із послом здійснила візити до військового міністра В. О. Сухомлинова, його помічника О. П. Вернандеру, начальника Генерального штабу Я. Г. Жилинського, голови МЗС С. Д. Сазонова, столичного градоначальника Д. В. Драчевського (Rech' 1914; Sankt-Peterburgskije vedomosti 1914). У той же день в ресторані «Вена» відбувся сотий (за ліком) слов'янський обід (Sankt-Peterburgskije vedomosti 1914). На жаль, з'ясувати його деталі немає можливості, але, виходячи з того, що саме в цей день до столиці прибули болгари, на цьому заході і вони могли отримати свою хвилину слави.

Згідно ж із повідомленням Р. Димитрієва, відвідування С. Д. Сазонова відбулося 10 січня[3]. На ньому голова російської дипломатії виявив гарне ставлення до Болгарії, у дружньому тоні розпитував про становище в країні, проте на закінчення повідомив, що

---

[1] Для порівняння зазначимо, що незабаром Р. Димитрієв на видання книги Н. С. Державіна про македонське питання отримав 2500 левів (Gusev 2020b, 160).

[2] Зазначимо, що російські газети зазвичай допускали друкарські помилки та неточності при відтворенні південнослов'янських і румунських імен і прізвищ, тому списки трьох делегацій мають в значній мірі характер реконструкції. Списки наведені на основі: Rech' 1914; Russkii invalid 1914.

[3] На донесенні вказана дата 12 січня і зазначено, що візит до голови МЗС відбувся «вчора». Однак в цьому ж документі говориться про візит до імператора «сьогодні», але відвідування Ніколая II мало місце 11 січня, відповідно, в указаному повідомленні посла дати зміщені на один день.

має інформацію, згідно з якою «за деякими ознаками Болгарія уклала або укладе союз із Туреччиною» (TsDAa, 15). Посол у повідомленні не вказав, як він відповів на слова С. Д. Сазонова. Наступного дня в Петропавловському соборі болгарські делегати взяли участь у панихиді по Алєксандру II, Алєксандру III, великим князям Ніколаю Ніколайовичу, Михайлу Ніколайовичу, Володимиру Алєксандровичу й поклали на їхні могили вінки (Russkii invalid 1914; Sankt-Peterburgskije vedomosti 1914).

11 січня всі балканські делегації в Царському селі відвідали Ніколая II (Rech' 1914). Кожна отримала окрему аудієнцію, на якій були присутні командир імператорського конвою Г. І. Трубецкой, помічник начальника військово-похідної канцелярії імператора К. А. Наришкін, штаб-офіцер для доручень при імператорській головній квартирі О. О. Дрентельн, імператорський флігель-ад'ютант О. І. Воронцов-Дашків (Sankt-Peterburgskije vedomosti 1914). За повідомленням Р. Димитрієва, Ніколай II питань не задавав, але присутній голова уряду В. М. Коковцов цікавився економікою й висловив радість, що Болгарія швидко відновлюється. Як констатував посол, у російських високопосадовців залишилися приємні враження від делегації (TsDAa, 15).

12 січня мало відбутися відкриття пам'ятника. Вже з 1 січня учасники війни 1877–1878 рр. могли отримати в Петербурзі білети із запрошенням; 8–9 січня до столиці прибули депутації полків, пов'язаних з Ніколаєм Ніколайовичем (Rech' 1914). У пресі згадували діяння великого князя. Історик та публіцист В. Г. Гейман в газеті «Новое время» розповів про те, як приймалося рішення про відмову від штурму Константинополя у 1878 г., висловивши надію, що «можливо, ще справдиться заповітна мрія великого князя й незавершене станеться» (Novoje vremia 1914).

12 січня було хмарним, температура стояла близько нуля градусів (Tolstoi 1997, 480). З 9.30 години на Манежну площу стали прибувати війська, що вишиковувалися трикутником. У військових лавах зайняли місця військовий міністр та великі князі. Сквер навколо пам'ятника був обнесений ґратами із зеленими гірляндами та георгіївськими прапорами. Перед Михайлівським манежом був споруджений намет, в якому знаходилися невістки Ніколая Ніколайовича-старшого великі княгині Анастасія (Стана) та Міліца Ніколаївни, з дочками Оленою та Мариною й сином Міліци Ніколаївни Романом. Навколо намету розмістилися офіційні особи, члени балканських делегацій, а в побудованих уздовж фасаду манежу навісах – численні запрошені особи.

Об 11-й годині ранку прибув Ніколай II. «Забили барабани, засвистали флейти, залунали горни, схилились перед царем прапори та штандарти його війська, музика грала назустріч», – писала «Новое время» (Novoje vremia 1914). Почалося урочисте богослужіння, яке проводив протопресвітер військового та морського духовенства Г. І. Щавельський. Після чого матроси зірвали полотно з пам'ятника, з Петропавлівської фортеці пролунав 51 постріл салюту, а з прилеглих церков – дзвін. Г. І. Щавельський освятив пам'ятник, потім імператор обійшов монумент разом з його автором П. Канонікою і прийняв парад, яким командував великий князь Ніколай Ніколайович-молодший. На початку першої години Ніколай II відбув. Почалося покладання вінків. Балканські делегації зробили це в такому порядку: румуни, серби, болгари і чорногорці. Написи на їх вінках були відповідно: «Carol I Regele Romaniei 1877–1914», «Благодарная Сербия – великому князю Николаю Николаевичу», «От признательной Болгарии – великому князю Николаю Николаевичу, незабвенному главнокомандующему в Освободительной войне», «Николай I, король Черногории – победоносному вождю русской армии генерал-фельдмаршалу великому князю Николаю Николаевичу». Вінки поклали делегації від полків, громадські організації; всього їх було близько 20 (Novoje vremia 1914; Rech' 1914; Russkii invalid 1914).

«По закінченні церемонії покладання вінків й по відбутті найвищих осіб публіка була допущена оглядати новий величний монумент, що, без сумнівів, є одним із кращих у північній столиці», – писав «Русский инвалид» (Russkii invalid 1914). Однак далеко не всі були згодні із мистецтвознавчими оцінками друкованого органу військового міністерства. Ще до відкриття пам'ятника мистецтвознавець О. О. Ростиславов попереджав у газеті «Речь» – Росії «загрожує розмаїття пам'ятників», створених авторами не найвищого рівня. «Задача, яка під силу лише найвидатнішим митцям країни й така, що виправдана тільки їхньою участю, дозволяється відомствам й товариствам, котрі не мають ніякого відношення до мистецтва й доручаються явним посередностям або обласканим фортуною аматорам», –

заявляв він (Rech' 1914). І мав рацію. «Тепер, під відкритим небом, він (пам'ятник. – Н. Г.) мені ще менше сподобався, ніж коли я оглядав його в дерев'яній майстерні», – записав того дня в щоденнику петербурзький міський голова І. І. Толстой (Tolstoi 1997, 480). Не був у захваті навіть шеф жандармів В. Ф. Джунковський: «В художньому відношенні пам'ятник цей залишав бажати багато кращого й не справляв відповідного враження» (Dzhunkovskii 1997, 269).

Однак художня сторона питання мало цікавила Р. Димитрієва, і він її не відобразив у своєму повідомленні до Софії. Але повідомив, що 12 січня увечері великий князь Ніколай Ніколайович-молодший влаштував урочисту вечерю. «Ми за рангом були поставлені після румун і сербів», – доповідав посол. Тости проголошувалися за правителів та армії усіх чотирьох країн, які представляли делегати (TsDAa, 17).

Незабаром члени делегації були нагороджені російськими орденами. В основному орденом св. Станіслава – нижчим орденом імперії, та орденом св. Анни, який стояв на ступінь вище. Р. Димитрієв отримав мечі до св. Анни 1 ст., військовий агент в Петербурзі Б. Сирманов – золотий портсигар з емаллю, Г. Тодоров – св. Станіслава 1 ст., С. Маринков, Т. Кіров, Г. Табаков – св. Станіслава 2 ст., Г. Найденов – св. Анну 2 ст., Л. Пецев і Н. Семов – св. Анну 3 ст., А. Герчев – знаки ордену св. Анни (Rech' 1914). 17 січня болгарська делегація поїхала (Rech' 1914). Аналогічні нагороди отримали й члени румунської, сербської та чорногорської делегацій.

У своєму звіті Р. Димитрієв представив усе в максимально позитивному ключі, доповівши про успіх місії. Великому князю Петру Ніколайовичу на урочистому обіді посол говорив, що ініціатива надіслати делегацію надійшла від болгар, інші балканські країни лише скористалися болгарською ідеєю. Нагородження мечами до ордена св. Анни посол теж описав у дусі переможної реляції: «Це справило тут певне враження й коментується як особлива увага до болгар, оскільки такі знаки даються лише за воєнні заслуги російським підданим-генералам». За його словами, він неодноразово чув від представників російського суспільства вираз гіркоти від біди, що спіткала Болгарію; поради примиритися з Росією і насамперед з імператором, який почувається ображеним через те, що його заклики в 1913 р. не були почуті. «Це хороший початок, котрий, якщо розвивати, у майбутньому значною мірою паралізує грецькі та сербські інтриги проти нас», – констатував Р. Димитрієв (TsDAa, 19–21).

Втім, насправді посол удавав хорошу міну за поганої гри. По-перше, ситуація з орденами дещо складніша. Справді, у сербській делегації найвищу нагороду отримав голова М. Маринович, і це був орден св. Станіслава 1 ст. Аналогічної відзнаки був удостоєний і болгарин Г. Тодоров, який очолював делегацію. Водночас, керівника румунської делегації К. Хержеу нагородили орденом св. Анни 1 ст. За номінальної рівності варто враховувати те, що Р. Димитрієв був вже широко відомим воєначальником, колишнім російським офіцером і мав статус посла.

По-друге, Р. Димитрієв хоч і повідомив, що болгари на всіх церемоніях йшли третіми, але не надавав цьому значення. Якщо не враховувати чорногорську делегацію, що представляла країну, яку офіційний Петербург вважав потенційно значущою силою в можливому загальноєвропейському конфлікті, то болгарська делегація стає останньою в ряді балканських союзників. Порядок усіх заходів недвозначно вказує на пріоритети Росії на Балканах – Румунію та Сербію, а саме до них болгари мали непримиренні територіальні претензії. Вочевидь, що в такій ситуації мови про ревізію Бухарестського миру не могло йти. Водночас сам факт нагадування про російсько-болгарське бойове братерство, акцентування уваги на подяці Болгарії до Росії, звичайно, можна розглядати як початок реабілітації країни. Втім, як відомо, у розмові запам'ятовується остання фраза. А тут болгарам не вдалося досягти успіху. Пов'язані з ними урочистості були заміщені у суспільно-політичному просторі хрещенням князя імператорської крові Всеволода Іоанновича – сина князя імператорської крові Іоанна Костянтиновича та Єлени Петрівни, доньки сербського короля.

На урочисті заходи приїхав рідний дядько новонародженого – сербський спадкоємець престолу Александр; його супроводжував прем'єр Н. Пашич, якого в Петербурзі добре знали і якому помітно симпатизували. Вже наступного дня після відкриття пам'ятника Ніколаю Ніколайовичу газети писали про приїзд Александра Карагеоргієвича та Н. Паши-

ча (Rech’ 1914). Того ж дня сербський спадкоємець престолу оглянув пам’ятник, а прем’єр відвідав С. Д. Сазонова і В. М. Коковцова (Rech’ 1914). 14 січня був день небесного покровителя Сербії св. Савви, й літургію в присутності сербських офіційних осіб служив ректор Санкт-Петербурзької духовної академії Анастасій; 15 січня відбулось освячення Федорівського собору, закладеного на честь 300-річчя Дому Романових. Звісно, на таку важливу подію покликали і сербського спадкоємця престолу. Про його візити, про візити до нього в Зимовий палац, де він, як монарша особа, був удостоєний честі розташуватися, про його сніданки з імператрицею-вдовою Марією Федорівною, тіткою Міліцею Ніколаївною та її чоловіком Петром Ніколайовичем, участь у різних урочистостях преса регулярно повідомляла (Sankt-Peterburgskije vedomosti 1914; Rech’ 1914). Звісно, всі спогади про урочисті події, в яких взяли участь болгари, у пам’яті сучасників були заміщені повідомленнями про представників Сербії. Ну, і, нарешті, болгарські нагороди явно недотягували до діамантів ордена св. Олександра Невського, яких був удостоєний Н. Пашич (Rech’ 1914). 20 січня Ніколай II надав аудієнцію сербському прем’єру, 21-го – грецькому голові уряду, котрий щойно прибув до Петербургу (Sankt-Peterburgskije vedomosti 1914).

Такий інформаційний потік та рівень прийому болгари організувати не могли. І справа не лише у відсутності приводу, аналогічного до того, яким скористалися серби. Прем’єр В. Радославов завжди в Росії сприймався негативно, і якщо М. Пашич мав славу русофіла, то В. Радославов – русофоба. Тому відправлення їх у Петербург могло принести в кращому випадку демонстрацію нейтрального ставлення. Цар Фердинанд же, що раніше неодноразово відвідував російську столицю, після літа 1913 р. сприймався зрадником усього слов’янства, і тому його візит не міг нічого принести. З іншого боку, залишався хрещеник Ніколая II, спадкоємець престолу Борис. Йому вже виповнилось 19 років, він брав участь в урочистих церемоніях, організованих монархами Англії, Португалії та Росії. Проте все ж таки потрібен був привід, який вигадати в тій ситуації виявилося складно. Правда, можливо, що й у Софії не вважали за необхідне вести боротьбу на полі російської громадської думки. Адже після ухвалення позики банку «Дисконто Гезельшафт» у 1913 р. питання зовнішньополітичної орієнтації фактично було вирішено (Birman 2002, 79–80). І недарма Р. Димитрієву доводилося повторювати свої прохання, пов’язані із проведенням проболгарскої агітації в Петербурзі. Він залишався самотнім у цій боротьбі, ведучи її з ідейних міркувань і не відчуваючи підтримки з боку своєї держави. Зрозуміло, що така боротьба в ситуації після Балканських війн була приречена на провал, і короткотермінові успіхи, подібні до урочистих подій у зв’язку із відкриттям пам’ятника, переломити ситуацію не могли.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Birman, M. A. 2002. Reaktsiia v Bolgarii [Reaction in Bulgaria]. *Za balkanskimi frontami Pervoi mirovoi voiny*. Moskva, Indrik, s. 78–83. (In Russian).

Бирман, М. А. 2002. Реакция в Болгарии. *За балканскими фронтами Первой мировой войны*. Москва, Индрик, с. 78–83.

Dzhunkovskii, V. F. 1997. Vospominaniia [Memories]. Moskva, Izdatel’stvo im. Sabashnikovykh, vol. 2, 688 s. (In Russian).

Джунковский, В. Ф. 1997. Воспоминания. Москва, Издательство им. Сабашниковых, т. 2, 688 с.

Gusev, N. S. 2020a. Bolgariia, Serbiia i russkoje obshchestvo vo vremia Balkanskikh voin 1912–1913 gg. [Bulgaria, Serbia and Russian Society during the Balkan Wars (1912–1913)]. Moskva, Indrik, 520 s. (In Russian).

Гусев, Н. С. 2020a. Болгария, Сербия и русское общество во время Балканских войн 1912–1913 гг. Москва, Индрик, 520 с.

Gusev, N. 2020b. Publichnaia deiatel’nost’ N. S. Derzhavina po makedonskomu voprosu v 1912–1915 gg. [Public Activities of N. S. Derzhavin in the Macedonian Question in 1912–1915]. *Drinovs’kii zbīrnik*, issue 12, s. 156–164. (In Russian).

Гусев, Н. 2020b. Публичная деятельность Н. С. Державина по македонскому вопросу в 1912–1915 гг. *Дриновський збірник*, вип. 12, с. 156–164.

Kostrikova, E. G. 2017. Geopoliticheskie interesy Rossii i slavianskii vopros: Ideinaia bor’ba v rossiiskom obshchestve v nachale XX veka [Geopolitical Interests of Russia and the Slavic Question: Ideological Struggle in Russian Society in the Early 20th century]. Moskva, Kuchkovo pole, 380 s. (In Russian).

Кострикова, Е. Г. 2017. Геополитические интересы России и славянский вопрос: Идейная борьба в российском обществе в начале XX века. Москва, Кучково поле, 380 с.

Kotov, B. S. 2015. Mezhsoiuznicheskaia voina leta 1913 goda v vospriiatii russkogo obshchestva (po materialam pressy) [Inter-Union War in the Summer of 1913 in the Perception of Russian Society (Based on the Press)]. *Novaia i noveishaia istoriia,* No. 3, s. 101–112. (In Russian).

Котов, Б. С. 2015. Межсоюзническая война лета 1913 года в восприятии русского общества (по материалам прессы). *Новая и новейшая история*, № 3, с. 101–112. (In Russian).

Novoje vremia. 1914, 11, 13 ianvaria. (In Russian).

Новое время. 1914, 11, 13 января.

Rech'. 1914, 1, 3, 7, 8, 10, 12, 13, 14, 16, 17, 19 ianvaria. (In Russian).

Речь. 1914, 1, 3, 7, 8, 10, 12, 13, 14, 16, 17, 19 января.

Russkii invalid. 1914, 12, 14 ianvaria. (In Russian).

Русский инвалид. 1914, 12, 14 января.

Sankt-Peterburgskije vedomosti. 1914, 4, 11, 12, 14, 15, 16, 21, 22 ianvaria. (In Russian).

Санкт-Петербургские ведомости. 1914, 4, 11, 12, 14, 15, 16, 21, 22 января.

Tolstoi, I. I. 1997. Dnevnik, 1906–1916 [Diary, 1906–1916]. Saint Petersburg, Saint Petersburg Regional Development Fund, 728 s. (In Russian).

Толстой, И. И. 1997. Дневник, 1906–1916. Санкт-Петербург, Фонд регионального развития Санкт-Петербурга, 728 с.

TsDAa. Tsentralen darzhaven arhiv na Republika Bulgaria, f. 176K, op. 2, a.e. 1445. (In Bulgarian).

ЦДАа. Централен държавен архив на Република България, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1445.

TsDAb. Tsentralen darzhaven arhiv na Republika Bulgaria, f. 176K, op. 2, a.e. 1491. (In Bulgarian).

ЦДАb. Централен държавен архив на Република България, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1491.

TsDAc. Tsentralen darzhaven arhiv na Republika Bulgaria, f. 176K, op. 3, a.e. 106. (In Bulgarian).

ЦДАс. Централен държавен архив на Република България, ф. 176, оп. 3, а.е. 106.

Дата надходження статті у редакцію – 05.07.2021 р.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ: МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ

DOI 10.7546/DS.2022.15.13
УДК 94(47+436)"1914/1918":327.2

THE WAR AIMS OF THE BELLIGERENT PARTIES OF THE FIRST WORLD WAR IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE FOR THE DISINTEGRATION OF RUSSIA AND AUSTRIA-HUNGARY

Dmytro Bondarenko

Doctoral Student, the Department of Contemporary History,
the University of Szeged, Egyetem u. 2, Szeged, H-6722, Hungary
dbond70@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1608-1282

At the beginning of the 20th century, the region of Central and Eastern Europe was the arena of the rivalry of the German and the Austro-Hungarian Empires, on the one hand, and the Russian Empire, on the other. Before the First World War, the balance of power in the region was shaky: Austria-Hungary was an important sui generis bulwark against Russian expansion into the Balkans, and on the contrary, Russia was such a kind of counter-balance to Germany and Austro-Hungary. During the war, both the Allies and the Central Powers assumed to redraw the map of Central and Eastern Europe by creating between Russia and Germany the so-called "Middle Tier" (Halford Mackinder's term) of newly independent states. For instance, Germany tried to push Russia back from Europe by the establishment of the buffer states such as Finland, Lithuania, Poland, Ukraine in order to minimize Russian influence in the Baltic and Black Seas regions and prevent its aspirations to the Balkans and Asia Minor, i.e., to return Russia to the pre-Petrine borders of the Grand Duchy of Moscow. This plan was practically implemented in 1918 as a result of the Brest-Litovsk peace treaty. Russia, guided by the idea of Pan-Slavism, aspired to disintegrate Austria-Hungary and create the Czechoslovak and Yugoslav states in order to ensure its dominance in Central and Eastern Europe. Austrian-Hungarian goals were revised throughout the war. For instance, if at the beginning of the war, Austria aimed to incorporate Serbia, Montenegro, and the Russian part of Poland, but at the end of the war, the Dual Monarchy practically agreed to make certain territorial concessions in favour of Serbia, Italy, and Romania, and recognize the independence of Poland. However, as history has shown, the satisfaction of all the territorial claims of the neighbouring states such as Serbia, Romania, Italy, and the self-determination of the Czechs and the Poles automatically led to the collapse of the Austro-Hungarian Empire. As a result of the First World War and the dissolution of the Russian and the Austro-Hungarian Empires, the vacuum of power in Central and Eastern Europe was filled by the newly independent states of Central and Eastern Europe, oriented to Great Britain and France. Thus, "Middle Tier" (Halford Mackinder's idea) was realized.

Keywords: Geopolitics, Central and Eastern Europe, the First World War, Pan-Slavism, Mitteleuropa, the dissolution of the Russian and the Austro-Hungarian Empires, Nikolai Danilevsky, Paul von Rohrbach, Sir Halford Mackinder

Who rules East Europe commands the Heartland;
who rules the Heartland commands the World-Island;
who rules the World-Island commands the World.

Sir Halford Mackinder, 1919.

Mitteleuropa ist Kriegsfrucht.

Friedrich Naumann, 1915.

According to Sir Halford Mackinder's theory of geopolitics, the global competition takes place between maritime and land superpowers in the "World Iceland" (Eurasia and Africa). At the end of the 19th century – beginning of the 20th century, Great Britain was the only sea power in the World, Russia was the land one, but Germany tried to combine the qualities of both powers. Central and Eastern Europe had become the main battlefield since the second half of the 19th century: the Polish Uprising of 1863, the Austro-Prussian War and the Third Italian War of Independence of 1866, the Russo-Turkish War of 1877–1878, the Berlin Congress of 1878, the independence of Bulgaria of 1908, the Bosnian Crisis of 1908–1909, the Balkan Wars of 1912–1913. Sir Halford Mackinder remarked at the beginning of the XX century: "Who rules East Europe commands the Heartland; Who rules the Heartland commands the World-Island; Who rules World-Island commands the World" (Mackinder 1919, 186).

The main geopolitical actors in Central Europe (Germany, Austria-Hungary, Russia) did not have a satisfactory outlet to the sea and their rivalry was concentrated in the Balkans. As for Russia, the defeat of Germany and the establishment of independent Poland, consisting of Russian, Austrian, and German parts of Polish lands would have ensured the Russian western borders (Sazonov 1990, 371–376, 382, 385), and the dissolution of Austria-Hungary would have created the new allies for Russia, such as Czechoslovakia and Serbia-Croatia (Sazonov 1990, 338–339). At the same time, Germany and Austria-Hungary intended to eliminate Russian influence in the Balkans and in Central Europe as a whole (Sazonov 1990, 273).

Both Alliances (the Triple Entente and the Triple Alliance of Central Powers) before the First World War were artificial. For instance, there was a vital discord inside the Triple Alliance of the Central Powers between Italy and Austria-Hungary, and there were also such irreconcilable contradictions within the Entente between Russia and Great Britain not only the geopolitical but also the ideological character that even after the war began. Alexei Vandam wrote: "The principal opponent of Anglo-Saxons on the road to the World domination is the Russian people" (Vandam 2002, 88).

In Russian foreign policy two mainstreams had always fought: the *Germanophile* and the *Slavophile*. According to Eugene Tarle, "the first based on a self-preservation instinct, the second not following the dictates of that instinct, and therefore much more active. For brevity, we agree to call the first movement Conservative, the second one Nationalist or Imperialist" (Tarle 1961, 503).

The Conservatives sought to preserve the monarchy, but it would be only possible if the war against Germany and Austria-Hungary had been avoided. Nationalists were eager to complete the gathering of "all Russians land" which meant that a fight with Austria-Hungary for Galicia was inevitable. And the Imperialists as the Slavophiles believed that Austria-Hungary might be disintegrated in order to establish the newly Slav states on its territory.

The combination of Russian Imperialism and Pan-Slavism as the main conception of Russian foreign policy towards Central Europe was formulated by Nikolai Danilevsky in his book "Russia and Europe" first published in 1871. Danilevsky's thought appeared amid the international background of the Russo-Prussian Alvensleben Convention of 1863, the defeats of the Austrian Empire in the wars against Italy and Prussia in 1866, and the famous historic phrase of the Russian Chancellor Prince Alexander Gorchakov: "La Russie ne boude pas; elle se recueille ("Russia is not sulking, she is composing herself")". These events allowed him came to the conclusion that Austria-Hungary was a "fail" and "accidental" multinational state that should be disintegrated and portioned among Russia, Germany, Italy, Romania, and Serbia (Danilevsky 2008, 424, 433–434).

Otherwise, it could survive only by means of the annexation of Bosnia and Hercegovina and Romania (Danilevsky 2008, 437). It was a foreseeing observation and conclusion, as subsequent events demonstrated the correctness of this approach: Austria-Hungary incorporated Bosnia and Hercegovina in 1908; then during the First World War, Austria-Hungary projected the integration of Romania too (Czernin 1919, 50, 80).

According to Nikolai Danilevsky, the dissolution of Austria-Hungary was supposed to be in two phases. The first phase aimed to satisfy the irredentism of neighbours in order to accomplish their national unification. Those lands where some national group prevailed should be incorporated in the existing nation-states, for instance, Germans to Germany, Italians to Italy, Russians to Russia, Serbs to Serbia, Romanians to Romania (Danilevsky 2008, 433–434). Hun-

gary, in his view, was also an accidental state and might be dismembered by the separation of Slavs and Romanians (Danilevsky 2008, 427, 431). In the second phase, after the dissolution of Austria-Hungary, the newly nation-states that emerged in its territory should establish the pro-Russian alliance including the following:

- the Kingdom of Poland, including Russia, Austrian, and German parts of Polish land;
- the Kingdom of Czechs, Moravians, and Slovakians, including Northern-Western part of Hungary mostly with Slav population;
- the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovens, including Serbia, Montenegro, Bosnia and Hercegovina, North Albania, Banat, Croatia, Slavonia, Dalmatia, Istria, Trieste, Krajina, parts of Carinthia and Styria, but excluding Macedonia in favour of the Kingdom of Bulgaria;
- the Kingdom of Romania, including parts of Transylvania, Bukovina, and Bessarabia, excluding South Bessarabia and Dobruja in favour of Russia;
- the Magyar Kingdom or the Kingdom of Hungary and Transylvania (Danilevsky 2008, 474–476).

As history has shown, such an alliance was created as the Warsaw Pact by the USSR in the middle of the 20th century. The Achilles heel of this conception – and Nikolai Danilevsky admitted it – was that Poland and Hungary would oppose Russian influence (Danilevsky 2008, 392, 483–484, 496) that produced instability within the alliance. Besides that, the Russian Empire also had some Achilles heels inside its European part: Finland, Lithuania, Baltic provinces where the non-Russian population dominated (Danilevsky 2008, 497–498). So, if the alliance broke down due to Polish-Hungarian opposition, the Russian Empire would also lose Finland, Lithuania, and the Baltic region as a next step. History proved the correctness of this assertion.

Dominic Lieven has pointed out that the Russian foreign policy during this period was influenced by Slavophile sentiment (Lieven 2015, 263) because the Russian press "put the government under great pressure to adopt dangerous policies" (Lieven 2015, 215). So, Russia's leaders "could not and did not ignore public opinion" (Lieven 2015, 178). For instance, Sergei Sazonov, the Russian Foreign Minister, believed that the foreign policy should be "reflecting national sentiment", i.e., under the pressure of the Slavophiles (Lieven 2015, 127, 179–180, 233–234, 270).

In 1916, the Russian Ministry of Foreign Affairs created a map of the future newly independent states that had to emerge in the territory of Austria-Hungary which largely mirrors the concept of Nikolai Danilevsky, except for Transylvania, where the certain territorial compensations were supposed in favour of Romania by the Sazonov-Diamandy Agreement, i.e., the secret Russo-Romanian convention of 1914. Sergei Sazonov, the Russian Minister of Foreign Affairs, planned to create the independent Czechoslovakian, Hungarian, and Serbo-Croatian kingdoms as new allies of Russia after the dissolution of Austria-Hungary (Sazonov 1990, 338–339). Although, Sergei Sazonov did not take into account that it would be hardly possible to have the Kingdom of Hungary as an ally, especially after the Sazonov-Diamandy Agreement of 1 October 1914, according to which Transylvania, Banat, and Bukovina had to be transferred to Romania and the proposed new western border of Romania would have to run along the Tisza River and according to the map of the Russian Ministry of Foreign Affairs, Transcarpatia including Košice (Kassa) should be incorporated into the Russian Empire, and Czechoslovakia would be to border Serbia-Croatia by establishing the so-called Slavic corridor between Hungary and Austria (AVPRI, f. OPO, op. 474, d. 439 (map)).

Russia entered the war without the real national foreign policy programme because, firstly, the Pan-Slav idea did not correspond to the Russian national interests; secondly, there was no real contradiction and confrontation between Russia and Germany. So, according to the real Russian national and dynastic interests, Russia should either remain neutral or enter the war on the other side (Pavlov 2017, 223–225).

During the war, the Russian Empire suffered some territorial losses, for instance, Poland, Lithuania, Courland. After the abdication of Nicholas II, the Empire began to lose its territories in Europe gradually. The first Minister of Foreign Affairs of the Provisional Government Pavel Milyukov was forced to admit that Russia lost Finland and Ukraine (Milyukov 1990, 336).

Furthermore, the so-called Milyukov note to the Allies affirming to them that the Provisional Government would continue the war with the same war aims that the former Russian Imperial one provoked an unprecedented manifestation and impatience of Russian public opinion and the first ministerial crisis of the Provisional Government leading to Milyukov's resignation (Warth 2006, 57–75; Airapetov 2016, 202–203). It happened because the Petrograd Soviet (Council) insisted on peace without "annexations or indemnities." On 7(20) April 1917, "Izvestia" published the Manifesto of the Bern International Socialist Commission stated that the war provoked the Russian Revolution which became the "European Revolution", but the "Revolution threatened by fratricidal war without the end". Furthermore, the Russian Revolution might be suppressed by the reaction forces of the old regime. Consequently, in order to prevent such possibility for reaction, the Russian Revolution must be supported by the International Socialist Revolution, primarily in Germany and Austria-Hungary (Avdeev 1923, 19).

Indeed, Milyukov note of 18 April (1 May) 1917 did not contain any imperialistic clam, on the contrary, it was declared "the aspiration of the entire nation to carry the world war to a decisive victory", emphasized "the liberating character of the war, the establishment of the amicable existence of nations, of self-determination for oppressed peoples" in accordance with "14 points" of US President Woodrow Wilson, and to establish "basis for lasting peace, and that the leading democracies, inspired by identical desires, will find the means to obtain guarantees and sanctions to prevent sanguinary conflicts in the future" (Klyuchnikov, Sabanin 1926, 74–75).

After the revolution had started, Russia gradually lost its territories in Europe and, as a result, the war aims were also changed. For example, in March-April 1917 the Minister of Foreign Affairs Pavel Milyukov formulated the Russian aims in Central Europe as the liberation of the Slavic peoples of Austria-Hungary, the restoration of the rights of Serbia, and the incorporation of Eastern Galicia into Russia (Vasyukov 1966, 87–88; Chertishchev 2006, 22, 74, 262). Then, the next Minister of Foreign Affairs of the Provisional Government Mikhail Tereshchenko stated in his report to the Provisional Council of the Russian Republic (the so-called Pre-Parliament) that the main task of the state policy was not to acquire new territories after the victory in the war but to retain the remaining limits: to maintain at least Estonia (Ignatiev 2000, 202).

Thus, the Russian Empire which planned new territorial acquisitions and dismemberment of Austria-Hungary was forced to withdraw from Eastern Europe to the borders of the period of Peter the Great.

The German geopolitical concept 'Mitteleuropa' was invented by Joseph Partsch in 1904 and then developed by Friedrich Naumann in 1915. The Mitteleuropa plan was to integrate Central and Eastern Europe under Germany's hegemony by means of making puppet states for a buffer between Germany and Russia (Bideleux, Jeffries 1998, 12). On 9 September 1914, the German Chancellor Theobald von Bethmann-Hollweg signed the so-called "Provisional Notes on the Direction of Our Policy on the Conclusion of Peace", in which he remarked that "Russia must be thrust as far as possible from Germany's eastern frontier and her domination over the non-Russian vassal peoples broken*"* (Feldman 1972, 125–126; Watson 2014, 258). Friedrich Naumann believed that it would stabilize the whole Central-European region (Tupolev 1998b, 116). The ruling political elites of Germany accepted the Mitteleuropa plan during World War I. Central and Eastern Europe would be the only German sphere of influence against strategic rivals like Great Britain, France, etc. (Watson 2014, 259; Atkinson, Dodds 2000, 43–44; Goemans 2000, 116).

Before the outbreak of the war and even during the war, two points of view regarding Russia competed in German political circles. The first, represented by the so-called Pan-German League and Paul von Rohrbach, defended the idea of the dismemberment of Russia as a way of Germany's domination in Central and Eastern Europe. The second, headed by professor Otto Gersch, developed Bismarck's political course to support good-neighbourly relations with Russia and proceeded from the premise that Russia should remain an indivisible state in close alliance with Germany. Such an alliance was supposed to provide Germany with the necessary resources for her confrontation with the Anglo-Saxon world.

The German military command was inclined to follow Otto Gersch's views but the Ministry of Foreign Affairs was mainly guided by Paul von Rohrbach's recommendations to create buffer states: Poland, Ukraine, Lithuania, Courland, and Transcaucasia. In this case, a special

role was assigned to the creation of the "Kingdom of Kiev" or Ukraine, separating Central Europe from Russia, the border of which was supposed to run along the line: Vitebsk – Kursk – Saratov – Astrakhan. Thus, Russia was deprived of access to the Black Sea and the Caucasus. As Paul von Rohrbach wrote: "Whoever owns Kiev can subjugate Russia" and "The Russian Menace of 170 million people should, in any case, be reduced and its ability to attack Central Europe be limited. Living in the West and South of modern Russia Non-Russian peoples will only be content with secession from the Empire" (Zastavenko 1959, 5).

In September 1914, Heinrich Class, the president of the Pan-German League, also proposed to establish the newly independent states of East Europe: Ukraine, Poland, including Galicia, and several Baltic states (Meyer 1955, 132).

Besides that before the war, the project for the restoration of the Polish State in its borders of 1772. For example, at a meeting of the German Kaiser Wilhelm II and the heir to the Austro-Hungarian throne Archduke Franz Ferdinand in Schloss Konopischt (Konopiště Castle) on 17 June 1914, Wilhelm proposed to restore Poland, which includes Lithuania and Ukraine, i.e., in its 1772 borders under the rule of Franz Ferdinand (Milyukov 1917, 371).

Regardless of the main vectors of geopolitics, control over the Black Sea region was a prerequisite for dominance in the region of Central and Eastern Europe as a whole. Germany and Austria-Hungary, in their strategic plans, intended to oust Russia from Eastern Europe, eliminate its influence in the Balkans and the Caucasus and return it to the borders of the Moscow principality. In January 1917, Paul von Rohrbach wrote that after the war, Russia should be divided into three parts: the Western Region: the newly independent states such as Finland, Lithuania, Poland; Muscovy; Ukraine.

According to Paul von Rohrbach, with the separation of the Western region "the Russian Menace will be reduced, but not eliminated," but the separation of Ukraine "will ensure a stable state and balance in Eastern Europe" (AVPRI, f. OPO, op. 474, d. 36, l. 40).

Johannes Haller also believed that the secession of "Finland, Lithuania, Poland, Russia Minor, Bessarabia… it (Russia – D. B.) would cease to be a great European power, it would again become as it was before Peter the Great when Leibniz could equate it with Persia and Abyssinia" (Tupolev 1998a, 53).

The German Secretary of State Gottlieb von Jagow wrote to the German ambassador in Vienna on 11 August 1914: "Revolutionising not only Poland but also Ukraine seems to us very important, because: firstly, it is a means of struggle against Russia; secondly, it is a way to ease the pressure of the Russian colossus on Europe and remove Russia as far as possible to the East; thirdly, it is an opportunity for Romania to receive Bessarabia later, which is feasible only if an intermediate state emerges between Romania and Russia" (Grekov 1998, 423).

The German official propositions for peace of 19 August 1917 included the recognition of not only the newly independent Poland but also the sovereignty of Ukraine, Finland, Lithuania, and the Baltic provinces.

In Germany, as mentioned above, the struggle between two geopolitical tendencies continued: for the first, independent Ukraine was a matter of paramount importance, for the second, on the contrary, the preservation of an indivisible Russia (perhaps except for Finland, Poland, Lithuania, and the Baltic provinces), as a powerful ally in the confrontation with the Anglo-Saxon world. Under the circumstances of the Bolsheviks coming to power and the disintegration of the Russian Empire, Paul von Rohrbach's concept began to gain the upper hand in German foreign policy. He noted with satisfaction that his plans for the partition of Russia had begun to come true. For example, in his article "Peace with Ukraine and the disintegration of Russia," published in "Deutsche Politik" in February 1918, Paul von Rohrbach stated the following:

"What is currently happening in Russia is nothing more than the disintegration of the Russian state along the same lines and directions along which it was created in the period from the 17th to the 19th centuries... Russia is not a single state; there are three different, completely opposite to each other Russia's:

- Muscovy or Great Russia;
- Old Russia (Russia Minor) or Ukraine;
- Non-Russian Western Region, stretching from the Vistula to the Finnish coast of the Arctic Ocean" (RGASPI, f. 71, op. 35, d. 473, l. 17–18).

The course on the disintegration of Russia in German politics prevailed during the Brest-Litovsk negotiations. Count Georg von Wedel reported from Vienna to Berlin on 10 February 1918:

> "With regard to Russia, there are two possibilities. Either Imperial Russia will roll back or disintegrate. In the first case, it will be our enemy... Imperialist Russia can become a friend of Germany if we do not reave the sea coast from it but it will never become a friend of 'Mitteleuropa'. Therefore, we must put everything on the second card, on the disintegration of Russia, which would help us to throw it off the shores of the Baltic. As if Ukraine, the Baltic provinces, Finland and others really fall away from Russia forever (which does not seem very real to me, especially with regard to Ukraine)" (Utkin 2001, 462; Fischer 1961, 496).

However, after the signing of the Brest-Litovsk Peace Treaty, the competition between two tendencies in German foreign policy towards Russia suddenly intensified. On the one hand, the German leadership, including the Kaiser, was inclined to preserve the status quo of the dismemberment of Russia into independent regions (under the condition of the irrevocability of Russian territorial losses such as Finland, Poland, Lithuania, the Baltic provinces and the Caucasus): Muscovy; Ukraine; The South-Eastern Union of the Cossack Hosts, Mountaineers of the Caucasus, and Free Peoples of the Steppes; Siberia (Utkin 2001, 468).

On the other hand, Russia restored in its unity, allied with Germany, would be the most important factor in victory on the Western Front and in the creation after the war of the Transcontinental alliance Germany–Russia–Japan, directed against England, France and the USA (RGASPI, f. 71, op. 35, d. 431, l. 468–469; Hoffmann 1925, 198, 202–203). In this sense, the German political circles found the possibility of revising the Brest-Litovsk Peace and territorial compensation of Russia (with the exception of Poland, Finland, Lithuania, and the Baltic provinces) in the case of the restoration of the monarchy in Russia (RGASPI, f. 71, op. 35, d. 431, l. 468–469; d. 476. l. 145, 149–150, 155, 195). Such a plan for the revision of the Brest-Litovsk Treaty and the restoration of Russia was discussed in the highest military and political circles in Berlin in August 1918 (Utkin 2001, 505, 520). Major General Max von Hoffmann remarked in his memoirs that even the plan of a military operation with the aim of occupying Moscow and establishing the regency of Grand Duke Pavel was created (Hoffmann 1925, VIII, 195–196).

Thus, the German geopolitical plans for the reconstruction of Central and Eastern Europe changed during the war. If in the beginning, it was envisaged to restore Poland in its borders of 1772, then in the process of war, it was reconsidered in order to create the counterbalance to Poland by establishing the newly independent states such as Lithuania, and Ukraine that should limit the Polish expansion to the East. In any case, Germany aimed to separate Russia from Europe through the so-called chain of buffer states such as Finland, Lithuania, Poland, Ukraine, and to return Russia to the pre-Petrine borders of the Grand Duchy of Moscow. In 1915, Paul von Rohrbach wrote that according to the interests of European security, the Russian Empire must be broken up into several territories to reduce the "Russian Menace" to attack Central Europe. In this case, Germany should sponsor the independence of Finland, Poland, and Ukraine in order to minimize Russian influence in the Baltic and the Black Sea regions and prevent its aspirations in the Balkans and Asia Minor.

This plan was realized in 1918, during the Brest-Litovsk system of international relations when the former Russian Empire was completely disintegrated. Firstly, Russia was detached from Central Europe by a chain of buffer states: the Kingdom of Finland, the Baltic Grand Duchy, the Kingdom of Lithuania, the Kingdom of Poland, and the Ukrainian State. Secondly, Transcaucasian nations, Siberia, Ural, the Cossacks Hosts, and the Caucasian nations declared independence. The Almighty Don Host, the Kuban People's Republic, the Terek Cossack Host, and the Astrakhan Cossack Host established the South-Eastern Union of Cossack Hosts, Caucasian Highlanders, and Free Peoples of the Steppe, that separated Soviet Russia from the Black Sea and the Caspian Sea.

Before the First World War, the foreign policy of Austria-Hungary was aimed at the rapprochement with Russia and the revival of the League of the Three Emperors. Such a foreign policy course was conducted by Baron Alois Lexa von Aehrenthal and Count Leopold Berchtold,

the foreign ministers of the Dual Monarchy (Galántai 1980, 9–11; Czernin 1919, 51). The main challenge for the Austro-Hungarian security and integrity was the Balkan problem created by Serbia (Galántai 1980, 6–7). As the first step to resolve this issue Baron Alois Aehrenthal made the decision to annex Bosnia and Herzegovina (Galántai 1980, 6–8) then the next step should be to divide Serbia between Austria-Hungary and Bulgaria. If the Russian foreign policy had not been guided by Pan-Slavism the compromise would have been reached, the League of the Three Emperors would have been restored and the First World War could have been avoided. According to Archduke Franz Ferdinand's project, Austria-Hungary had a chance to be transformed to the federation of the kingdoms (including Serbia and Romania) as like the German Empire (Czernin 1919, 48–50).

As for Austria-Hungary, the First World War was a struggle for survival against the irredentism of neighboring countries such as Serbia, Russia, Italy, and Romania. In order to remove the threat of irredentism, at the beginning of the war, Austria aimed to divide Serbia with Bulgaria (North Serbia should be transferred to Austria and Macedonia to Bulgaria) and incorporate the Russian part of Poland (Watson 2014, 263; Meyer 1955, 135; Romsics 2002, 23–25). Nevertheless, at the end of the war, the Dual Monarchy practically agreed to make certain territorial concessions in favor of Serbia, Italy, and Romania, and recognize the independence of Poland (Romsics 2002, 23–25). However, the satisfaction of all the territorial claims of the neighbouring states such as Serbia, Romania, Italy, and the self-determination of the Czechs and the Poles automatically led the Empire to collapse.

Austrian-Hungarian goals were revised throughout the war. For instance, on 20 November 1914, the Austrian government, in a note addressed to the allies, announced that the aim of Austria-Hungary in the war was to separate the Ukrainian people from Russia and establish an independent the Kingdom of Ukraine. Austria-Hungary pursued an aim to reduce Russian capability to influence in the Balkan and the Black Sea (Lozinsky 2016, 158; Chornovol 1997, 65; AVPRI, f. OPO, op. 474, d. 36, l. 42–43). Nevertheless, the Minister of Foreign Affairs Ottokar Czernin in his memoirs demonstrated the disinterest of the Empire in the creation of an independent Ukraine and the separation of any territory from Russia, emphasizing that the main interest of Austria-Hungary was in the Balkans (the incorporation of part of Serbia and possibly Romania) (Czernin 1919, 50; AVPRI, f. OPO, op. 474, d. 439, l. 15). Moreover, exhausted by the war Austria-Hungary had been agreed to abandon its expansionist plans and even make some concessions to Russia in Galicia (AVPRI, f. Vojna, op. 473, d. 193, l. 13, 21, 36–37; f. OPO, op. 474, d. 21, l. 34). According to Count Ottokar Czernin, in February 1917, the conclusion of peace became possible because Russia had already lost interest in the Slav issue (AVPRI, f. Vojna, op. 473, d. 193, l. 21; f. OPO, op. 474, d. 26, l. 8).

If before the war France and Great Britain considered Austro-Hungary as an important sui generis bulwark against Russian expansion towards the Balkans, but during the war, the Allies changed their minds in favour of the independence of Poland, Czechoslovakia, and the State of Slovenes, Croats and Serbs oriented to France and Great Britain to prevent both German and Russian dominance in Central Europe (Romsics 2002, 30–31; Stadler 1968, 178; Bideleux, Jeffries 2007, 322–323). Besides that Sir Halford Mackinder insisted to create between Russia and Germany the so-called "Middle Tier" of the newly independent states, such as Poland, the Baltic States, and Finland in order to prevent the new war between Russia and Germany and reduce simultaneously the Russian and German dominance in Central and Eastern Europe (Mackinder 1919, 196–198). It should be noted that Mackinder's plan did not include the establishment of Ukraine, that was the main difference from Rohrbach's one and the German Mitteleuropa. However, Great Britain pursued to disintegrate not only Austria-Hungary but also Germany, i.e., to return Germany to the state before the unification of 1871 (AVPRI, f. OPO, op. 474, d. 439, l. 2 ob., 8–11).

As shown above, there was a certain convergence of the geopolitics tasks both opponents and allies of Russia, i.e., to create the buffer states between Germany and Russia at the expense of Russia and Austria-Hungary. France, for example, did not want Russia to strengthen its position in Central Europe and aimed to create Poland and Czechoslovakia oriented to France. Clemenceau remarked that the Brest-Litovsk Peace Treaty, despite its shame, let France untie hands in the war for the liberation of the enslaved nations "from Prague to Bucharest, from Warsaw to the Nordic countries" (Milyukov 1990, 161).

Thus, if Germany and Austria-Hungary did not aim to disintegrate Russia but only separate some of its territories in order to reduce the Russian influence in Central and Eastern Europe, the Entente powers (Russia, Great Britain, France), on the contrary, pursued such a goal towards Austria-Hungary. However, as a result of World War I and the revolution, both Empires (Russia and Austria-Hungary) collapsed.

During the First World War, Germany and Austria-Hungary were in a worse geopolitical position than the Entente Powers. As Alexander Watson pointed out, the Central Powers (Germany and Austria-Hungary) were surrounded by the so-called Ring of Steel*,* which consisted of Great Britain, France, Italy, Serbia, Romania, Russia. So, in order to prevent such a state Russia should be either neutral or an ally of Germany. Even the Brest-Litovsk treaty did not break up the Ring of Steel because Germany and Austria-Hungary were forced to deploy a huge contingent of troops against Soviet Russia.

The war against Russia and since 1916 against Romania made some troubles for the Central Powers and in fact, led Austria-Hungary to the dissolution (Torrey 1985, 530–531). The collapse of the Russian Empire was also accelerated by war with Germany and Austria-Hungary because the Russian foreign policy guided by Pan-Slavism did not correspond to and even contradicted with both Russian national and dynastic interests. As for Austria-Hungary, Serbia since 1903 and especially after the Bosnian Crisis of 1908–1909 and the Balkan Wars of 1912–1913 had become the national and dynastic security challenge that could have been resolved only by force. In this case, the real Russian interests and also the interests of European security were to support Austro-Hungary but not Serbia in order to prevent the European War and the future revolution and collapse of the three Empires in Central Europe.

REFERENCES

Ajrapetov, O. 2016. Uchastie Rossijskoj Imperii v Pervoj Mirovoj vojne (1914–1917), T. IV: 1917 god. Raspad [The Participation of the Russian Empire in the First World War (1914–1917), Vol. IV: 1917. The Dissolution]. Moskva, Kuchkovo Pole, 416 s. (In Russian).

Айрапетов, О. 2016. Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914–1917), Т. IV: 1917 год. Распад. Москва, Кучково поле, 416 с.

AVPRI. Arhiv Vneshnej Politiki Rossijskoj Imperii [The Archive of the Foreign Policy of the Russian Empire], f. OPO (Osobyi Politichiskyi Otdel [the Special Political Department]), op. 474, d. 21. (In Russian).

АВПРИ. Архив внешней политики Российской Империи, ф. ОПО (“Особый Политический Отдел”), оп. 474, д. 21.

AVPRI. Arhiv Vneshnej Politiki Rossijskoj Imperii [The Archive of the Foreign Policy of the Russian Empire], f. OPO (Osobyi Politichiskyi Otdel [the Special Political Department]), op. 474, d. 26. (In Russian).

АВПРИ. Архив внешней политики Российской Империи, ф. ОПО (“Особый Политический Отдел”), оп. 474, д. 26.

AVPRI. Arhiv Vneshnej Politiki Rossijskoj Imperii [The Archive of the Foreign Policy of the Russian Empire], f. OPO (Osobyi Politichiskyi Otdel [the Special Political Department]), op. 474, d. 36. (In Russian).

АВПРИ. Архив внешней политики Российской Империи, ф. ОПО (“Особый Политический Отдел”), оп. 474, д. 36.

AVPRI. Arhiv Vneshnej Politiki Rossijskoj Imperii [The Archive of the Foreign Policy of the Russian Empire], f. OPO (Osobyi Politichiskyi Otdel [the Special Political Department]), op. 474, d. 439. (In Russian).

АВПРИ. Архив внешней политики Российской Империи, ф. ОПО (“Особый Политический Отдел”), оп. 474, д. 439.

AVPRI. Arhiv Vneshnej Politiki Rossijskoj Imperii [The Archive of the Foreign Policy of the Russian Empire], f. Vojna [the War], op. 473, d. 193. (In Russian).

АВПРИ. Архив внешней политики Российской Империи, ф. “Война”, оп. 473, д. 193.

Atkinson, D., Dodds, K. (eds.) 2000. Geopolitical Traditions: Critical Histories of a Century of Geopolitical Thought. London & New York, Routledge, 416 p.

Avdeev, N. 1923. Revolutsya 1917 goda. Hronika Sobytyi. T. II: Aprel–Maj [The Revolution of 1917. The Chronicle. Vol. II: April–May]. Moskva & Petrograd, Gosizdat, 307 c. (In Russian).

Авдеев, Н. 1923. Революция 1917 года. Хроника Событий. Т. II: Апрель–Май. Москва & Петроград, Госиздат, 307 с.

Bideleux, R., Jeffries, I. 2006. A History of Eastern Europe. Crisis and Change. New York, Routledge, 710 p.

Chertishchev, A. 2006. Politicheskie partii i massovoe politicheskoe soznanie dejstvujuschchej Russoj Armii v gody Pervoj Mirovoj vojny (Ijul 1914 – Mart 1918 gg.) [The Political Parties and Mass Political Consciousness of the Active Russian Army in the First World War (July 1914 – March 1918)]. Moskva, Zhukovsky Air Force Engineering Academy, 848 c. (In Russian).

Чертищев, А. 2006. Политические партии России и массовое политическое сознание действующей Русской Армии в годы Первой мировой войны (июль 1914 – март 1918 гг.). Москва, Военно-Воздушная Инженерная Академия им. проф. Н. Е. Жуковского, 848 с.

Chornovol, I. 1997. Galitska shlyahta i proekt "Kyivskogo Korolivstva" Otto Bismarka [The Nobility of Galicia and the Project of "the Kingdom of Kiev" of Otto von Bismarck]. *Suchasnist'*, issue 3, s. 65–71. (In Ukrainian).

Чорновол, І. 1997. Галицька шляхта і проект "Київського королівства" Отто Бісмарка. *Сучасність*, № 3, с. 65–71.

Czernin, O. 1919. In the World War. London, New York, Toronto, Melbourne, Cassell & Co, Ltd., 352 p.

Danilevsky, N. 2008. Rossija i Evropa. Vzgljad na kulturnye i politicheskie otnoshenia slavjanskogo mira k germano-romanskomu [Russia and Europę. View of the Cultural and Political Relations between the Slavic and the German-Roman Worlds]. Moskva, Terra – Knizhnyi klub, 816 c. (In Russian).

Данилевский, Н. 2008. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому. Москва: Терра – Книжный клуб, 816 с.

Feldman, G. (ed.) 1972. German Imperialism, 1914–1918: the Development of a Historical Debate. London, Sydney, and Toronto, ix, 221 p.

Fischer, F. 1961. Germany's Aims in the First Wold War. New York, W. Norton, xxviii, 652 p.

Galántai, J. 1980. Austria-Hungary and the War: the October 1913 Crisis – Prelude to July 1914. Budapest, Akadémiai Kiadó, 28 p.

Goemans, H. 2000. War and Punishment: The Causes of War Termination and the First World War. Princeton & Oxford, Princeton University Press, 368 p.

Grekov, B. 1998. Natsyonalnyi aspekt politiki Germanii v gody Pervoj Mirovoj vojny (Liga nerusskih narodov Rossii) [The National Aspect of the Politics of Germany in the First World War (The League of Non-Russian Nations of Russia)]. – In: Malkov, V. (ed.). *Pervaja Mirovaja Vojna. Prolog XX stoletija* [The First World War. The Prologue of the XX Century]. Moskva, Nauka, c. 419–431. (In Russian).

Греков, Б. 1998. Национальный аспект внешней политики Германии в годы Первой Мировой войны (Лига нерусских народов России). – В: Мальков, В. (ред.). *Первая Мировая война. Пролог XX столетия*. Москва, Наука, с. 419–431.

Hoffmann, M., von 1925. Vojna unushchennyh vozmozhnostej [The War of Lost Opportunities]. Moskva, Leningrad, xi, 203 s. (In Russian).

Гофман, М. фон, 1925. Война упущенных возможностей. Москва, Ленинград, XI, 203 с.

Ignatiev, A. 2000. Ot "lichnoj diplomatii" k "politike interesov" [From "Personal Diplomacy" to "Politics of Interests"]. – In: T. Filippova, et. al. *Rossija: gosudarstvennye prioritety i natsionalnye interesy* [Russia: the State Priorities and National Interests]. Moskva, ROSSPEN, s. 159–208. (In Russian).

Игнатьев, А. 2000. От «личной дипломатии» к «политике интересов». – В: Т. Филиппова, С. Секиринский, Л. Нежинский, А. Игнатьев, О. Волобуев. *Россия: государственные приоритеты и национальные интересы*. Москва, РОССПЭН, с. 159–208.

Klyuchnikov, Yu., Sabanin, A. (eds.) 1926. Mezhdunarodnaja politika Novejshego vremeni v dogovorah, notah, i deklaratsyah [The International Politics of Contemporary History in Treaties, Notes, and Declarations]. Vol. II: Ot imperialisticheskoj vojny do snjatija blokady s Sovetskoj Rossii [From the Imperialist War to the Lifting of the Blockade Against Soviet Russia]. Moskva, Litizdat NKID, v, 463 s.(In Russian).

Ключников, Ю., Сабанин, А. (ред.) 1926. Международная политика Новейшего времени в договорах, нотах, и декларациях. Ч. II: От империалистической войны до снятия блокады с Советской России. Москва, Литиздат НКИД, V, 463 с.

Lieven, D. 2015. Towards the Flame: Empire, War and the End of Tsarist Russia. London, Allen Lane, 361 p.

Lozinsky, A. 2016. Ukrajna v geopolitychnyh planah Nimetchyny ta Avstro-Ugorshchyny naperedodni Pershoi Svitovoi vijny [Ukraine in the Geopolitical Plans of Germany and Austria-Hungary on the Eve of the First World War]. *Ukrajna–Evropa–Svit* [Ukraine–Europa–World]. Seria: Istoria, Mizhnarodni vidnosyny [History, International Relations], Issue 18, s. 155–163. (In Ukrainian).

Лозинський, А. 2016. Україна в геополітичних планах Німеччини та Австро-Угорщини анапередодні Першої світової війни. *Україна–Європа–Світ*. Серія: Історія, міжнародні відносини. Вип. 18, с. 155–163.

Mackinder, H. 1919. Democratic Ideals and Reality. A Study in the Politics of Reconstruction. New York, Henry Holt & Co., 227 p.

Meyer, H. 1955. Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815–1945. The Hague, Martinus Nijhoff, xv, 378 p.

Milyukov, P. 1917. Konstantinopol i prolivy [Constantinople and the Straits]. *Vestnik Evropy*, issue 1, s. 354–381. (In Russian).

Милюков, П. 1917. Константинополь и проливы. Вестник Европы, № 1, с. 354–381.

Milyukov, P. 1990. Vospominanija [Memoirs]. Vol. 2. Moskva, Sovremennik, 445 s. (In Russian).

Милюков, П. 1990. Воспоминания, Т. 2. Москва, Современник, 445 с.

Pavlov, N. 2017. Rossija i Germania: nesostojavshijsya alians (istorija s prodolzheniem) [Russia and Germany: Failed Alliance (A History with Continuation)]. Moskva, Aspekt Press, 560 s. (In Russian).

Павлов, Н. 2017. Россия и Германия: несостоявшийся альянс (история с продолжением). Москва, Аспект Пресс, 560 с.

RGASPI. Rossijskyi Gosudarstvennyi Arhiv Socialno-Politicheskoi Istorii [The Russian State Archive of Social-Political History], f. 71: Institut Marxizma-Leninizma pri CK KPSS [The Institute of Marxism-Leninism of CC of CPSU], op. 35: Sektor istorii Grazhdanskoi vojny v SSSR. Podgotovitelnye materialy [the Department of the History of the Civil War in the USSR. The Primary Sources], d. 431. (In Russian).

РГАСПИ. Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 71: Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, оп. 35: Сектор истории Гражданской войны в СССР. Подготовительные материалы по изданию истории гражданской войны в СССР, д. 431.

RGASPI. Rossijskyi Gosudarstvennyi Arhiv Socialno-Politicheskoi Istorii [The Russian State Archive of Social-Political History], f. 71: Institut Marxizma-Leninizma pri CK KPSS [The Institute of Marxism-Leninism of CC of CPSU], op. 35: Sektor istorii Grazhdanskoi vojny v SSSR. Podgotovitelnye materialy [the Department of the History of the Civil War in the USSR. The Primary Sources], d. 473. (In Russian).

РГАСПИ. Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 71: Институт марксизма–ленинизма при ЦК КПСС, оп. 35: Сектор истории Гражданской войны в СССР. Подготовительные материалы по изданию истории гражданской войны в СССР, д. 473.

Romsics, I. 2002. The Dismantling of Historic Hungary: The Peace Treaty of Trianon, 1920. Boulder, Social Science Monographs. New York, Columbia University Press, 201 p.

Sazonov, S. 1990. Vospominanija [Memoirs]. Moskva, Mezhdunarodnye otnoshevija, 400 s. (In Russian).

Сазонов, С. 1990. Воспоминания. Москва, Международные отношения, 400 с.

Stadler, K. 1968. The Disintegration of the Austrian Empire. *The Journal of Contemporary History*, Vol. 3, Issue 4, pp. 177–190.

Tarle, E. 1961. Germanskaja orientacija i P.N. Durnovo in 1914 godu [The German Orientation and Peter Durnovo in 1914]. Sochinenija [The Essays]. Vol. XI. Moskva, Izdatelstvo AN SSSR, s. 503–522. (In Russian).

Тарле, Е. 1961. Германская ориентация и П. Н. Дурново в 1914 году. Сочинения, Т. XI. Москва: Издательство АН СССР, с. 503–522.

Torrey, G. 1985. The Romanian Campaign of 1916: Its Impact on the Belligerents. Béla Király and Nándor Dreisziger, Albert Nofi (eds.). *East Central European Society in World War I*. Boulder, Social Science Monographs. New York, Columbia University Press, pp. 528–546.

Tupolev, B. 1998a. Rossija v voennych planah Germanii [Russia in the Military plans of Germany]. – In: Malkov, V. (ed.). *Pervaja Mirovaja Vojna. Prolog XX stoletija* [The First World War. The Prologue of the 20th Century]. Moskva, Nauka, s. 49–53. (In Russian).

Туполев, Б. 1998a. Россия в военных планах Германии. – В: Мальков, В. (ред.). *Первая Мировая война. Пролог XX столетия*. Москва, Наука, с. 49–53.

Tupolev, B. 1998b. "Sredinnaja Evropa" v ekspansionistskih planah germanskogo imperializma nakanune i vo vremja Pervoj Mirovoj vojny ["Mitteleuropa" in the Expansionist Plans of the German Imperialism Before and During the First World War]. – In: Malkov, V. (ed.). *Pervaja Mirovaja Vojna. Prolog XX stoletija* [The First World War. The Prologue of the 20th Century]. Moskva, Nauka, s. 106–119. (In Russian).

Туполев, Б. 1998b. "Срединная Европа" в экспансионистских планах германского империализма накануне и во время Первой Мировой войны. – В: Мальков, В. (ред.). Первая Мировая война. Пролог XX столетия. Москва, Наука, с. 106–119.

Utkin, A. 2001. Pervaja Mirovaja Vojna [The First World War]. Moskva, Algoritm, 732 s. (In Russian).

Уткин, А. 2001. Первая мировая война. Москва, Алгоритм, 732 с.

Vandam, A. 2002. Geopolitika i Geostrategija [Geopolitics and Geostrategy]. Moskva, Kuchkovo Pole, 212 s. (In Russian).

Вандам, А. 2002. Геополитика и геостратегия. Москва, Кучково поле, 212 с.

Vasjukov, V. 1966. Vneshnjaja politika Vremennogo Pravitelstva [The Foreign Policy of the Provisional Government]. Moskva, Mysl, 497 s. (In Russian).
Васюков, В. 1966. Внешняя политика Временного правительства. Москва, Мысль, 497 с.
Warth, R. 2006. Antanta i Russkaja revolutsija, 1917–1918 [The Entente and the Russian Revolution, 1917–1918]. Moskva, Centrpoligraf, 271 s. (In Russian).
Уорт, Р. 2006. Антанта и Русская революция, 1917–1918. Москва, Центрполиграф, 271 с.
Watson, A. 2014. Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary in World War I. New York, Basic Books, 832 p.
Zastavenko, G. 1959. Krah nemetskoi interventsii na Ukraini v 1918 r. [The Failure of the German Intervention in Ukraine in 1918]. Kyiv, Derzhpolitvydav Ukrainy, 155 s. (In Ukrainian).
Заставенко, Г. 1959. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. Київ, Держполітвидав України, 155 с.

Date of submission – 9 June 2021.

DOI 10.7546/DS.2022.15.14
УДК 930.2:070.449.8(497.2)]:94(100)»1914/1918»

BULGARIAN VISUAL (HI)STORY OF THE WW I

Dobrinka Parusheva

PhD, Associate Professor, University of Plovdiv, 24 Tsar Assen, Plovdiv 4000, Bulgaria / Institute of Balkan Studies with Center of Thracology – Bulgarian Academy of Sciences, 45 Moskovska, Sofia 1000, Bulgaria, dobrinka.parusheva@gmail.com, ORCID 0000-0003-4055-545X

The article offers a discussion of the visual coverage of the WW I in Bulgaria at the time. The author draws on the use of images in the Bulgarian journal Илюстрация Светлина (Illustration Light), which was published from 1891 to the 1930s, to exemplify the way media in Bulgaria accounted for the war visually. A visible change in the coverage of the war is outlined after Bulgaria entered the war. Particular attention is paid to the way allies and enemies were depicted. The author comes to the following conclusions: First, the visual content of the journal played a role in the process of mobilizing Bulgarian people and supporting their high spirit. Visual material was used by the editor of Illustration Light to commemorate important lieux de mémoirs (à la Pierre Nora) in the recent history of Bulgarian people and state, on the one hand, and, on the other hand, as a means of communicating news about the contemporary events. Second, from the point of view of the form, the WW I was covered in Illustration Light by a mix of "traditional" and "modern" representations (drawings and reproductions of paintings, lithographs, and cartoons vs. photography). The new forms of visual media pretended to reproduce reality and truth but the photograph is not just a registration of what happened, it always is an image chosen by someone. Third, having in mind the fact that visual materials were used for mobilization and propaganda and the existence of censorship, the reading audience was made to take notice of what Bulgarian government wanted Bulgarian people to pay attention to.

Keywords: WW I, Bulgarian illustrated press, visual representations, images as historical evidence

In his book Eyewitnessing (2001), the British cultural historian Peter Burke writes: "Relatively few historians work in photographic archives, compared to the numbers who work in repositories of written and typewritten documents. […] When they do use images, historians tend to treat them as mere illustrations, reproducing them in their books without comment. In cases in which the images are discussed in text, this evidence is often used to illustrate conclusions that the author has already reached by other means, rather than to give new answers or to ask new questions" (Burke 2001, 10).

The use of the images as a source of historical information is not new. It suffices to mention the two important studies by Philippe Ariès – on history of childhood and on history of death (Ariès 1960 and Ariès 1977); in the English-speaking world too, Simon Schama based his narratives on the Dutch culture in the Golden Age and on landscape and memory (Schama 1987, Schama 1995) on a variety of images too. It was at the beginning of the 1990s when scholars started talking (and writing) about the pictorial turn (Mitchell 1994) or iconic turn, both terms being replicas to Richard Rorty's linguistic turn (1967). Most of the examples of uses of images in historical scholarship, however, come from the field of the art history; only lately the visual evidence has made a room for itself in social history too, and particularly in the history of the everyday life. In the other fields of history and particularly in the military history, the visual is still used more as illustrative material rather than as a source of information.

My aim in this text is to problematize the use of the visual material in representing the "current history" in the Bulgarian illustrated press. I will draw on the use of the visual during the WW I time in the journal Илюстрация Светлина (Illustration Light) which was published from 1891 to the 1930s.

The journal Light[1] had already established a kind of a pattern of representing war and violence before the WW I started: for example, his publisher Yurdan Mihaylov commemorated the Serbian-Bulgarian war of 1885, he also paid attention to other wars all over the world (e.g. the Greek-Turkish war of 1897, Spanish-American war of 1898, Anglo-Transvaal war of 1899–1900, Russo-Japanese war of 1904–1905). The visual material used as a means of communication in all mentioned cases consisted mainly of reproductions of painting, drawings and caricatures. The time of photographs and their domination came at the time of the Balkan Wars in 1912–1913. During these regional wars two major changes occurred: on the one hand, the photo reportage from front line was used for the first time in the Balkans; on the other hand, also for the first time, special arrangements for the journalists and photographers were introduced[2].

This continued to be the case during the WW I, about whose coverage at the beginning two main characteristics can be outlined from the point of view of the visual. On the one hand, there were all those pictures representing "the horrors of the war" at both West and East fronts: wounded Germans in the city of Lyon (ill. 1), French peasants executed by German soldiers (ill. 2) (both pictures published in Light 1915, issue 4, p. 5), and many others. In addition, some materials depicting the everyday life at front as well as behind the lines were published, such as a picture of a solder writing letter to home (Light 1914, issue 10–12, p. 25 – ill. 3) or a picture presenting an example of entertainment at the Russian positions (Light 1915, issue 5–6, p. 21 – ill. 4). On the other hand, very often reminders (not only visual) about the glorious victories of the Bulgarian army during the First Balkan war appeared. This is not surprising: despite the diplomatic defeat after the Second Balkan war the military victories of the Bulgarian army continued to be a stimulus for the national pride of Bulgarian people.

These reminders disappeared from the pages of Light with the entry of Bulgaria in the war in October 1915. Mobilization of the public spirit through recalling the glorious recent past made way to other strategy, already used in 1912–1913: first, the army call-up was praised in various ways, and immediately after that a glorification of the successful new military actions of the Bulgarian army took place. Pictures played their role in this process too. Special attention was paid to the actions of the Bulgarian army and administration in the occupied territories[3] in Macedonia (Light 1916, issue 3, p. 4 – ill. 5; 1917, issue 5, p. 12 – ill. 6). In the texts accompanying such pictures, the happiness of population and their warm welcome for the liberators was emphasized. The return of the representatives of the Bulgarian church was also discussed and presented visually, e.g. by the photo called The Metropolitan (Bishop) Gerasim coming back to the town of Tikvesh (Light 1916, issue 7, p. 8 – ill. 7).

Along with the heroism of the Bulgarian soldiers and officers in the battles, their life before and after these deserved attentions too. The peaceful moments in their everyday life, such as preparation of food, care for their toilet and outfit, coming of the post, entertainment was also represented visually, e.g. At the front. The Barber (Light 1916, issue 9, p. 12), The life of our soldiers at the front. Letters to home (Light 1916, issue 5, p. 9), The post at the front (Light 1918, issue 4–5, p. 12), Theatre at the front (Light 1916, issue 4, p. 12; also 1918, issue 6, p. 4), etc. It is important to underline that the peaceful everyday moments were presented mainly by the use of photographs, while the military operations were usually depicted by drawings or reproduction of paintings. The explanation is "technological", perhaps: the contemporary photo technique did not allow the direct footage yet, hence photography accounted for the calm situations and the battles were left to the pencils and brushes of the painters.

There is one big difference in the visual war coverage in comparison to the Balkan wars: contrary to the extremely rare presence of the Bulgarian allies on the pages of Light in 1912–1913, during the WW I the opposite trend is visible enough. During the first war year when Bulgaria remained neutral, the presence of both fighting coalitions was rather balanced. Immediately after Bulgaria entered the war the attention to Bulgarian allies raised enormously while at the same time the room left for the enemies was gradually diminishing.

---

[1] In this text I will use the short name *Light*.

[2] I have already elaborated on the topic previously, with particular interest in the time of the Balkan Wars (Parusheva 2014).

[3] The term "occupied" is used in the journal.

Most often the Germans were in the focus of attention, the Austro-Hungarians' appearance was rather rare, and the Ottoman Empire as an ally reached the pages of Light only exceptionally. There were also pictures which directly introduced the idea of alliance: at the beginning of 1916, a photo of seven officers was published, who were walking in a street arm in arm, with a title The Central Union (Light 1916, issue 2, p. 12 – ill. 8). Once more the same allusion of alliance was drawn in the summer of 1916. In this case the picture was accompanied by the following text: „[…] The Balkan train. These are German, Austrian, Hungarian, Bulgarian and Turkish officers in Wiesbaden, whose order follows the order of the state which the Balkan train crosses. The Bulgarian officer is Captain Trayko Kotsev" (Light 1916, issue 7, p. 8 – ill. 9) Almost in all issues of Light the allies of Bulgaria were present on the pages. It was either through portraits of their heads of states, e.g. Tsar Ferdinand and the Emperor Wilhelm II (Light 1916, issue 2, p. 4 – ill. 10) and military leaders, such as Fieldmarshals Hindenburg and von Mackensen (Light 1916, issue 1, p. 12 and 13 – ill. 11, 12), or by covering some of their military achievements and victories.

The alliance with the Ottoman Empire – the centuries old enemy – was represented is a quite curious way. Information about the activities of the Ottoman army were almost absent. In fact, this ally appeared only when all allies were in the focus of attention, for example in the group photographs already mentioned. Apart from this, the readers of Light "met" this not-particularly-loved-ally of Bulgaria only twice during all war time. First time, on the occasion of the murder of Naum Tyufekchiev, when next to his portrait another photograph was published (of him with Tallat Bey, Halil Bey and Enver Pasha) reminding the role he played in the negotiations of the Ottoman-Bulgarian agreement in 1915 (Light 1916, issue 5, p. 13 – ill. 13). And the second and last time, when the battles in the area of the Suez Canal took place, in which also Turkish forces participated (Light 1916, issue 8).

Opposite to the case of the allies, the enemies did not frequent the pages of Light much. In addition, they were represented in a contrary different manner. The directly drawn allusion to black ("Negros") and dirty should be outlined. Images of Negros were published few times, introduced for example as Types of Anglo-French culture at the Macedonian front (Light 1915, issue 9–12, p. 21 – ill. 14). Readers' attention was focused in a similar way on the dirtiness of Russian captured soldiers: the editor pointed to the contrast before and after they had bath (Light 1916, issue 1, p. 8 – ill. 15).

Special attention deserves the attitude to Bulgarian neighbours, all of them – except the Ottoman Empire – on the other side of the front line. Similarly, to the case of the Second Balkan war, during the WW I the direct confrontation resulted in an increased attention. This was particularly true when the Bulgarian troops engaged in battles with the Romanian army in Dobrudja in the late 1916. On the cover page of the autumn issue in 1916 a photograph was published under the title The Wallachian massacres in Dobrudja (Light 1916, issue 9–10, p. 1 – ill. 16), with the following text: "Powerless against the powerful elan of our troops, the Vlachs poured out all their rancor on the Bulgarian population in Dobrudja. […] Our photo shows the corpses of Bulgarians in Dobrudja killed by the Vlachs and their accomplices Russians and Serbs. Above them are the relatives of the victims, who mourn them". Same picture appeared once again in the next issue, this time only with a caption (Light 1916, issue 11–12, p. 12). The juxtaposition of two drawings The heroism of Mamuligarescu in 1913 and His inglorious escape in 1916 in one of the first issues in 1917 (1917, no 3, p. 4 and p. 5 – ill. 17 and 18) also does not come as a surprise. Victories of the Bulgarian army and the return of Dobrudja were considered by the editor of Light – as well as by the majority of the Bulgarian people at the time – as compensation for the drama experienced three years ago, when Bulgaria lost Southern Dobruja (Cadrilater) to Romania.

As far as the other neighbours and war enemies – Serbia and Greece – are concerned, the information about them, in text or in images, was almost absent in the journal. And, one may say, no reactivation of stereotypical images on the pages of Light was observed and respectively no use of such as a means of propaganda. This fact deserves mentioning, particularly if compared to the existing trends in some satirical newspapers and journals at the time, which were publishing many caricatures of Serbs, Greeks and Romanians (cf. Parusheva 2013).

Let me try to wrap up my observations about the way WW I was represented in the journal Light:

First, the content of the journal's publications played its role in the process of mobilizing Bulgarian people and supporting their high spirit. Visual material was used by the editor of Light in two main ways. On the one hand, as a tool of maintaining collective memory. The aim was to commemorate important lieux de mémoirs (à la Pierre Nora) in the recent history of Bulgarian people and state, for example, recalling the victorious battles of the Bulgarian army in the First Balkan war. On the other hand, as a means of communicating news about the contemporary events. This way of using the visual gradually turned into a major feature of representation at the time of the WW I – of course, to the extent one monthly journal such as Light could pretend to provide its readers with an in-time coverage from the front lines.

Second, from the point of view of the form of the visual, the WW I was covered in the Bulgarian illustrated press, exemplified here by its herald Light, by a mix of "traditional" and "modern" representations. Drawings and reproductions of paintings, lithographs, and cartoons were used along with the new means of the press photography and this is well visible on the pages of the journal. First photographs related to wars far away from Bulgaria appeared at the turn of the century. When the wars in 1910s started, the use of photography significantly increased. Not only professional photographers like brothers Dimitar and Ivan Karastoyanov and Georg Woltz were reporting from the front line. Some officers were also taking pictures and sending them for publication. The new forms of visual media[4] pretended to reproduce reality and truth. Usually we say the painters "create" drawings and paintings while photographers "take" pictures – nevertheless, the photograph is not just a registration of what happened, it always is an image chosen by someone. Hence, it would be "unwise to attribute an 'innocent eye'" to these means of communication, as Peter Burke states, "in the sense of a gaze which is totally objective, free from expectations or prejudices of any kind" (Burke 2001, 19).

Third, the question about the communication between the journal and its reading audience is very important. Although usually difficult to approach and investigate for a distant period, the context helps in this case. During the war time, visual materials were extensively used for massive national and war mobilization and propaganda. Bearing in mind also the existence of censorship, we may assume that what the editor of the journal Light made its reading audience to take notice of, was actually what Bulgarian government wanted Bulgarian people to pay attention to.

REFERENCES

Ilyustratsia Svetlina [Illustration Light]. 1914–1917. (In Bulgarian).

Илюстрация Светлина. 1914–1917.

Ariès, Ph. 1960. L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime. Paris, Plon.

Ariès, Ph. 1977. L'Homme devant la mort. Paris, Seuil.

Burke, P. 2001. Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence. London, Reaction Books.

Kardzhilov, P. 2011. Filmat „Balkanskata voyna" v istoriata na balgarskoto kino [The Film "Balkan War" in the History of the Bulgarian Cinema]. Sofia, Institut za izsledvane na izkustvata – BAN.

Кърджилов, П. 2011. Филмът „Балканската война" в историята на българското кино. София, Институт за изследване на изкуствата – БАН.

Kaser, K. 2013. Andere Blicke. Religion und visuelle Kulturen auf dem Balkan und im Nahen Osten. Vienna/Cologne/Weimar, Böhlau.

Kaser, K. 2014. Vizualizatsiyata na Balkanite: Balkanskite voyni, Parvata svetovna voyna i vizualnata modernizatsia [Visualization of the Balkans: the Balkan Wars, WW I and Visual Modernization]. *Balgarska etnologia*, kn. 3, s. 332–351.

Казер, К. 2014. Визуализацията на Балканите: Балканските войни, Първата световна война и визуалната модернизация. *Българска етнология*, кн. 3, с. 332–351.

Kostov, K. 2006. Balkanskite voyni (1912–1913) v svetovnoto kino [The Balkan Wars in the History of the World Cinema]. Plovdiv, Veda Slovena.

Костов, К. 2006. Балканските войни (1912–1913) в световното кино. Пловдив, Веда Словена.

[4] During the Balkan Wars documentary films were screened for the first time in the region. See Kardzhilov 2011; Kostov 2006. On the visual culture in the Balkans in general and its modernization during the war decade see, e.g., Kaser 2013 and Kaser 2014.

Mitchell, W. J. T. 1994. Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation. Chicago, University of Chicago Press.

Parusheva, D. 2013. Bulgarians Gazing at the Balkans: Neighboring People in Bulgarian Political Caricature at the Beginning of the Twentieth Century. – In: D. Demski, Il. Sz. Kristof and K. Baraniecka-Olszewska (eds.). *Competing Eyes: Visual Encounters with Alterity in Central and Eastern Europe*. Budapest, L'Harmattan, pp. 418–437.

Parusheva, D. 2014. *Svetlina* varhu voynata. Visualno predstavyane na voynata i nasilieto v balgarskata ilyustrovana presa, kraya na XIX i nachaloto na XX vek [*Light* on War. Visual Representation of the War in the Bulgarian Illustrated Press, End of the 19th and Early 20th Century]. *Balgarska etnologia*, kn. 3, s. 275–298.

Парушева, Д. 2014. *Светлина* върху войната. Визуално представяне на войната и насилието в българската илюстрована преса, края на XIX и началото на XX век. *Българска етнология*, кн. 3, с. 275–298.

Rorty, R., ed. 1967. The Linguistic Turn. Essays in Philosophical Method. Chicago, University of Chicago Press.

Schama, S. 1987. The Embarrassment of Riches. An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age. Glasgow, Willia Collins.

Schama, S. 1995. Landscape and Memory. New York, A. A. Knopf.

Date of submission – 9 June 2021.

DOI 10.7546/DS.2022.15.15
УДК 902(497.2=850)(092)

ЧЕХЪТ КАРЕЛ ШКОРПИЛ КАТО НЕЗАМЕНИМ БЪЛГАРСКИ УЧЕН: НЕПУБЛИКУВАНИЯТ РАПОРТ ЗА НЕКРОПОЛА ПРИ ТРЕБЕНИЩЕ В НАУЧНАТА МИСИЯ НА ГЕНЕРАЛНИЯ ЩАБ НА ДЕЙСТВАЩАТА АРМИЯ (6–30 ЮЛИ 1918)

Диана Маринова

магистър по история, член на Съюза на учените – клон Русе (България),
diana_n_m@abv.bg

Военновременната дейност на чешкия интелектуалец от гр. Високе Мито Карел Шкорпил (1859–1944) е нова тема в българската историография и бохемистика, която допълва неговата богата научна биография като основоположник на българската археология и на Варненския археологически музей.

Настоящото заглавие проследява почти непознатия път на чеха К. Шкорпил към новата му репутация на *незаменим* български учен, която се утвърждава в две важни мисии на Генералния щаб на действащата армия по време на Голямата война (1914–1918). Първата мисия е организирана като мащабна научно-разузнавателна експедиция в цяла Добруджа (април–юли 1917 г.), в която Шкорпил защитава с аргументите на археологията българските исторически права и интереси в Северна Добруджа (19 май–началото на август 1917 г.). Втората мисия представлява научна командировка във Вардарска Македония (6–30 юли 1918 г.), за която Шкорпил персонално е избран от директора на Народния музей д-р Богдан Филов с цел да продължи разкопките на случайно открития от български военни археологически обект от непознат тип в региона – некропола при с. Требенище (днес в Република Северна Македония).

В използвания като източник по темата документален архив на Генералния щаб основно място заема така наречения „Рапорт за некропола при Требенище“, съставен от Карел Шкорпил на 3 август 1918 г. Той съдържа първичните сведения за откритите 7 гроба и намерените там уникални археологически находки, които поставят началото на последващите разкопки в региона и провокират първите научни дискусии за техния характер в чуждия печат.

„Рапортът“ за късноархаичния некропол при Требенище се съхранява в ДВИА – Велико Търново (ф. 40, оп. 2, а.е. 939, л. 255–258) и се обнародва за първи път в пълен вид под формата на факсимиле след текста като „Приложение“.

Ключови думи: Карел Шкорпил, археология, некрополът при Требенище, Първа световна война

THE CZECH KAREL SKORPIL AS AN IRREPLACEABLE BULGARIAN SCIENTIST: THE UNPUBLISHED REPORT ABOUT THE NEKROPOLIS NEAR TREBENISTE IN A SCIENTIFIC MISSION OF THE GENERAL STAFF OF THE ARMED FORCES (JULY 6–30, 1918)

Diana Marinova

Master of History, Member of the Union of Scientists – Ruse (Bulgaria),
diana_n_m@abv.bg

The war-time activities of the Czech intellectual from Vysoké Mýto, Karel Škorpil (1859–1944) is a new topic in Bulgarian historiography and bohemian studies**,** which expands on his rich scientific biography as a founder of Bulgarian Archeology and of the Varna Archaeological Museum.

The present study traces an almost unknown path of the Czech K. Škorpil to his new reputation as an irreplaceable Bulgarian scientist, which becomes established upon two important missions of the General Staff of the armed forces during the Great War (1914–1918). The first mission was organized as a large-scale scientific reconnaissance expedition covering the entirety of Dobrudja (April – July 1917) and in its course Škorpil used archeological theory to defend the Bulgaria's historical rights and interests in Northern Dobrudja (May 19 – early August 1917). The second mission was a scientific field trip to Vardar Macedonia (July 6 – 30, 1918), for which Škorpil was personally chosen by the director of the National Museum Dr. Bogdan Filov in order to continue the excavations of an unknown archaeological site, accidentally discovered by the Bulgarian military– the necropolis near the village of Trebenište (modern-day Republic of North Macedonia).

In the archive of the General Staff used as a source on the subject, the titular "Report on the necropolis at Trebenište", compiled by Karel Škorpil on August 3, 1918, occupies a central place. It contained the initial findings regarding the 7 discovered graves and the unique archeological troves found there, a discovery that marked the beginning of subsequent excavations in the region and provoked the first scientific discussions about their nature in foreign press.

The «Report» for the Late Archaic Period necropolis near Trebenište is kept in the State Military Historical Archives – Veliko Tarnovo (f. 40, op. 2, a.e. 939, l. 255–258) and is published for the first time in full in the form of a facsimile after the text as «Appendix».

Keywards: Karel Škorpil, archeology, necropolis at Trebenište, First World War

Цивилизаторската роля на чешката интелигенция в обществения живот на новосъздадената и модернизираща се след 1878 г. българска държава се явява предмет на натрупани с десетилетия многобройни общи или отделни научни изследвания (Cherny et. al. 2008, 16–18). В голямото многообразие от интердисциплинарна литература липсва едно цялостно проучване, което целенасочено да подходи към приноса на чешките интелектуалци в защита на българската национална кауза в периода на войните за национално обединение (1912–1918). Тази проблематика е поставена в българската историография и бохемистика с приоритетно подбраните имена на Карел Шкорпил (1859–1944) и Владимир Сис (1889–1989) като изявени по това време представители на чешката диаспора в България (Marinova 2020, 180–243; Marinova 2021, pod pechat).

Темата, на която е посветено настоящото изследване, допълва с нови данни, анализи и изводи историческата част от богатата научна биография на чеха Карел Шкорпил като основоположник на българската археология и на Варненския археологически музей. Същевременно в разширения контекст на военновременния период, който тя обхваща, се повдига друг, не по-малко важен въпрос – настъпилият след злополучната дата 16 юни 1913 г. сериозен пробив в българо-чешкия диалог по славянските и политическите проблеми. Началото на Междусъюзническата война (16.06–28.07.1913) предизвиква реални противоречия между традиционната за чехите идея за славянска взаимност (различна от руското славянофилство, още повече от панславизма) (Baeva 2008, 21–22) и провежданата по основния сръбско-български териториален спор за Македония външна политика на България, която остава неразбрана и дори осъдена от чешкото общество като предателска към славянството. В годините на Първата световна война (1914–1918) реализирането на националната кауза за териториално обединение на българите и тази на проф. Томаш Гариг Масарик (1850–1937) за държавна независимост на чехите и словаците отвежда двата народа към противоположни позиции спрямо славянската политика на Руската империя, а стратегическият им избор с Антантата или с Централните сили разделя външнополитическия курс на двете дипломации по основния следвоенен въпрос – запазване или ревизия на Версайската система от договори (Marinova 2019, 23–98). В тези условия на българо-чешки противоречия, чехът Карел Шкорпил е привлечен в качеството му на изявен български археолог в две важни мисии на Генералния щаб на действащата армия в новоосвободените български земи. Първата мисия е организирана като мащабна научно-разузнавателна експедиция в цяла Добруджа (април–юли 1917), в която Шкорпил защитава с аргументите на археологията българските исторически права и интереси в Северна Добруджа (19 май–началото на август 1917). Втората мисия представлява научна командировка във Вардарска Македония (6–30 юли 1918), за която Шкорпил персонално е избран от директора на Народния музей д-р Богдан Филов, за да продължи разкопките на случайно открития

от българските военни археологически обект от непознат тип в региона – некропола при с. Требенище (днес в Република Северна Македония). От своя страна чехът Шкорпил подчинява цялата си военновременна дейност на българските национални научни интереси, заради което получава от своите именити колеги и командния състав на Българската армия признанието на незаменим учен. Същевременно като единствен чужденец с русофилски и славянофилски убеждения във военните мисии, той успешно заличава всякакви съмнения за извършване на предателства както на Добруджанския, така и на Солунския фронт.

Настоящото заглавие си поставя конкретна задача – да проследи почти непознатия път на чеха Карел Шкорпил към утвърждаване на репутацията му на незаменим български учен, като се фокусира върху възложената от началник щаба на действащата армия научна мисия в Македонската военноинспекционна област на Солунския фронт. Там, на 20 май 1918 г. при ремонт на пътя Кичево – Охрид, точно на 53-тия километър, 70 метра от източната страна на шосето, българските войници под началството на инж. кап. Георгиев случайно се натъкват на първия гроб от впечатляващия некропол при с. Требенище. Историческата част на българското откривателство в огромната учебна литература, натрупана през миналия век, се базира единствено върху монографията на немски език, която проф. Богдан Филов с участието на Карел Шкорпил обнародва през 1927 г. в Берлин (Filov 1927a, 119). Тя включва резултатите от разкопките на първите 7 гроба, изследвани от Карел Шкорпил в периода от 6 до 30 юли 1918 г. Книгата на Филов, която сега е библиографска рядкост, предизвиква официален научен интерес както у нас, така и в чужбина, и скоро се превръща в крайъгълен камък на археологията на този регион. В годината на немското издание проф. Богдан Филов резюмира общия научен труд под заглавието „Находките от Требенище на Охридското езеро“, поместено в книжка X на редактираното от проф. Михаил Арнаудов литературно-научно списание „Българска мисъл“ (Filov 1927b, 667–672). Чуждият научен печат веднага реагира с редица рецензии на книгата, които всъщност представляват първите дискусии относно датировката на некропола, етнографията на местността, етноса на погребаните, както и по различни аспекти от историята на региона през архаичния (VIII–VI в. пр.Хр.) и класическия (V–IV в. пр.Хр.) период (Georgieva et al. 1974, 79).

Значимостта на българското откритие от края на Голямата война намира своето не по-малко знаменателно визуално продължение в първата обща временна изложба „100 години Требенище“, открита на 14 март 2019 г. в Скопие. Тя експонира в цялостен комплекс находките, съхранявани в Националния археологически музей в София (от седемте гроба, описани от Шкорпил), Сръбския народен музей в Белград (от шестте гроба, открити през 30-те години на XX в. от проф. Н. Вулич) и Македонския музей в Охрид (от разкопките през 1953–1954 и 1972 г.). Изложбата представлява временен вариант на издадения под същото заглавие през 2018 г. луксозен каталог на английски език. В изследователската си част той закономерно започва със статията на археолога К. Чукалев „Откриване некропола при Требенище и история на първите археологически изследвания“, основана върху книгата на Филов и Шкорпил, както и върху документи и фотографии от българските архиви (Chukalev 2018, 17–31).

В изпълнения по темата документален архив на Щаба на действащата армия в Държавния военноисторически архив – Велико Търново (ДВИА) основно място заема т.нар. „Рапорт за некропола при Требенище“ (DVIA, a.e. 939, 255–258). Той е подписан от Карел Шкорпил на 3 август 1918 г., изпратен е „До Господина Началника на Щаба на Действующата Армия в гр. Кюстендил“ и отчита резултатите от „възложената ми от Вас мисия за откритите стари гробове до гр. Охрид“. Върху 6 ръкописни страници Шкорпил дава първичните сведения за откритите от военните и изследвани от него пет гроба и за разкопаните два непокътнати гроба, както и за намерените там находки, които той старателно описва, датира, подрежда в сандъци и изпраща за реставрация и съхранение в Народния музей в София. Историческата непреходност на откривателството и научната стойност на късноархаичния некропол при Требенище е достатъчното основание „Рапортът“ на Шкорпил да бъде обнародван в автентичния си и пълен вид под формата на факсимиле и като „Приложение“ към настоящия текст.

Братятата Херменгилд (1858–1923) и Карел (1859–1944) Шкорпил от Високе Мито (Източна Чехия) пристигат в България непосредствено след Освобождението – Карел е на

22 години – и стават част от най-значителната като влияние и принос за българската модернизация втора вълна от чешки дейци. И двамата са учили точни науки: Карел във физико-математическия факултет на Карловия университет в Прага, а Херменгилд – естествена история в Лайпциг. Като гимназиални учители в Пловдив, Сливен, Русе, Търново и във Варна, където се установят за постоянно, братя Шкорпил се нареждат сред първите чешки просветители на българското образователно дело. Но няма никакво съмнение, че техните основополагащи заслуги са в полето на българската археологическа наука и музейно дело, както и в култивирането на родинознанието и родолюбието сред новите граждани на свободна България. С възрожденски ентусиазъм, научна интуиция и непознати за онова време у нас научни методи на проучване братя Шкорпил оставят след себе си значителен обем трудове, които в по-голямата си част са на български език (Velkov 1961, 73–85). В градовете, където учителстват, създават първите музейни сбирки, а в крайморския град – Варненското археологическо дружество (1901) и Археологическия музей във Варна (1906) (Mirchev 1961, 15–23).

Както е известно, в съвместната творческо-изследователска дейност на братя Шкорпил Карел има приоритет в областта на историческите и археологическите въпроси, но почти неизвестен остава неговият нелек път в следосвобожденска България на дилетант археолог до високото признание на незаменим български учен. Археологическата кариера на учителя математик започва с голям брой теренни обхождания, извършени в свободното му време по лична инициатива и на собствени разноски, както и с участия в експедиции, организирани главно от чуждестранни научни институти – Държавния австрийски археологически институт във Виена (негов член-кореспондент е от 1899 г.) и единствения задграничен научен център на Русия в лицето на Руския археологически институт в Константинопол – РАИК (член е от 1904 г.). До началото на Балканските войни (1912–1913) Карел е командирован в 12 експедиции за проучване на българските старини, намиращи се главно по протежението на Черноморското крайбрежие. Виенската академия организира експедициите през 1897 и 1898 г. в Северна България и Добруджа и през 1911 г. разкопките при с. Абтааг в Добруджа (община Крушари, Добричка област), а директорът на РАИК Фьодор Иванович Успенски (1845–1928) – в Абоба-Плиска (1899–1900) и Преслав (1905), Странджа (1911) и по устието и долното течение на р. Марица (1912) (Miyatev 1961, 8; Vazharova 1961, 63–71). Популярен и търсен от чуждите специалисти, Шкорпил продължава да бъде титулуван от местното население с пейоративното прозвище „малджибашията“, т.е. „пръв иманяр“, а неговите пионерски хипотези първоначално се сблъскват с недостатъчното признание в българския научен печат. Тук ще посочим няколко коментирани в литературата случая, които бележат трудностите в пионерското дело на археолога Шкорпил до края на XIX в., времето, когато изгрява звездата му на откривател след идентифицирането на Абоба-Плиска за първа българска столица на Дунавска България. Така например, поради липса на държавно финансиране за започване на разкопки в Плиска и Преслав, Шкорпил неколкократно обхожда старите български столици, за да документира само видимата над земята част на полузасипаните руини; проектът за разкопки в Търново, предложен през 1893 г. в неговия „Рапорт до княз Фердинанд“ (с описание на търновските старини, с 37 таблици и план на старинно Търново), се реализира в частта му за хълма Трапезица от френския учен, специалист по антична археология Жорж Сьор; пионерската, при това ревизионна хипотеза за Абоба-Плиска като първа българска столица (обнародвана в „Могили“, 1898, Пловдив, с. 153) публично е обявена от младия тогава медиевист проф. Васил Златарски за мнение „повърхностно, необосновано и нуждаещо се от научни доказателства“ (сп. „Български преглед“, кн. III, 1898), а разкопките за нейното доказване се организират от Ф. Успенски в периода 6.10–10.11.1899 г. и през 1900 г. (Georgiev 2000, 152–161, Rashev 1998, 273–278). Не би било пресилено да се каже, че апостолът на българската археология е по-скоро принуден да доказва своите откривателства чрез провежданите експедиции на основателя, организитора и несменяемия директор на Руския институт в Цариград Ф. И. Успенски (1894–1914). При това, за най-значителното му научно дело – Абоба-Плиска – той официално получава руско, а не българско признание. Шкорпил става член на Института през 1904 г., връчен му е руският орден „Св. Анна“ III степен и ползва за научна трибуна „Известията на РАИК“, където за първи път обнародва българските абобски старини (т. X, София, 1905) (Velkov 1961, 76–77).

Ползотворните работни отношения на К. Шкорпил с бележития руски византолог Ф. Успенски, засягат не само националните български, но и общите славянски научни интереси на Балканите. Разширяването на връзките със славянските учени, както и личните занимания на директора на Института със съдбата на славянските народи благоприятстват създаването на Специално славянско отделение, чиято основна задача е да изучава древната история на Балканския полуостров. Прави впечатление, че в изработения Устав на Института славянските държави Сърбия, България и Черна гора, а и Балканите, не са споменати нито веднъж като обекти на изследователската му дейност. Самият Успенски дава обяснение за това в бележката си „За разширението дейността на Института“ (1910): „...да не се възбудят подозрения нито в турското правителство, нито в европейската преса, която неведнъж разпространява в обществото мнението, че под прикритието на Института русите искат да установят политически славянски клуб“ (Basargina 1995, 78). Подобни политическите мотиви се съдържат и в поставянето на идеята за създаването на Славянско отделение при Руския задграничен институт. В началото на 1904 г., когато директорът на Народния археологически музей в Белград Милое Васич предлага на РАИК план за обща работа на неговите сътрудници със славянските учени, отговорът на Успенски от 29 март 1904 г. е утвърдителен, но с условието: „инициативата трябва да дойде от славяните и въпросът официално да бъде поставен от сръбското правителство“ (Basargina 1995, 79). В резултат на по-нататъшната кореспонденция между двамата директори е изготвен разширен план, който предвижда съвместни със сръбските и с българските специалисти проучвания на праисторическата археология на Балканите. През 1909 г. Успенски представя този план на почетния председател на Института с ходатайството да бъде открито праисторическо отделение. На следващата 1910 г. българското и сръбското правителство принципно се съгласяват да отпускат ежегодна субсидия за организиране за такива проучвания под ръководството на Института, а през февруари 1911 г. Успенски свиква в Цариград конгрес с научно представителство на Сърбия, България и Русия. Българската делегация включва водещите български археолози Гаврил Кацаров, Богдан Филов и Карел Шкорпил, сръбската – М. Васич и А. Стефанович, а Русия се представлява от директора на Института Ф. И. Успенски, научния секретар Ф. И. Шмит и завеждащия Киевския музей на изкуствата В. В. Хвойко. Конгресът приема решение за общи археологически мероприятия при изследването на праисторията на Балканите и въпреки че българските представители не подписват протокола заради тесните граници на проучванията, Славянското отделение става факт (Basargina 1995, 79).

След основаването на Славянското отделение Успенски организира експедиция с проучвателен характер, която в първата половина на 1912 г. извършва обход на археологическите обекти по устието и течението на р. Марица (с акцент върху околностите на гр. Енос). От българска страна участва само „членът на Института, преподавател в гимназията във Варна К. В. Шкорпил“, от сръбска – директорът на Археологическия музей в Белград М. Васич, а от руска – асистентът в Санктпетербургския университет К. В. Хилински и художникът Н. К. Клуге (Deyatelnost RAIK 1914/1915, 112). През 1913 г. Шкорпил възобновява проучванията в околностите на Мидия и Виза в Турска Тракия, а през 1914 г. е командирован в присъединените към България Малко Търново и Василико (Царево) (Miyatev 1961, 8). С прекратяването на дейността на Руския институт в Константинопол след влизането на Турция в световната война (октомври 1914 г.), Шкорпил приключва съвместните си експедиции с Успенски, но не променя славянофилските и русофилските си възгледи. Той открито ги заявява в своя годишен доклад пред Археологическото дружество във Варна: „Преди няколко години наши войски, командвани от германци, заклетите врагове на славянството, копаеха окопи по крайбрежните старинни валове и на античната старина Джанавара против нашите руски освободители“ (Mirchev 1961, 23).

С натрупан зад гърба си сериозен пионерски опит на археолог, но със запазени и изявени русофилски и славянофилски убеждения, чехът Карел Шкорпил е избран от Щаба на действащата армия за участник във втората му научно-разузнавателна експедиция през 1917 г. на Добруджанския фронт (първата е през лятото на 1916 г. в Македония и Поморавието). Тъкмо в този безпрецедентен избор на Карел Шкорпил в Добруджанската експедиция се стига до признанието на новата му репутация на незаменим откривател и изсле-

дoвател на българските старини, репутация, която има своето необратимо продължение в неговата последваща военновременна научна дейност, в това число реализираната мисия при Требенище.

Успехите на Трета българска армия и на съюзниците от Четворния съюз на Добруджанския фронт през есента и зимата на 1916–1917 г. поставят на дневен ред новата политическа и стратегическа цел на българските политици, висши военни, дипломати и общественици в София – да се затвърдят историческите права и политическите претенции на българите върху Добруджа не само по пътя на военните победи, но и със силата на обективното и вещо перо на науката. Водещи български учени и общественици отново са привлечени в организираната от Генщаба и съгласувана с ръководството на Добруджанската организация научна експедиция, която в периода април–юли 1917 г. извършва комплексно проучване на цяла Добруджа. Отначало са командировани етнографите към Първа и към Втора армия в Македония и Поморавието – съответно Стефан Л. Костов (от 5 декември 1916 до 13 април 1917 г. и от 19 юли до 2 август 1917 г.) и Антон П. Стоилов (през януари и февруари 1917 г.), а по-късно към Трета армия е назначен Любомир Попов като специален археолог етнограф. След проведените на 14 март 1917 г. устни преговори между Генщаба и ръководството на организацията за национална култура „Добруджа“ поручик Милан Г. Марков (прокурор при Софийския военнополеви съд) е определен за общ отговорник – координатор на експедицията, а Драгомир Пачев (редник), д-р Иван Пенаков (военнопленник) и варненския адвокат Александър Дякович за негови помощници – и четиримата изтъкнати дейци на Добруджанската организация (Petrov, P. n. d, 6). Щабът на действащата армия взема решение да командирова в Добруджа проф. Михаил Арнаудов – по въпросите на фолклора; проф. Стоян Романски – по въпросите на етнографията и историята; Стилиян Чилингиров, поддиректор на Народната библиотека в София – по въпросите на културно-просветното дело; Карел Шкорпил – за археологическите ценности; Димитър Т. Страшимиров и Петър Габе – по общоисторически и политически въпроси (Petrov n. d, 6–14). Успоредно с изследванията на терен, група учени и общественици от София се включват със свои проучвания за Добруджа, които обнародват през 1918 г. в сборник под заглавие „Добруджа. География, история етнография, стопанско и държавно-политическо значение“, подготвен под ръководството на проф. Михаил Арнаудов и издаден от Съюза на българските учени, писатели и художници (Dobrudzha 1918, 380).

Чехът Шкорпил е един от общо 13 участници в Добруджанската експедиция и като такъв получава писмо-покана № 3328 от 26 март 1918 г. от Оперативното отделение на Щаба на действащата армия в Кюстендил. Първата част на писмото е обща и съдържа целта на научната експедиция в Добруджа, а втората е конкретна и поставя персоналната му задача: „...Ценейки вашите научни трудове и вярвайки в голямото Ви родолюбие, Щабът на Действующата армия се обръща с молба към Вас да предприемете една научна обиколка из Добруджа с цел да изследвате всички важни за нас археологически ценности, находящи се там. Вярвайки, че с готовност ще се отзовете на тая покана, Щабът очаква в най-непродължително време да съобщите за деня на тръгването си, както и от всички улеснения, от които имате нужда“ (Petrov n. d, 56). Началникът на Щаба на действащата армия полк. Иван Луков (1871–1926) предварително подписва открития лист с дата 25 март 1917 г. (Petrov n. d, 33), а отговорът на Шкорпил е от 31 март с.г. В него той изразява както съгласие за изследване на археологическите старини в район, който отдавна проучва, така и готовност да изпълни предложената от Генщаба национална мисия: „В отговор на писмото Ви под № 3285 от 26 март т.г., чест ми е да Ви съобщя, че с готовност приемам предложението Ви за изследване археологическите ценности из северната част на Добруджа, толкова повече, че тя се пада в черноморските страни, които са главният предмет на досегашните ми изучавания. Северната Добруджа може да се счита като *люлка на българската държава* [курсив – Д. Н. М.], разширенията на която са означени с до днес запазени погранични окопи (Малкото герме в Добруджа, балканските окопи и Еркесията в Южна България). В Добруджа до с. Николицел предполагам е първата българска столица (вж. Известия рус[ского] Археол[огического] института в Константинополе. Т. X. Материалы для болгарских древностей. Абоба-Плиска. Приложение II, глава XX; Известия на Варненското археол[огическо] Д-во, кн. III. Преслав) [посочвания – К. Ш.]. Ще замина веднага, щом получа от Вас нужните открити листове; в открития лист до немските воен-

ни власти няма да бъде излишно да се прибави, че съм член-кореспондент на императорските археологически институти в Берлин и във Виена....“ (Petrov n. d, 57). Следващите две задължителни телеграми на полк. Луков са от 8 април – до българския представител при германското етапно управление в Кюстенджа генерал-майор Атанас Назлъмов (1863–1934) и до командващия Трета армия в Бабадаг. Те съобщават имената на включените в мисията професори Арнаудов и Романски и на Чилингиров и Карел Шкорпил и изискват „по заповед“ гражданските и военните власти да им окажат същото съдействие, както на останалите участници в експедицията (DVIA, a.e. 943, 27, 28). На 12 април Генщабът получава телеграма от ген. Назлъмов, в която се докладва както за даденото писмено разрешение от Германското етапно управление за пътуване на въпросните лица, така и за разпратеното до българските власти разпореждане да бъдат извършени максималните за военните условия улеснения (DVIA, a.e. 943, 29).

Паралелно с утвърдителните писма и телеграми за организиране на експедицията с участието на Карел Шкорпил, от 2 април 1918 г. се води преписка, която поставя под съмнение неговото включване в мисията. Причината е твърде сериозна – на тази дата при полк. Луков постъпват предварително събрани сведения, обвиняващи Шкорпил в русофилство и шпионаж. Те са в синхрон с мнението на началника на Варненския укрепен пункт генерал-майор Станю Топалов, който в шифрована телеграма от 21 април определя Шкорпил като „върл русофил и с убеждения крайно противни на днешната Българска кауза“ (DVIA, a.e. 943, 33). При създадената ситуация полк. Луков подписва телеграма (без дата), която отменя камандировката на Шкорпил в Добруджа със задължението да се върне откритият лист във Варненския укрепен пункт (DVIA, a.e. 943, 30), но изпраща заповед във военно-полицейската секция при Щаба в София за неговото интерниране, която решава да отмени на 5 май 1918 г. (DVIA, a.e. 943, 34). Това негово решение се дължи на участниците в научната мисия, които категорично и своевременно се застъпват за Шкорпил. В шифрована телеграма до полк. Луков от 19 април 1917 г. общият координатор на експедицията пор. М. Марков, подкрепен от легендарния генерал-лейтенант Иван Колев (1863–1917), са категорични в това, че „К. Шкорпил е необходим и незаменим“, „на възможните интриги и обвинения в русофилство и шпионаж не трябва да се вярва“ и всички очакват началник Щаба да се разпореди Шкорпил „да бъде по-скоро изпратен“ (DVIA, a.e. 943, 31, 32). В крайна сметка на 18 май Шкорпил получава открития си лист и още на следващия ден, близо месец по-късно, се включва като незаменим участник във военната експедиция.

В Добруджанската експедиция Карел Шкорпил потвърждава репутацията си на незаменим български учен с постигнатите важни резултати от над двумесечните археологически проучвания (с начало 19 май 1917 г.), които са разширени с повторното му пътуване в Северна Добруджа през втората половина на октомври и със служебната научна командировка във Виена и Прага в началото на декември 1917 г. Те имат значение както за защитата на българската национална кауза в Добруджа, така и за развитието на българската историческа наука и музейно дело (Marinova 2021, pod pechat).

В последните месеци на световната война отличното партньорство на Карел Шкорпил с авторитетните български учени и Щаба на действащата армия намира своето следващо проявление във втората официално възложена му военна мисия. Нейната цел се документира в нареждането на началника на Историческото отделение към Генщаба полк. Димитър Грънчаров до завеждащия съобщенията в Македонската военноинспекционна област: „В допълнение на № 189, наредено е да изследва и продължи разкопките археологът професор Шкорпил, който на 6 юли т.г. тръгва от София. Моля да му се даде съдействие в работата. По заповед 2708 от 5 юли 1918 г.“ (DVIA, a.e. 997, 41). Този път персоналният избор на Шкорпил е направен от признатия у нас и в чужбина археолог д-р Богдан Филов (1883–1944), тогава директор на Народния музей и частен хоноруван доцент по археология в Софийския университет.

За разлика от професионалния път на Шкорпил като археолог, Филов е със защитена докторска дисертация (1906) и солидна подготовка по антична археология, която е високо оценена от научните авторитети Васил Златарски (1866–1935), Гаврил Кацаров (1874–1958) и Димитър Агура (1849–1911). Като титулярен директор на Народния музей в София (1911–1920) той бързо печели име на надежден изследовател и фактически застава

начело на младата българска археология. В това му качество Министерството на просвещението натоварва д-р Филов по време на Балканските войни с организирането на научна мисия, която трябва да открива, описва и събира археологически и етнографски старини в Одринско (Dimitrov 1990, 31). През Голямата война д-р Филов взема участие в първата мащабна седемнадесетчленна научна експедиция на Щаба на действащата армия в Македония и Поморавието (юли–септември 1916 г.) и за два месеца обхожда цяла Македония (Filov 1993, 70). Не по-малко съществена е неговата командировка за уреждане на въпроса с връщането на българските ръкописи от Румънската академия в Букурещ, която е съгласно предписанието на началник Щаба от 24 януари 1917 г. и се отчита в „Рапорт“ на 11 юни с.г. (Petrov n. d., 61–64).

В контекста на посочената активна военновременна дейност на д-р Б. Филов, новооткритият археологически обект при Требенище попада както в научните интереси, така и в професионалните и институционалните му амбиции и възможности. Не е за пренебрегване и оценката на неговия изследовател акад. Илчо Димитров, който счита, че Филов „...имаше съзнанието на силен, умен, талантлив, всепризнат, даже незаменим“ (Dimitrov 1990, 48). При все това самият д-р Филов предпочита Карел Шкорпил да продължи започнатите от военните разкопки на некропола при Требенище, които очевидно изискват отличните му умения и опит в областта на археологическите проучвания: „Както находките от Микена, така и тези от Требенище произхождат от стари гробове. Първият гроб бил открит случайно на 20 май 1918 година при поправка на шосето, което води от Охрида на север към Требенище и към Кичево. Златните и бронзовите предмети, намерени в гроба, били запазени от българските власти в Охрид. На 23 май бил открит втори гроб с[ъс] същото богато съдържание. Управлението на Народния Музей в София бе уведомено телеграфически за тези находки, обаче поради военните действия, то не можа да изпрати веднага специалист в Охрида. По такъв начин разкопките били продължени само под надзора на кондуктора, който поправял шосето, и до 30 май били открити още три гроба. Едва след тези нови открития военните власти разпоредили да се преустановят работите на това място до идването на някой специалист, като същевременно поставили и стража, за да не би някой да копае без разрешение. През това време българското главно командване, по молба на Народния Музей, натоварва г-на Карл Шкорпил да отиде в Требенище и да продължи разкопките...“ (Filov 1927b, 667).

Карел Шкорпил изпълнява втората си мисия на Солунския фронт с точност, прецизност и научен подход на изследването, които стават видни в съставения на 3 август 1918 г. „Рапорт“ до Генщаба на действаща армия. С характерната си фактологична изчерпателност, постигната с минимални езикови средства, Шкорпил описва своите наблюдения и извършената на терен работа: определя времетраенето на командировката (6–30 юли 1918 г.) и маршрута на предвижване от София до Требенище и обратно; дава точното местонахождение на откритите и разкопани от войниците 4 гроба в два реда, които остават „без научна стойност“; откритият на 23 май гроб от втория ред е отделно разкопан в присъствието на окръжния управител на Охрид Евтим Спространов, началника на щаба на Сборната дивизия полковник Димитър Мустаков и на кавалерийския капитан С. Миларов; описва сондажната си работа при откриването на два непокътнати южни гроба от втория ред; отбелязва нахождението и прави описание на една малка могилка, но от голяма рядкост по тези земи; посочва като причина за приключване на разкопките липсата на работна ръка, заета с полска работа; описва начина на строителството и попълването на гробовете; отбелязва намерените ценни находки от злато (особено двете маски в два гроба), както и тези от сребро, бронз, глина и смола, като определя военния им характер и това, че са част от украсата на облеклото; събира допълнителни сведения от околностите на Охрид и Струга, за да определи произхода на гробовете; изказва първата хипотеза за характера на некропола – тържествено извършено погребение на убити в сражение войни, които едновременно са погребани близо до мястото на сражението; датира гробовете по намерените находки като тракийски от период, не по-ранен от V век пр.Хр.; описва начина на съхранение и организацията при изнасянето на находките от седемте гроба в Народния музей в София.

Изнесените в „Рапорта“ първични данни и откритите при разкопките находки в Требенище са онова важно градиво, върху което д-р Богдан Филов се заявява през 1927 г. като

учен на европейско равнище, а изнесените уникални материали, съхранени и реставрирани под ръководството на уредника на предисторическия отдел на Народния музей Рафаил Попов, заемат съществена експозиционна част в зала „Трезор“ на неговия наследник – Националния археологически музей (НАИМ при БАН).

В допълнение на своя рапорт, Шкорпил се обръща с молба към началник Щаба да му бъде издаден нов открит лист. Той му е необходим за проучване, което свързва изучаването на старобългарските пограничи окопи в Бесарабия и Добруджа (резултат от мисията в Добруджа през 1917 г.) с тези в Източна Стара планина (пограничните окопи от с. Гьозек на Черно море) и в Родопите – с пограничния по предание окоп „Еркесия“, който започва от Мандренското езеро при Бургас до устието на р. Сазлия в р. Марица и продължава през Родопите до Солун, на 20 км северно от който е намерен „пограничния“ (според Шкорпил) стълб на цар Симеон (т.нар. Наръшки надпис). Резолюцията върху рапорта за даденото съгласие е с дата 15 август 1918 г., а издаденият открит лист с разрешението „свободно да пътува из оперативната зона на армията“ е подписан още на 13 август от началник Щаба на действащата армия генерал-майор Христо Бурмов (DVIA, a.e. 955, 81–82). Дали Шкорпил е успял да осъществи научните си намерения до сключването на Солунското примирие (29.09.1918), данни в щабните архивни документи досега не са намерени.

В заключение трябва да признаем, че военновременната дейност на Карел Шкорпил като незаменим български учен не трябва да се измерва само с внесените нови щрихи и детайли за пионерските му приноси на Добруджанския и Солунския фронт. Несъмнено тя е съществена част от официално изразената признателност от страна на българската научна общност чрез полученото членство в Българската академия на науките (1918 г.), от страна на българската държава – с връчен от цар Борис III сребърен медал „За наука и изкуство“ (24 ноември 1921 г.), от българското население и неговата неподправена любов и преклонение, изразени по време на всенародното му погребение (13 март 1944 г.). В наши дни признателността на българите към Карел Шкорпил се измерва с националната ни памет за неговото непреходно дело като строител на съвременна България. Памет, която отдавна има своите заслужени почетни знаци – старинния надгробен каменен кръст, вписан в пейзажа на най-значимото му откривателство Абоба-Плиска, преименуваната улица „Братя Шкорпил“ във Варна и селото Шкорпиловци, както и издигнатия паметник на Шкорпилови пред Варненския археологически музей.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Baeva, I. 2008. Cheshkiyat prinos v modernizatsiyata na nova i savremenna Bulgaria [The Czech Contribution to the Modernization of a New and Modern Bulgaria]. – In: Cherni, M., D. Grigorov (red.). *Rolyata na cheshkata inteligentsia v obshtestvenia zhivot na sledosvobozhdenska Bulgaria* [The Role of the Czech Intelligentsia in the Public Life of Post-Liberation Bulgaria]. Praga, s. 21–22. (In Bulgarian).

Баева, И. 2008. Чешкият принос в модернизацията на нова и съвременна България. – В: Черни, М., Д. Григоров (ред.). *Ролята на чешката интелигенция в обществения живот на следосвобожденска България*. Прага, с. 21–22.

Basargina, Ye. Yu. 1995. Russkiy arkheologicheskiy institut v Konstantinopole: arkhivnye fondy [Russian Archaeological Institute in Constantinople: Archival Funds]. – In: Medvedev, I. P. (red.). *Arkhivy russkikh vizantinistov v Sankt-Peterburge* [Archives of Russian Byzantinists in St. Petersburg]. Sankt-Peterburg, “Dmitriy Bulanin”, s. 78. (In Russian).

Басаргина, Е. Ю. 1995. Русский археологический институт в Константинополе: архивные фонды. – В: Медведев, И. П. (ред.). Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге. Санкт-Петербург, Изд. “Дмитрий Буланин”, с. 78.

Velkov, V. 1961. Bibliografia na trudovete i statiite na Karel Shkorpil [Bibliography of the works and articles of Karel Škorpil]. – In: *Izsledvania v pamet na Karel Shkorpil* [Research in memory of Karel Škorpil]. Sofia, BAN, s. 73–85. (In Bulgarian).

Велков, В. 1961. Библиография на трудовете и статиите на Карел Шкорпил. – В: *Изследвания в памет на Карел Шкорпил*. София, БАН, с. 73–85.

Vazharova, Zh. N. 1961. Vrazkite na Karel Shkorpil s ruskite ucheni [Karel Škorpil's Connections with Russian Scientists]. – In: *Izsledvania v pamet na Karel Shkorpil*. Sofia, BAN, s. 63–71. (In Bulgarian).
Въжарова, Ж. Н. 1961. Връзките на Карел Шкорпил с руските учени. – В: *Изследвания в памет на Карел Шкорпил*. София, БАН, с. 63–71.

Georgiev, P. 2000. 100 godini Pliska [100 Years of Pliska]. – In: Ovcharov, D. (red. i sast.). *Kulturnata integratsia mezhdu chehi i balgari v evropeyskata traditsia: Materiali ot VII lyatna nauchna sreshta, Varna, 25–27 yuni 1999* [Cultural Integration between Czechs and Bulgarians in the European Tradition: Proceedings of the 7 Summer Scientific Meeting, Varna, June 25–27, 1999]. Varna, Obshtina Varna, s. 152–161. (In Bulgarian).
Георгиев, П. 2000. 100 години Плиска. – В: Овчаров, Д. (ред. и съст.). *Културната интеграция между чехи и българи в европейската традиция: Материали от VII лятна научна среща, Варна, 25–27 юни 1999*. Варна, Община Варна, с. 152 – 161.

Georgieva, S. at. al. 1974. Bibliografia na Balgarskata arheologia (1879–1966) [Bibliography of Bulgarian Archeology (1879–1966)]. Sofia, BAN, № 1169 (retsenzii), s. 79. (In Bulgarian).
Георгиева, С., В. Велков 1974. Библиография на Българската археология (1879–1966). София, БАН, № 1169 (рецензии), с. 79.

Deyatelnost RAIK 1914/1915. Deyatelnost Russkogo Arkheologicheskogo Instituta v Konstantinopole v 1912 g. [Activities of the Russian Archaeological Institute in Constantinople in 1912]. *Vizantiyskiy vremennik [Byzantina hronika]*. Petrograd, s. 112. (In Russian).
Деятельность РАИК 1914/1915. Деятельность Русского Археологического Института в Константинополе в 1912 г. *Византийский временник*. Петроград, с. 112.

Dimitrov, Il. 1990. Profesor Bogdan Filov i negoviyat dnevnik [Professor Bogdan Filov and his diary]. *Bogdan Filov. Dnevnik* [Bogdan Filov. The Diary]. Sofia, Otechestven front, s. 31. (In Bulgarian).
Димитров, Ил. 1990. Професор Богдан Филов и неговият дневник. *Богдан Филов. Дневник*. София, Отечествен фронт, с. 31.

Dobrudzha 1918. Dobrudzha. Geografia, istoria, etnografia, stopansko i darzhavnopolitichesko znachenie [Dobrudja. Geography, History, Ethnography, Economic and Political Significance]. Sofia, Sayuz na balgarskite ucheni, pisateli i hudozhnitsi, Tsarska pridvorna pechatnitsa, 380 s. (In Bulgarian).
Добруджа 1918. Добруджа. География, история, етнография, стопанско и държавнополитическо значение. София, Съюз на българските учени, писатели и художници, Царска придворна печатница. 380 с.

DVIA – Darzhaven voennoistoricheski arhiv – Veliko Tarnovo [State Military Historical Archives – Veliko Tarnovo], f. 40, op. 2, a.e. 939, l. 255–258; a.e. 943, l. 27–34; a.e. 955, l. 81–82; a.e. 997, l. 41. (In Bulgarian).
ДВИА – Държавен военноисторически архив – Велико Търново, ф. 40, оп. 2, а.е. 939, л. 255–258; а.е. 943, л. 27–34; а.е. 955, л. 81–82; а.е. 997, л. 41.

Marinova, D. 2019. Edinstvenoto efektivno konsulstvo na Chehoslovakia v Bulgaria (1921–1932) i negovata publichna diplomatsia za kulturnoto i stopanskoto opoznavane i sblizhenie na dvete strani prez 20-te godini na XX vek [The Only Effective Consulate of Czechoslovakia in Bulgaria (1921–1932) and Its Public Diplomacy for the Cultural and Economic Acquaintance and Rapprochement of the Two Countries in the 1920s.]. *Almanah za istoriyata na Ruse.* Vol. XIX. Ruse, "Leni-An", s. 23–98. (In Bulgarian).
Маринова, Д. 2019. Единственото ефективно консулство на Чехословакия в България (1921–1932) и неговата публична дипломация за културното и стопанското опознаване и сближение на двете страни през 20-те години на XX век. *Алманах за историята на Русе.* Т. XIX. Русе, „Лени Ан", с. 23–98.

Marinova, D. 2020. Deynostta na Karel Shkorpil i Vladimir Sis po dokumenti v zashtita na balgarskata natsionalna kauza po vreme na voynite za natsionalno obedinenie (1912–1918) [The Contributions of Karel Škorpil and Vladimír Sís to the Documents in Defense of the Bulgarian National Cause during the Wars for National Unification (1912–1918)]. *Almanah za istoriyata na Ruse.* Vol. XX. Ruse, "Leni-An", s. 180–243. (In Bulgarian).
Маринова, Д. 2020. Дейността на Карел Шкорпил и Владимир Сис по документи в защита на българската национална кауза по време на войните за национално обеди-

нение (1912–1918). *Алманах за историята на Русе.* Т. XX. Русе, „Лени-Ан“, с. 180–243.

Marinova, D. 2021, pod pechat. Cheshkite intelektualtsi Karel Shkorpil i Vladimir Sis za istoricheskite i etnicheskite prava na balgarite v Severna i Yuzhna Dobrudzha [Czech Intellectuals Karel Škorpil and Vladimir Sis on the Historical and Ethnic Rights of Bulgarians in Northern and Southern Dobrudja]. – *Natsionalna nauchna konferentsia „80 godini ot Krayovskia dogovor. Balgarskata i mezhdunarodnata obshtnost za Dobrudzhanskia vapros. Novi dokumenti, novi prochiti, novi tezi", 29–30 sept. 2020, Tutrakan, Dobrich*. (In Bulgarian).

Маринова, Д., под печат. Чешките интелектуалци Карел Шкорпил и Владимир Сис за историческите и етническите права на българите в Северна и Южна Добруджа. – *Национална научна конференция „80 години от Крайовския договор. Българската и международната общност за Добруджанския въпрос. Нови документи, нови прочити, нови тези", 29–30 септ. 2020, Тутракан, Добрич.*

Mirchev, M. 1961. Karel Shkorpil kato muzeen deyatel i obshtestvenik [Karel Škorpil as a Museum Worker and Public Figure]. – In: *Izsledvania v pamet na Karel Shkorpil*. Sofia, BAN, s. 15–23. (In Bulgarian).

Мирчев, М. 1961. Карел Шкорпил като музеен деятел и общественик. – В: *Изследвания в памет на Карел Шкорпил*. София, БАН, с. 15–23.

Miyatev, K. 1961. Nauchnoto delo na Karel Shkorpil [The Scientific Work of Karel Škorpil]. – In*: Izsledvania v pamet na Karel Shkorpil*. Sofia, BAN, s. 8. (In Bulgarian).

Миятев, К. 1961. Научното дело на Карел Шкорпил. – В: *Изследвания в памет на Карел Шкорпил*. София, с. 8.

Petrov, P. n. d. Predgovor. – *Nauchna ekspeditsia v Dobrudzha. Dokladi na universitetski i drugi ucheni* [Scientific Expedition in Dobrudja. Reports of Universities and Other Scientists]. Sast. i red. prof. P. Petrov. Sofia, UI "Sv. Kliment Ohridski", s. 6. (In Bulgarian).

Петров, П., б. г. Предговор. *Научна експедиция в Добруджа. Доклади на университетски и други учени*. Съст. и ред. проф. П. Петров. София, УИ „Св. Климент Охридски“, с. 6.

Rashev, R. 1998. Karel Shkorpil i starite balgarski stolitsi [Karel Škorpil and the Old Bulgarian Capitals]. *Chehi v Bulgaria i balgari v Chehia* [Czechs in Bulgaria and Bulgarians in the Czech Republic]. Shumen, UI "Episkop Konstantin Preslavski", s. 273–278. (In Bulgarian).

Рашев, Р. 1998. Карел Шкорпил и старите български столици. *Чехи в България и българи в Чехия*. Шумен, УИ „Епископ Константин Преславски“, с. 273–278.

Filov, B. 1927a. Die archaische Nekropole von Trebenište am Ohrida See, unter Mitwirkung von K. Škorpil. Berlin, 1927, mit 15 Lichtdrucktafeln und 119 Abbildungen im Text, 119 s. (In German).

Filov, B. 1927b. Nahodkite ot Trebenishte na Ohridskoto ezero [The Troves from Trebenište on Lake Ohrid]. *Balgarska misal*, g. II, kn. 10, Sofia, s. 667–672. (In Bulgarian).

Филов, Б. 1927. Находките от Требенище на Охридското езеро. – *Българска мисъл*, г. II, кн. 10, София, с. 667–672.

Filov, B. 1993. Patuvane v Makedonia [Travels to Macedonia]. – In: Petrov, P. (sast.). *Nauchna ekspeditsia v Makedonia i Pomoravieto, 1916* [Scientific expedition to Macedonia and Pomoravie, 1916]. Sofia, UI "Sv. Kliment Ohridski", Voennoizdatelski kompleks "Sv. Georgi Pobedonosets", s. 70. (In Bulgarian).

Филов, Б. 1993. Пътуване в Македония. – В: Петров, П. (съст.). *Научна експедиция в Македония и Поморавието, 1916*. София, УИ „Св. Климент Охридски“, Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец“, с.70.

Cherni, M., D. Grigorov 2008. Vstapitelni dumi [Introductory Words]. *Rolyata na cheshkata inteligentsia v obshtestvenia zhivot na sledosvobozhdenska Bulgaria*. Praga, s. 16–18. (In Bulgarian).

Черни М., Д. Григоров 2008. Встъпителни думи. *Ролята на чешката интелигенция в обществения живот на следосвобожденска България*. Прага, с. 16–18.

Chukalev, K. 2018. Discovery of the Necropolis at Trebenishte and History of the First Archaeological Investigations. – In: Ardjanliev, P. et al. *100 years of Trebenishte*. Sofia, p. 17–31. (In English).

Дата на подаване на статията в редакцията – 12.04.2021 г.

DOI 10.7546/DS.2022.15.16
УДК 94:355.134.2] (497) «1914/1918» (045)

REFLECTION OF THE EVENTS OF THE FIRST WORLD WAR IN THE AWARDS SYSTEMS OF THE BALKAN STATES

Sergey Potrashkov

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History,
Museology and Monument Studies of the Kharkov State Academy of Culture,
Bursatsky Spusk 4, 61057, Kharkov, Ukraine,
potrashkoff2012@yandex.ua, ORCID 0000-0001-5573-0121

The article examines the changes in the awards systems of the Balkan countries caused by the First World War. By the beginning of the war, each of the Balkan countries had its own reward system with its own history and traditions. Each included orders, medals and insignia for both military and civilian merit.

During the war years, awards performed the following main functions: a state attribute, a symbol of independence and sovereignty, which acquired special significance in situations when the enemy occupied in whole or in part the national territory, and the armed forces were forced to operate outside of it; proper insignia, encouraging and mobilizing subjects to perform various tasks, both at the front and in the rear; commemorative symbol designed to remind about the war, its main events, efforts and sacrifices.

During wartime, the appearance of already existing awards was changed accordingly the needs of the moment. Military awards were issued not on ordinary, but on special "military" ribbons, an additional accessory appeared in the form of swords attached to the insignia, etc. Finally, new awards were instituted. The rewards systems of the Balkan countries during the First World War as a whole fulfilled the role assigned to them as reward tools and state paraphernalia. In the latter capacity, orders and medals were used when awarding them to the allies. In most of the countries under consideration, there were no changes in the order groups, or they were insignificant. This is explained by the circumstances of participation in the war of each of the country. Award systems were replenished mainly with medals and crosses close to them in status, which appeared after the war, designed to preserve the memory of it and addressed to a wide range of people. It should also be noted that awards for various kinds of humanitarian activities are widespread in the countries under consideration.

Keywords: Balkan countries, award systems, World War I

As known, the First World War or the Great War, as contemporaries called it, began in the Balkans. It was there, in Sarajevo, that the fatal shots were fired, which became a prelude to the conflict, and after Austria-Hungary declared war on Serbia, a chain reaction began, spreading the conflict to the rest of the world. All the states of the Balkans and the Balkan nations that did not have their own statehood (Croats, Slovenes, Bosnians, Albanians) were drawn into the war. Military operations with varying degrees of intensity continued in the Balkans during the whole war. According to rough estimates, more than 3 million inhabitants of the Balkan Peninsula were drafted into the armed forces of the warring coalitions, of whom about 1.5 million died or became disabled, not counting civilian casualties (Shkyndin et al. 2002, vol. 1, 626, 627, 630, 631). The war has once again redrawn the political map of the region. In the place of Serbia, Montenegro, the Balkan provinces of Austria-Hungary, a new state appeared – Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Yugoslavia). The configuration of the borders of Bulgaria, Romania, Greece and Turkey has changed significantly. Millions of people find themselves outside their national states or became refugees, thereby giving rise to new conflicts.

The shocks and victims of the war have long been imprssed in the memory of the peoples of the Balkan Peninsula. They are immortalized in numerous monuments and memorials, some of which, despite new wars and fluctuations in the political situation, have survived to present day. One of the means of preserving the memory about the events of 1914–1918. became the awards, established in all countries of the region, they are discussing in our publication.

By the beginning of the war, each of the Balkan states had its own reward system with its own history and traditions. The oldest among them was Turkish, or rather Ottoman, which was established in the 18th century. The youngest is the Bulgarian one, which arised with the country's independence in 1878. Each included orders, medals and badges, both for military and civilian merits.

During the war years, awards performed the following main functions: a state attribute, a symbol of independence and sovereignty, which acquired special significance in situations when the enemy occupied in whole or in part the national territory, and the armed forces were forced to operate outside of it; proper insignia, encouraging and mobilizing subjects to perform various tasks, both at the front and in the rear; a commemorative symbol designed to remind of the war, its main events, efforts and sacrifices.

In wartime, changes were made to the appearance of already existing awards in accordance with the needs of the moment. Military awards were issued on special "military" ribbons, and additional accessories in the form of swords attached to orders badges, etc. Finally, new awards were instituted. Let us consider with specific examples what changes took place in the award systems of the Balkan countries during the First World War.

The political orientation of Bulgaria during the First World War was predetermined by its defeat in the Second Balkan (Inter – Allied) War in 1913 and the loss of part of the national territory. The global conflict revived the hopes of the ruling circles and Tsar Ferdinand for their return. The military successes of the Tripartite Alliance , the failure of the Entente's Dardanelles operation, coupled with the loan received from Germany, strengthened the pro-German orientation of the ruling circles of Bulgaria. But the main thing was that the Tripartite Alliance promised to satisfy the territorial ambitions of Bulgaria immediately, and the Entente – only after the end of the war, and then only with the consent of the countries concerned.

In August 1915, Bulgaria concluded an agreement and military conventions with Germany, Austria-Hungary and an agreement with Turkey – this is how the Central Powers arose. On October 1, Bulgaria declared war on Serbia. The campaign in Serbia and Macedonia ended with the defeat of the Serbian army, and the Anglo-French troops that arrived to help the Serbs were driven back south to the borders of Greece.

The campaign in Dobruja and Romania in 1916 ended with the defeat of the Romanian-Russian forces and the exit of the Bulgarian troops into the delta of the Danube and on the river Seret, where the Northern Front was established. Stretched out on a huge front, without reserves, poorly supplied and equipped, the Bulgarian army, at the cost of enormous efforts, held back the ever-increasing forces of the Entente for almost 3 years.

In mid-September 1918, the Entente troops launched a powerful offensive on the Southern Front. On September 17, the positions of the Bulgarian army were broken through. The ferment among the retreating units developed into an uprising against the government and the monarchy. On September 29, at the request of the Bulgarian government, an armistice was signed in Thessaloniki. Participation in the First World War was the most difficult military test in the history of Bulgaria, led to overwhelming mobilization efforts and the depletion of the country's economic resources. The fighting cost the Bulgarian people 101 thousand killed, dead, missing and 155 thousand wounded (Shkyndin et al. 2002, vol. 1, 626).

Of the 6 orders that existed in the award system of Bulgaria by 1915, three were purely military and one more could be given for both civilian and military merit. The main military award was the Order "For Bravery", established back in 1880, which had five degrees (Grand Cross, crosses of the 1st – 4th degrees) and the Distinguished badge, assigned for rewarding soldiers and non-commissioned officers, in the 4th degrees. The Order «For Bravery» looked like a Maltese cross with crossed swords passing through its center. Signs of the 4th higher degrees were covered with white enamel, the fifth – with red. The soldier's badge had the same form as the order, but without enamel.

The growth of German influence on Bulgaria in connection with the political reorientation of the monarch and the government after the Balkan wars, was reflected in the change in the statute of the Order "For Bravery" and its appearance. Following the model of the Prussian Iron Cross, the orders of the 3rd and 4th degrees were divided into two classes, with the 1st class awards worn on a hairpin, the 2nd – on a ribbon - blue with silver stripes along the edges. Also, in imitation of the Iron Cross, in the medallion of all degrees of the order (except the Grand Cross)

and the soldier's cross, from January 1916, the date of Bulgaria's entry into the First World War appeared – 1915. On the badges of the 1st class of the 3rd and 4th degrees, participation countries in the war were indicated by years, respectively: "1915–1916" and "1915–1917" on the upper and lower rays.

Other orders and medals during the war years were issued on a «military» ribbon – of the Order "For Bravery". The Order "Of Military Merit", in addition, acquired an additional element – a military distinction in the form of a wreath covered with green enamel – half laurel, half oak, attached to the front side of the order badge. As of January 1917, orders of all degrees were awarded to 3753 officers, military doctors, officials of the army in the field. About 300 thousand non-commissioned officers and soldiers were awarded with soldier's crosses "For Bravery" of various degrees during the war years (Petrov 2002, 70, 71).

No new military awards were established during the war. Only 15 years later, on December 9, 1933, a commemorative medal appeared to be presented to the surviving participants of the First World War, as well as to the relatives of the victims. The medal with a diameter of 32 mm is minted from yellow metal. Its obverse depicts the coat of arms of Bulgaria superimposed on two crossed swords and surrounded by oak and laurel branches. In the center of the reverse is the date "1915–1918" framed by a wreath of wheat ears, laurel and oak leaves, and rose flowers. The medal was worn on a red ribbon with a white-green-white stripe along the edges. Persons who did not directly participate in hostilities were awarded the medal on a ribbon with a white stripe in the middle. Relatives of the dead were given a medal with a black stripe on the ribbon. Presentation of commemorative medals continued until December 31, 1939. About 50 thousand Bulgarian citizens received them, another 119 thousand medals were distributed to former allies, mainly Germans (Petrov 1998, 181).

The badge "For the salvation of the banner" should be attributed to military awards. The idea of creating this distinction was born after the end of the war. Under the terms of the armistice in Thessaloniki, a significant part of the Bulgarian forces in Macedonia laid down their arms and turned into the prisoners of war, but not a single battle flag fell into enemy hands. Officers, non-commissioned officers, soldiers hide regimental shrines and, with the risk of their lives, managed to deliver them to their homeland. By order of the Minister of War dated March 30, 1922, the sign "For the salvation of the banner" was established. It had an oval shape and dimensions of 50 × 70 mm. At the bottom of the badge there is an image of the Order "For Bravery" against the background of crossed banners. At the top is a principal crown, under which is placed the inscription "1915–1918", "За спасяване знаме", below the text is a crowned lion. To the right and to the left, the sign is framed by laurel branches. The badge was fastened to clothing with a pin and worn on the right side of the chest. In 1924, 100 copies of the badge were made in Austria (Petrov 1998, 144). Canceled 1947.

A number of awards are associated with the activities during the war years of the Bulgarian Red Cross and other organizations that took care of the wounded, sick, refugees. On May 30, 1917, a badge of honor was established by royal decree for rewarding "for philanthropic and charitable deeds." He received the name "За насърчение към человеколюбие", which can be translated into English as "For encourage to philanthropy". The badge had 4 degrees for men and 3 degrees for women. It was a so-called. "Cannon" cross with rounded ends of the rays, made entirely of white metal or covered with white enamel (depending of the degree). Between the sides of the cross are the monograms of its founder, Tsar Ferdinand I. The obverse and reverse of the medallion are the same for all grades. The obverse represents an enameled red cross on a white background, framed by a ring of green enamel with the inscription "На человеколюбци 1916". The reverse is a crowned lion with a Saxon coat of arms on a red enamel background, surrounded by a green enamel ring with the inscription "Българската признателност". The sash is white with red and green stripes along both edges. The 1st degree badge for men measured 59 × 59 mm and was worn around the neck. A silver eight-pointed star with a diameter of 70 mm with an overhead sign was supposed to be attached to it. The award of the II degree the star was not supposed. Badges of III and IV degrees were worn on the chest and had the same dimensions – 45 × 45 mm. The difference between them was that the rays of the badge of the IV degree did not have enamel. The female badge of the 1st degree was similar to the male badge, but had a pin on the reverse. Badges of the II and III degrees were similar to the male badges of the III and IV degrees, respectively, but they were worn on a ribbon folded in the form of a bow.

The Red Cross medal was established by a royal decree of February 15, 1918 in two degrees – silver and bronze. Medals were awarded to persons «without distinction of gender, nationality and citizenship» for services to the Red Cross or in general in the cause of mercy. the medal had a diameter of 33 mm. In the center of the obverse is a red cross surrounded by diametrically divergent rays. Above the cross is the year of Bulgaria's entry into the First World War – 1915. This image is surrounded by the inscription: «Българско дружество Червенъ кръст». Reverse: German shield topped with a royal crown. On it is a Bulgarian coat of arms lion bearing the Saxon coat of arms. Around the shield is a laurel wreath, below which is the inscription «За признательность». The medal was worn on a red ribbon with white and intermittent green stripes along both edges of the ribbon. In 1929, a gold degree was added to the two existing medals, distinguished by an enamel medallion with a red cross and no date on the obverse.

A number of already existing awards during the First World War changed their design. The badge of honor "Red Cross", established back in 1886, acquired in 1915 the appearance of a straight, red-enamelled cross topped with a crown, 34 × 25 mm in size. In the center of the cross is placed a square medallion, framed by a dotted relief, depicting a crowned lion. The date on the horizontal rays of the cross is 1915. The badge is one-sided, with a pin on the reverse.

The badge of honor "Queen Eleonora" was established by Tsar Ferdinand in 1913 in connection with the charitable activities of his second wife during the Balkan Wars of 1912–1913. In 1915, the next issue of the sign began to look like a cross covered with red enamel, with the monogram of Tsarin Eleanor in the center, inscribed in a silver ring, along the circumference of which the inscription: "Божие е нашето дело 1915–1916" is applied. The ring has an eye through which it is connected to a red ribbon.

In addition to the awards described above, in Bulgaria, as in other mentioned countries, a large number of commemorative tokens and badges of military-patriotic themes were issued. Many of them resembled medals in their shape. Maybe that's why some Bulgarian authors, in our opinion unreasonably, refer them to awards, which they really were not. Such phaleristic monuments include commemorative tokens of the 9th Infantry Pleven Division, tokens and badges in memory of the liberation of Macedonia by the Bulgarian army, tokens with portraits of the heads of state of the Quadruple Union, badges depicting the state symbols of Bulgaria, Germany, Austria-Hungary and Turkey.

The award system of the Ottoman Empire at the beginning of the First World War was quite modest: six orders, one of which was for women, and two medals for bravery (Imtiaz) and merit (Liakat). There was also the practice of establishing medals for specific military campaigns.

The Turks did not have a separate military order, and the Osmaniye and Medzhidie orders most often acted in this capacity (each in five degrees). Since 1915, the orders awarded for military merit had crossed swords passing through their center. The medals received on ribbons a special bar in the form of crossed sabers with a rectangular plate attached to their upper part, on which the year of Turkey's entry into the war according to the Muslim calendar – "1332" (1914) was inscribed in Arabic script.

A special (and only) military award for participation in the First World War was established in Turkey on March 1, 1915. The British called it the "Gallipoli Star", the Germans – the "Iron Crescent". Its true name sounded much more prosaic: "Military medal of 1915".

This medal was intended as an award for military prowess and did not refer to any specific military campaign. Although its very appearance is associated with the successful defense of the Dardanelles in 1915 from the Anglo-French landing. The medal occupied the lowest place among the Turkish awards of that time, but its German name indicates that among the German soldiers and officers it was considered the equivalent of the Iron Cross. Sometimes it is incorrectly called an order.

The medal is a five-pointed star with a diameter of 56 mm, with balls at the ends of the rays. In the center of the star is the tughra of Sultan Mehmed Reshad V and the date "1333", which corresponds to 1915 according to the European calendar; they are surrounded by a horizontal crescent. There were two versions of this award: for officers and privates. The officer's badge was made of silver or silver-plated bronze and filled with red enamel. The soldier's was stamped from white metal and covered with red paint. The reverse side of the badge is smooth and has a horizontal barrette for attaching to the uniform.

The Turks wore the medal on the left side of the chest; Germans, Austrians and Bulgarians – as a rule, on the right. The medal had a ribbon 29 mm wide – red with two white stripes along the edges for those awarded for combat distinctions, and white with two red stripes for non-combatants (persons who did not directly participate in hostilities). The ribbon could be worn on an order bar or separately, passing through the second buttonhole of the uniform from the top.

There were also trapezoidal planks for wearing on a ribbon with the names of different campaigns or theaters of military operations: "Chanak-kale", or "Chanak" (Gallipoli), "Caucasus", "Canal", "Sana", "Kut-el-Amara". Planks did not have an official status, but their wearing was widely practiced during the war years (Potrashkov 2007, 74, 75).

The military medal of 1915 was the only Turkish award that was presented not on behalf of the Sultan, but on the orders of Commander-in-Chief Enver Pasha. Therefore, the Sultan's tughra was absent on the award documents. However, after the end of the war, Sultan Mahmud VI officially approved all the awards – as committed by his will.

Activities to help the wounded, sick and refugees were awarded the Red Crescent Medal. It was established in 1912 by Sultan Mehmed V Reshad to reward members of the Red Crescent Society, founded in 1868. The medal had three classes – gold, silver and bronze and was awarded to both members of the society and volunteers. The medal is round, 28.5 mm in diameter. On the obverse in the center is a round white enameled medallion with a red crescent. The inscription "Human Aid" is placed on top, two laurel branches are depicted below. The ribbon is white with a red stripe in the center. A decorative pendant with the image of the Sultan's tughra and a rectangular medallion of white enamel with the inscription "Red Crescent Society" were attached to the lower part of the ribbon. A white enameled clasp was attached to the upper part, indicating the years of service of the recipient. For those who distinguished themselves at the front, a fastener in the form of three silver oak leaves was established.

The question of entry into the First World War caused a fierce struggle in Greece. For three years, the country could not reach a compromise about taking side in the war and was split into two hostile camps – supporters of Prime Minister E. Venizelos and supporters of King Constantine, oriented respectively towards the powers of the Entente and the forces of the Triple Alliance.

Venizelos, an ardent supporter of the Entente, insisted on entering the war, linking with this the hopes for the implementation of the Megali Idea (Great Idea) – the expansion of the territory of the Hellenic kingdom to the borders of the former Byzantine Empire. King Constantine, a graduate of the Berlin Military Academy, married to the sister of Wilhelm II, closely associated with his politics, sow his task in maintaining neutrality and rendering all possible assistance to Germany, in whose military power and future victory he firmly believed. The course of military events in the Balkans and Asia Minor increased the value of Greece as an ally, so the Entente powers openly intervened in the internal political struggle in Greece, trying to turn it in their favor. A weighty argument was made by 300 thousand Allied soldiers who were on Greek territory. In October 1916, dismissed by the king, Venizelos, with the active support of the allies, created the Provisional Government in Thessaloniki, set about organizing the army and declared war on Germany and Bulgaria. The Entente recognized this government de facto. But King Constantine continued to be the main obstacle to the complete subjugation of Greece to the interests of the Entente. Putting forward one ultimatum after another, the allies in April 1917 achieved his abdication in favor of his son Alexander. Venizelos returned to the post of prime minister, and on April 29, 1917, Greece declared war on Germany. In September 1918, the Thessaloniki army, in whose ranks 150 thousand Greeks fought, went on the offensive and defeated the German-Bulgarian forces in Macedonia. During the battles of the First World War, Greece lost 30 thousand people (Shkyndin et al. 2005, vol. 1, 627).

Three Greek awards are dedicated to the events of the war. Two of them were established by the Provisional Government of Venizelos and later approved by royal decrees. The first among them, according to the time of establishment, was the medal "For Military Merit". (October 28, 1916). It was originally called the Military Medal, but royal decrees of June 30 and October 31, 1917 officially approved it with a changed name. The medal was awarded to officers of the army and navy, personnel of the Red Cross and other organizations who distinguished themselves in the service during the war, but not necessarily in a combat situation. The medal is made of bronze

in the form of a straight "Greek" cross with widening ends of the sides and crossed swords passing through its center. The Phoenix bird is depicted in the center of the cross, and the Greek inscription is placed on the sides: "I fight for the motherland." A laurel wreath is laid on top of the cross in such a way that the ends of the sides protrude somewhat outward from under it. On the back, the inscription – "Greece 1916–1917". The cross was worn on a ribbon 37 mm wide, yellow with black stripes along the edges. The medal had four degrees, depending on the rank of the recipient. Generals received a medal of the 1st degree with a gilded laurel wreath with a diameter of 15 mm on a ribbon; colonels – medal of the 2nd degree with a silver wreath; lieutenant colonels and majors – a medal of the 3rd degree with a bronze wreath; officers with the rank of captain and below received a medal of the 4th degree – without a wreath.

On February 28, 1917, the Provisional Government established the Military Cross, which, unlike the previous award, was awarded not depending on rank, but for real merit on the battlefield. It was officially approved by royal decrees of July 30 and October 31, 1917. The cross was made of base silver. Its vertical sides were formed by an ancient sword with a wide blade pointing downwards. Horizontal - a rectangular plate in the form of a ribbon with an inscription in Greek: "With him or on him" (With a shield or on a shield), on top of which the sword was laid. This composition was enclosed in a laurel wreath. On the back of the plate is the inscription 'Greece 1916–1917". The ribbon of the cross is black, 37 mm wide with 5 mm blue stripes along the edges.

The degrees of the award were marked on the ribbon with gold, silver and bronze laurel wreaths, respectively. Repeated awards were indicated by five-pointed stars, also attached to the ribbon.

At the suggestion of Marshal F. Foch, the Entente countries in 1919 established a common medal for all to commemorate the victory in the war. It was supposed to carry on the front side the image of the goddess of Victory, and on the back to have the inscription: "The Great War in Defense of Civilization". The design of the medals was left to the discretion of the countries themselves.

Greece issued its own Victory Medal, which was determined by royal decrees of October 6, 1920 and November 24, 1924. It was awarded to all those who served in the army or navy for at least three months in wartime.

The bronze medal with a diameter of 36 mm had on the obverse an image of the winged goddess of Victory with a laurel wreath and an olive branch of peace in her hands. On the reverse, the figure of the baby Hercules strangling snakes is placed on a pedestal, which is a tablet with a list of the victorious powers. Around, along the side of the medal there is an inscription: "The Great War for Civilization 1914–1918". The author of the medal was the French sculptor Henri Nock. The medal had a suspension for attaching a ribbon of "double rainbow" colors, as was customary for similar medals in all Entente countries (Potrashkov 2007, 178–181).

During the first years of the war, Romania remained neutral. The territorial aspirations of the Romanians were directed towards Austria-Hungary, within which borders millions of their compatriots lived. Gradually, drawing closer to the Entente, the ruling circles of Rumania carried on a lively bargain with it, intending to get the greatest acquisitions at the lowest price and enter the war when the chances of victory became absolutely obvious. Having managed to wrest agreement from the allies to their demands, the Romanians decided that the right moment had come in the summer of 1916. The victories of the Russian Southwestern Front convinced them of this. On August 27, 1916, Romania declared war on Austria-Hungary, and the next day, Romanian troops launched an offensive into Transylvania. In the course of subsequent hostilities, the 600,000th Romanian army was defeated, and by December, almost the entire territory of Romania was occupied by troops from the countries of the Central Powers. Only Moldova and a small part of Dobruja remained under the control of the Romanian government. The royal family, government and parliament moved to Iasi, which became the capital of the country. Russia was forced to send 35 infantry and 11 cavalry divisions to help its ally and lengthen the combat front of its armies by 500 km. (Rostunov et al. 1975, vol. 2. 208). In the winter of 1916/17 thanks to the help of France, the Romanian army was reorganized and re-equipped. The soldiers, mostly former peasants, were promised land and voting rights after the end of the war. Encouraged by the promise of change, the Romanian soldiers demonstrated high morale during fierce fighting in July-August 1917, thwarting the German counteroffensive in southern Moldova. Russia's exit

from the war put Romania in a hopeless situation, and on May 7, 1918, she was forced to sign peace with the powers of the Central Powers in Bucharest. The successes of the Entente on the Western Front and in the Balkans in the autumn of 1918 led to a change in the balance of power, which allowed Romania to enter the war for the second time on November 11, 1918 and eventually end up in the camp of the winners. The casualties in the battles amounted to 220 thousand people, as well as 80 thousand civilians. As a result of the annexation of Transylvania, Bessarabia, Bukovina and some other lands, the territory of Romania after the war reached to 295 thousand square meters. km., and the population increased from 7.9 million people. up to 14.7 million people (Pop et al. 2005, 498).

Before the war in Romania there were no orders for military merit, but only medals, and then mainly for privates and non-commissioned officers. Order badges for the military had swords passing through the center. In wartime, orders "with swords" were issued on the "military" ribbon of the "Military Dignity" medal – red with narrow blue stripes along the edges. Crossed swords were added to the medal "For Bravery and Loyalty" for soldiers and non-commissioned officers, passing between the top of the medal and the ribbon pendant.

To reward officers who distinguished themselves directly in combat conditions, a new order of Michael the Brave was established, named after the ruler of Wallachia, who managed to unite for a short time at the beginning of the 17th century. under his rule most of the Romanian lands. The order was established by King Ferdinand on December 21, 1916 (according to other sources – September 26). He had three degrees: Grand Cross, Commander and Knight, with and without swords.

The badge of the order was a bronze gilded cross covered with blue enamel. The size of the 1st and 2nd degrees is 60x60 mm, the 3rd degree is 40x40 mm. Its ends were made in the form of lilies (the so-called Florentine cross). In the center of the obverse was the monogram of King Ferdinand – two Latin letters «F» turned to each other with the back side and connected in the lower part with the crown below them. In the center of the reverse, the year of foundation of the award "1916" is indicated. The sign was crowned with a royal crown with a ribbon ring. The latter was crimson with golden stripes along the edges. During the First World War, 16 awards were made with the 1st degree of the order, 12 – 2nd and 336 – 3rd, including 43 collective awards of military units (Catone et al. 1992, 15).

To reward medical personnel, employees of the Red Cross and other persons who distinguished themselves in helping the wounded, sick, refugees, prisoners of war, the "Queen Mary Cross" was intended in three degrees, established on February 5, 1917. The highest degree was a cross measuring 49 × 49 mm, worn on the neck. In shape, it resembled a swastika turned counterclockwise, with the ends of the sides in the form of sharp corners. Cross of the 1st class made of gilded silver, covered on both sides with white enamel. On the obverse in the center of the cross is placed the gold cypher of Queen Mary, on the reverse - a cross of red enamel. Crosses of the II and III degrees were smaller – 40 × 40 mm, did not have enamel.

The second class cross was gilded, the third class was bronze. Their obverse was similar to a cross of the 1st degree, on the reverse was the year the award was established "1917". Orange cross ribbon.

The Commemorative Cross of the War of 1916–1918, established on July 8, 1918, was a common award for all participants in the First World War. The bronze cross with diamond-shaped ends, 40 × 40 mm in size, is covered with greenish platinum. Its surface on both sides has a relief lattice structure. In the round central medallion on the obverse is the monogram of King Ferdinand, on the reverse are two dates «1916, 1918». Crosses were also issued with the dates «1916, 1919». The ribbon of the cross, 37 mm wide, consists of 4 dark blue and 3 green vertical stripes of equal width. Planks were attached to the tape indicating the place of the battles where the awardee distinguished himself. Planks with the following inscriptions are known; "1916", "1917", "1918", "1916–1918", "1918–1919", "Siberia", "Oituz", "Dunarea", "Targul-Ocma", "Turtucaia", "Marasesti", "Dobrogea", "Marasti", "Bucuresti", "Jiu", "Cerna", "Carpati", "Ardeal", "Italia", "Olt", "Porumbacu", "Tabla Butii", "Robanesti", "Namolasa", "Siret", "Ciresoaia".

Commemorative crosses of the war of 1916–1918 it was allowed in the future to wear the eldest sons of the awarded, if they were officers in active service. In such cases, a bar with the inscription was attached to the tape "Traditie".

Romania was among the countries that issued their own Victory medal. It was established by Royal Decree No. 3 390/924 on July 20, 1921. It was awarded to a wide range of persons who participated in hostilities from August 28, 1916 to March 31, 1921. The medal was made of bronze and had a diameter of 36 mm. Its obverse depicts the goddess of Victory with a sword lowered in her right hand and an olive branch of the world in her left. On the reverse there is an inscription: "Marele razboi – Pentru – civilizatie" ("Great War for Civilization"), an image of a lictor hatchet, laurel and oak branches, surrounded by a ring of twenty-link chains. Ribbon "double rainbow". 300 thousand awards were made with this medal (Potrashkov 2007, 178–181).

By Royal Decree No. 850 of April 9, 1918, the Badge of the Military Disabled was established. Initially, the sign was intended for servicemen who were injured on the battlefields of the First World War. Later, the badge was extended to participants in the hostilities against Soviet Hungary and Soviet Russia in 1919–1920. The badge of a military invalid is a horizontal oval with a rough surface enclosed in a wreath of laurel (left) and oak (right) branches tied at the base with a ribbon. In the center of the sign are the dates 1916/19, separated by a slash. The badge was made of gilded bronze and attached to a rectangular bar from the ribbon of the Cross of Military Dignity.

The Sarajevo assassination had fatal consequences for Serbia. Despite the militant mood of the and army circles and public, official Belgrade condemned the assassination , trying at all costs to avoid conflict in the face of depletion of financial and human resources after the two previous Balkan wars. But in Vienna and Berlin did not want to miss a convenient opportunity to unleash a long-prepared war. On July 27, Austria-Hungary declared war on Serbia. Russia came to the defense of the latter, and in a few days the Austro-Serbian war turned into a world war. Almost until the end of 1915, Serbia stubbornly and successfully resisted the onslaught of the Triple Alliance, although the Entente countries at that time did not provide it with sufficient support. But after the entry Bulgaria into the war , the fate of Serbia was decided. The Serbian army, accompanied by a huge mass of the civilian refugees, retreated through Montenegro and Albania to the Adriatic coast, from where the allied fleet transported it to Corfu. The winter march of the army and refugees through impregnable mountain passes, surrounded by a hostile population, was subsequently called the "Serbian Calvariae". The reorganized and rearmed Serbian army was sent to the Thessaloniki front, where by 1918 it accounted for a quarter of all allied forces.

In the summer of 1917, negotiations were held in Corfu between the Serbian government and representatives of Croatian and Slovenian emigrant circles that were part of the so-called Yugoslav Committee. Their result was the Corfu Declaration on the conditions for the creation after the war of a unified Yugoslav state, headed by the Serbian dynasty Karageorgievich. In September 1918, the Entente forces on the Thessaloniki front launched an offensive that ended with a breakthrough in the enemy defenses. On November 1, 1918, Belgrade was liberated. On December 1, a solemn ceremony was held there proclaiming the unification and creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Kingdom of SCS).

The most common Serbian military awards until 1914 were the Order of the "Star of Karđorđević" with Swords, and the gold and silver medals for bravery "Milos Obilić".

According to the order of November 22, 1914, in wartime, all awards were to be issued on the red moire ribbon of the Order of the Star of Karageorgievich with swords. In practice, this rule was not always followed. The order itself was supplemented on May 28, 1915 with two crosses, for rewarding to non-commissioned officers and soldiers, which became its lower degrees.

The crosses completely repeated the shape of the order badges with swords, but did not have enamel. The cross for non-commissioned officers was gilded with silvered rays between the sides. The soldier's cross was silver-plated with gilded rays.

On the obverse of the cross in the medallion there is a Serbian armorial shield and the motto: "For bravery". On the reverse there is a coat of arms eagle, above it is, the name of the founder of the Order of King Peter I, below it is one of the dates: "1914–1916", "1914–1917", "1914–1918". In total for the period from 1915 to 1929. 1074 Serbs and 37 foreigners were awarded with a gold soldier's cross, 1449 Serbs and 836 foreigners with a silver one (Babac 2014, 258).

By royal decree of May 28, 1915, the Order of the White Eagle with Swords was established as a military decoration. In fact, an accessory in the form of crossed swords was added

to the Order of the White Eagle, established back in 1904, located in the upper part of the order sign between the heads of the eagle and the crown that crowned them. The order was awarded to generals and officers of the Serbian and allied armies.

On April 5, 1920, the heir to the throne Alexander Karageorgievich established a medal in memory of the retreat through Albania in the autumn of 1915. The medal is made of bronze and has dimensions of 28x32 mm. It is made in the form of a double-headed eagle with a coat of arms on the chest. The lower part of the eagle is hidden by a medallion framed by a wreath of laurel leaves. On the obverse, in the medallion, there is a profile portrait of Prince Alexander turned to the left, surrounded by the inscription: "To his combat comrades-in-arms. Alexander". On the reverse in the same medallion there is an inscription: "For loyalty to the motherland 1915". The heads and wings of the eagle are silver plated. The eagle is topped with a crown with a ring for attaching an order ribbon. The green ribbon of the medal is 36 mm wide – symbolizing hope with 5 mm black stripes along the edges – a symbol of mourning for the dead. 142148 people received the award (Babac 2014, 267).

On December 1, 1920, the same Alexander Karageorgievich, on behalf of his father, established the "Commemorative Medal of the War for Liberation and Unity".

The medal was awarded to all those who served in wartime: servicemen of the Serbian and Montenegrin armies, volunteers, medical personnel, members of foreign military missions, ministers, members of parliament. The medal is made of bronze in the shape of a cross, measuring 39 × 39 mm, with a large central medallion and short wide sides with slightly rounded ends. The end of each side is decorated with a ball in the middle. A ring for attaching the ribbon passes through the ball at the upper end of the cross. Between the sides of the cross are crossed swords. In the center of the obverse is a profile portrait of King Peter I turned to the right, enclosed in a wreath of laurel and oak leaves. On the upper side of the cross is the date «1914», on the lower side – "1918". On the reverse there is an image of the Serbian coat of arms double-headed eagle topped with a crown. On the horizontal and lower sides of the cross are the dates, respectively: "1915", "1916", "1917". The ribbon of the medal consists of three equal stripes in the colors of the Serbian flag: red, light blue and white.

A small principality on the coast of the Adriatic (since 1910 – a kingdom), which zealously defended its freedom and achieved de facto independence already at the end of the 18th century. In the First World War, due to established historical traditions, Montenegro was on the side of Russia and Serbia. The main military award since 1841 was the medal "For Bravery". After the defeat of the Serbian troops in October-November 1915, Montenegro was forced to capitulate to the Central Povers. In January 1916, King Nicholas I escaped in Italy. Montenegrin politicians, being in exile, joined the Corfu Declaration (1917), which planned the unification of all southern Slavs in one state, headed by the Serbian dynasty Karageorgievich. After the liberation in November 1918, the Great National Assembly of Montenegro decided to unite with Serbia and overthrow the former Njegos dynasty.

Already in exile in France, King Nikola I established in January 1919 the Order "Freedom of Montenegro" as a reward for his supporters who fought for the restoration of Montenegrin statehood and monarchy until 1924. The badge of the order measured 45 × 40 mm and was a laurel wreath covered with green enamel and intertwined with a red-blue-white ribbon. Inside the wreath was a golden double-headed crowned eagle, on the chest of which was placed a shield of red enamel with a golden lion on it – the coat of arms of Montenegro. The ends of crossed swords protruded from under the wreath. Above the eagle's head was a white enamel ribbon with the inscription: «For the right, honor and freedom of Montenegro» the reverse of the badge is similar to the obverse, only the ribbon above the heads of the eagle is colored red-blue-white. Ribbon of the order of green color.

The award systems of the Balkan countries during the First World War, in whole, fulfilled the role assigned to them as award tools and state paraphernalia. In the latter capacity, orders and medals acted when they were awarded to allies. In most of the countries under consideration, there were no changes in the order groups, or they were insignificant. This is due to the circumstances of participation in the war of each of them. The award systems were supplemented mainly with medals and crosses, close to them in status, after the war, designed to preserve the memory of it and addressed to a wide range of people. It should also be noted that awards for various humanitarian activities are widely distributed in the countries under consideration.

In Bulgaria, the authority and significance of the already existing awards were high, both among the military and among the civilian population. Moreover, the officially proclaimed goal of participation in the war was the unification of all the lands, inhabited by the Bulgarians, in a single state. Therefore, the establishment of new awards was not required. In addition, the existing award system proved its effectiveness during the Balkan wars of 1912–1913. The appearance of a large number of prisoners of war, refugees, displaced persons during hostilities led to the development of Red Cross awards. A relatively late appearance in Bulgarian commemorative medal of the war of 1915–1918. was due to its status as a defeated country and the difficult domestic political situation in the early post-war years.

In the Ottoman Empire during the war years, new orders were also not established. This was partly due to the general state of stagnation in the empire, and partly to the preservation of the authority of the former Sultan's awards. The only one new award, the Military Medal of 1915, came at the initiative of the ambitious Minister of War Enver Pasha and was intended to commemorate Turkey's biggest victory over the Entente. The defeat and collapse of the empire, the emergence of the Turkish Republic, based on other principles, led to the fact that the memory of the lost war was not engrave in the monuments of phaleristics.

In Greece, three awards appeared during the reviewed period. They were established by the Provisional Government of Venizelos and received official status more than a year later, after the change of the monarch on the throne. This was a reflection of the political struggle in connection with the entry into the war on the side of the Entente. Greece supported the proposal of Marshal Foch to establish a common Victory medal. This was supposed to symbolize the country's connection with the winners, from whom Greece expected to receive significant territorial gains.

In Romania, the prewar award system did not properly ensure her participation in the big war, since over the previous decades of peaceful life, her military awards were exhausted by the Virtuti military medal. That is why the Order of Michael the Brave and the Commemorative Cross for participation in the war of 1916–1919 appeared. The latter, due to the presence of numerous planks, combined the features of a commemorative award for participation in the war and a specific combat distinction. The establishment of the Victory Medal in Romania reflected its desire to emphasize its proximity to the Entente, from which the kingdom expected to support extensive territorial claims to its neighbors, hidden behind the slogan of uniting the Romanian lands.

In Serbia, the number of awards before the war was small. Therefore, along with the addition of already existing orders, to reward command personnel, military attributes, in 1915. The soldier's order of the Star of Karageorgievich was established in two classes to reward non-commissioned officers and soldiers. In Serbia, the Victory medal did not appear, because it apparently reflected the concept of a new state. In the Kingdom of SCS, the authorities did not seek to oppose those who fought in the ranks of the Entente, the former soldiers of Austria-Hungary, who continued to wear imperial awards. As a memorable event, only one was marked with a falera - the tragic retreat of the Serbian army in the autumn of 1915. through Albania. The award had a wide range of recipients: military personnel, civilians, representatives of the allied powers. It was established on the initiative of Crown Prince Alexander and was intended to strengthen the authority of the future king, primarily at the expense of veterans, as evidenced by the inscription on the reverse of the award. The same goal – to rally new and old subjects around the Karageoghievich dynasty – was pursued by another commemorative award – the cross of 1914–1918. with a portrait of King Peter I.

As for Montenegro, its fate was dramatic. First occupied by the enemy, and then betrayed by the allies, it lost her sovereignty, and with it the opportunity to have her own rewards. The Order "Freedom of Montenegro" rather reflected not the triumph of the winners, but the agony of the formerly reigning Njegosh dynasty.

For all the importance, scale and drama of the fighting in the Balkans, it remained only the periphery of the First World War. The fate of the war was decided in the other place. This is indirectly indicated by such a fact – none of the leading countries, participating in the war, established any official award dedicated to the struggle in the Balkans. The exception was France, which issued a medal for its soldiers of the Thessaloniki army, and then for many years after the end of the war. As the English saying goes, "the exception only proves the rule".

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Babac, D. M. 2014. Serpska vojska y Velikom raty: 1914–1918 [The Serbian Army in the Great War: 1914–1918]. Belgrad, Media center "Odbrana", 305 s. (In Serbian).

Бабац, Д. М. 2014. Српска војска у Великом рату: 1914–1918. Београд, Медија центар «Одбрана», 305 с.

Catone, S. et al. 1992. Romania decoratii 1859–1991 [The Decorations of Roumania 1859–1991]. Bucharest, Realizat Prin Cover , 52 s. (In Roumanian).

Petrov, T. 1998. Ordeny i medali v Bolgarii [Orders and Medals in Bulgaria]. Sofia, "Sv. Georgy Pobedonosec", 312 s. (In Bulgarian).

Петров, Т. 1998. Ордени и медали в България. София, „Св. Георги Победоносец". 312 с.

Petrov, T. 2008. Sozdavane I deynost na nagradnite institutsii v nachalniya period na Pervata svetovna voyna (1915–1916) [Creation and Activities of the Reward Institutions at the beginning of the First WW (1915–1916)]. *Voennoistoricheski sbornik*. Sofia, No. 2, s. 65–71. (In Bulgarian).

Петров, Т. 2008. Създаване и дейност на наградните институции в началния период на Първата световна война (1915–1916). *Военноисторически сборник*. София, № 2, с. 65–71.

Pop I.-A. et al. 2005. Istoria Romanii [The History of Roumania]. Moskva, Ves' Mir, 680 s (In Russian).

Поп, И.-А. и др. 2005. История Румынии. Пер. с рум. Москва, Весь мир, 680 с.

Potrashkov, S. V. 2007. Ordena I medali stran mira [Orders and Medals of the World]. Moskva, Eksmo, 304 s. (In Russian).

Потрашков, С. В. Ордена и медали стран мира. Москва, Эксмо, 304 с.

Rostunov, I. I. et al. 1975. Istoria Pervoy mirovoy voyny 1914–1918 [The History of the First World War 1914–1918]. Moskva, Nauka, in 2 vols. (In Russian).

Ростунов, И. И. и др. 1975. История Первой мировой войны 1914–1918. В 2 т. Москва, Наука.

Shkyndin, G. D. et al. , 2002. Mirovye voyny XX veka [World Wars of the 20th Century]. Moskva, Nauka, vol. 1, 686 s. (In Russian).

Шкундин, Г. Д. и др. 2002. Мировые войны XX века. Москва, Наука, т. 1, 686 с.

Date of submission – 9 June 2021.

DOI 10.7546/DS.2022.15.17
УДК 725.94.044:355.48(100)“1914/1918”(497)

МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ СПАДЩИНИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1914–1918 РР. У МОНУМЕНТАЛЬНОМУ МИСТЕЦТВІ БАЛКАНСЬКИХ КРАЇН

Тетяна Коваленко

кандидат історичних наук, старший викладач, кафедра соціально-економічних дисциплін й нової та новітньої історії, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна, teti.kovalenko@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8309-8071

У статті розглядається відображення Першої світової війни 1914–1918 рр. у монументальному мистецтві балканських країн на прикладі пам’ятника «Переможець» у Белграді (1928 р., Сербія), монументу «Мати Болгарія» у Велико Тирново (1935 р., Болгарія), меморіального комплексу в Кобариді (1938 р., Словенія), пам’ятника «Героям визволителям» у Требіньє (1938 р.) і пам’ятника Гаврило Принципу в Сараєво (2014 р., Боснія і Герцеговина), осуарія на Мирогойському цвинтарі Загреба (1940 р., Хорватія), пам’ятника і меморіалу героям битви при Мойковаці 1916 р. (1966 р., Чорногорія), а також військових цвинтарів Греції, Північної Македонії, Албанії і Румунії.

Аналіз вказаних споруд дозволив простежити формування історичної пам’яті про трагічні події 1914–1918 рр., оскільки кожна з них є не тільки прикладом мистецтва, але й віддзеркаленням політичного курсу держав, набутого досвіду, втрат, надій, сподівань того чи іншого народу балканських країн. Вони ілюструють окреслення нових кордонів у регіоні, появу нових держав та їх зовнішню і внутрішню політику або, навпаки, крах надій на здобуття незалежності. У балканських країнах пам’ять про Першу світову війну 1914–1918 рр. тісно переплітається з іншими важливими подіями XX ст.: Балканськими війнами 1912–1913 рр., Малоазійською катастрофою 1922 р., поширенням правототалітарних ідеологій в Європі в міжвоєнний період, Боснійською війною 1992–1995 рр. та ін.

На Балканах шанують героїв та пам’ять жертв «Великої війни», що, зокрема, можна спостерігати у впорядкуванні меморіальних комплексів та інших пам’ятних знаків, військових цвинтарів. У монументальному мистецтві балканських країн відображені світовий та локальний контекст цього збройного конфлікту. Комеморативні практики, у цілому, збігаються з тими, що проводяться у західноєвропейських державах. Водночас, з точки зору сьогодення пересічних громадян жахіття Першої світової війни 1914–1918 рр. відсунуті на другий план менш віддаленими подіями, що домінують у колективній пам’яті балканських народів. Сьогодні можемо спостерігати лише поодинокі випадки заполітизованої інтерпретації сучасних протиріч на Балканах крізь призму подій більш ніж 100-річної давнини.

Ключові слова: Перша світова війна, меморіалізація, історична пам’ять, балканські країни, монументальне мистецтво

MEMORIALIZATION OF THE HERITAGE OF THE FIRST WORLD WAR OF 1914–1918 IN THE MONUMENTAL ART OF THE BALKAN COUNTRIES

Tetiana Kovalenko

Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, Department of Social and Economic Disciplines and Department of Modern and Contemporary History, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine, teti.kovalenko@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8309-8071

The article deals with the reflection of the First World War of 1914–1918 in the monumental art of the Balkan countries on the example of the monument Pobednik in Belgrade (1928, Serbia), the monument of Mother Bulgaria in Veliko Tarnovo (1935, Bulgaria), the memorial complex in Kobarid (1938, Slovenia), the monument to the Liberators in Trebinje (1938) and the monument to Gavrilo Princip in Sarajevo (2014, Bosnia and Herzegovina), the ossuary at the Mirogoj Cemetery in Zagreb (in 1940, Croatia), the monument and memorial to the Battle of Mojkovac heroes of 1916 (1966, Montenegro), and military cemeteries in Greece, North Macedonia, Albania and Romania.

The analysis of these constructions allowed tracing the formation of historical memory about the tragic events of 1914–1918, since each of them is not only an example of art, but also a reflection of the political course of states, the experience gained, losses, hopes and expectations of one or another nation of the Balkan countries. They illustrate the definition of new borders in the region, the emergence of new states and their foreign and domestic policies or, on the contrary, collapse of hopes for independence. In the Balkan countries, the memory of the First World War of 1914–1918 is closely intertwined with other important events of the 20th century: the Balkan wars of 1912–1913, the Asia Minor disaster of 1922, and the spread of right-wing totalitarian ideologies in Europe during the interwar period, the Bosnian war of 1992–1995, etc.

The heroes and the memory of the victims of the Great War are respected on the Balkans, which in particular can be observed in the improvement of memorial complexes and other memorials and military cemeteries. The monumental art of the Balkan countries reflects the global and local context of this armed conflict. Commemorative practices, in general, coincide with those carried out in Western European states. At the same time, from the point of view of real ordinary citizens, the horrors of the First World War of 1914–1918 are relegated to the background. They have been overshadowed by less distant events, which dominate the collective memory of the Balkan people. Today we can observe only isolated cases of politicized interpretation of modern controversies in the Balkans through the prism of events more than 100 years ago.

Keywords: the First World War, memorialization, historical memory, the Balkan countries, monumental art

Світова війна 1914–1918 рр. стала першим тотальним конфліктом у всесвітній історії. Вона знищила світ, який був відомий у XIX – на початку XX ст., та стала справжнім кінцем «довгого XIX століття». Окрім колосальних політичних, економічних, соціальних, психологічних наслідків «Велика війна», як її називали сучасники, залишила глибокий слід у пам'яті народів, котрі брали в ній участь.

У статті маємо на меті розглянути відображення Першої світової війни у монументальному мистецтві балканських країн та основі цього простежити формування історичної пам'яті про трагічні події 1914–1918 рр., оскільки кожен меморіал, монумент є не тільки втіленням таланту свого творця, але й віддзеркаленням політичного курсу, набутого досвіду, втрат, надій, сподівань того чи іншого народу. Зазначимо, що серед великого розмаїття питань, які вивчаються у контексті Першої світової війни, розгляду цих подій у запропонованому контексті, приділяється недостатньо уваги.

Чим є історична пам'ять? Для відповіді на це питання звернімося до роботи «Ідея історії» британського історика і філософа Робіна Джорджа Коллінгвуда, що вийшла друком ще у 1946 р. Пояснюючи цю дефініцію він розглянув співвідношення двох її складників – історії і пам'яті: «Історія і пам'ять є цілковито відмінними речами, але одне у них спільне: об'єктом кожної є минуле. А різниця між ними та, що пам'ять – суб'єктивна й безпосередня, а історія – об'єктивна й опосередкована». Пам'ять суб'єктивна, адже «її об'єктом є завжди щось таке, що трапилося з нами самими чи в межах нашого кола досвіду». Пам'ять безпосередня, адже «ми ані не маємо, ані не можемо мати, ані не можемо навіть бажати хоч би якої гарантії чи підстави для неї, окрім неї самої». Історія об'єктивна, адже «вона цікавиться не моїм особистим минулим, а минулим узагалі, знеособленим минулим, минулим просто як фактом». Історія опосередкована, адже «твердження, які вона робить, завжди засновуються на підставах, які історик може навести, коли йому кинуть виклик» (Collingwood 1996, 460–461).

Одним із основоположників наукових студій історичної пам'яті – колективної та індивідуальної – є французький соціолог Моріс Альбвакс. Пояснюючи різницю між двома цими категоріями, він зазначав, що «колективна пам'ять обертається навколо індивідуальних пам'ятей, але не змішується з ними; вона розвивається за власними законами, і, навіть

якщо іноді в неї проникають і деякі індивідуальні спогади, вони видозмінюються, як тільки поміщаються в ціле, яке вже не є свідомістю особистості» (Halbwachs 2005).

Слушною є думка німецького історика Райнгарта Козеллека про важливість збереження рівноваги між подієвою історією – «історією першого рівня» та історією уявною – «історією другого рівня», тобто, передусім, колективною пам'яттю (Traba 2009, 59). І тут важливого значення як раз набуває політика пам'яті – цілеспрямована діяльність з відтворення певного образу минулого, що є актуальним у сучасному політичному контексті, за допомогою вербальних, візуальних, технічних та інших засобів. Саме поняття було вперше використано Юрґеном Габермасом, німецьким філософом і соціологом, під час «великої дискусії» істориків ФРН для критики німецького історика Ернста Нольте (а заразом і канцлера ФРН Гельмута Коля). «Велика дискусія» розгорнулася в 1986 р. з приводу ставлення до нацистського минулого країни. Ернст Нольте та його однодумці вважали, що злочини нацистів не є винятковим явищем в історії XX ст., отже, неприпустимим є приниження національної гідності, акцентуючи на минулому. Інша група істориків на чолі з Юргеном Габермасом, навпаки, запевняла, що необхідно правдиво розповідати про злочини минулих поколінь задля утвердження нормального майбутнього країни (Rulinskiy 2013, 46).

Меморіалізація є частиною політики пам'яті. Історики, філософи, культурологи, соціологи, котрі зверталися до цієї дефініції, надавали їй різні визначення, іноді, навіть, ототожнюючи меморіалізацію з політикою пам'яті. Меморіалізація, на нашу думку, проявляється у віднайденні забутих та створенні нових місць пам'яті народу або народів. У цьому сенсі меморіалізація є подібною до комеморації – створення спільних спогадів через вироблення ритуалів увічнення (вшанування, святкування тощо) певних осіб і подій (Polovy`nchak 2018, 95).

Водночас, з точку зору нашої публікації, важливого сенсу набуває розуміння того, чим є «місця пам'яті». Відомий теоретик історичної пам'яті, французький історик та автор самої концепції «місць пам'яті» («lieux de memoire») П'єр Нора надавав їм таке визначення – це конкретні та абстрактні, природні та штучні локації, об'єкти, предмети, розповіді, з якими певна група людей пов'язує свої спогади («своє бажання пам'ятати»), де «пам'ять кристалізується і зберігає певний історичний момент» (Nora 1989, 7, 18–19). На думку історика, сьогодні ми живемо в епоху всесвітнього торжества пам'яті – «меморіальну епоху». «Світ затопила бурхлива хвиля спогадів, міцно поєднавши вірність минулому – дійсному чи уявному – з почуттям приналежності, з колективною свідомістю й індивідуальною самосвідомістю, з пам'яттю та ідентичністю» (Nora 2005).

Меморіалізація спадщини Першої світової війни 1914–1918 рр. у монументальному мистецтві балканських країн бере відлік у Сербії (Королівстві сербів, хорватів і словенців), де у Белграді в 1928 р. відкрили пам'ятник «Переможець». Монумент будувався з 1912 р. на честь перемоги держави у Балканських війнах 1912–1913 рр., однак вибух нового збройного конфлікту завадив цим планам. Бажання вшанувати Балканські війни було природнім, адже Сербська держава за їх підсумками збільшила свою територію і населення майже вдвічі. Приєднання території сучасної Північної Македонії означало водночас і перемогу над Османською імперією, від гніту якої потерпали самі серби в минулому. Слід додати, що в історичній пам'яті сербів Перша світова війна 1914–1918 рр. нерідко об'єднується з Балканськими війнами 1912–1913 рр. (Borodin 2014b, 138–139).

Створення меморіалу було доручено скульптору Івану Мештровичу. Але по завершенню Першої світової війни від амбітних планів розміщення центральної фігури монументу у фонтані та інших деталей довелося відмовитися, хоча саму статую автор встиг виконати ще до початку воєнного конфлікту. Фігуру оголеного чоловіка (перегукується з героєм грецької міфології Гераклом – символом сили і нездоланності), котра тримає у руках сокола і меча – символи миру і війни – була встановлена на найвищій точці Белградської фортеці. Відкриття монументу в 1928 р. приурочили до 10-ї річниці прориву Салонікського фронту, що мало вирішальне значення для звільнення Сербії (Bozovic 2014, 7–10). Пам'ятник, таким чином, став символізувати перемогу над двома імперіями – Османською та Австро-Угорською. До речі, фігура дивиться саме у бік Австрії, що, на нашу думку, зайвий раз підкреслює великі, чи то, навіть, імперські амбіції Сербії. Монумент був відреставрований у 2020 р..

У Болгарії в 1935 р. було відкрито монумент «Мати Болгарія» у місті Тирново (сучасне – Велико Тирново). Автором став скульптор Свєтослав Йоцов. У склепі пам'ятника горить вічний вогонь, а на його вершині розміщена жіноча фігура, що символізує Болгарію, та яка тримає в одній руці оливкову гілку – символ миру, а в іншій – болгарський прапор. Постамент оточують рельєфні плити з воєнними сценами та, головне, воїни – солдати й офіцери. Монумент був збудований на кошти, самостійно зібрані мешканцям Тирново. Невдовзі після 9 вересня 1944 р., тобто приходу до влади комуністів, корону, як символ монаршої влади, зняли з голови Матері Болгарії. Вона була повернута на своє місце після «палацового перевороту» 1989 р. (Kostadinova).

Привертає увагу факт того, що з усіх сторін пам'ятника зазначені дати кількох воєн: російсько-турецької війни (1877–1878 рр.), сербсько-болгарської війни (1885 р.), Першої Балканської війни (1912–1913 рр.) та Першої світової війни (а точніше, того проміжку часу, коли в ній брало участь Болгарське царство – 1915–1918 рр.). За роки Першої світової війни в Болгарії до війська було мобілізовано 1 млн осіб або 20 % населення та загинуло 100 тис. осіб (Petrovskaya 2014, 249). Отже, монумент був встановлений із шляхетною метою та на запит суспільства – вшанування воєнного подвигу у визволенні, захисті й об'єднанні болгар та пам'яті воїнів, які загиблі. У міжвоєнний період навіть у малих містах і селах Болгарії створювалися відповідні пам'ятні знаки. У день святих Архангелів проходило вшанування загиблих солдатів, з маніфестаціями на меморіалах війни та кладовищах по всій країні. Більше того, Болгарія намагалася гідним чином утримувати пам'ятники та кладовища в інших країнах, де полягли її солдати, передовсім, у Югославській та Грецькій державах (Vlasidis 2015, 244–245). Водночас, Болгарське царство виступило на боці Центральних держав, закінчило війну в таборі переможених, і встановлення пам'ятника на честь воїнів Першої світової війни, ставало зайвим наочним нагадуванням про «другу національну катастрофу», остаточну втрату македонських земель і крах національної мрії про «Велику Болгарію». Саме цим може пояснюватися «приєднання» інших воєн, в яких брала участь Болгарська держава.

Меморіальний комплекс у м. Кобарид (сучасна Словенія) був відкритий у 1938 р. у пам'ять про італійських солдат, які загиблі в найбільшій гірській битві часів Першої світової війни – битві при Капоретто (жовтень – грудень 1917 р.). Втрати італійської армії були величезними: за підсумками боїв у листопаді понад 280 тис. солдат потрапили в полон, 350 тис. втекли з поля бою, 40 тис. були вбиті або поранені (Wilcox 2008, 48). Меморіал розташований на вершині Градіч навколо церкви св. Антонія (збудованій ще в 1669 р.). У нішах склепу, створеного у вигляді восьмикутника, поховані останки 7014 італійських солдатів (з них і невідомих). Всі вони склали свої голови в околицях сучасних словенських міст Кобарид, Бовець і Толмін. Імена тих, хто відомі, написані на спеціальних мармурових панелях (Italian Charnel House). Авторами комплексу стали архітектор Джованні Греппі (спроектував й інші відомі італійські військові святині – Військові цвинтарі Монте-Граппа й Фольяно-Редипулья) і скульптор Джанніно Кастільоні.

Меморіалізація битви при Капоретто 1917 р. становила чималу проблему для Італії та особисто для її лідера Беніто Муссоліні. Справа в тому, що місто Кобарид з 1919 р. перебувало у складі Італійської держави та лише в 1947 р. було приєднано до колишньої Югославії. Чергова зміна кордонів зайвий раз яскраво засвідчує всю складність окреслення контурів політичної мапи Балкан. Поразка у битві при Капоретто не вписувалася в загальний наратив зростаючої величі Королівства Італія, та, водночас, існував громадський запит на гідне вшанування пам'яті загиблих. Зрештою, виникла комеморація концепція щодо поразки у 1917 р. як процесу очищення і народження нової політичної системи – фашистської Італії, яка втілює волю народу і відновлює його патріотичний запал. «Зараз не час історії. Настав час міфів», – зазначав з цього приводу Беніто Муссоліні (Wilcox 2008, 54–55). Дуче був особисто присутнім на відкритті меморіалу в Кобариді в 1938 р., який стилістично дистанціювався від трауру і горя, та, натомість, отримав тріумфальну риторику, яка прославляла жертви заради нації.

До меморіалу, котрий знаходиться на висоті 400 метрів над містом, веде так званий «Священний шлях». Дорогою передбачені місця для зупинки, прикрашені скульптурами Джанніно Кастільоні, що спонукають до роздумів, співпереживання, оплакування загиблих. На початку шляху знаходяться два величезні мармурові стовпи: один прикрашений

хрестом, інший – зіркою Італії, «символами віри і Батьківщини», що створювало символічну єдність між католицизмом і мілітаристським патріотизмом (Wilcox 2008, 59). На сьогодні меморіальний комплекс у м. Кобарид є єдиним меморіалом війни, який знаходиться поза межами Італійської держави та підтримується нею.

На території сучасної Боснії і Герцеговини в місті Требіньє в 1938 р. було відкрито пам'ятник «Героям визволителям» (повна назва монументу: «Героям і мученикам за свободу в Першій світовій війні»). Він являє собою високу колону, увінчану скульптурою св. Архангела Михаїла – захисника воїнів – та символізує перемогу добра над злом (ангел, як символ добра, топче ногами змію – символ зла). Автором монументу став сербський поет і дипломат Йован Дучич (Život na granici BiH). Требіньє був звільнений від австро-угорських військ у листопаді 1918 р. сербськими військами, про що на монументі зроблено відповідний напис. Сам пам'ятник був відкритий на честь святкування 20-річного ювілею цієї події. І тут знову варто звернутися до меморіалізації в контексті офіційної політики пам'яті: не применшуючи відваги та жертовності сербських воїнів, чи мав значення вибір висвітлення лихоліть Першої світової війни саме з цього ракурсу в Королівстві Югославія, де проводилась велико-сербська політика і серби домінували над іншими народами?

Звернімося до менш віддалених у часі подій – у 2014 р. у місті Сараєво (його районі, котрий переважно населяють серби – Східному Сараєво) відбулося урочисте відкриття пам'ятника Гаврило Принципу – вбивці спадкоємця австро-угорського престолу Франца Фердинанда та його дружини Софії. Боснійці вбачають у Гаврило Принципі сербського націоналіста, що корелюється не тільки з подіями Першої світової війни 1914–1918 рр., але й впровадженням ідеї «Великої Сербії», Югославською державою, Боснійською війною 1992–1995 рр. На думку сараєвського журналіста Сєнада Пєчаніна, справа у виборах, які були заплановані в Боснії і Герцеговині на осінь 2014 р.: «Панівні еліти не здатні поліпшити безпросвітне економічне та політичне становище країни. Тому вони і змагаються в спробах переписати спільну історію» (Khuseynovich, Varkentin). Картина відкриття монументу промовисто ілюструє наведені слова.

Серби, навпаки, героїзують цю людину. За часів комуністичної Югославії влада апелювала до сербського національного наративу, котрий як раз і уособлював Гаврило Принцип: існував його музей, було відкрито меморіальну дошку. Як тільки сербська артилерія почала обстрілювати Сараєво навесні 1992 р., боснійські мусульмани завдали «символічного» удару, знищивши потужний символ сербського націоналізму: сліди, що позначають точне місце, де стояв Гаврило Принцип, коли він застрелив ерцгерцога Франца Фердінанда з дружиною Софією. У 2004 р. на місці меморіальної дошки «героя» Гаврила Принципа за рішенням міської влади було встановлено просту гранітну дошку, на якій міститься напис: «На цьому місці 28 червня 1914 р. Гаврило Принцип вбив спадкоємця австро-угорського престолу Франца Фердинанда і його дружину Софію» (Miller 2007). Отже, на цьому прикладі, можете побачити, якою різною буває пам'ять.

У Хорватії ставлення до Першої світової війни 1914–1918 рр. та історична пам'ять про неї неоднозначні. Воєнні дії не проходили на її території, хорватські солдати брали участь у боях поза межами своєї держави, а, отже, там знаходяться і військові поховання загиблих хорватів. З іншого боку, входження Хорватії до складу Королівства сербів, хорватів і словенців по закінченню «Великої війни» протилежно трактувалося прибічниками різних політичних концепції – як великий успіх, так і як болюча поразка (Borodin 2014a, 366–367).

Тим не менш, у 1927 р. за ініціативою адміністрації міста Загреба на Мирогойському цвинтарі почалося спорудження спільної могили для перепоховання близько 3300 солдатів різних національностей (хорватів, угорців, австрійців, сербів, словенців, росіян, румун, чорногорців, чехів, босняків), які померли в часи війни у лікарнях Загреба і були поховані тут. Внутрішня частина могили (осуарій, розділений на кілька кімнат) була завершена в 1934 р., зовнішня – за рік (архітектор Анте Гргіч). У 1940 р. було встановлено скульптуру, котра увінчує комплекс – одна людина намагається втримати іншу, що втілює образ полеглих на фронтах «Великої війни» – безвинних жертв цього воєнного конфлікту (The Tomb with a Monument).

Відкриті на території сучасної Чорногорії в 1966 р. пам'ятник і меморіал героям битви при Мойковаці 1916 р. є прикладом локального виміру Першої світової

війни 1914–1918 рр. Авторами стали скульптор Драго Джурович й архітектор Мірко Джукіч (Obnovljen spomenik junacima). Згадана битва відбулася між австро-угорськими та чорногорськими військами та закінчилася перемогою останніх, що дозволило сербській армії продовжити відступ до Албанії – так звана Албанська Голгофа. На самому полі бою також встановлено пам'ятний знак із промовистим написом: «Ми пали, щоб Чорногорія та Сербія могли жити» (Spomenik junacima Mojkovačke bitke). Отже, можемо побачити меморіалізацію події у СФРЮ, яка важлива для Чорногорії, але й має не останнє значення для Сербії, що є ілюстрацією етнічної політики держави.

Для греків Перша світова війна 1914–1918 рр. стала найменш відомою війною XX ст. Вона сприймається як «проміжна» між Балканськими (національними) війнами 1912–1913 рр. та греко-турецькою війною 1919–1922 рр., яка закінчилася Малоазійською катастрофою 1922 р. Саме Малоазійська кампанія, а не Перша світова війна найсильніше відбилася у пам'яті грецьких ветеранів і пересічних громадян (Vlasidis 2015, 252). Відповідно й меморіалізація спадщини «Великої війни» 1914–1918 рр. у монументальному мистецтві Греції практично відсутня.

Водночас, до окремої категорії «місць пам'яті» слід зараховувати військові цвинтарі. І союзний військовий цвинтар «Зейтенлік» у Салоніках – найбільше військове кладовище у державі – є тому прикладом. Тут поховані 20 500 останків союзних солдат Антанти, які воювали і полеглі на Салонікському фронті в роки Першої світової війни. «Зейтенлік» поділяється на французький, сербський, італійський, британський і російський сектори. Окрім союзників тут захоронені й болгарські солдати, які, ймовірно, були померлими військовополоненими (Vlasidis 2015, 246). Угоду про відкриття цвинтарю підписали у 1920 р., спорудження було завершено у 1936 р. Військові цвинтарі є і в інших балканських країнах: Французький військовий цвинтар у Битолі (Північна Македонія), Французький військовий цвинтар у Корчі (Албанія), Німецьке військовий цвинтар у Бетінешті (Румунія) та ін.

Таким чином, на Балканах шанують героїв та пам'ять жертв Першої світової війни 1914–1918 рр., що, зокрема, можна спостерігати у впорядкуванні меморіальних комплексів та інших пам'ятних знаків, військових цвинтарів. У монументальному мистецтві балканських країн відображені світовий та локальний контекст цього збройного конфлікту. Аналіз цих споруд допомагає зрозуміти, не тільки біль і втрати, які принесла собою «Велика війна» балканським народам, але й політичні зміни, що відбулися по її закінченню, зовнішньополітичний і внутрішньополітичний курс балканських держав, в яких пам'ять про Першу світову війну 1914–1918 рр. тісно переплітається з іншими важливими подіями XX ст.: Балканськими війнами 1912–1913 рр., Малоазійською катастрофою 1922 р., поширенням правототалітарних ідеологій в Європі в міжвоєнний період, Боснійською війною 1992–1995 рр. та ін.

Комеморативні практики, у цілому, збігаються з тими, що проводяться у західноєвропейських державах. Водночас, з точки зору сьогодення пересічних громадян жахіття Першої світової війни відсунуті на другий план менш віддаленими подіями, що домінують у колективній пам'яті балканських народів. Скандал навколо відкриття у місті Сараєво пам'ятника Гаврилу Принципу є поодиноким випадком заполітизованої інтерпретації сучасних протиріч на Балканах крізь призму подій більш ніж 100-річної давнини.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES:

Borodin, I. 2014. Khorvatiya. Nesbyvshiesya nadezhdy [Serbia. Croatia. Unfulfilled Hopes]. *Pervaya mirovaya voyna: istoriograficheskie mify i istoricheskaya pamyat: v 3 kn. Kn. 2: Strany Antanty i Chetvertnogo soyuza* [The First World War: Historiographical Myths and Historical Memory: in 3 vols. Vol. 2: Countries of the Entente and Quadruple Alliance]. Moskva, RISI, s. 366–377. (In Russian).

Бородин, И. 2014. Хорватия. Несбывшиеся надежды. *Первая мировая война: историографические мифы и историческая память: в 3 кн. Кн. 2: Страны Антанты и Четвертного союза*. Москва, РИСИ, с. 366–377.

Borodin, I. 2014. Serbiya. Golgofa i Voskresene [Serbia. Calvary and Resurrection]. *Pervaya mirovaya voyna: istoriograficheskie mify i istoricheskaya pamyat: v 3 kn. Kn. 2: Strany Antanty i Chetvertnogo*

soyuza [The First World War: Historiographical Myths and Historical Memory: in 3 vols. Vol. 2: Countries of the Entente and Quadruple Alliance]. Moskva, RISI, s. 138–170. (In Russian).
Бородин, И. 2014. Сербия. Голгофа и Воскресенье. *Первая мировая война: историографические мифы и историческая память: в 3 кн. Кн. 2: Страны Антанты и Четвертного союза*. Москва, РИСИ, с. 138–170.

Bozovic, A. 2014. Spomenik Pobednik [The Monument to the Winner]. Belgrade, Scanner studio, 10 s. URL: https://beogradskonasledje.rs/wp-content/uploads/2014/katalozi2014/spomenik_pobednik.pdf (Date of the application 10.05.2021). (In Serbian).
Божовић, А. 2014. Споменик Победник. Београд, Scanner studio, 10 с. URL: https://beogradskonasledje.rs/wp-content/uploads/2014/katalozi2014/spomenik_pobednik.pdf (Дата звернення 10.05.2021).

Collingwood, R. G. 1996. Ideya istoriyi [The Idea of History]. Kyiv, Osnovy`, 615 s. URL: http://litopys.org.ua/colin/colin.htm (Date of the application 06.05.2021). (In Ukrainian).
Колінгвуд, Р. Дж. 1996. Ідея історії. Київ, Основи, 615 с. URL: http://litopys.org.ua/colin/colin.htm (Дата звернення 07.05.2021).

Halbwachs, M. 2005. Kollektivnaya i istoricheskaya pamyat [Collective and Historical Memory]. *Neprikosnovennyy Zapas*, № 2. URL: https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/kollektivnaya-i-istoricheskaya-pamyat.html (Date of the application 07.05.2021). (In Russian).
Хальбвакс, М. 2005. Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас*. № 2. URL: https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/kollektivnaya-i-istoricheskaya-pamyat.html (Дата звернення 07.05.2021).

Italian Charnel House, Kobarid, Slovenia. *World War One Sites – The NETWORLD Database*. URL: https://ww1sites.eu/index.php?id=35&tx_wwicaheritage_caheritage%5BcaHeritage%5D=109&tx_wwicaheritage_caheritage%5Baction%5D=show&tx_wwicaheritage_caheritage%5Bcontroller%5D=CaHeritage&cHash=19800500bbf4a45d85f497e746fbc580 (Date of the application 12.05.2021).

Khuseynovich, Z., Varkentin, A. Pokushenie v Saraevo spustya 100 let vnov stalo povodom dlya sporov [The Assassination in Sarajevo 100 Years Later Once Again Become a Cause for Dispute]. URL: https://www.dw.com/ru/%D0%BF%D0%BE%D0%BA%D1%83%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D0%B2-%D1%81%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%BE-%D1%81%D0%BF%D1%83%D1%81%D1%82%D1%8F-100-%D0%BB%D0%B5%D1%82-%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%8C-%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%BE-%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BC-%D0%B4%D0%BB%D1%8F-%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2/a-17392442 (Date of the application 12.05.2021). (In Russian).
Хусейнович, З., Варкентин, А. Покушение в Сараево спустя 100 лет вновь стало поводом для споров. URL: https://www.dw.com/ru/%D0%BF%D0%BE%D0%BA%D1%83%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D0%B2-%D1%81%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%BE-%D1%81%D0%BF%D1%83%D1%81%D1%82%D1%8F-100-%D0%BB%D0%B5%D1%82-%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%8C-%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%BE-%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BC-%D0%B4%D0%BB%D1%8F-%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2/a-17392442 (Дата звернення 12.05.2021).

Kostadinova, N. Pametnik «Mayka Bulgaria» Veliko Tarnovo. [The Monument “Mother Bulgaria” Veliko Tarnovo]. URL: https://velikotarnovo.net/patevoditel/pametnik-maika-balgariya-veliko-tarnovo (Date of the application 10.05.2021). (In Bulgarian).
Костадінова, Н. Паметник «Майка България» Велико Търново. URL: https://velikotarnovo.net/patevoditel/pametnik-maika-balgariya-veliko-tarnovo (Дата на прилагане 10.05.2021).

Miller, P. 2007. Compromising Memory: The Site of the Sarajevo Assassination. URL: https://www.wilsoncenter.org/publication/333-compromising-memory-the-site-the-sarajevo-assassination (Date of the application 12.05.2021).

Nora, P. 1989. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations. Special Issue: Memory and Counter-Memory*, issue 25, p. 7–24. URL: https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH230/PierreNora.pdf (Date of the application 07.05.2021).

Nora, P. 2005. Vsemirnoe torzhestvo pamyati [Universal Triumph of Memory]. *Neprikosnovennyy Zapas*, № 2. URL: https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/vsemirnoe-torzhestvo-pamyati.html (Date of the application 07.05.2021). (In Russian).
Нора, П. 2005. Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас*, № 2. URL: https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/vsemirnoe-torzhestvo-pamyati.html (Дата звернення 07.05.2021).

Obnovljen spomenik junacima Mojkovačke bitke. URL: https://kodex.me/clanak/104838/obnovljen-spomenik-junacima-mojkovacke-bitke. (Дата звернення 12.05.2021).

Petrovskaya, O. 2014. Bolgariya. Vtoraya natsionalnaya katastrofa [Second National Disaster]. *Pervaya mirovaya voyna: istoriograficheskie mify i istoricheskaya pamyat: v 3 kn. Kn. 2: Strany Antanty i Chetvertnogo soyuza* [The First World War: Historiographical Myths and Historical Memory: in 3 vols. Vol. 2: Countries of the Entente and Quadruple Alliance]. Moskva, RISI, s. 219–304. (In Russian).

Петровская, О. 2014. Болгария. Вторая национальная катастрофа. *Первая мировая война: историографические мифы и историческая память: в 3 кн. Кн. 2: Страны Антанты и Четвертного союза*. Москва, РИСИ, с. 219–304.

Polovy`nchak, Yu. M. 2018. Komemoraty`vni prakty`ky` v suchasnomu informacijnomu prostori [Commemorative Practices in Modern Information Space]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informologiya*. № 2, s. 94–100. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2018_2_15 (Date of the application 10.05.2021). (In Ukrainian).

Половинчак, Ю. М. 2018. Комеморативні практики в сучасному інформаційному просторі. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. № 2, с. 94–100. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2018_2_15 (Дата звернення 10.05.2021).

Rulinskiy, V. 2013. «Spor istorikov» v Germanii: problema otvetstvennosti za natsistskie prestupleniya ["The Historikerstreit" in Germany: the Problem of Responsibility for Nazi Crimes]. *Vestnik Slavyanskikh Kultur*. № 1 (XXVII), c. 46–56. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/spor-istorikov-v-germanii-problema-otvetstvennostiza-natsistskie-prestupleniya (Date of the application 10.05.2021). (In Russian).

Рулинский, В. 2013. «Спор историков» в Германии: проблема ответственности за нацистские преступления. *Вестник славянских культур*. № 1, с. 46–56. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/spor-istorikov-v-germanii-problema-otvetstvennostiza-natsistskie-prestupleniya (Дата звернення 10.05.2021).

Spomenik junacima Mojkovačke bitke na Bojnoj njivi. URL: https://www.montenegro.travel/objekti/spomenik-junacima-mojkovacke-bitke-na-bojnoj-njivi (Дата звернення 12.05.2021).

The Tomb with a Monument of the Fallen Warriors in the Mirogoj Cemetery in Zagreb, Croatia. *World War One Sites – The NETWORLD Database*. URL: https://ww1sites.eu/index.php?id=35&L=0&tx_wwicaheritage_caheritage%5BcaHeritage%5D=31&tx_wwicaheritage_caheritage%5Baction%5D=show&tx_wwicaheritage_caheritage%5Bcontroller%5D=CaHeritage&cHash=21eca80fedc1cbc09db318a8efa5c398 (Date of the application 12.05.2021).

Traba, R. 2009. «Drugy`j bik pam'yati». Istory`chni dosvidy` ta yixnye pam'yatannya v Central'no-Sxidnij Evropi ["The Other Side of Memory". Historical experiences and their memory in Central and Eastern Europe]. *Ukrayina Moderna*. № 15 (4), s. 53–62. URL: https://uamoderna.com/images/archiv/15/3_UM_15_PolitykaPamiati_Traba.pdf (Date of the application 10.05.2021). (In Ukrainian).

Траба, Р. 2009. «Другий бік пам'яті». Історичні досвіди та їхнє пам'ятання в Центрально-Східній Європі. *Україна модерна*. № 15 (4), с. 53–62. URL: https://uamoderna.com/images/archiv/15/3_UM_15_PolitykaPamiati_Traba.pdf (Дата звернення 10.05.2021).

Vlasidis, V. 2015. The Great War and the Balkans: the Use of Memory in Bulgaria and Greece. *Études balkaniques*. Sofia, issue 1, p. 242–255.

Wilcox, V. 2008. From Heroic Defeat to Mutilated Victory: the Myth of Caporetto in Fascist Italy. *Defeat and Memory: Cultural Histories of Military Defeat in the Modern Era*. London, Palgrave, p. 46–61.

Život na granici BiH / CG – stare staze bezvremenog nasljeđa i tradicij. URL: https://www.heritage-bih-mne.com/spomenik-herojima-za-slobodu-1914-1918/ (Date of the application 12.05.2021).

Дата подання статті до редакції – 25.05.2021 р.

ПІВДЕННО-СХІДНА ЄВРОПА У ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ТА ХОЛОДНОЇ ВОЄН

DOI 10.7546/DS.2022.15.18
УДК 94:327](498)„1939/1940“

ПОЗИЦІЯ КОРОЛЯ ТА УРЯДУ РУМУНІЇ У ВЕДЕННІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Ігор Піддубний

доктор історичних наук, доцент, кафедра всесвітньої історії,
Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича,
вул. М. Коцюбинського 2, Чернівці, Україна,
i.piddubnii@chnu.edu.ua, ORCID 0000-0002-9453-5481

В статті розглянуто дії уряду та короля Румунії в сфері зовнішньої політики в останні роки третього десятиліття XX ст. Їх особливістю для королівства залишалося дотримання мирних стосунків з сусідніми країнами та врівноважених відносин з країнами, які впливали на ситуацію в регіоні Південно-Східної Європи. Багато в чому політика залишалася традиційною до початку Другої світової війни і полягала в підтриманні дружніх і союзницьких відносин з Польщею у 1938 р. Хоча дружні відносини підтримувалися з урядами Великої Британії та Франції, все ж провідну роль починає відігравати в даному регіоні Німеччина. З її лідером король Кароль II намагався встановити довірливі стосунки та шукав підтримки проти угорського ревізіонізму. Продовжувалися союзницькі відносини Румунії з Польщею, проте початок німецько-польської кампанії продемонстрував участь в ній Румунії лише як нейтральної країни, яка забезпечила прийом біженців, військових, уряду Польщі на своїй території. Останнє змушувало також домовлятися з урядом Німеччини, оскільки дії щодо даних осіб обмежувалися умовами встановленого нейтралітету. Фактично для королівства Румунії пошук союзницьких відносин з Німеччиною мав у результаті неодноразові заяви про економічний інтерес у відносинах двох країн. В політичній сфері ці відносини опосередковано привели до територіальних (приблизно третина) втрат, зміни верховного правителя та переходу в табір країн Вісі. Попри це налагоджений збут нафти, сільськогосподарських товарів до Німеччини залишався на рівні, встановленому міждержавними договорами навіть у період нейтралітету Румунії. Головним завданням, про яке говорили дипломати Німеччини та Румунії, залишалося дотримання нейтралітету на Балканах. З цієї причини вирішення територіальних претензій до Румунії з боку СРСР, Угорщини та Болгарії відбулося мирним шляхом, хочаі зберегло напруженість у стосунках майбутніх союзників по Вісі (Угорщина, Румунія). Після територіальних втрат Румунія змушена була примиритися з німецькою гарантією цілісності країни.

Ключові слова: королівство Румунія, Кароль II, Балканська Антанта, політика нейтралітету

THE POSITION OF THE KING AND GOVERNMENT OF ROMANIA IN CONDUCTING FOREIGN POLICY AT THE BEGINNING OF WORLD WAR II

Igor Piddubnyi

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Department of World History, Yurii Fedkovych Chernivtsi National University, M. Kotsyubynskyi street 2, Chernivtsi, Ukraine,
i.piddubnii@chnu.edu.ua, ORCID 0000-0002-9453-5481

The article considers the actions of the government and the King of Romania in the field of foreign policy during the last years of the third decade of the twentieth century. Their feature for the Kingdom remained the observance of peaceful relations with neighboring countries and balanced relations with

countries that influenced above the situation in the South-Eastern Europe. In many ways, the policy remained traditional until the beginning of World War II and consisted of maintaining friendly and allied relations with Poland. Although friendly relations have been maintained with the governments of Great Britain and France, Germany is beginning to play a leading role in the region. With its leader, King Carol II-d sought to establish a trusting relationship and sseeked for a support of Germany against Hungarian revisionism. Romania's allied relations with Poland continued in 1938, but the beginning of the German-Polish campaign demonstrated Romania's participation in it only as a neutral country, which ensured the reception of refugees, the militaries and the Polish government on its territory. That situation also forced an agreement between the German and Romanian governments, as action against these individuals were limited to the conditions of established neutrality. In fact, for the Kingdom of Romania, the search for allied relations with Germany resulted in repeated declarations of economic interest in relations between the two countries. In the political sphere, these relations indirectly led to territorial (about a third) losses, a change of supreme ruler and the transition to the Axis camp. Despite this, the established sale of oil and agricultural goods to Germany remained at the level set by interstate treaties even during the period of Romania's neutrality. The main task discussed by German and Romanian diplomats was to maintain neutrality in the Balkans. For this reason, the settlement of territorial claims to Romania by the USSR, Hungary and Bulgaria took place peacefully, although tensions between future Allies on the Axise (Hungary, Romania) remained tense. After the territorial losses, Romania was forced to accept the German guarantee of the country's integrity.

Keywords: Kingdom of Romania, Carol II, the Balkan Entente, the policy of neutrality

Друга половина 1930-х років в Європі стала часом зміни впливів провідних держав у різних частинах континенту та дозволяла говорити про зростання ревізіоністських настроїв, які змушували окремі держави шукати способів убезпечення країни та знаходження союзників на випадок розгортання бойових дій. Так, продовжувалися спроби зміцнення стосунків між Румумнією та Польщею, які демонструвалися взаємними візитами глав держав у червні та липні 1937 р., обміном керівниками генеральних штабів.

В 1938 р. мала місце співпраця, в результаті якої мали намір добитися системи безпеки, де мала б місце взаємодія Польщі, Угорщини і Румунії, а також і допомога ЧСР (Morozov 2004, 348–350, 366–367, 388, 391; NAR RC, 58–60, 63–66).

Зрештою результатом активізації румуно-польських відносин у травні 1938 р. стало піднесення до статусу посольства легацій Польщі і Румунії в сусідніх країнах. Це мало результатом і зміну дипломатичних представників. Так, послом Польщі, на місце М.Арцишевського, призначили графа Рачинскі, який, за запевненнями польської преси, мав продовжувати лінію, яку вів до цього М.Арцишевський (Universe 1938, 30 May).

У другій половині липня 1938 р. у польсько-румунських відносинах певне місце займає пошук можливостей поліпшити стосунки Румунії та Угорщини, що стало вигідним для Німеччини, адже розвал Малої Антанти в результаті зближення Угорщини і Румунії міг ізолювати ЧСР. Тоді для Е. Бенеша важливим залишалося питання завершення будівництва залізниці у Буковині, що давало сподівання на убезпечення ЧСР від ревізії її кордонів Німеччиною (Morozov 2004, 392, 396, 404–405).

У жовтні 1938 р. своєрідну позицію у питанні польсько-угорського кордону зайняла Румунія. Так, 19–20 жовтня 1938 р. в Ґалаці проходила зустріч Ю. Бека з Каролем II та міністром Петреску-Комненом, під час якої польський міністр переконував румунську сторону не чинити перепон встановленню польсько-угорського кордону і навіть запропонував вимагати передачі північно-східної частини Карпатської України. Проте перспектива збільшення румунсько-угорського кордону не влаштовувала Румунію, а також після передачі Угорщині Карпатської України створювався прецендент для реалізації угорських вимог по Трансільванії. Ю. Бек залишив Ґалац незадоволеним, а Румунія зробила крок далі. Так, міністр Комнен звернувся у Берлін з проханням завадити передачі Карпатської України Угорщині і заявив, що румунський уряд прийме це як знак дружби. Ця заява стала можливою після неодноразових запевнень Румунії німецькою стороною у непідтримці угорських претензій на Карпатську Україну та Словаччину (Morozov 2004, 468–469). Після того, як стало зрозуміло, що Німеччина протистоїть планам створення угорсько-польського кордону і сама Угорщина не вестиме самостійні бойові дії, Польща просувала ідею створення "нейтрального блоку", а також приступила до спроб реалізувати план створення

водного шляху, який би сполучив Віслу з Дунаєм (план полковника Ковалевського) та мав би зіграти свою роль для отримання допомоги під час можливої війни проти Німеччини та СРСР. Спроба поліпшити польсько-румунські стосунки мала місце під час переговорів міністра Ґ. Ґафенку 2–5 березня 1939 р. у Варшаві з приводу встановлення польсько-угорського кордону, покращення румунсько-угорських стосунків та проекту залізниці Варшава – Бухарест – Софія – Салоніки. Власне у польській та британській пресі про візит Ґ. Ґафенку до Варшави писали як про намагання відновити польсько-румунський союз, який би протистояв німецькому проникненню у регіон. Навіть говорили про пом'якшення ставлення до СРСР у польсько-румунському союзі.

Разом з тим в період існування Карпатської України польський уряд не полишав планів створення "нейтрального блоку" у форматі Польща – Угорщина – Румунія. Наступ угорських військ та відмова Німеччини надати Карпатській Україні протекторат стали причиною припинення існування державного утворення. В тих умовах Ю. Бека особливо цікавила залізниця, що проходила буковинською територією і зокрема відтинок зі станцією Ясіня. Та в ході подій Ю. Бек втратив контроль над ситуацією. С. Морозов припускає, що причиною цього стала імовірна обіцянка Г. Ґерінґом Румунії всієї Карпатської України, через що румунське керівництво не підтримало плани польського міністра. Та відтягування румунською стороною обговорення питання про розподіл сфер впливу в Карпатській Україні з Угорщиною не привело до вчасного досягнення домовленостей. У період з 14 по 17 березня 1939 р. Румунія зосередила війська на кордоні зі Східним Закарпаттям та висунула свої претензії. Ю. Бек взявся залагодити дане питання, пропонуючи Румунії східну частину Карпатської України із залізницею Ясіня – Мармарош – Сіґет, яка б сполучала Польщу і Румунію. 15 березня румунський посланець в Будапешті Р. Боссі звернувся з нотою до заступника міністра закордонних справ Я. Вернле, де обгрунтовувалися претензії на східну частину Карпатської України. Одночасно було мобілізовано до армії призовників 5 річників. Відповіддю Будапешта стало рішення про зайняття всієї Карпатської України та проведення переговорів з Румунією вже з таких позицій. 16 березня 1939 р. міністр Ґ. Ґафенку через посла Румунії в Польщі запропонував проведення польсько-угорсько-румунської військової акції у Карпатській Україні. Лише після відповіді про неучасть польських військ у бойових діях Румунія прийняла рішення утриматися від введення військ у Карпатську Україну. У ніч на 17 березня посол Польщі в Румунії Р. Рачиньський передав до Варшави прохання румунського керівництва вплинути на Будапешт з метою отримання мирним шляхом залізниці Ясіня – Мармарош – Сіґет. Польська сторона вирішила зайняти Ясіня власними силами, але цьому завадив демарш Будапешта, у відповідь на який Ю. Бек запропонував вважати його не існуючим, щоб не погіршувати польсько-угорських відносин. Будапешт, зі свого боку, не мав наміру поступатися Румунії територією в Карпатській Україні і не мав бажання іти на поступки Бухаресту та Варшаві у питанні згаданої залізниці. Планувалося лише надання широких прав її використання у випадку коректної поведінки румунів (Morozov 2004, 475–476, 483–484, 487–488). Та все ж угорське керівництво розуміло загрозу власним інтересам і наприкінці березня-початку квітня 1939 р. міністр Чакі стверджував: "Румунський ряд заявив, що він був би задоволений, якби шматочок Карпатської України, включно з Ясінською залізницею, був би переданий Румунії. Я заявив румунському уряду, що передача цієї території в руки якої-небудь іншої країни зовсім неможлива. Всілякий неспровокований напад на угорські війська означав би війну" (Morozov 2004, 489).

Ведучи переговори з Німеччиною, румунський уряд намагався підтримувати стосунки з традиційними союзниками. Так, через посла в Англії В. В. Тілю 13 квітня 1939 р. уряд добився обіцянки гарантій Великої Британії та Франції для Румунії. Одночасно в квітні робилися подальші спроби зміцнення відносин з Німеччиною, де, 18–20 квітня побував Ґ. Ґафенку, який провів переговори з А. Гітлером, Й. фон Ріббентропом, Г. Ґерінґом, наголошуючи на бажанні Румунії залишитися осторонь конфлікту, зберегти цілісною територію, зберегти мир в Південно східній Європі. З німецької сторони тоді і пізніше висловлювалися бажання підтримання економічних взаємин з Румунією. Намагаючись нормалізувати відносини з Німеччиною король направив делегацію для участі в святкуванні 50-річчя А. Гітлера, яку склали А. Вайда-Воєвод, Т. Сідоровіч, В. Вилковіч (Scurtu 2011, 266–267; Sturdza 1994, 148).

Потреба збереження існуючих кордонів в 1939 р. змусила уряд Румунії шукати контактів з урядом СРСР. Принаймні з волі короля Ґ. Ґафенку 8 травня провів бесіду з заступником наркома закордонних справ СРСР Потьомкіним. 11 серпня 1939 р. король вів переговори з президентом Туреччини Ісметом Іньоню, намагаючись добитися посередництва Туреччини в справі поліпшення радянсько-румунських стосунків. Не бажав король поспішати з підписанням чорноморського пакту, щоб не погіршувати стосунки з Німеччиною (Scurtu 2011, 270–271; Carol al II-lea 2003, 164–167).

В умовах авторитарного королівського режиму в Румунії роль та місце короля у визначенні внутрішньої і зовнішньої політики держави залишалися провідними. Після парламентських виборів 1939 р. на прийомі в короля 30 червня 1939 р. з приводу відповіді парламенту на Тронну промову короля окрім питань внутрішньої політики було піднято і питання зовнішньої політики країни. Саме її бачили виключно як мирну, де помітне місце отримували зв'язки з західноєвропейськими країнами та союзниками по Балканській Антанті. За зразок діяльності приймався король Кароль I, а незалежність країни і формування її армії визнавалися провідними завданнями (Oficial Bulletin 1939, 10 July a; Oficial Bulletin 1939, 10 July b; Oficial Bulletin 1939, 10 July c).

Ця, досить послідовна, діяльність була перервана подіями німецько-польської кампанії. Слід визнати, що у перші дні напад Німеччини на Польщу не сприймався як подія глобального значення. Так, Дж. Палеологу в рубриці "Зовнішня хроніка", яку він вів в газеті "România" після зробленого 1 вересня аналізу позиції Італії, Англії та Франції у питанні німецько-польського конфлікту висловлював думку про локалізацію подій та можливість зупинити війну у перші 24 години. Та вже у публікації наступного дня Дж. Палеологу писав про неприйняття Німеччиною ультиматуму Великої Британії щодо виведення військ з Польщі та очікування відповіді Німеччини на пропозиції Італії щодо залишення на зайнятих позиціях з припиненням бойових дій. Відмову від цих пропозицій вважав можливою причиною продовження бойових дій (Romania 1939, 3 Sept.; Romania 1939, 4 Sept.).

Тим часом уряду країни слід було прийняти відповідне рішення і 4 вересня увечері під головуванням А.Келінеску було скликано засідання уряду, на якому прийнято Комунікат, який у першому пункті констатував наявність спокою в країні та прийняття національними меншинами "державного ритму життя". Важливість цього пункту для змісту положень другого цілком зрозуміла. Внутрішня єдність визначала основу для прийняття рішення у проведеннні зовнішньої політики, де провідне місце займало порозуміння з сусідами і укладення пакту про ненапад. Останній мав бути укладений між Румунією та Угорщиною. Проте уряд готувався вжити всіх необхідних заходів для захисту кордонів країни (Romania 1939, 6 Sept. a; Kolker et al. 1971, 16). У редакційній статі газети "România" від 6 вересня було висловлено рішучість країни відстоювати свою цілісність (Romania 1939, 6 Sept. b).

Намір румунського уряду дотримуватися в конфлікті нейтралітету став підставою для німецького керівництва вимагати від Румунії виконання взятих раніше зобов'язань. В першу чергу для німецької сторони важливим було дотримання Румунією виконання поставок у Німеччину нафти та інших товарів, що гарантувалося умовами німецько-румунської угоди 23 березня 1939 р. Та разом з тим, Румунія мала виконувати і союзницькі зобов'язання перед Польщею. Правда вони не полягали у підтримці польської арміями діями румунських військ, але також були важливими. Радянські історики Б. Колкер та І. Левіт звертали увагу на те, що напередодні початку німецько-польської кампанії В. Фабріціус відвідав міністра закордонних справ Ґ. Ґафенку та вимагав заборони транзиту з Констанци 3 тис. ящиків з авіабомбами до Польщі.

Свої дії німецький посол продовжив і пізніше. Так, 4 вересня 1939 р. В. Фабріціус відвідав А. Келінеску, від якого добивався заборони провезення військових матеріалів через Румунію до Польщі. Однією з вимог була і заборона пропуску англійської військової місії. А. Келінеску пообіцяв не пропустити велику групу англійських військовослужбовців та обмежити пропуск великої кількості озброєнь. В питанні поставок нафти до Німеччини голова уряду повідомив, що такі відбуватимуться у відповідності до поставок товарів та матеріалів з Німеччини. В цій бесіді В. Фабріціус порадив голові уряду, що Румунія мала б зробити заяву щодо свого нейтралітету. У відповідь А. Келінеску заявив, що нейтралітет визначається діями самої країни. Однак вирішувати доводилося негайно, оскільки одна із

союзниць, Югославія, 5 вересня оголосила про свій нейтралітет, а В. Фабріціус скористався цим моментом та вимагав румунську сторону визначитися з власною позицією (Kolker et al. 1971, 18–20).

Імовірно король та високопосадовці отримали деякий шок від дій Німеччини та в пошуках підтримки і очікувння певного результату не одразу прийняли головні рішення по ситуації. Та все ж 6 вересня 1939 р. після обіду Кароль II скликав засідання Коронної Ради. У записках Н. Йорґи описується момент виступу короля, який відзначив складність ситуації, тоді як Ґ. Ґафенку здійснив обширний виступ, де помітна увага приділялася і країнам-сусідам Румунії, і країнам-учасницям подій. Професор відзначив наявність угоди з Німеччиною, умови якої слід було виконувати та згадував про зустріч міністра Німеччини у Бухаресті В. Фабріціуса з А. Келінеску, від якого вимагалися роз'яснення щодо нейтралітету Румунії. Н. Йорґа вказував, що німецький дипломат вимагав пояснень, говорячи, що Німеччина не підтримує угорських вимог. В. Фабріціус також вкзував на зацікавлення Німеччини у наявності сильної держави на Дунаї. Румунська сторона визнавала, що угорський меморандум змінив політику Румунії. В плані відносин з Угорщиною було визнано можливим укласти пакт про ненапад.

Договір з Польщею визнавався союзницьким загального характеру, який після переукладення набрав початкової форми – захист від Росії. Стосовно західного кордону Румунії в цій угоді не було положень, оскільки Ю. Бек відмовився підписувати в такій формі. Зауважено, що нейтралітет не перешкоджав Румунії постачати зброю Польщі, як і продавати бензин Німеччині. Відзначено на Коронній раді намір Туреччини допомагати Румунії проти болгарів та сприятливу позицію Югославії. Н. Йорґа пише про дискусію та приєднання Ґ. Тетереску до його позиції. У виступі К. Арджетояну звертав увагу на думку, що всі вийдуть з війни знесиленими, окрім радянської Росії, яка ставить завдання соціальної революції, про що свідчать повідомлення закордонних комуністичних центрів. Баліф у виступі зауважив на потребі підготовки армії та поганих видах на врожай. Позиція ж самого професора полягала у визнанні необхідності надання королю права рішення в політиці. Короля визнавав особою, якій країна має завдячувати наявністю армії. Політика, яку слід проводити має відповідати ситуації. Зрештою професор вважав за необхідне дотримуватися нейтралітету. Проте велася і мова про майбутню мирну конференцію, яку очікували по завершенні війни і на якій можливо було зіткнутися з ворогами існуючих кордонів Румунії саме через нейтралітет. Зрештою на Коронній раді прозвучала і думка про необхідність порозуміння з Італією. Йшлося і про те, що дотримання нейтралітету має бути порядним. В цей час Н. Йорґа згадував про інциденти в Марамуреші на кордоні з Угорщиною та у Кадрілатері. А під час зустрічі увечері 6 вересня з Векком почув сумніви останнього щодо можливості Румунії дотриматися нейтралітету (Iorga 2019, 190–194, 196).

Питання нейтралітету Румунії, як свідчить щоденник Н. Йорґи, було актуальним для Європи. Зокрема, в записі від 23 листопада міститься інформація про те, що в Парижі нейтралітет Румунії є незрозумілим, а коли мова заходила про можливі мирні переговори очікували, що Англія буде вимагати передачі частини Бессарабії росіянам та частини Добруджі – болгарам. З приводу цієї інформації, отриманої від Комана, Н. Йорґа запише про свій іронічний вислів «необхідність змушує нас до нейтралітету». Того ж дня Н. Йорґа викликався до Палацу, де велася бесіда про можливість створення коаліційного уряду, адже уряд, що діяв на той час нібито викликав невдоволення німецької сторони, що було висловлено К. Клодіусом під час двох візитів. У бесіді з королем Н. Йорґа почув про чесний нейтралітет та відмову від територіальних поступок угорцям. Щодо болгарської сторони король говорив про можливість поступок, але не на даному етапі. Тоді ж король заявив про неможливість зміни ним уряду під впливом зовнішніх факторів. Говорив король і про необхідність бути готовими до «другої війни», говорячи про можливість втручання Росії та поширення комунізму як серед робітників, так і інтелектуалів. Врешті після ряду переговорів та нарад король довірив формування уряду Ґ. Тетереску (Iorga 2019, 218–221). Дещо пізніше історик записав до щоденника пораду генерала Радева не повторити помилку Фінляндії, коли мова йде про більш сильного сусіда та зазначить, що вся болгарська преса виступає за СРСР (Iorga 2019, 228).

Вже після засідання Коронної ради мав місце візит до Берліна Іона Джігурту, який в якості приватної особи мав завдання пояснити сутність прийнятого рішення. Зустріч І.

Джігурту з Г. Ґерінгом 9 вересня дозволила першому завірити німецьку сторону у дотриманні Румунією всіх економічних зобов'зань, що буде пояснено також потребою Румунії в сильній Німеччині, здатній стримувати СРСР.

Станом на 15 вересня мала зустріч В. Фабріціуса з А. Келінеску, на якій обговорювалося питання можливості продажу зброї Румунії з чехословацьких складів. Тоді ж говорилося про можливість поставок зерна та нафтопродуктів з Румунії за довготерміновими договорами. Правда німецька сторона збиралася реалізовувати в першу чергу захоплене під час кампанії польське озброєння та амуніцію. Ця ситуація була вирішена шляхом переговорів між Німеччиною та Румунією в сфері домовленостей про поставки сільськогосподарських товарів і на 29 вересня 1939 р. було встановлено обсяги поставок зернових з Румунії та обсяги поставок озброєння. Вартість обміну нафтопродуктів з Румунії становила 40 млн. райхсмарок в перерахунку на леї (DGFP 1954, 73–74, 111, 172–173). Фактично ці дії були результатом візиту до Бухаресту К. Клодіуса, що згодом було належним чином оцінено в Німеччині. Проте зима 1939–1940 рр. демонструвала сподівання отримувати з Румунії щомісяця 130 тис. тонн нафтопродуктів, хоча ці потреби розширялися і з 1 березня 1940 р. в Німеччині розраховували на щомісячні поставки у 200 тис. тонн, хоча це і викликало певні проблеми з транспортуванням нафтопродуктів та зростанням їх вартості. Доречно вказати, що під час переговорів у листопаді 1939 р. в Оберкоммандовермахт погоджувалися на передачу Румунії 500 рушниць та 14 гаубиць французького виробництва з боєприпасами. Проблеми постачання нафти обговорювалися і пізніше, зокрема піднімалося питання відмови американських нафтових компаній постачати нафту до Німеччини , але винятком названо "Română-Americană" (DGFP 1954, 925–926, 435; DGFP 1956, 41–43).

Безумовно візит до Бухареста міністра К. Клодіуса був важливим з точки зору вирішення економічних проблем. Проте для німецької сторони важливим ставав нейтралітет Румунії в тій частині, який не дав би можливості польським військовим знову брати участь у бойових діях з території Румунії. З цього приводу 11 вересня 1939 р. мала місце бесіда міністра закордонних справ Румунії та посла Німеччини, в ході якої останній отримав інформацію щодо роззброєння та інтернування польських військових. Також велася мова і про усунення від будь-якої політичної активності членів польського уряду. З боку німецького міністра закордонних справ 12 вересня було відправлено інструкцію, якою зобов'язали В. Фабріціуса вимагати повного інтернування уряду та вищого польського військового командування, а не надання притулку, перекриття військовими засобами кордону, щоб не пропускати до Румунії ні військових, ні цивільних з Польщі, негайного роззброєння підрозділів та окремих солдатів і припинення переправляння до Польщі військових матеріалів. відповідь на ці вимоги Німеччини, які вона вважала відповідними проголошеному Румунією нейтралітету було надано В. Фабріціусу Ґ. Ґафенку, який повідомив про роззброєння і інтернування військових, переведення політичних біженців в район Ясс з повною забороною пересування Румунією. Практично по всім пунктам вимог німецької сторони були дані чіткі відповіді. Також давалася обіцянка інтернувати в Яссах пасажирів цивільних літаків, які перелетіли в Румунію (DGFP 1954, 47–48, 52–53, 61–62).

Вступ у Західну Україну радянських військ 17 вересня 1939 р. зняв напругу в Румунію викликаною можливим вторгненням в країну німецьких військ. Цю подію Б. Колкер та І. Левіт подавали як підставу, що дозволила придушити путч ґардистів, які завдали королю удару вбивством 21 вересня голови уряду. В Німеччині вступ радянських військ на територію Південної Польщі сприймали як віддалення Німеччини від Чорного моря. В самій Румунії ці події сприймалися як доказ потреби і надалі підтримувати нейтралітет з усіма воюючими країнами. На нараді 17 вересня за участю Кароля II, А. Келінеску та Ґ. Ґафенку було прийнято рішення щодо звернення до СРСР з пропозицією про укладення угоди про ненапад. Посланець Румунії в СРСР Н. Діану отримав інструкцію заяву щодо необхідності поліпшення економічних відносин та встановлення можливості укладення договору про ненапад. З боку голови уряду 19 вересня було зроблено спробу добитися від представників Англії, Франції, Італії та Німеччини підтримки Румунії у протистоянні проникненню комунізму в Європу.

Однак стабільність в країні на деякий час порушиться внаслідок вбивства ґардистами голови уряду А. Келінеску. Так, 21 вересня 1939 р. у Міністерстві національної оборони А. Келінеску та Ґ. Ґафенку мали зустріч, в ході якої міністр закордонних справ отримав

розпорядження голови уряду надіслати телеграму в СРСР з запевненнями, що Румунія дотримається нейтралітету, уникатиме актів ворожості чи агресії та підтримуватиме дружні стосунки і надалі. Пізніше цього ж дня було вчинено замах на голову уряду, що, за визнанням Кароля II, стало непоправною втратою, адже іншого такого енергійного, дієздатного, здібного працівника складно було знайти.

Надалі міністру закордонних справ довелося доводити закордону, що в країні існує спокій. Це було особливо важливим для країни, оскільки радянська сторона, за словами Ґ. Ґафенку лише шукала приводу, щоб ввести війська в Румунію (Carol al II-lea 2003, 205–207, 226; Romania 1939, 8 Sept.; Gafencu 1991, 336–338; Kolker et al. 1971, 22–23, 25–32). Можливо такі висновки міністр закордонних справ робив після прослуховування радіо, про що він розповів Н. Йоргі 24 вересня щодо передачі про корупцію в Румунії та визволення Румунії, що могло свідчити про намір вторгнення (Iorga 2019, 201).

Ще одним моментом, що проявився в діяльності короля стали заходи спрямовані на захист кордонів Румунії. В пропагандистському плані вона була здійснена королем в ході його різдвяно-новорічних поїздок у найбільш важливі регіони країни. Зокрема, на Різдво король перебував на західному кордоні в Орадя Маре та Клужі. На новий рік – відвідав Констанцу, а на Хрещення – Кишинів. Ці поїздки, які обговорювалися з міністрами, король вважав гарним фактором для впливу на громадську думку та засобом послаблення дефетизму. Гарним прикладом король вважав і внески на зміцнення армії, яких у лютому 1940 р. він зробив на 10 млн. леїв (NAR GPD, 268; Gafencu 1991, 344; Carol al II-lea, 1998, 26–27, 33–35; Universe 1940, 15 Jan.; Universe 1940, 20 Febr.).

Причину відвідувань королем регіонів, які пізніше стали предметом ревізіоністських дій сусідів, можна шукати і в сприйнятті міжнародного становища урядовцями Румунії на початку грудня 1939 р. Саме тоді, 6 грудня 1939 р., мала місце бесіда Ґ. Ґафенку та В. Фабріціуса, під час якої міністр говорив про складну ситуацію для Румунії, про загрозу з боку СРСР. Звернення до Німеччини пояснювалося неможливістю для Румунії отримати допомогу з боку Англії та Франції. До того ж давалася і обіцянка дотримання нейтралітету та сприяння виконанню зобов'язань за торговими договорами. Знову до радянської загрози Ґ. Ґафенку повернувся під час бесіди 7 грудня, предметом якої стало обговорення радянської позиції, висловленої Борисом Стефановим у статті в «Коммунистическом Интернационале». Тут мали місце і обговорення радянсько-румунських відносин, що змусило звернути увагу на статтю також і посла Німеччини в СРСР фон Шуленбурґа. Міністр закордонних справ Румунії говорив про намір країни захищати Бессарабію, тоді як В. Фабріціус бачив у цих діях загрозу румунській економіці. У відповідь на слова В. Фабріціуса Ґ. Ґафенку бачив захоплення Бессарабії СРСР кроком до проток та поширення комунізму на Балканах. Зрештою і король Кароль II шукав підтримки в Німеччини проти можливих дій СРСР вже у 1939 р. (DGFP 1954, 498–500, 531).

Доречно вказати, що Н. Йорґа під час зустрічі з Ґ. Ґафенку 11 січня 1940 р. отримав від міністра запевнення в тому, що ситуація дещо поліпшилася для країни. Ґ. Ґафенку говорив, що радянська сторона мала намір напасти на Румунію і питання зайняття частини країни, або окупації її цілком обговорювалося з Мегметом Шюкрю Сарачоглу у Москві. Саме тоді міністр висловив думку про необхідність негайного втручання Туреччини в такому випадку, хоча це і суперечило угоді між країнами. Пише професор і про запити, які робили румунські дипломати до Італії і про те, що у випадку радянського вторгнення Італія обіцяла втрутитися, як це зробила свого часу в Іспанії. Доречно згадати, що в цей час, коли обговорювалося питання досягнення СРСР кордонів Російської імперії 1914 р. Певним викликом союзникам, на думку Ґ. Ґафенку, стала робота Ґ. І. Бретіану, присвячена дипломатичній та військовій активності Румунії в 1919 р. Разом з тим слід пам'ятати, що тема Трансільванії та Бессарабії не сходила з обговорення в дипломатичних та інтелектуальних колах. Обговорювалася вона і з італійськими дипломатами, а дехто з італійських офіцерів висловлював готовність воювати проти радянських військ у Бессарабії (Iorga 2019, 242–243, 247).

Важливою дією, спрямованою на зміцнення позицій Румунії стала чергова конференція міністрів закордонних справ Балканської Антанти, яка розпочалася в Белґраді 2 лютого 1940 р. Напередодні її в Румунії піднімалося питання про румуно-болгарські стосунки і після обіду, який 13 січня давав міністр закордонних справ Румунії Ґ. Ґафенку

в честь посла Болгарії С.Кірова в зв'язку з його зміною. Реагувала на ції дії болгарська преса публікацією виступів, підкреслюючи порозуміння, яке існує між двома країнами. В публікаціях приділяли увагу стабільним економічним відносинам, як збиралися поглибити в результаті візиту М. Константінеску до Софії (Universe 1940, 14 Jan.; Universe 1940, 1 March).

Напередодні останньої зустрічі міністрів закордонних справ Балканської Антанти зверталася увага на позицію міністра закордонних справ Туреччини М. Ш. Сарачоґлу. Так, 1 лютого 1940 р. в Софії його зстрічав голова уряду і міністр закордонних справ Болгарії Кіосеіванов з почтом та послами Румунії, Югославії, Греції у Софії. У салоні вокзалу відбулася зустріч двох міністрів. О 14.45 міністр М. Ш. Сарачоґлу з дружиною продовжили свій шлях до Белграда у супроводі міністра Кіосеіванова з дружиною. Дорогою до Драгомана велися бесіди. Вже на кордоні міністр Сарачоґлу зробив заяву для преси, висловивши своє задоволення від бесіди, яку вважав корисною. Висловив думку про те, що і болгарський і турецький народи є вірними охоронцями миру, а мир мусить мати потужне підґрунтття (Universe 1940, 4 Febr.).

У переговорах, як писала преса, увага зверталася на необхідність спільних дій, солідарних, з метою підтримання миру у регіоні Південно-східної Європи. Вона ж відзначала, що країни Балканського порозуміння якраз і проводять мирну політику. Саме це напевне і викликало відповідну реакцію Берліну, адже в німецькій пресі питання конференції активно обговорювалися, в тому числі і через регламентацію румуно-угорських та румуно-болгарських відносин. Відзначали у пресі також і зміну ставлення Німецького уряду до Туреччини (Universe 1940, 6 Febr. a; Universe 1940, 6 Febr. b). Міністри закордонних справ Туреччини та Югославії у своїх заявах перед початком конференції наголошували на необхідності солідарних дій (Universe 1940, 3 Febr. a; Universe 1940, 3 Febr. b).

Реагували на публікації зарубіжної преси стосовно нейтралітету Румунії і румунські видання, оскільки в першу чергу там наголошували на нейтралітеті як особливій політиці, пов'язаній з "інтересами нафти". Так, Р. Сейшану висвітлював позицію Румунії, яку оголосив свого часу міністр К. Анджелеску і виправдовував заснування генерального комісаріату нафти потребами країни, а саме врегулюванням внутрішнього споживання бензину. При цьому наголошувалося, що румунська держава єдина в праві захищати інтереси власної промисловості. Однак питання використання бензину це і питання обороноздатності: розвиток авіації, автомобілізму, механізація армії, заміна вугілля нафтою на флоті. Згадував автор і про ситуацію 1916 р., коли довелося нищити всі склади з нафтою і мазутом, систему транспортування нафти, видобування її. Збитки від таких дій розцінювалися у 10 млн фунтів стерлінгів. Приходив до висновку стосовно зв'язку між бензином та політикою нейтралітету (Universe 1940, 4 Febr. c). Загалом і в обговоренні на конференції було достатньо багато економічних питань. При цьому гаслами, які були на конференції залишалися - мир, нейтралітет, балканська співпраця (Universe 1940, 5 Febr.). Прийняте конференцією рішення відзначало спільний інтерес країн Балканської Антанти в підтриманні миру і порядку у Південно-Східній Європі. Країни стояли твердо на мирній позиції і були стійкими у баченні конфлікту в Європі. Висловлювали учасники конференції і волю залишатися об'єднаними у організації, яка не спрямована проти будь-кого, але відстоюватиме право на незалежність і цілісність території. Також збиралися продовжувати дружні стосунки з сусідніми державами на основі взаємного порозуміння. Визнано було і потребу продовжити економічні взаємини між балканськими країнами, особливо в сфері торгівлі. Чергову конференцію планували провести у лютому 1941 р. в Афінах. Крім того, планували продовжити дію Балканського пакту ще на сім років (Universe 1940, 7 Feb.).

Розвиток подій у Європі змусив короля реагувати і вже на початку травня 1940 р. король висловлював своє занепокоєння можливими діями Німечини на Балканах, оскільки радіостанції Німеччини передавали інформацію стосовно дій союзників в регіоні. Також і посол Швейцарії Р. фон Векк говорив Ґ. Ґафенку, що Німеччина може вчинити агресію проти Румунії. 10 травня король назвав ноту Німеччини, щодо вступу військ в Голандію та Бельгію для захисту нейтралітету лицемірством і обманом, але тут же писав, що ніхто не захищений при таких умовах. Вже кінець травня 1940 р. приніс зміни і 28 травня король записав свої думки про успіхи Німеччини. Того дня король мав тривалу бесіду з Ґ. Тетереску та Ґ. Ґафенку, в результаті якої було прийнято рішення про виклик Ґ. Тетереску

посла Німеччини В. Фабріціуса та про намір зробити заяву в присутності Ґ. Ґафенку про бажаність тіснішої співпраці з Німеччиною. Король в своїх записах тоді висловив думку, що повага до німців і любов до союзників створюють загрозу. До того ж фактично руйнувалася політика короля на зближення з Англією, яку він вів впродовж 10 років. За чверть на сьому мала місце нарада короля з Ґ. Тетереску, Ґ. Ґафенку та Е. Урдеряну щодо захисту районів нафтовидобування. Тут знову піднімалося питання, що саме слід говорити послу Німеччини. Також вирішили через Нінді Ромало, що вирушав до Берліна вручити листи А. Гітлеру та Г. Ґерінґу, що вважали дружнім і особистим жестом. Ці події, на основі архівних матеріалів І. Скурту трактує як Коронну раду та намір приєднатися до Вісі в обмін на дипломатичну і можливу військову допомогу в справі захисту територіальної цілісності Румунії. Не дивно тому, що у червні 1940 р. Кароль II звертав увагу на події на Західному фронті, намагаючись попередити загрози для країни (Carol al II-lea 1998, 154, 158, 165, 184–186, 189, 192, 199; Scurtu 2011, 298).

Дні 7 і 8 червня 1940 р. послужили демонстрації успіхів короля. Правда саме 7 червня увечері Ґ. Тетереску доповідав королю про складну ситуацію, а саме проведення повної мобілізації в Угорщині та рекомендував королю розгорнути за рахунок часткової мобілізації 8 дивізій. Король розумів, що дані дії змушують витрачати великі кошти і не мав готовності відповісти діями (Carol al II-lea 1998, 195–197).

Проте зовнішньополітичні обставини вимагали постійної реакції. Так, коли питання Бессарабії у своєрідний спосіб було піднято В. Молотовим 30 березня 1940 р., велася мова про невизнання радянським керівництвом відторгнення Бессарабії та про необхідність вирішення питання мирним шляхом, заяву сприйняли як попередження, адже на той час радянське керівництво ще не призначило повноважного посла СРСР в Румунії (Iorga 2019, 269).

Проте за кілька місяців радянський ультиматум 27 червня 1940 р. змусив міністра І. Джігурту звертатися до послів Німеччини та Італії в Румунії, оскільки король мав намір почати переговори з радянською стороною. Тут важливою для Румунії була відмова Угорщини і Болгарії від втручання у можливу радянсько-румунську війну, а потребу вести переговори в Румунії подавали і як висловлення інтересів Німеччини. Останнє однак стало предметом суперечки між королем та послом Німеччини, а у листуванні між В. Фабріціусом та Й. фон Ріббентропом набрало і форми критики дій Румунії (DGFP 1957, 28, 30–35, 37–38).

Прийняття рішення Коронною радою затягнулося через розбіжність думок: К. Арджетояну запропонував опертися на допомогу Німеччини, генерал Ценеску вважав недоцільним вчинення опору, в чому його підтримали міністри Ілкуш та В. Слевеску. Допомоги з боку Німеччини, Італії та Югославії обіцяно не було і сам король визнав підготовку армії до війни недостатньою. Германофільську позицію засудив Н. Йорґа, а К. Урдеряну вважав за потрібне чинити опір. Проти передачі Бессарабії і Буковини СРСР протестували і демонстранти на площі перед Королівським палацом (Iorga 2019, 293–296).

Після прийняття радянських ультимативних вимог урядом Румунії В. Фабріціус відправив лідерам німецьких національних груп в Бессарабії і Буковині інструкції щодо подальших дій (DGFP 1957, 50–53). В цей час в румунського керівництва було доволі тверезе уявлення і про можливість висунення територіальних претензій з боку Угорщини та Болгарії, що змушувало короля шукати допомоги у німецьких посадовців. Так, 27 червня король звернувся до міністра фон Кіллінґера з проханням добитися від А. Гітлера та Й. фон Ріббентропа допомоги у стриманні цих країн від агресії проти Румунії, а вже 30 червня у бесіді з В. Фабріціусом говорити про можливість політичної угоди з Німеччиною (DGFP 1957, 71–75).

Крок був запізнілий, адже 28 та 29 червня уряди Угорщини та Болгарії повідомили послам Німеччини про своє бажання отримати відповідні території. Для румунського уряду це створило перешкоду, зокрема, наміру переселити 1,5 млн. бессарабців до Трансильванії (DGFP 1957, 54–59, 76, 105).

Фактично перша територіальна втрата привела до заміни уряду, переходу до співпраці з Німеччиною і на початку такої – до вимушеного погодження на здійснення територіальних поступок Угорщині та Болгарії. Всі ці заходи здійснювалися під офіційним приводом збереження миру на Балканах (DGFP 1957, 116–119, 209). Ця ситуація простежується

впродовж липня 1940 р., коли А. Гітлер наполягав на мирному вирішенні суперечностей між Угорщиною, Румунією та Болгарією, демонструючи повну відсутність зацікавлення Німеччини територіальними питаннями (DGFP 1957, 256).

Впродовж 26 та 27 липня 1940 р. відбувся ряд важливих для румунської сторони зустрічей, оскільки король вважав можливими заворушення при чергових територіальних втратах і намагався добитися підтримки Німеччини. Зокрема, 26 липня зустріч Й. фон Ріббентропа з І. Джіґурту та М. Манойлеску продемонструвала певне невдоволення діями Румунії, що змусило румунських високопосадовців виправдовуватися та доводити, що країна виконує свої зобов'язання по поставкам сировинних матеріалів. Прагнення взяти участь у Вісі пояснювали радянською загрозою для Румунії. Зустріч І. Джіґурту з А. Гітлером також продемонструвала наявність економічних інтересів Німеччини на Балканах. Також І. Джіґурту наголосив на потребі реконструкції румунської економіки, перш за все сільського господарства та піднесення рівня життя селян (DGFP 1957, 301–316).

Питання територій, на які поширювалися ревізіоністські дії обговорювалися посадовцями Німеччини та Болгарії 27 липня, де наголос робився на зміні етнічної ситуації в Південній Добруджі та якомога швидшому задоволенні територіальних вимог Болгарії. В цих перемовинах важливою була позиція А. Гітлера, який вважав зваженими болгарські вимоги (DGFP 1957, 332–341). Станом на 1 серпня 1940 р. обговорювалося питання майбутніх переговорів з болгарами та угорцями, де болгарська сторона вимагала передачі Кадрілатера до лінії Балчік – Сілістра – Туртукай, тоді як з боку Угорщини ставилася вимога про Арад.

Переговори, які велися з 16 серпня в Турну Северін виявилися складними для румунської та угорської сторін, хоча А. Гітлер вимагав порозуміння між країнами членами Вісі. Попри це 24 серпня вони були перервані. Мали місце звинувачення угорською стороною Румунії в накопиченні сил в Ардялі. Останнє викликало потребу проведення арбітражу, на який в Румунії погодилися 29 серпня після засідання Коронної ради, зваживши також і на напругу, яка існувала на східному кордоні (Iorga 2019, 331–342, 312, 314, 321, 325, 330–331; DGFP 1957, 486, 535, 539–540, 543–544, 547–549, 553–555). Дещо раніше на зустрічі з графом Дж. Чіано А. Гітлер обговорив можливість збройного конфлікту між Угорщиною та Румунією. На той час фюрер вже прийняв рішення про майбутній угорсько-румунський кордон і також готувався до відправки військ в Румунію. Міністр закордонних справ Італії висловив погодження Італії з позицією Німеччини в територіальній суперечці (DGFP 1957, 566–570).

У Відні в готелі «Імперіал» 29 серпня пройшли переговори міністрів закордонних справ Німеччини та Італії з міністрами Румунії та Угорщини, в ході яких гарантувалася територіальна цілісність Румунії після розділу Трансильванії. Головним для Німеччини в переговорах стало дотримання миру в Дунайському регіоні, що мало забезпечити стабільні поставки аграрної продукції та продукції нафтовидобувної галузі. Румунії випало опинитися перед вибором опору і бути знищеною чи прийняти умови. На 30 серпня випало підписання арбітражного рішення та заява про гарантії цілісності і непорушності території Румунії, дані Й. фон Ріббентропом. З Угорщиною і Румунією Німеччина підписала окремі протоколи щодо гарантій прав німецької меншини (DGFP 1957, 570–575, 576–580, 581–587). У ніч на 31 серпня мала місце нова Коронна рада, призначена для ознайомлення зі змістом Віденського протоколу, де доволі гострою була позиція Ю. Маніу, виступили проти диктату Ґ. І. Бретіану, А. Нікулеску та ряд інших осіб. Як відомо наступні дні виявилися часом тиску на короля (Carol al II-lea 1998, 234–237, 288, 291–293; Scurtu 2011, 306–318). Країна втратила 42243 км^2 з 2 600 тис. мешканців.

Продовження питання територіальної суперечки мало місце з Болгарією, адже вважалося, що в Сілістрії болгари складали тоді лише третину населення (DGFP 1957, 362–363, 374–375, 458). Станом на 5 вересня в Німеччині були зацікавлені у вирішенні територіального питання між Румунією та Болгарією та говорили про можливість евакуації румунами південної Добруджі в ті ж самі терміни, що і в Трансильванії. У відповідь на телеграму міністра посол Німеччини В. Фабріціус зауважував, що переговори ведуться і питання вирішуватиметься впродовж другої половини вересня (DGFP 1961, 29–30, 37). Попри все 7 вересня в Крайові було укладено угоду, за якою румуно-болгарський кордон відновлювався станом на 1912 р., що вело до втрати Румунією території у 7412 км^2 та близько 360 тис. громадян (Hitchins 2013, 519).

Отже, на початку Другої світової війни представники верховної влади Румунії намагалися підтримувати зв'язки з традиційними союзниками, одночасно шукаючи підтримки Німеччини. Політика нейтралітету змушувала країну виконувати свої зобов'язання згідно економічних угод. Намагання відстоювати цілісність країни завершилися втратою частини території, зміною верховного правителя та зовнішньополітичного курсу, який означав відмову від політики нейтралітету.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Kolker, B. M., Levit, I. E. 1971. Vneshnyaya politika Rumynii i rumyno-sovietskie otnosheniya: sentyabri 1939 – iyuni 1941 [Romanian Foreign Policy and Romanian-Soviet Relations: September 1939 – July 1941]. Moskva, Nauka, 199 s. (In Russian).

Колкер, Б. М., Левит, И. Э. 1971. Внешняя политика Румынии и румыно-советские отношения: сентябрь 1939 – июнь 1941. Москва, Наука, 199 с.

Morozov, S. V. 2004. Polsko-chehoslovatskie otnosheniya 1933–1939: Chto skryvalosi za politikoi „ravnoudalennosti" ministra Ju. Beka [Polish-Chehoslovakian Relations. 1933–1939: What has Hide under the Policy of "Egual Distance" of Minister Ju. Bek]. Moskva, Moscow State University, 527 s. (In Russian).

Морозов, С. В. 2004. Польско-чехословацкие отношения. 1933–1939: Что скрывалось за политикой „равноудаленности" министра Ю. Бека. Москва, Изд-во МГУ, 527 с.

Scurtu, I. 2011. Istoria românilor în timpul celor patru regi: 1866–1947. Vol. III: Carol II [History of the Romanians during the Times of Four Kings 1866–1947. Vol. III: Carol II]. Bucureşti: Editura Enciclopedică, 348 p. (In Romanian).

NAR (Arhivele Naţionale ale României), Fond Casa Regală [National Archives of Romania. Fund Royal Court], 727, dosar Nr. 96/1936, 77 file.

NAR, Fond Direcţia Generală a Poliţiei [National Archives of Romania. Fund General directory of police] , 2349, dosarul Nr. 6/1935, 292 file. (In Romanian).

Carol the Second, King of Romania 2003. Daily Notes. 1937–1951. Vol. II: 13 March – 15 December 1939. Copybooks 8–10. Edition, Notes, Glossar and Index by Assistance Prof., Dr. N. Raus; Introductory Article by Univ. Prof. Dr. I. Scurtu. Bucharest, Scripta. 424 p. (In Romanian).

Carol al II-lea Rege al României 2003. Însemnări zilnice: 1937–1951. Vol. II: 13 martie – 15 decembrie 1939. Caietele 8–10. Ediţie îngrijită, note, glosar şi indice de Conf. univ. dr. N. Rauş; Studiu introductiv de Prof. univ. dr. I.Scurtu. Bucureşti, Editura Scripta. 424 p.

Carol the Second, King of Romania 1998. Daily Notes. 1937–1951. Vol. III: 15 December 1939 – 7 September 1940. Copybooks 11–11A. Edition, Notes, Glossar and Index by Assistance Prof., Dr. N. Raus; Introductory Article by Univ. Prof. Dr. I. Scurtu. Bucharest, Scripta. 416 p. (In Romanian).

Carol al II-lea Rege al României 1998 Însemnări zilnice: 1937–1951. Vol. III: 15 decembrie 1939 – 7 septembrie 1940. Caietele 11–11A. Ediţie îngrijită, note, glosar şi indice de Conf. univ. dr. N. Rauş; Studiu introductiv de Prof. univ. dr. I.Scurtu. Bucureşti, Editura Scripta. 416 p.

Hitchins, K. 2013. Romania 1866–1947. Edition 4th. Translation from english by G. G. Potra, D. Răzdolescu. Bucharest, Humanitas. 659 p. (In Romanian).

Hitchins, K. 2013. România 1866–1947 /Ediţia aIV-a. Traducere din engleză de G. G. Potra, D. Răzdolescu. Bucureşti, Humanitas. 659 p.

DGFP. Documents on German Foreign Policy 1918–1945. Series D: 1937–1945. Vol. VIII: The War Years: September 4, 1939 – March 18, 1940. Washington, US Government Printing Office, 1954. 974 p.

DGFP. Documents on German Foreign Policy 1918–1945. Series D: 1937 –1945. Vol. IX: The War Years: March 18 – June 22, 1940. Washington, US Government Printing Office, 1956. 729 p.

DGFP. Documents on German Foreign Policy 1918–1945. Series D: 1937 –1945. Vol. X: The War Years: June 23 – August 31, 1940. Washington, US Printing Office, 1957. 619 p.

DGFP. Documents on German Foreign Policy 1918–1945. Series D: 1937– 1945. Vol. XI: The War Years: September 1, 1940 – January 1, 1941. London, Her Majesty's Stationary Office, 1961. 1267 p.

Gafencu, G. 1991. Political Diary. 1929–1939. Edition and afterword by S. Neagoe. Bucharest, Humanitas, 383 p. (In Romanian).

Gafencu, G. 1991. Însemnări politice: 1929–1939. Ediţie şi postfaţă de S. Neagoe. Bucureşti, Humanitas, 383 p.

Iorga, N. 2019. Diary of the last years. 1938–1940. Unpublished. Edition, introduction and notes by Andrei Pipidi]. Bucharest, Humanitas, 367 p. (In Romanian).

Iorga, N. 2019. Jurnalul ultimilor ani 1938–1940. Inedit. Ediţie îngrijită, introducere şi note de Andrei Pippidi. Bucureşti, Humanitas, 367 p.

Oficial Bulletin 1939, 10 July, Nr. 156, 4348–4349. (In Romanian).

Monitorul Oficial 1939, 10 Iulie, Nr. 156, 4348–4349.

Oficial Bulletin 1939, 10 July, Nr. 156, 4349–4350. (In Romanian).
Monitorul Oficial 1939, 10 Iulie, Nr. 156, 4349–4350.
Oficial Bulletin 1939, 10 July, Nr. 156, 4350–4352. (In Romanian).
Monitorul Oficial.1939, 10 Iulie, Nr. 156, 4350–4352.
Romania 1939, 3 Sept., Nr. 454, P. 19. (In Romanian).
România 1939, 3 septembrie, Nr. 454, P. 19.
Romania 1939, 4 Sept., Nr. 455, P. 19. (In Romanian).
România 1939, 4 septembrie, Nr. 455, P. 19.
Romania 1939, 6 Sept., Nr. 457, P. 1. (In Romanian).
România 1939, 6 septembrie, Nr. 457, P. 1.
Romania 1939, 6 Sept., Nr. 457, P. 1. (In Romanian).
România 1939, 6 septembrie, Nr. 457, P. 1.
Romania 1939, 8 Sept., Nr. 459. P. 1. (In Romanian).
România 1939, 8 Septembrie. Nr. 459. P. 1.
Sturdza, M. 1994. Romania and the end of Europe. Memories from the lost Country. Alba Iulia – Paris, Fronde, 327 p. (In Romanian).
Sturdza, M. 1994. România şi sfârşitul Europei. Amintiri din Ţara pierdută. Alba Iulia – Paris, Fronde, 327 p.
Universe 1938, 30 May, Nr. 146, P. 15. (In Romanian).
Universul 1938. 30 Mai. Nr. 146. P. 15.
Universe 1940, 14 January, Nr. 12, P. 11. (In Romanian).
Universul 1940, 14 Ianuarie, Nr. 12, P. 11.
Universe 1940, 15 January, Nr. 13, P. 1. (In Romanian).
Universul 1940, 15 Ianuarie, Nr. 13, P. 1.
Universe 1940, 3 February, Nr. 32, P. 7. (In Romanian).
Universul 1940, 3 Februarie, Nr. 32, P. 7.
Universe 1940, 3 February, Nr. 32, P. 7. (In Romanian).
Universul 1940, 3 Februarie, Nr. 32, P. 7.
Universe 1940, 4 February, Nr. 33, P. 1, 2. (In Romanian).
Universul 1940, 4 Februarie, Nr. 33, P. 1, 2.
Universe 1940, 4 February, Nr. 33, P. 5. (In Romanian).
Universul 1940, 4 Februarie. Nr. 33. P. 5.
Universe 1940, 5 February, Nr. 34, P. 13. (In Romanian).
Universul 1940, 5 Februarie, Nr.34, P. 13.
Universe 1940, 6 February, Nr. 35, P. 1. (In Romanian).
Universul 1940, 6 Februarie, Nr. 35, P. 1.
Universe 1940, 6 February, Nr. 35, P. 7. (In Romanian).
Universul 1940, 6 Februarie, Nr. 35, P. 7.
Universe. 1940, 7 February, Nr. 36, P. 1. (In Romanian).
Universul 1940, 7 Februarie, Nr.36, P. 1.
Universe 1940, 20 February, Nr. 49, P. 1. (In Romanian).
Universul 1940, 20 Februarie, Nr. 49. P. 1.
Universe 1940, 1 March, Nr. 59, P. 13. (In Romanian).
Universul 1940. 1 Martie. Nr. 59. P. 13.

Дата подання статті у редакцію – 28.07.2021 р.

DOI 10.7546/DS.2022.15.19
УДК 327.84(091)(410):355.426-021.57(496.5)»1940/1941»

БРИТАНСКИТЕ ПЛАНОВЕ ЗА ВДИГАНЕ НА ВЪСТАНИЕ В АЛБАНИЯ, 1940–1941 Г.

Бисер Петров

доктор на науките, доцент, Институт по балканистика с
Център по тракология – Българска академия на науките,
ул. „Московска“ 45, 1000, София, България,
bisser_p@hotmail.com, ORCID 0000-0001-8881-6423

В статията, както самото ѝ заглавие подсказва, се разглеждат плановете на британските тайни служби, преди всичко тези на Управлението за специални операции (СОЕ), за вдигане на въстание в анексираната от фашистка Италия Албания. Тези планове за стимулиране на вътрешни безредици в Албания започват да придобиват по-реални очертания през лятото на 1940 г., след влизането на Италия във Втората световна война на страната на нацистка Германия, и най-вече след италианското нападение срещу Гърция от 28 октомври 1940 г. Именно по време на италианско-гръцката война плановете за надигане в италианския тил, целящи да се облекчат усилията на нападнатата Гърция, са най-близо до реализиране. Предвижда се участие в начинанието да вземат албански политически емигранти, включително и намиращият се в изгнание крал Зогу. Те трябва да проникнат на албанска територия от съседните Гърция и Югославия и да подтикнат населението към бунт. В крайна сметка обаче, всички тези планове по една или друга причина пропадат, а окончателния им край слага германското нападение срещу Югославия и Гърция в началото на април 1941 г., поставило целите Балкани под контрола на силите от Оста.

Ключови думи: Албания, Втора световна война, въстание, СОЕ

BRITISH PLANS TO FOMENT AN UPRISING IN ALBANIA, 1940–1941

Bisser Petrov

Doctor of Science, Associate Professor,
Institute of Balkan Studies and Centre of Thracology,
Bulgarian Academy of Sciences, 45 Moskovska st., 1000, Sofia, Bulgaria,
bisser_p@hotmail.com, ORCID 0000-0001-8881-6423

The article, as its title suggests, examines the plans of the British secret services, especially those of the Special Operations Executive (SOE), to stir up a revolt in the annexed by fascist Italy Albania. These plans to stimulate internal unrest in Albania began to take shape in the summer of 1940 after Italy's entry into the Second World War on the side of Nazi Germany, and especially after the Italian attack on Greece on October 28, 1940. It was during the Italian-Greek war that the plans for a rising in the Italian rear, aimed at easing the efforts of the invaded Greece, were closest to realization. Albanian political émigrés, including the exiled King Zogu, were expected to take part in the venture. They had to infiltrate Albanian territory from neighboring Greece and Yugoslavia and drive the population into rebellion.Ultimately, however, all these plans, for one reason or another, failed, and their final end was put by the German attack on Yugoslavia and Greece in early April 1941, which placed the entire Balkans under the control of the Axis powers.

Keywords: Albania, Second World War, uprising, SOE

Италианската агресия от 7 април 1939 г., довела до окупацията и анексията на Албания, почти не среща съпротива от албанска страна. Британското правителство, въпреки получените от различни източници предупредителни сигнали, остава изненадано от италианската акция. То обаче си затваря очите пред този крещящ акт на нарушение на международното право. Причината за това се крие във факта, че в Лондон третират фашистка Италия с преднамерена благосклонност, надявайки се по този начин да я отделят от нацистка Германия. Завладяването на малката и беззащитна балканска държава се оказва събитие от недостатъчна величина, за да внесе корекции в британската политика към Италия на Мусолини, така както окупацията на Чехословакия малко по-рано поставя началото на промяна в отношението към хитлеристка Германия. Британските очаквания за отдалечаване на Мусолини от Хитлер не се оправдават, дори напротив – обвързването се задълбочава със сключения между двете тоталитарни държави на 22 май 1939 г. т.нар. Стоманен пакт. Това събитие обаче ни най-малко не променя британската политика към Италия – следователно и тази към Албания.

Нещо повече, британското правителство отива и по-далеч – то де факто признава окупацията и анексията на тази страна. Това става в края на октомври 1939 г., когато то се съгласява британската легация в Дуръс (тя се намира в този град, а не в столицата Тирана) да бъде понижена в ранг на генерално консулство, след като албанското външно министерство е ликвидирано и всички международни въпроси, отнасящи се до Албания, се поемат от Рим. По този начин окупацията и новият статут на Албания са вече официално признати от правителството на Негово величество – нещо, което то е било готово да стори още непосредствено след агресията. Безспорно осъдителен от морална гледна точка, този акт не е предприет под никакъв външен натиск, нито пък срещу получаване на нещо в замяна. Той е лишен от практическа стойност и затова не може да бъде разглеждан другояче, освен като жест на добра воля към фашистка Италия. В този смисъл може да се обобщи и каже без преувеличение, че Албания е жертва едновременно на италианската агресивност и на британската толерантност спрямо нея. Освен че страната е превърната юридически и фактически в отвъдморска провинция на Италия, тя се третира и като неин суровинен придатък и изходна база за бъдеща агресия срещу съседните балкански държави.

В крайна сметка окупацията на Албания все пак има някакво по-широко отражение върху британската външна политика. Слуховете за завладяването на Корфу стимулират даването на гаранции на Гърция и Румъния и сключването на 12 май 1939 г. на подобен договор с Турция. Желанието да се намали броят на потенциалните врагове на Великобритания води до погрешното надценяване на вероятността Италия да бъде запазена неутрална. Във вътрешнобритански план основната последица от италианската агресия, особено що се отнася до изненадващото ѝ провеждане, е коренното преустройство на британското разузнаване, в резултат от което то ще се превърне в едно от най-ефективните в света по време на войната (Miller 2002, 312–313).

Към момента на избухването на новата световна война британците, загрижени за италианския неутралитет, не обмислят сериозно възможности за стимулиране на албанската съпротива. Все пак в началото на април 1940 г. правителството изисква от генералния щаб, в случай на влизане на Италия във войната, да разработи планове за организиране и извършване на подривна дейност както в самата Италия, така и в нейните колонии (TNA, FO 371/24866, R 4552/503/90, April 8, 1940).

По това време две британски секретни служби могат да бъдат натоварени със задачи за провеждане на операции в италианския тил. Едната е Секция Д (Section D), учредена след анексията на Австрия през март 1938 г. Тя влиза в състава на Secret Intelligence Service (СИС, известна и като МИ6 или „С“) и се води на подчинение на Форин офис, въпреки че включва отдели от флота, армията и военновъздушните сили. Функциите, с които е натоварена Секция Д, са да проучва възможностите за действия в тила на врага от типа на предизвикване на саботаж, бунтове, инфлация и други подобни акции, насочени към отслабване на военния му потенциал (Mackenzie 2002, 4–5). През есента на същата година към генералния щаб се създава нов аналитичен отдел, който да изучава методите на партизанската война, получил впоследствие наименованието МИ (Р) (Military Intelligence (Research) – MI (R)). Разграничението на функциите между двете служби не е добре де-

финирано, но след окупацията на Чехословакия, когато облаците на войната се сгъстяват, се взема решение МИ (Р) да се занимава със задачи, изпълнявани от хора в униформи, а Секция Д – с операции под прикритие (Foot 1997, 7).

С разработването и реализирането на планове за въстание в Албания се заема основно Секция Д, затова през април 1940 г. МИ (Р) се обръща за помощ към нея. Тогава началникът на МИ (Р) Джо Холанд се среща в Лондон със завеждащия Балканския отдел на Секция Д Джордж Тейлър и постига с него разбирателство по въпроса за насърчаване на албанската съпротива срещу италианците. Центърът на дейността в това направление се установява в Белград, където Тейлър се надява да намери подходящи за целта албански политически емигранти. Той поверява изпълнението на задачата на тамошния резидент на Секция Д Джулиъс Ханау, установил се на Балканите след края на Първата световна война оръжеен търговец. Последният обаче не притежава никакви познания за Албания и натоварва помощник-морския аташе в посолството Алегзандър (Санди) Глен да събере сведения за страната, който пък от своя страна прехвърля задачата на помощник-аташето по печата Джулиън Еймъри (Bailey 2008, 19–20).

Еймъри също е в пълно неведение относно тази страна и се обръща за помощ към белградския кореспондент на „Таймс“ Ралф Паркър. Той му урежда среща с братята Гани и Саид Криезиу – косовари, противници на Зогу, с влияние от двете страни на границата, и силно антииталиански настроени. С получената от тях информация Еймъри съставя искания от него меморандум за Албания, а впоследствие е определен от Ханау за отговорник по подготовката на албанското надигане в италианския тил (Amery1973, 158–161).

Еймъри се заема енергично с поставената му задача, насочвайки усилията си към изготвяне на конспиративна мрежа и набиране на подходящи хора. Освен братята Криезиу, които трябва да развият дейност в района между Печ и Призрен, към начинанието са привлечени още Йован Джонович – бивш югославски пълномощен министър в Албания, който трябва да се установи в Подгорица и да отговаря за крайбрежието и северната албанска граница до Печ, и полковник Герг Кокоши, комуто се възлага поръчение да действа в южно направление от Дебър в района на Охридското езеро (Barker 1976, 48).

Приготовленията вървят с пълна пара и след шест седмици от началото на операцията картината за положението в Албания започва да се прояснява. Събраната разузнавателна информация дава основание да се приеме, че антииталианските настроения са силни, а населението е добре разположено към западните съюзници, макар и все още да не е убедено в тяхната крайна победа. За нуждите на планираното въстание агентите на Секция Д полагат усилия да сформират обединен фронт на албанската съпротива. Те успяват да уредят временно примирие между албански емигранти с противоположни политически убеждения – враговете на Зогу, братята Криезиу, поддръжника му Абаз Купи и комуниста Мустафа Гиниши – все хора, които при по-различни обстоятелства биха се изпозастреляли помежду си (Amery 1973, 163–164).

На 10 юни 1940 г. Чано уведомява британския пълномощен министър в Рем, че от полунощ на същия ден Италия влиза във война с Великобритания. Подобно известие е отправено и до френското правителство, след което италианците веднага атакуват френските войски по фронта в Алпите. Великобритания на свой ред обявява война на Италия. Политиката на умилостивяване на Мусолини завършва с пълен провал.

При новия развой на събитията ръцете на британците за провеждане на антииталиански операции, включително и в Албания, вече са развързани. В края на юни офисът на Секция Д в Белград предлага разпалване на бунт в Албания от територията на Югославия, като изисква за предприятието 5000 пушки. Освен това Гани Криезиу настоява за 3000 лири в злато за вождовете от Северна Албания и още за 40 000 след избухването на „революцията“. Моментът изглежда изключително благоприятен за вдигане на въстание в тила на италианците, но командващият британските сили в Близкия изток генерал Арчибалд Уейвъл не го иска и се противопоставя на плана. Обяснението за негативното му отношение следва да се търси в обстоятелството, че войната не се развива добре за Великобритания – оставена след капитулацията на Франция да се сражава сама срещу Хитлер. Британската средиземноморска стратегия на този етап изключва Балканите като евентуален театър на бойни действия, въпреки че Италия вече е открит враг (Bailey 2008, 23).

Променената ситуация в Европа налага обединяването на всички британски служби, способни да действат в тила на врага. Така през юли 1940 г. се стига до сливането на Секция Д и МИ (Р) (плюс Службата за водене на черна пропаганда „Илектра хауз“ към Форин офис) в легендарното СОЕ, което по израза на Чърчил трябва да „възпламени Европа“. То е поставено на политическо подчинение на Хю Далтън, министър на икономическата война (Foot 1999, 16–21).

Към това време Секция Д вече е извършила приготовления и от гръцка територия. Първите инструкции, които агентите ѝ в Атина получават, са да установят връзки с видни албански политически емигранти в Гърция и Турция, да подготвят хранилища с експлозивни материали на гръцка земя, колкото е възможно по-близо до албанската граница, и да рекрутират хора отвъд нея, които да правят подобни складове и там, така че в даден момент муниците в тях да се използват за възпрепятстване на италианското настъпление към Гърция. Такъв склад вече има в Янина, откъдето се предвижда опасните материали да се отправят към Албания. Но командването на британските сили в Близкия изток предупреждава хората от разузнаването да не се увличат в подобни планове, за да не предоставят на Рим повод за нападение срещу Гърция. Все пак в края на август то одобрява програмата на Секция Д за Албания. Форин офис също дава съгласието си за извършване на подривна дейност в страната (Kondis 1992, 113–114).

Междувременно пред правителството в Лондон изниква и политическият въпрос за вземане на ново отношение по статута на Албания като цяло и този на краля ѝ в частност, който след дълги и мъчителни премеждия успява да се добере до мъгливия Албион. Официалната британска позиция за положението на Зогу е, че той не се смята за абдикирал, но понеже правителството на Негово величество е признало на 31 октомври 1939 г. новия статут на Албания, той не се признава за суверен на страната си.

Към есента на 1940 г. Форин офис все още се противопоставя на включването на Зогу в плановете за предизвикване на безредици в Албания заради многобройните му вътрешни противници и поради факта, че привържениците му са силно компрометирани. Истинската причина за това отношение обаче се крие в явното нежелание на Форин офис за поемане на ангажименти по възстановяване на албанската независмост.

В средата на септември първият секретар на Форин офис Пиерсън Диксън изготвя меморандум за Албания, в който наред с другото се казва, че в резултат от проведените дискусии със СОЕ се е стигнало до решение за причиняване на неприятности на италианците в страната. За целта СОЕ поема отговорността по учредяването на тайни албански комитети. В същото време Би Би Си се подготвя за излъчване на емисии на албански език. Съгласно директивата на Форин офис водената пропаганда трябва да избягва всякакво конкретно обещание, обвързващо Лондон с възстановяването на независимостта (TNA, FO 371/24867, R 7766/998/90, September 15, 1940).

Междувременно скромното и позакъсняло италианско участие във войната срещу Франция дава основание на Хитлер да отклони претенциите на Мусолини за Корсика и Тунис. А вялото настъпление на маршал Рудолфо Грациани затъва в пясъците на африканската пустиня и армията му, изтикана от британските владения, е принудена да води отбранителни боеве на територията на самата Либия. Не по-успешно за италианците се развиват и нещата в Източна Африка, където те отстъпват инициативата на намиращите се в Судан, Британска Сомалия и Кения британски части. Безсилието на Грациани да възобнови настъплението със собствени сили принуждава Мусолини да търси германско съдействие. В резултат на проведените през октомври преговори е взето решение за изпращането в Северна Африка на германско механизирано съединение. Прехвърлянето на част от военните усилия върху Вермахта дава възможност на Мусолини отново да погледне към Балканите, където е решен да постигне една лесна, неподелена с никого победа. Италия обтяга отношенията си с Югославия и Гърция, започва да трупа войски по границите и да провокира инциденти. От втората половина на септември 1940 г. натискът вече определено се насочва към Гърция (Мусолини и Чано отчитат факта, че Югославия е обект на специален германски интерес) и към началото на следващия месец се очертават явните признаци на предстоящото нападение.

Навлизането на части на Вермахта в Букурещ и нефтодобивните райони на Румъния на 8 октомври 1940 г. обаче разпалва ревността на напористия Мусолини, който винаги е

завиждал на по-големия си съюзник. Възмутен от това, че Хитлер винаги го изправя пред свършен факт, той се амбицира да му се отплати по същия начин и се зарича, че фюрерът ще научи от вестниците за окупацията на Гърция (Graf Chano 1992, 215).

Нападението срещу Гърция започва от албанска територия призори на 28 октомври 1940 г. След известно проникване на гръцка територия италианската армия се натъква на неочаквано силен отпор. Прегрупираните и подсилени гръцки части не само сковават италианското напредване, но преминават в успешно контранастъпление на албанска територия. Скоро в гръцки ръце падат Корча, Саранда, Гирокастра и Пограделц.

При създалата се ситуация на италианско-гръцкия фронт британците съзират отново възможност за нанасяне на поражения в тила на противника. Събитията изтласкват напред и фигурата на Зогу, който е готов да яхне благоприятната за него конюнктура. Той предлага да замине за Истанбул, за да мобилизира там 14 000 свои привърженици, които да се прехвърлят впоследствие в Солун. Към тях ще се присъединят още емигранти от България и Египет. Във Форин офис са на мнение, че ако се стигне до използването на Зогу, това може да стане единствено в лично качество, без кралската му титла, а като обикновен албански патриот под името Ахмет Бей Зог. Относно бъдещия статут на страната, на този етап се налага гледището, че той ще се решава в процеса на следвоенното мирно регулиране (TNA, FO 371/24868, R 8270/6586/90, November 8, 1940).

При очевидно смекчено отношение, сътрудници на Форин офис и СОЕ разработват план за използването на краля в помощ на гръцките съюзници. Предвижда се той да бъде прехвърлен в Гърция, откъдето да излезе с радио-обръщение към сънародниците си по случай националния празник на страната – 28 ноември (TNA, FO 371/24868, R 8639/6586/90, November 23, 1940). Зогу дава съгласието си, но настоява за предварителна среща преди отпътуването си с британския премиер или с външния министър – по всяка вероятност да преговаря за статута си. Британските власти обаче се държат резервирано и не се обвързват с официални контакти, поддържайки с него единствено неофициални контакти.

Форин офис уведомява гръцкото правителство за тези намерения с изричното пояснение, че позицията по отношение на Зогу и независмостта на страната му остава непроменена. Планът не се реализира, поради явното нежелание на гръцкия министър-председател Йоанис Метаксас да види Зогу на своя земя (Kondis 1992, 115–117). Обяснението за това се крие в обстоятелството, че след големите гръцки военни успехи в Албания, особено след превземането на Корча, гръцкото правителство очевидно желае да задържи териториалните придобивки и да ректифицира границата в своя полза.

При това положение Диксън предлага Зогу да бъде „замразен“ за по-добри времена и в случай че нещата потръгнат зле за гърците, да бъде все пак използван. За целта той трябва да бъде изпратен в Кайро, за да е под ръка и да поддържа връзка със сънародниците си (TNA, FO 371/24868, R 8639/6586/90, November 23, 1940). Но кралят не е добре дошъл не само в Гърция – и турското правителство не желае да го види отново в страната си, а и престоят му в Кипър и Палестина също се оказва невъзможен. Британският посланик в Белград предава сведение, идващо от командващия Трета югославска армия, разположена покрай югославско-албанската граница, че албанците, с които той е в тайна връзка, са обединени в опозицията си срещу Зогу. Югославяните по принцип не хранят симпатии към него, а тези албанци, с които те са в контакт, са били по всяка вероятност косовари, ненавиждащи Зогу заради нежеланието му да поощрява техния иредентизъм. Плановете за използването му във всякакъв вид съпротивителна дейност са торпилирани, след като става известно мнението на посланика в Египет и на командващия силите в Близкия изток. И двамата се изказват негативно относно идеята за докарване на Зогу в Кайро, откъдето да ръководи планираното надигане в страната си (Fischer 1999, 108–109).

На 9 декември Форин офис и СОЕ окончателно решават да се откажат от услугите на Зогу за подобни начинания (TNA, FO 371/24866, R 8924/6586/90, December 15, 1940). Британската позиция отчита интересите на съюзниците и остава предпазлива, ограничена само до „освобождение на Албания от фашистко иго“. В същото време не се изоставя идеята албанците да се подтикнат към съпротива отвън, но без да им се дават обещания за независимост, за реставрация на Зогу и за следвоенните граници (TNA, FO 371/24867, R 8783/503/90, December 5, 1940). Бюрото на СОЕ в Кайро през декември лансира нов план за бунт в северна Албания с участието на Гани Криезиу, който трябва да бъде подпомогнат

с доставки от въздуха. Предвижда се и учредяване на временно албанско правителство, което веднага да бъде признато от Великобритания (написан и приложен е дори текстът на признаването). За начинанието е необходимо да се отдели сумата от 60 000 лири, плюс оръжие, муниции и т.н. И в този случай се търси гръцкото съгласие (TNA, FO 371/24867, R 8992/503/90, December 19, 1940).

Планът е одобрен от Форин офис, Военното министерство и Министерството на авиацията. Но и той е осуетен от Атина. На 21 декември британският посланик Майкъл Паларет докладва, че гръцкото правителство е доста зле настроено към идеята за установяване на временно правителство. При това Кралските военновъздушни сили нямат техническа готовност за хвърляне на оръжие от въздуха. Гръцкият генерален щаб и британските военни експерти са на мнение, че единствената осъществима схема е използването на малки партизански отряди. Гърците предлагат това да се прави от територията на Югославия. Най-накрая централата на СОЕ смъмря хората си в Белград, които явно са се увлекли и са излезли далече извън правомощията си, напомняйки им, че решението за албанско въстание се взема от военните в Кайро и Атина и че те са тези, които дават инструкциите. По това време гърците все още жънат победи на бойното поле. Одобрението за голямомащабно въстание би могло да донесе на Метаксас обвързване с евентуални ангажименти, които в този момент за него са абсолютно нежелателни (Barker 1976, 52–53).

Югославската позиция по ситуацията на Албания е малко по-различна от гръцката. Управляващите в Белград не са против независимостта и териториалната ѝ цялост, но са също така отрицателно настроени към Зогу. Освен това регентът принц Павел е притеснен от бурната дейност на СОЕ в Белград, която би могла да раздразни и провокира италианците. Той съдейства донякъде на британските намерения за подривна дейност в Албания, но без особено желание (Barker 1976, 51).

Зогу не остава обезкуражен и сломен от официалното британско отношение към него и страната му. Той среща симпатии и съчувствие от редица личности, между които някои британски офицери, познавайки ги от времето на престоя им в Албания, когато те са били наети като частни лица да организират местната жандармерия. Сред тях се открояват генералите Пърси и Нейшън, с които е установил приятелски връзки. Първият има заслуги за оставането му във Великобритания, а вторият е бил военен аташе в Италия и Албания и активно лобира за промяна на отношението към него, заради което кралят възнамерява да го използва като посредник в преговорите му с Форин офис. Генералът излиза със свои неуместни планове за включването на Зогу в акции срещу италианците и дори с предложение за провеждане на среща между него и външния министър Идън. Диксън е доста раздразнен от тези самоинициативи и предлага да му се заяви открито, че официалното отношение към Зогу е пренебрежително, и да му се препоръча да преустанови срещите си с него или поне да прави това единствено в качеството му на частно лице (TNA, FO 371/29712, R 215/149/90, January 17, 1941).

Но не всички британци, които са били на служба в Албания по времето на неговото управление, разделят благоразположението на двамата. Така например завърналият се последен генерален консул в Дуръс Графти-Смит констатира, че в Албания няма прозогистка партия, защото кралят и камарилата му са дискредитирани и той се радва на популярност единствено в северните области Мати и Мирдита. Не по-различна е оценката и на Робърт Ходжсън, посланик и генерален консул от 1928 до 1936 г., който в свое мнение до Форин офис от 4 февруари 1941 г. изказва съмнение, че при връщането си в Албания Зогу би могъл да разчита на подкрепа от по-голямата част от албанците. Тоските, според дипломата, няма да се надигнат масово по негов призив, въпреки че в последно време кралят бил подобрил отношенията си с тях, а пък било съмнително и дали личното му влияние сред гегите, които са решаващ фактор в албанските дела, ще се влеят в едно национално движение. Накрая Ходжсън предлага на Зогу да се разреши да насърчава единството и съпротивата, но въпросът за завръщането му да се остави в положение на изчакване (Hibbert 1991, 32–33).

Но агентите на СОЕ на Балканите не се отчайват и не спират с плановете си за въстание. Този път се изявява бюрото в Истанбул, където с албанските дела е натоварен полковник Уилям Стърлинг (служил като инспектор в албанската жандармерия през 20-те години на XX в.). Под негова опека, от видни албански политически емигранти е

съставен Албански комитет за освобождение с председател Мехмет Бей Коница – бивш посланик в Лондон. Комитетът се обръща към британското правителство с искане да излезе с декларация, че Албания ще бъде възстановена в границите си от 7 април 1939 г. (както е сторило вече по отношение на други окупирани държави) и за незабавно създаване на албанско национално правителство. Това било нужно да се направи, за да се насърчи албанският народ за съпротива и да се разсеят съмненията за откъсване на територии от Гърция. На 25 февруари 1941 г. Стърлинг прави предложение комитетът да бъде трансформиран във временно албанско правителство (TNA, FO 371/29719, R 7173/2/2390, March 7, 1941). Форин офис не взема никакво отношение по тази инициатива и я оставя без последствия.

След крушението на прибързаното си начинание срещу Гърция и изпаднал в явна безизходица, унизен и засрамен, Мусолини се вижда принуден да моли Хитлер за помощ. Отначало фюрерът има намерение да го остави сам да се оправя в ситуацията, която е забъркал, но след като е взел решението за нападение срещу СССР, той се опасява, че британците биха могли да прехвърлят сили в Гърция и да му създадат неприятности в тила и на десния фланг на операцията срещу Съветския съюз. Още на 12 ноември 1940 г. той подписва Директива № 18 за военни действия от територията на България със силите на 10 дивизии, прехвърлени от Румъния. Целта на планираното нападение е да се осигурят бази на германските военновъздушни сили, от които да се нанесат удари по британските летища в Източното Средиземноморие (DGFP 1960, 527–531). На 13 декември фюрерът издава Директива № 20 под кодовото име „Марита“ за военна операция срещу Гърция през март 1941 г. с увеличен до 24 брой на дивизиите (DGFP 1962, 338). Нацистката агресия на Балканите е вече само въпрос на време.

На 27 март 1941 г., не без участието на СОЕ, в Белград е извършен държавен преврат, оглавен от генерал Душан Симович. Превратът вбесява Хитлер и още същия ден той свиква спешно военен съвет по ситуацията в Югославия. Фюрерът определя страната като неопределен фактор по отношение на операциите „Марита“ и „Барбароса“ и е решен, без да дочака възможни декларации за лоялност, да „смаже Югославия военно и като държава“. Наказателната операция следва да се извърши с неумолима жестокост и под формата на мълниеносна война. Тя трябва да започне колкото е възможно по-скоро и заради нея нападението срещу СССР се отлага с четири седмици (DGFP 1962, 373–374). В този дух е издържана и издадената същия ден Директива № 25 на фюрера за нападението (DGFP 1962, 395–396). Имайки лоши спомени от необмислената самостоятелна постъпка на Мусолини спрямо Гърция, Хитлер се обръща към съюзника си с молба да се въздържа от активни действия на Албанския фронт и само да подсили албано-югославската граница (DGFP 1962, 397).

Акция срещу италианците с британско участие все пак се провежда. Начинанието се ръководи от преназначен в СОЕ още един британски офицер, служил преди време в албанската жандармерия – подполковник Деръл Оукли-Хил. През ноември 1940 г. той пристига от Истанбул в Белград и активира наследената от Еймъри (отзован междувременно заради самоволни постъпки) конспиративна мрежа начело с братята Криезиу и Купи. Оукли-Хил изготвя подробен план за въстание с британска подкрепа. Съгласно вижданията му то трябва да избухне от северната част от страната. Албанците от севера – смята той – са привързани към дома и родното си място и затова се нуждаят от сериозен стимул, за да вземат оръжието. Такъв стимул би могла да бъде възможната независимост на Албания. Алтернативата на всеобщото надигане е сформирането на комитаджийски чети, които да тормозят италианците, но това не би довело до значим успех без присъствието на водачи в самата Албания. „Последните обаче – заключава Оукли-Хил – няма да поемат риска да влезнат в страната за нищо друго освен за големи финансови изгоди, които са единственият техен реален интерес“ (Oakley-Hill 2002, 247–248).

Освен това – разсъждава подполковникът – необходима е моралната подкрепа на Великобритания, на която те гледат като на единствената велика сила за задоволяване на исканията си за справедливо третиране, а също и на „приятелските намерения на Гърция към страната като цяло“. При навлизането на албанска територия е редно да се обяви сформирането на национално правителство, което би имало силен окуражаващ ефект. Надигането ще се разрасне като снежна топка във всички посоки. Общите сили на въстаниците, според изчисленията на Оукли-Хил, ще достигнат 20 000 пушки, с вероятност за нарастване

при постигане на първоначален успех. За целта обаче са нужни поддръжка от Кралските военновъздушни сили, доставки на оръжие, облекло и храна, така че да се постигне максимален материален и морален ефект (Oakley-Hill 2002, 248–253).

Намиращият се в Лондон генерал Пърси се съгласява с плана му, добавяйки като залог за успеха и британска декларация в полза на албанската независимост, която трябва да бъде оповестена от Зогу, единствен способен да обедини всички албанци. Мнението на Пърси се споделя от още един офицер, служил на времето в албанската жандармерия – Едуард де Рензи Мартин от Испанската секция на СОЕ. Но СОЕ не разполага с правомощия нито да вкара Зогу в плановете си, нито да предостави гаранции за възстановяване на албанската независимост. И двете неща влизат в пълномощията на Форин офис, а оттам остават непреклонни в това отношение (Bailey 2008, 27–28).

Веднага след преврата на 27 март в Белград Оукли-Хил и албанските съзаклятници решават, че моментът за действие е настъпил. Сборният им пункт за тръгване е родният град на клана Криезиу Джаковица (Гякова) в Косово, недалеч от албано-югославската граница. Те се събират там на 5 април 1941 г. На другия ден Германия нападна на широк фронт едновременно Югославия и Гърция. На 7 април (втората годишнина от окупацията на Албания) предвожданата от Оукли-Хил, Гани Криезиу, Купи и Гиниши група пресича границата и влиза в град Тропоя. Оттам през областта Хас поема в западна посока към Шкодра. Гани Криезиу се среща и води преговори с местните байрактари за подкрепа на начинанието. Придвижването на отряда обаче се сблъсква с неочаквана пречка – части от югославската армия също навлизат на албанска територия и това кара местното население, което не храни добри чувства към северните си съседи, да се отдръпне от всякакви въоръжени изяви. В крайна сметка, оказали се без каквато и да било логистична поддръжка и със спаднал морал, след тежък и безплоден преход, водачите на отряда решават да го разпуснат и да се върнат обратно в изходната точка в Косово. Оттам, след множество премеждия Оукли-Хил, преоблечен като албански бежанец, се добира до Белград, където в опит да стигне до неутрална Турция търси убежище в турската и американската легация. След като и на двете места такова му е отказано, той се вижда принуден да се предаде на германците. Оукли-Хил прекарва следващите две години и половина в германски лагер за военнопленници, откъдето през есента на 1943 г. с посредничеството на международния Червен кръст е освободен (Oakley-Hill 2008, 122–147). По този катастрофален начин завършват британските планове за въстание в Албания.

Британското отношение към Албания през двугодишния период от април 1939 до април 1941 г. показва пълно незачитане на албанските интереси, които се жертват в името на егоистични съобръжения, смятани от по-голяма значимост. Доколкото има някакви позиции в страната, Великобритания е готова да ги преотстъпи и да угоди на други, в случая на Италия. В крайна сметка липсата на принципност и следването на моментната конюнктура не довеждат до никакви практически резултати, а единствено до трайно и силно недоверие на албанците към Великобритания за дълъг период от време (Petrov 2004, 68).

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Amery, J. 1973. Approach March: A Venture in Autobiography. London, Hutchinson, 456 p.

Bailey, R. 2008. The Wildest Province: SOE in the Land of the Eagle. London, Vintage Publishing, 432 p.

Barker, E. 1976. British Policy in South-East Europe in the Second World War. London, Barnes & Noble Books, 320 p.

Documents on German Foreign Policy (DGFP) 1960. Series D (1937–1945). Vol. XI. London, H. M. Stationary Office, 1267 p.

Documents on German Foreign Policy (DGFP) 1962. Series D (1937–1945). Vol. XII. London, H. M. Stationary Office, 1109 p.

Fischer, B. 1999. Albania at War, 1939–1945. West Lafayette, Indiana, Purdue University Press, 360 p.

Foot, M.R.D. 1999. SOE: An Outline History of the Special Operations Executive, 1940–1946. London, Pimlico, 401 p.

Graf Chano, G. 1992. Politicheski dnevnik, 1939–1943. [Count Ciano, G. A Political Diary, 1939–1943]. Sofia, Balgarski hudozhnik, 1992, 423 s. (In Bulgarian).
Граф Чано, Г. 1992. Политически дневник, 1939–1943. София, Български художник. 423 с.
Hibbert, R. 1991. Albania's National Liberation Struggle: The Bitter Victory. London & New York, Pinter Publishers, 269 p.
Kondis, B. 1992. A British Attempt to Organize a Revolt in Northern Albania during the Greek-Italian War. *Greece and the War in the Balkans (1940–1941)*. Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, pp. 113–118.
Mackenzie, W. 2002. The Secret History of S.O.E.: Special Operations Executive, 1940–1945. London, Brown Book Group, 848 p.
Miller, D. 2003. Dark Waters: Britain and Italy's Invasion of Albania, 7 April 1939. *International Journal of Intelligence and Counter-Intelligence*, Vol. 16, No. 2, pp. 290–323.
Oakley-Hill. D. R. 2002. An Englishman in Albania: Memoirs of a British Officer, 1929–1955. London, Centre for Albanian Studies, 288 p.
Petrov, B. 2004. British Policy towards Albania: April 1939 – April 1941. *Etudes balkaniques,* No. 4, pp. 51–68.
The National Archives, Kew, (TNA), Political Correspondence (FO 371):
TNA FO 371/24866, R 4552/503/90, April 8, 1940.
TNA, FO 371/24867, R 7766/998/90, September 15, 1940.
TNA, FO 371/24868, R 8270/6586/90, November 8, 1940.
TNA, FO 371/24868, R 8639/6586/90, November 23, 1940.
TNA, FO 371/24867, R 8783/503/90, December 5, 1940.
TNA, FO 371/24866, R 8924/6586/90, December 15, 1940.
TNA, FO 371/24867, R 8992/503/90, December 19, 1940.
TNA, FO 371/29719, R 7173/2/2390, March 7, 1941.

Дата на подаване на статията в редакцията – 6.07.2021 г.

DOI 10.7546/DS.2022.15.20
УДК 327(091)(497.2:560)»194/195»

БЪЛГАРИЯ И ТУРЦИЯ ОТ ДВЕТЕ СТРАНИ НА „ЖЕЛЯЗНАТА ЗАВЕСА“ (КРАЯ НА 40-ТЕ – КРАЯ НА 50-ТЕ ГОДИНИ)

Евгения Калинова

доктор по история, професор, катедра „История на България“,
Софийски университет „Св. Климент Охридски“,
бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София, България,
kalinova@uni-sofia.bg, ORCID ID 0000-0002-3439-420X

Статията проследява развитието на отношенията между България и Турция в първото десетилетие след края на Втората световна война. Това е времето на оформянето на двата противостоящи блока и двете съседни страни се оказват разделени от „желязната завеса“. На основата на постигнатото от българската историография и на архивни документи се представя преходът от относително нормални двустранни отношения в първите следвоенни години към остро противопоставяне, следващо набиращата скорост Студена война. В него се преплитат както проблеми от довоенния период, така и такива от идеологическо естество. На преден план, както всеки път при влошаване на международния климат, е изведен изселническият въпрос. Статията акцентира върху политиките на българската и турската държава към българските граждани от турски произход (българските турци) и връзката на тези политики със засилените им изселнически нагласи. Акцентът е върху масовото изселване в периода 1949–1951 г., което съвпада с най-острата фаза на Студената война. Нейните проекции се долавят в опасенията на българските управляващи, че капиталистическа Турция използва турската етническа общност в България, за да дестабилизира идеологическия си противник от Източния блок, както и в страховете на Анкара, че социалистическа България се опитва да инфилтрира сред изселващите се български турци шпиони и комунисти, които да „внесе“ в съседна Турция. През втората половина на 50-те години в контекста на частичното смекчаване на напрежението в международните отношения България и Турция подновяват диалога и постигат някои резултати в търговията и уреждането на граничните конфликти. Опитите за решаване на изселническия проблем обаче са неуспешни и недоверието продължава да доминира двустранните отношения. Едва при новите условия на 60-те години ще бъде постигнато неговото частично решение.

Ключови думи: България, Турция, Студена война, изселвания

BULGARIA AND TURKEY ON BOTH SIDES OF THE “IRON CURTAIN” (LATE 40’S – LATE 50’S)

Evgenia Kalinova

Doctor of History, Professor, Department of History of Bulgaria, Sofia University
“St. Kliment Ohridski”, 15, Bul. Tzar Osvoboditel, 1504 Sofia, Bulgaria,
kalinova@uni-sofia.bg, ORCID ID 0000-0002-3439-420X

The article presents the development of Bulgarian-Turkish relations in the first decade after the end of World War II. During this period the two opposing blocs emerged and the “iron curtain” separated the two Balkan neighboring countries. The research is based on the achievements of the Bulgarian historiography and new archival documents. Its aim is to analyze the transition from relatively normal bilateral relations in the first postwar years to a sharp opposition following the accelerating Cold War. This opposition combined both problems inherited from the pre-war period and those of an ideological nature. The emigration issue emerged in the foreground in Bulgarian-Turkish relations, as always with the deterioration of the

international climate. The article focuses on the policies of the Bulgarian and the Turkish states towards the Bulgarian citizens of Turkish origin (the Bulgarian Turks) and discusses how these policies influenced the increased desire for emigration. The emphasis is on the mass emigration in the period 1949–1951, which coincided with the most acute phase of the Cold War. Its projections are clearly detected in the Bulgarian authorities' fears that capitalist Turkey is using the Turkish ethnic community in Bulgaria to destabilize its ideological opponent from the Eastern bloc, as well as in Ankara's fears that socialist Bulgaria is trying to infiltrate spies and communists among the emigrants to "import" communist ideas into neighboring Turkey. In the second half of the 1950s, in the context of the partial easing of tensions in international relations, Bulgaria and Turkey resumed dialogue and achieved some results in trade and the settlement of border conflicts. Their attempts to resolve the emigration problem, however, failed and mistrust continued to dominate bilateral relations. Only under the new conditions of the 1960s its partial and unstable solution would be reached.

Keywords: Bulgaria, Turkey, Cold War, migrations

Историята на българо-турските отношения в първото десетилетие след края на Втората световна война преминава през няколко етапа. Те илюстрират зараждането и последвалата кулминация на Студената война на Балканите, когато към наследените от предходния период проблеми се добавя и идеологическото противопоставяне между двете страни. В тази ситуация изселническият въпрос отново става централен и доминиращ негативен фактор в българо-турските отношения. Опитът за осмислянето им ще бъде направен на фона както на вътрешнополитическите промени в двете съседни държави, така и на глобалния конфликт Изток – Запад.

След Втората световна война българо-турските отношения не са обременени с военновременни проблеми и до 1946 г. двете страни се стремят да ги запазят на добро равнище, тъй като нямат териториални и репарационни претенции една към друга и се нуждаят от сигурен тил при решаването на приоритетните за всяка от тях външнополитически задачи, свързани с други държави. Не липсват обаче и поводи за подозрения. Турция се чувства застрашена от съветските войски на българска територия и от претенциите на София към Западна Тракия, още повече, че СССР настоява за промяна на режима на контрол върху Проливите, което за Анкара е посегателство върху турските национални интереси. Първоначално България, ангажирана във войната срещу Германия, отделя първостепенно внимание на вътрешнополитическата си преориентация и на борбата за справедлив мирен договор с победителите. Затова тя се стреми да не отговаря на острия тон на турската преса срещу превръщащата се в съветски сателит страна и поставя ударението върху търговията и транспортните връзки. От края на 1944 до 1947 г. на двустранна основа са решени успешно проблеми на железопътния транспорт, а стокообменът расте, макар неговият дял да не е особено значим в търговските връзки на двете държави (Grigorova 1985, 338–340; Kalinova 2003, 285–286, 287–288; Dubaz 2019, 64–75).

В първите следвоенни години в българо-турските отношения липсва напрежение и по изселническия въпрос[1]. След 9 септември 1944 г. новите управляващи от коалицията Отечествен фронт (ОФ) се стремят да приобщят мюсюлманското население в България към своята политика. Властта проявява особено внимание към него, отграничавайки се от линията на предишните кабинети. През 1945 г. се възобновява издаването на вестници на турски език. Държавата поема издръжката на турските училища и увеличава броя им[2]: през 1948 г. 80% от турчетата вече ходят редовно на училище, за тях се организират читалища и детски градини. Проявяваната толерантност е и заради необходимостта България да се представи добре в навечерието на изготвянето на мирния договор. Действително, в

[1] За политиката на българската държава към българските турци и за изселническия проблем след 1878 до 1944 г. вж. изследванията на Стайко Трифонов, Валери Стоянов, Ибрахим Ялъмов, Евгения Калинова, Димитър Гюдуров (Trifonov 1993, 210–224; Stoyanov 1998, 57–93; Yalumov 2002, 121–276; Kalinova 2016, 152–177; Kalinova 2020, 208–230; Gyudurov 2020, 93–216).

[2] До Втората световна война турските училища са частни, с ограничено финансиране, и броят им непрекъснато спада – от 605 през 1936 на 367 през 1944 г. Обучението е на ниско равнище, което е и следствие от политиката на управляващите (Gyudurov 2009, 39–68).

него няма отделна клауза за малцинствата. Висшето мюсюлманско духовенство и по-видните турски представители официално застават зад политиката на ОФ, която осигурява нови придобивки – земеделска пенсия за турските селяни, наравно с българските, гарантирано от държавата безплатно образование на роден език[3], достъп до висшите училища. Турци са включени в комитетите на ОФ и в администрацията.

От края на 1946 г. отношенията между България и Турция отново започват да се влошават в резултат на набиращата скорост Студена война – България е плътно интегрирана в съветската сфера, а през март 1947 г. с доктрината „Труман“ САЩ подпомагат военно Гърция и Турция, за да ги обвържат в общ блок срещу комунизма. На 12 юли 1947 г. е подписан и американско-турски договор за икономическа и военна помощ, докато през март 1948 г. България сключва с другата суперсила – СССР, договор за „дружба, сътрудничество и взаимна помощ“. Негативно влияние върху политиката на Анкара към България оказват и изостряне на съветско-турските отношения във връзка с режима на Проливите (Dubaz 2018, 56–79), както и противоположните позиции, които двете съседни страни имат към гражданската война в Гърция – България подпомага Демократичната армия на ген. Маркос, а Турция подкрепя правителството в Атина. От края на 1947 г. зачестяват граничните инциденти и острият тон в печата.

В условията на нарастващо блоково противопоставяне изселническият въпрос отново става централен в българо-турските отношения. В следващите години той ту затихва, ту се разгаря според зигзагите в тези отношения и непоследователната българска политика по националния въпрос. Изостряне на проблема в края на 40-те години е резултат от успоредното действие на два фактора. Първият е свързан с дълбоките промени в живота на българските турци: наред с подобреното им положение в обществото, с демонстрираното уважение към тях от страна на властта и с позитивните промени в бита им, те изпитват смут и несигурност. Дълбоките социално-икономически промени, които обективно съдействат за модернизирането на турската общност, влизат в противоречие с манталитета на консервативно настроената маса. Тя посреща с недоверие и неприязън политиката на правителствата на ОФ, насочена към кооперирание на земята, равенството на мъжа и жената, атеистичната пропаганда (Zhelyazkova 1998, 16–17).

Вторият фактор за надигането на изселническата вълна е връщането на Турция към тактиката отпреди войната – да използва изселническата пропаганда за въздействие върху мюсюлманските общности в съседните страни и за постигане на свои външнополитически цели. Опасенията на българските турци от преобразованията в страната са умело използвани от Анкара, която активизира дейността си сред тях. Внушенията, които се правят от турската преса и радио, чрез идващи от Турция писма на роднини, разговори със служители от турската легация и консулства и особено агитацията на турските учители (AMVnR, op. 11 p, a.e. 312, l. 34), трябва да предпазят българските турци от „аклиматизиране“ към новата по-толерантна политика и да поддържат у тях убеждението, че Турция е родината им и е готова да ги приеме. Налице е приемственост с линията на Анкара отпреди Втората световна война, но Студената война внася нов щрих – използването на турското население в България за борба срещу идеологическия противник, за да бъде той дестабилизиран във вътрешен план и дискредитиран във външен.

Засилената пропаганда за изселване обаче не означава широко отворени врати, защото икономическата ситуация в Турция не позволява масов прием на изселници. Още в средата на 1947 г. наблюденията на българските власти показват, че турските консулства внимателно подбират желаещите да се изселят. Към предвоенния критерий, който позволява изселване най-вече от североизточната част на страната, но не и от Южна България, се прибавя чисто икономически: безпроблемно се разрешава да се установяват в Турция хора, които са заможни, имат роднини, които ще поемат издръжката им, или са квалифицирани специалисти, от които страната би имала полза. През май 1947 г. Анкара

[3] В чл. 79 на Конституцията на НРБ от 4 декември 1947 г. се постановява, че малцинствата имат право да се учат на своя майчин език и да развиват националната си култура, като изучаването на българския език е задължително (Bulgarski konstitutsii 1990, 50–51).

обявява, че е готова за дългосрочно приемане на турци от балканските страни на основата на съществуващите изселнически спогодби[4], а в следващите месеци поставя и въпроса за положението на турското малцинство в България[5]. Преброяването на населението в България през декември 1946 г. показва, че броят на българските турци е 675 000 (9,61%). Сред тях се надига изселническа вълна под влияние на започващата Студена война и засиленото недоверие и дори враждебност между социалистическа България и капиталистическа Турция.

Българските ръководители отчитат тези настроения, като техните позиции са повлияни от влошения климат в международните отношения. На 4 януари 1948 г. лидерът на БКП Георги Димитров дава израз на опасенията, породени от вътрешни и външни фактори, и на начините, които властта смята да приложи за решаването на проблема. На пленум на партията той припомня, че „има един голям въпрос, който не от вчера съществува. Той е, че по нашата южна граница имаме всъщност небългарско население, което представлява постоянна язва за нашата страна". Според Димитров задачата е „да го махнем оттам и го заселим на друго място, а там да заселим наше, собствено, българско население" (TsDA, f. 1 B, op. 5, a.e. 19, l. 17). Моделът, който Г. Димитров предлага, не е специфично български или присъщ само на комунистическия режим[6]. Но поръката на Г. Димитров въпросът да се реши през 1948 г. не се осъществява поради променените приоритети след конфликта Тито – Сталин.

През 1948–1949 г. изселническите настроения обхващат все по-широки слоеве, но българското ръководство не е готово да позволи масово изселване („Vuzroditelniat proces" 2009, T. I, 50–51). Особената важност на въпроса за изселването и обвързаността със СССР изисква „сверяване на часовника" с Кремъл. То става при посещението на българска партийна делегация при Сталин на 29 юли 1949 г. Той е категоричен, че „ние би трябвало да се освободим от турците, да намерим възможности и начини действително да ги изселим. Тоя елемент е неблагонадежден" (TsDA, f. 1B, op. 5, a.e. 42, l. 46). Този „съвет" разсейва и последните колебания и на 18 август 1949 г. Политбюро на ЦК на БКП заема категорична позиция: да не се пречи на желаещите да се изселят български турци, но докато са на българска територия, да спазват българските закони, а ако Турция откаже да ги приеме до края на годината, те да бъдат заселени в северните райони на страната, като на тяхно място се настани българско население, на което ще може да се разчита да прибере тютюна и да брани границата (TsDA, f. 1Б, op. 6, a.e. 653, l. 4–5; Baeva, Kalinova 2003, 206). Българските власти издават изселнически паспорти на всички желаещи, а промяната в позицията им предизвиква ответната реакция на Турция, опасяваща се от масов приток на емигранти. Ситуацията от края на 30-те години се повтаря. Турският пълномощен министър в София прекратява призивите пред българското Министерство на външните работи да се разреши свободно изселване и вече твърди, че Турция не желаела изселването на всички турци, а равнопоставеното им третиране в България („Vuzroditelniat proces" 2009, T. I, 52).

В края на декември 1949 г. на Министерството на външните работи е възложено да направи официални постъпки пред Турция за приемане на български турци от южните райони, желаещи да се изселят. Според българските изчисления изселването трябва да обхване около 250 000 души и да завърши във възможно най-кратък срок (три месеца). Сред българските турци настъпва изселническа еуфория, поощрявана от властите, но ограни-

---

[4] Турция води политика на размяна на населението от 1923 г. Спогодби в този дух са подписани през 1923 г. с Гърция, 1925 г. с България, 1936 г. с Румъния и 1938 г. с Югославия.

[5] В Меджилиса се разисква по положението на „братята турци" извън Турция, а турската страна многократно протестира пред българското Министерство на външните работи за нарушените права на българските турци (Todorova 1994–1995, 35–36; Baeva, Kalinova 2003, 203–204).

[6] Достатъчно е да се припомнят съдбата на насилствено изселените през 1913 г. българи от Източна Тракия и Мала Азия, както и писанията в гръцката преса през 1946 и 1947 г. по повод на българското население в Беломорието. То е наречено „трън, който в скоро време ще предизвика гнойна рана" и „рак в дробовете на Гърция", а призивите са: „Те трябва да си отидат... Трябва да се наложи на България да приеме и да настани далеч от нашите граници тия 60 000–70 000 фанатични сънародници" (Trifonov 1992, 162–182; Daskalov 1996, 254–255).

чавана от турската страна, която в противоречие с официалната ѝ пропаганда в защита на правото на българските турци да се приберат „час по-скоро в майката отечество“, бави издаването на визи. Изселниците стават заложници на враждебната политика на двете съседни държави – напуснали работа и с разпродадено имущество, седмици наред чакат разрешение от турската страна да минат границата. Забавянето е плод на нежеланието на Анкара да „разреди“ контингента, на който разчита в България, както и на страха, че сред влизащите в Турция може да има носители на „комунистическа зараза“. Главното обаче е невъзможността на Турция да отдели средства за настаняване на изселниците[7].

В началото на август 1950 г. българската страна официално протестира срещу бавното уреждане на формалностите. Като напомня, че Турция е подтикнала и насърчавала изселването, тя предупреждава, че в скоро време ще завърши издаването на паспорти на около 250 000 български турци, пожелали да се изселят, и призовава Анкара също да изпълни задълженията си по конвенцията от 1925 г. и да приеме тези хора. В нарушение на същата конвенция българската страна поставя и срок – три месеца[8]. В последвалата размяна на дипломатически ноти, пълни с обвинения, Анкара протестира срещу „масовото депортиране“ на българските турци, което според нея било причинено от потъпканите им човешки права. Тя нарушава конвенцията от 1925 г., като изисква декларации за политическите убеждения на изселващите се и гаранции, че имат роднини в Турция, които ще ги издържат, и дори се опитва да интернационализира проблема, като го отнася до ООН[9]. В началото на октомври 1950 г. Турция затваря границата и настоява българската страна да приеме обратно миналите на нейна територия без редовни документи лица от цигански произход. Те са само повод за прекратяване на наплива от изселници, с които Турция не може да се справи[10]. Изселващите се плащат и цената на това решение, тъй като хиляди остават на границата, без да могат да продължат напред, нито да се върнат назад. България отстъпва и след два месеца изселването се подновява. За 1950 г. броят на изселилите се български турци достига 55 746 души (Stoyanov 1998, 114–115).

През 1951 г. Турция се стреми да забави темповете на изселване. Използвайки като претекст минаването на границата на нямащи право на изселване цигански семейства, на 7 ноември 1951 г. Анкара за втори път затваря границата. В отговор на 30 ноември 1951 г. България обявява, че прекратява изселването, за да не бъде използвано то за дестабилизация на страната и дълго след това управляващите са непреклонни и не позволяват такова масово изселване: между 1948 и 1951 г. страната напускат над 150 000 български турци[11]. След 1951 г. София преустановява издаването на визи за изселване и границата остава затворена до 20 февруари 1953 г., когато двете страни се споразумяват България да приеме обратно изселилите се неправомерно цигански семейства. Както решението на Турция да затвори границата, така и българският отказ да се разрешава изселване на желаещите бъл-

---

[7] В редица материали от турската преса през 1950 и 1951 г. се говори за „окаяното положение“ на пристигналите в Турция изселници. То се признава и от редица турски политици, надяващи се Западът да подпомогне финансово страната им (AMVnR, op. 11 p, a.e. 318, l. 2, 4–6, 15, 17–18).

[8] В българската нота се припомня, че „мъчно може да бъде забравен случаят с българското малцинство в Източна Тракия и Мала Азия, което бе насилствено изселено от пределите на Турция, лишено от възможност да ликвидира своите имоти – буквално ограбени“, както и фактът, че България е приела и хиляди арменски бежанци от Турция (Baev, Kotev 1994, 22–24).

[9] Препоръката на ООН е правителствата да осигурят еднакви права за всички свои граждани, а не да създават специални права за отделни групи, които най-често водят до допълнителното им обособяване (Baev 1995, 160).

[10] През декември 1951 г. официалното турско обяснение е друго: „Първото решение, което взехме да затворим турско-българската граница, ни бе наложено от факта, че българските власти бяха превърнали изселването в масово и принудително и едва след това решение българското правителство се съгласи с молбата ни да ограничи и определи числото на изселниците, които ни бе възможно да приемаме месечно“ (AMVnR, op. 11 p, a.e. 318, l. 29).

[11] Според Стайко Трифонов броят на изселилите се между 1948 и края на 1951 г. е 156 410 души, а Валери Стоянов посочва *„над 154 000“* (Trifonov 1993, 211–212; Stoyanov 1998, 116). Според официалното турско становище от началото на 1950 до края на 1951 г. в Турция са приети 152 755 изселници (AMVnR, op. 11 p, a.e. 318, l. 29).

гарски турци са крайни действия в нарушение на договореностите от 1925 г. (конвенцията обаче не е денонсирана). Върху тях тежи отпечатъкът на най-острата фаза на Студената война. Нарастват българските опасения от военното обвързване на южната съседка със САЩ, които ѝ отреждат водещо място в своите стратегически планове[12].

Прекратяването на изселването, което не решава проблемите на турското население в страната, принуждава българските управляващи да променят своята политика към него. Промяната става наложителна, след като от Москва идват упреци към БКП за несправяне с проблемите на българските турци[13]. На кандидат-члена на Политбюро на ЦК на партията Тодор Живков е възложено да разработи цялостно предложение за работата на БКП с оставащото в страната турско население. На 26 април 1951 г. по негов доклад Политбюро приема първото си специално решение „За подобряване работата на Партията сред турското население“ (TsDA, f. 1B, op. 6, a.e. 1298, l. 37–43). Същността му е в толерирането и подчертаването на националните особености и стимулирането на духовното и стопанското развитие на турското население с цел постепенното му откъсване от исляма и приобщаването му към социалистическото строителство. В основата на тази политика стои идеологизираният възглед, че етническата принадлежност е от второстепенно значение, а най-важното е българските турци да припознаят БКП като „своя“, да се убедят в правотата на нейната идеология и да осъзнаят перспективите, които тя им разкрива за реализация в България. Ако партията ги спечели за своята кауза, заплахата от влиянието на капиталистическа Турция сред тях ще бъде неутрализирана и това ще гарантира националната сигурност. Т. Живков и Политбюро виждат реализацията на тази задача в няколко направления: подготвяне на партийни кадри от средата на турското население, като обучението им в партийните школи и пропагандата се водят на турски език[14]; подобряване на здравното обслужване; редовно снабдяване със стоки, „отговарящи на бита и нуждите“ на турското население; създаване на поминък, издигане на неговото културно равнище и възпитание в социалистически дух, но на турски език[15]. В страната към 1956 г. има 1149 училища, където обучението е на турски и в тях учат 97% от всички турски деца. Така се издига образователното равнище, но незнанието на български език затруднява социалната реализация на младежите и насочва погледа им към Турция. Вместо да се „привържат“ към БКП и да се интегрират, българските турци още повече се обособяват и се усещат като нещо отделно от останалите българи.

В междудържавните отношения продължава духът на Студената война, засилен от влизането на Турция в НАТО (февруари 1952 г.) и от създаването година по-късно на нов „Балкански пакт“ с участието на Турция, Гърция и Югославия (AMVnR, op. 11 p, a.e. 40, l. 14–22). От Анкара не пропускат да напомнят, че са готови да приемат желаещите да се изселят български турци и многократно представят пред българските власти конкретни искания за събиране на разделени семейства[16]. Слуховете за тези постъпки поддържат надеждата на българските турци за изселване и им пречат да свържат бъдещето си с България. Първите признаци за смекчаването на идеологическото противопоставяне между двете

---

[12] В съобщението на БТА от 30 ноември 1951 г. се посочва, че „*засилването на враждебните намерения, които Турция питае спрямо България, несъмнено е във връзка с присъединяването ѝ към Атлантическия пакт и с факта, че тя бе натоварена от военноподпалвачи като Англия и САЩ със задачи, които да смутят реда и мира на Балканите*“ (AMVnR, op. 11 p, a.e. 318, l. 27, 30).

[13] През януари 1951 г. министър-председателят В. Червенков е мъмрен от „съветските другари“ и му е наредено да се придържа още по-тясно към съветския опит (TsDA, f. 1B, op. 6, a.e. 1217, l. 3–4).

[14] Предвижда се създаване на тримесечни партийни школи в Хасково и Шумен и издаване на пропагандни материали на турски език (TsDA, f. 1B, op. 6, a.e. 1298, l. 37, 41).

[15] За целта Радио София и радиостанциите в Стара Загора и Сталин (дн. Варна) трябва да имат предавания на турски език; кинопрегледи и късометражни филми да се озвучават на турски; в Коларовград (дн. Шумен), Хасково и Русе да се организират естрадни театри с актьори от турското население, които да изнасят представления на турски (TsDA, f. 1B, op. 6, a.e. 1298, l. 42).

[16] След второто затваряне на границата до средата на 1955 г. Турската легация в София настоява пред МВнР да се разреши на общо 313 семейства (1780 души) да се изселят при вече изселилите се в Турция свои роднини. Година по-късно броят им е вече 2347 и легацията продължава да връчва подобни ноти (AMVnR, op. 11 p, a.e. 313, l. 15; a.e. 200a, l. 62–63).

съседни страни се проявяват през втората половина на 1953 г. Инициативата е на България и отново е внушена от Москва, която след смъртта на Сталин променя външнополитическата си концепция[17]. Новите инструкции са България да активизира политиката си на Балканите, за да се смекчат неблагоприятните за съветските интереси процеси, свързани с разширяването на НАТО. Българската страна няколко пъти предлага на Турция да се извърши демаркация на границата, за да няма възможност за нарушаването ѝ. Положителният отговор на Анкара идва едва през есента на 1955 г. и през март 1956 г. е постигнато съгласие по този въпрос. Броят на граничните инциденти спада, подготвя се и възобновяване на търговския обмен[18]. През май 1956 г. усилията на българската страна за установяване на културни контакти най-после дават резултат[19]. Надеждите, че тези инициативи ще поставят началото на плодотворни културни връзки, се оказват напразни – до началото на 60-те години те остават единствените културни прояви между двете съседни страни.

Независимо от позитивните промени, които са част от общото смекчаване на противопоставянето Изток – Запад, изселническият проблем продължава да тегне над българо-турските отношения. В средата на 50-те години започва ново надигане на изселническата вълна, обусловено от непреставащата турска пропаганда[20] и от натиска върху българските турци за кооперране на земята. Турция настоява да се възстанови свободата на изселване и през юли 1956 г. българските управляващи изразяват готовност да разрешат на близките на вече изселилите се турци да напуснат страната, но обвързват разрешението с искане да се сключат споразумения по финансови, транспортни и други въпроси от взаимен интерес. Така те се надяват изселническият въпрос да не се поставя като условие за нормализиране на отношенията, а да се реши впоследствие, когато отношенията между двете страни станат по-благоприятни (Todorova 1994–1995, 49–50).

В закъснелия с половин година турски отговор обаче се настоява да се даде свобода за изселване на всички български турци като условие за развитието на сътрудничеството. На 5 юли 1957 г. Турция предлага незабавни преговори и заявява, че би могла да приема дневно до 1000 емигранти в периода април–септември и до 500 души в останалите месеци, като изселването се извършва на основата на конвенцията от 1925 г. (TsDA, f. 1B, op. 6, a.e. 3372, l. 92–93). Българските управляващи си дават сметка, че подобно решение ще доведе до масово изселване, което не само ще създаде стопански затруднения (TsDA, f. 1B, op. 6, a.e. 3372, l. 95–96), но и ще бъде лоша „реклама“ за социалистическия строй в страната. България дава съгласие да се изселят само 2500 души, поименно посочени в списъци, за да се съберат разделени семейства.

Едновременно с това от 1956 г. започва преразглеждане на политиката към турското население. Отчита се, че толерирането и подчертаването на културно-религиозните му особености са довели до неговото затваряне, обособяване и отчуждаване, което е опасно за единството на нацията и страната. Постепенно започва да се налага нова линия към българските турци, която акцентира върху факта, че тяхната родина е България и те са „неделима съставна част от българския народ“. Така България се опитва да противодейства на стремежите на Турция да играе ролята на закрилник на това население, т.е. да се намесва във вътрешните работи на страната, като същевременно целта е да се парира и изселническата пропаганда, според която родината на всички турци, независимо къде са родени, е

---

[17] През юли 1953 г. В. Червенков е извикан в Москва заедно с другите източноевропейски лидери, за да им бъдат дадени инструкции след смъртта на Сталин. Новата линия Червенков оповестява на 8 септември 1953 г., като заявява, че българското правителство иска нормални отношения с Гърция, Турция и Югославия и е готово да уреди чрез преговори спорните въпроси (Kalinova, Baeva 2006, 197–198).

[18] В началото на 1955 г. е подписана нова спогодба, която поставя търговията между двете страни на клирингова основа (TsDA, f. 1B, op. 6, a.e. 2192, l. 142–143).

[19] В България гостува известният диригент Дж. Решид, а през август 1958 г. българското консулство в Истанбул успява да организира там турне на балета на Софийската опера (Kalinova 1987, 359–360).

[20] През май 1956 г. българската страна протестира, че турската легация в София и турските консулства в Пловдив и Бургас „са предприели открита акция на подстрекателство на турското население за масово изселване“ (AMVnR, op. 11 p, a.e. 334, l. 21–22).

Турция. От тази постановка следват две насоки в политиката към турското население. От една страна, то трябва да е обект на особени грижи, за да се почувства добре в България и да се преодолее изоставането му спрямо българското население в социално-битов и културен план. Приликата с предходния период е видима, но има и сериозна отлика – приобщаването трябва да е не толкова към БКП, а към България. С това е свързана и другата насока – ограничаване на онези верски, езикови и национално-битови особености, които ги отличават от българите. Контурите на новата политика ясно се открояват в приетите през 1958 г. „Тезиси на ЦК на БКП за работата на партията сред турското население“ (TsDA, f. 1B, op. 6, a.e. 3645; op. 5, a.e. 349, l. 2–31; a.e. 352). В тях се набляга, че родината на българските турци е България, те не са част от турската нация и за да се пресече спекулацията по тази линия, е нужна борба с „проявите на национализъм и религиозен фанатизъм“, които са инспирирани от ходжите и турските училища. Турските и българските училища се сливат, като е осигурено изучаването на майчиния език (Gruev, Kalionski 2008, 112–113). Турция обаче протестира и обвинява България в асимилация на българските турци.

Така до края на 50-те години българо-турските отношения се развиват изцяло в духа на острото блоково противопоставяне. „Желязната завеса“ минава през Балканския полуостров и идеологическото разделение задълбочава допълнително и без друго сложния изселнически проблем. Той доминира отношенията между двете съседни държави и излиза на преден план всеки път, когато в международния климат преобладават негативните тенденции. От началото на 60-те години в отношенията Изток – Запад постепенно започват да се проявяват признаци на известно „смекчаване“ на напрежението и те, заедно с Кипърската криза, правят възможен диалога между София и Анкара, който дава нови шансове на българо-турските отношения.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

AMVnR. Arkhiv na Ministerstvoto na vunshnite raboti na Republika Bulgaria [Archives of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Bulgaria], op. 11 p, a.e. 40, 200a, 312, 313, 318, 334. (In Bulgarian).

АМВнР. Архив на Министерството на външните работи на Република България, оп. 11 п, а.е. 40, 200а, с. 312, 313, 318, 334.

Baev, Y. 1995. Voennopoliticheskite konflikti sled Vtorata svetovna voina i Bulgaria [Military-Political Conflicts after the Second World War and Bulgaria]. Sofia, Publishing House of the Ministry of Defense “St. Georgi Pobedonosec”, 408 s. (In Bulgarian).

Баев, Й. 1995. Военнополитическите конфликти след Втората световна война и България. София, Издателство на Министерството на отбраната „Св. Георги Победоносец“. 408 с.

Baev, Y., Kotev, N. 1994. Izselnicheskiyat vupros v bulgaro-turskite otnosheniya sled Vtorata svetovna voina. I chast [The Emigrant Question in the Bulgarian-Turkish Relations after the Second World War. Part I]. *Mezhdunarodni otnosheniya*, issue 1, s. 16–27. (In Bulgarian).

Баев, Й., Котев, Н. 1994. Изселническият въпрос в българо-турските отношения след Втората световна война. Първа част. *Международни отношения*, кн. 1, с. 16–27.

Baeva, I., Kalinova, E. 2003. Sledvoennoto desetiletie na bulgarskata vunshna politika (1944–1955) [The Post-war Decade of Bulgarian Foreign Policy (1944–1955)]. Sofia, Polis, 262 s. (In Bulgarian)

Баева, И., Калинова, Е. 2003. Следвоенното десетилетие на българската външна политика (1944–1955). София, Полис. 262 с.

Bulgarski konstitutsii i konstitutsionni proekti [Bulgarian Constitutions and Constitutional Projects]. Sofia, D-r Petar Beron, 1990, 215 s. (In Bulgarian).

Български конституции и конституционни проекти. София, Д-р Петър Берон, 1990. 215 с.

Daskalov, G. 1996. Bulgarite v Egeiska Makedonia [The Bulgarians in Aegean Macedonia]. Sofia, Macedonian Scientific Institute, 543 s. (In Bulgarian).

Даскалов, Г. 1996. Българите в Егейска Македония. София, Македонски научен институт. 543 с.

Dubaz, Y. 2018. Suvetsko-turskite protivorechiya za prolivite sled Vtorata svetovna voina i vliyanieto im vurkhu bulgaro-turskite otnosheniya (septemvri 1944 g.–dekemvri 1946 g.) [Soviet-Turkish Conflict on the Straits after the World War II and Its Influence on the Bulgarian-Turkish Relations (September 1944 – December 1946)]. *Zhurnal za istoricheski i arkheologicheski izsledvaniya*, issue 1, s. 56–79. (In Bulgarian).

Дубаз, Я. 2018. Съветско-турските противоречия за проливите след Втората световна война и влиянието им върху българо-турските отношения (септември 1944 – декември 1946 г.). *Журнал за исторически и археологически изследвания*, кн. 1, с. 56–79.

Dubaz, Y. 2019. Turgovski otnosheniya mezhdu Bulgariya i Turcia 1944–1956 g. [Trade Relations between Bulgaria and Turkey 1944–1956]. *Zhurnal za istoricheski i arkheologicheski izsledvaniya*, issue 3, s. 61–82. (In Bulgarian)
Дубаз, Я. 2019. Търговски отношения между България и Турция 1944–1956 г. *Журнал за исторически и археологически изследвания*, кн. 3, с. 61–82.
Grigorova, Zh. 1985. Balkanskata politika na sotsialisticheska Bulgaria 1944–1970 [The Balkan Policy of Socialist Bulgaria 1944–1970]. Sofia, Nauka i izkustvo, 478 s. (In Bulgarian).
Григорова, Ж. 1985. Балканската политика на социалистическа България 1944–1970. София, Наука и изкуство. 478 с.
Gruev, M., Kalionski A. 2008. Vazroditelniyat proces. Myusyulmanskite obshtnosti i komunisticheskiyat rezhim [The Revival Process. Muslim Communities and the Communist Regime]. Sofia, Siela, 211 s. (In Bulgarian).
Груев, М., Кальонски А. 2008. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. София, Сиела. 211 с.
Gyudurov, D. 2009. Obrazovatelnata politika spryamo myusyulmanite v Bulgaria 1919–1925 g. [The Educational Policy towards Muslims in Bulgaria 1919–1925]. *Istoricheski pregled*, issue 34, s. 39–68. (In Bulgarian).
Гюдуров, Д. 2009. Образователната политика спрямо мюсюлманите в България 1919–1925 г. *Исторически преглед*, кн. 3–4, с. 39–68.
Gyudurov, D. 2020. Bulgaria, myusyulmanskoto maltsinstvo i turskata propaganda (1923–1944 g.) [Bulgaria, the Muslim Minority and the Turkish Propaganda (1923–1944)]. Sofia, Izdatelstvo na Nov bulgarski universitet [New Bulgarian University Publishing House], 271 s. (In Bulgarian).
Гюдуров, Д. 2020. България, мюсюлманското малцинство и турската пропаганда (1923–1944 г.). София, Издателство на Нов български университет. 271 с.
Kalinova, E. 1987. Evropeiskite kapitalisticheski strani v mezhdunarodnata kulturna deinost na Bulgaria (1956–1966). (Nepublikuvana disertatsiya) [The European Capitalist Countries in the International Cultural Activity of Bulgaria (1956–1966). (Unpublished PhD Dissertation)]. Sofia, 439 s. (In Bulgarian).
Калинова, Е. 1987. Европейските капиталистически страни в международната културна дейност на България (1956–1966). (Непубликувана дисертация). София. 439 с.
Kalinova, E. 2003. Preorientatsiyata na bulgarskata vunshna turgoviya (septemvri 1944–1949). [The Reorientation of the Bulgarian Foreign Trade (September 1944–1949)]. *Dvadesetiyat vek. Opit za ravnosmetka* [The Twentieth Century. An Attempt at Balance]. Sofia, University Press "St. Kliment Ohridski", s. 282–291. (In Bulgarian).
Калинова, Е. 2003. Преориентацията на българската външна търговия (септември 1944–1949). *Двадесетият век. Опит за равносметка*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски", с. 282–291.
Kalinova, E. 2016. Bulgarskite turtsi v moderna Bulgaria (1878–1944) [The Bulgarian Turks in Modern Bulgaria (1878–1944)]. *Bulgari i turtsi* [Bulgarians and Turks]. Sofia, TANGRA TanNakRa IK, s. 152–177. (In Bulgarian).
Калинова, Е. 2016. Българските турци в модерна България (1878–1944). *Българи и турци*. София, ТАНГРА ТанНакРа ИК, с. 152–177.
Kalinova, E. 2020. Blugarskite turtsi i putyat im kum Turciya do Vtorata svetovna voina – yuridicheski aspekti [The Bulgarian Turks and Their Way to Turkey until the Second World War – Legal Aspects]. *Bulgarskata obshtnost v Turciya. Istoricheski aspekti i suvremenno sustoyanie* [The Bulgarian Community in Turkey. Historical Aspects and Current State]. Sofia, Academic publishing house „Za bukvite–O pismenekh", s. 208–230. (In Bulgarian).
Калинова, Е. 2020. Българските турци и пътят им към Турция до Втората световна война – юридически аспекти. *Българската общност в Турция. Исторически аспекти и съвременно състояние*. София, Академично издателство „За буквите–О писменехъ", с. 208–230.
Kalinova, E., Baeva, I. 2006. Bulgarskite prehodi 1939–2005 [The Bulgarian Transitions 1939–2005]. Sofia, Paradigma, 542 s. (In Bulgarian).
Калинова, Е., Баева И. 2006. Българските преходи 1939–2005. София, Парадигма. 542 с.
Stoyanov, V. 1998. Turskoto naselenie v Bulgaria mezhdu polyusite na etnicheskata politika [The Turkish Population in Bulgaria between the Poles of Ethnic Policy]. Sofia, LIK, 252 s. (In Bulgarian).
Стоянов, В. 1998. Турското население в България между полюсите на етническата политика. София, ЛИК. 252 с.
Todorova, R. 1994–1995. Bulgaro-turskite otnosheniya sled Vtorata svetovna voina (40-te–60-te godini) [Bulgarian-Turkish Relations after the Second World War (40s–60s)]. *Istoricheski pregled*, issue 5, s. 34–57. (In Bulgarian).
Тодорова, Р. 1994–1995. Българо-турските отношения след Втората световна война (40-те–60-те години). *Исторически преглед*, кн. 5, с. 34–57.

Trifonov, S. 1993. Myusyulmanite v politikata na bulgarskata durzhava (1944–1989) [The Muslims in the Politics of the Bulgarian State (1944–1989)]. *Stranitsi ot bulgarskata istoriya* [Pages from Bulgarian History]. Part II. Sofia, Prosveta, s. 210–224. (In Bulgarian).
Трифонов, С. 1993. Мюсюлманите в политиката на българската държава (1944–1989). *Страници от българската история*. Част II. София, Просвета, с. 210–224.
Trifonov, S. 1992. Trakiya. Administrativna uredba, politicheski i stopanski zhivot 1912–1915 [Thrace. Administrative System, Political and Economic Life 1912–1915]. Sofia, Thracian Foundation "Captain Petko Voivoda", 276 s. (In Bulgarian).
Трифонов, С. 1992. Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот 1912–1915. София, Тракийска фондация „Капитан Петко войвода". 276 с.
TsDA (Tsentralen durzhaven arkhiv na Republika Bulgaria) [Central State Archives of the Republic of Bulgaria], f. 1B, op. 5, a.e. 19, 42, 349, 352; op. 6, a.e. 653, 1217, 1298, 2192, 3372, 3645. (In Bulgarian).
ЦДА (Централен държавен архив на Република България), ф. 1Б, оп. 5, а.е. 19, 42, 349, 352; оп. 6, а.е. 653, 1217, 1298, 2192, 3372, 3645.
„Vazroditelniat proces". T. I. Bulgarskata darzhava i bulgarskite turci (sredata na 30-te – nachaloto na 90-te godini na XX vek). Dokumenti [The Revival Process. Vol. I. The Bulgarian State and the Bulgarian Turks (Mid-30s – Early 90s of the 20th Century). Documents]. Sust. I. Baeva, E. Kalinova. Sofia, State Archives Agency, 2009, 751 s. (In Bulgarian).
„Възродителният процес". Т. I. Българската държава и българските турци (средата на 30-те – началото на 90-те години на XX век). Документи. Съст. И. Баева, Е. Калинова. София, Държавна агенция „Архиви", 2009. 751 с.
Yalumov, I. 2002. Istoriya na turskata obshtnost v Bulgaria [History of the Turkish Community in Bulgaria]. Sofia, 526 s. (In Bulgarian).
Ялъмов, И. 2002. История на турската общност в България. София. 526 с.
Zhelyazkova, A. 1998. Socialna i kulturna adaptacia na bulgarskite izselnitsi v Turcia [Social and Cultural Adaptation of the Bulgarian Emigrants in Turkey]. *Mezhdu adaptaciata i nostalgiata. Bulgarskite turci v Turcia* [Between the Adaptation and the Nostalgia. Bulgarian Turks in Turkey]. Sofia, International Center for Minority Issues and Cultural Interaction, s. 11–44. (In Bulgarian).
Желязкова, А. 1998. Социална и културна адаптация на българските изселници в Турция. *Между адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция*. София, Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, с. 11–44.

Дата на подаване на статията в редакцията – 6.07.2021 г.

DOI 10.7546/DS.2022.15.21
УДК 327(091)(496.5:497.1)»194/198»

АЛБАНСКИЯТ ПРОБЛЕМ В ОТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ БЕЛГРАД И ТИРАНА В ПЕРИОДА НА СТУДЕНАТА ВОЙНА

Марияна Стамова

доктор по история, доцент, секция „Съвременни Балкани“,
Институт по балканистика с Център по тракология „Проф. Александър Фол“ – БАН,
ул. „Московска“ № 45, 1000 София, България,
marianastamova@yahoo.com, orcid.org/0000-0003-3244-870X

Предмет на анализ в статията е развитието на албанския проблем в отношенията между двете съседни балкански държави Югославия и Албания в периода на Студената война. Съвсем очевидно е, че комунистическите режими в Югославия и Албания реализират изграждането на коренно различни обществено-политически и икономически системи. Също така е ясно, че с външната си политика и присъствието си в международния живот тези две балкански страни са „изключения от правилото“ в условията на Студената война и блоковото противопоставяне. Разбира се, интерес предизвиква въпросът какви са отношенията между тях и как те се вписват в цялостната обстановка в региона, Европа и света. Вече стана ясно, че в тези отношения могат да се очертаят два основни периода – времето на близост и доминиращо югославско влияние под крилото на Москва трая само четири години (1944–1948 г.) и е последвано от период на враждебност и конфронтация, траял десетилетия. Наистина, има години, в които тонът е по-мек и противопоставянето е по-умерено, но различията са твърде дълбоки, за да бъдат преодолени. Изключително показателен е фактът, че в изостряне на отношенията с Москва във втората половина на 50-те години важна роля играят и опитите на Хрушчов да нормализира и да активизира връзките с Югославия – те са посрещнати негативно в Тирана. По същия начин се реагира и в началото на 70-те години, когато има затопляне в отношенията между Пекин и Белград. Югославският фактор е постоянен дразнител за Албания, той се възприема от режима на Енвер Ходжа като заплаха. За подобно поведение и за подобни реакции несъмнено роля играят и дълбоките идеологически различия, и политически причини. Друг постоянен проблем между двете държави в годините след Втората световна война е националният, по-конкретно въпросът за значителния брой албанци, живеещи в границите на Югославия. Той се явява като съществен проблем в десетилетията след края на Втората световна война, във времето на блоковото противопоставяне.

Ключови думи: Албания, Югославия, Енвер Ходжа, Йосип Броз Тито, Студената война

THE ALBANIAN PROBLEM IN THE RELATIONS BETWEEN BELGRADE AND TIRANA DURING THE COLD WAR

Maryiana Stamova

PhD, Associated of Professor, Department “Contemporary Balkans”,
Institute of Balkan Studies with Centre of Thracology Prof. Alexander Fol,
Bulgarian Academy of Sciences, Moskovska str. 45, 1000 Sofia, Bulgaria,
marianastamova@yahoo.com, Orcid.org/0000-0003-3244-870X

The articles deals with the development of the Albanian problem in the relations between the two neighboring Balkan states Yugoslavia and Albania during the Cold War. It is quite obvious that the Communist regimes in Yugoslavia and Albania build up radically different socio-political and economic systems. It is also clear that, in the conditions of the Cold War and block opposition, with their foreign policy and their

presence in international life, these two Balkan countries are «exceptions to the rule». It is interesting to explore the relationship between these two countries and how they fit into the overall situation in the region, Europe and the world. Insofar we have addressed the two main periods in relations between Yugoslavia and Albania: the time of closeness and the dominant Yugoslav influence under the wing of Moscow – which lasted only four years (1944–1948), followed by a period of hostility and confrontation lasting for decades. Indeed, at times the tone is softer and the opposition is more moderate, but altogether the differences run too deep to be overcome. One illustrative fact in the exasperation of relations with Moscow during the second half of the 1950s is Khrushchev's attempts to normalize and intensify ties with Yugoslavia. These are negatively welcomed in Tirana. Similar outcome is noticed in the early 1970s when there is a period of warming in Beijing-Belgrade relations. The Yugoslav factor is a constant irritant for Albania and is perceived by Enver Hoxha's regime as a threat. Profound ideological differences and political reasons are at the root of such a behavior. Another permanent issue in the opposition of Yugoslav – Albanian relations is the National problem – the significant number of Albanians living within the borders of Yugoslavia. It has been a major problem in the decades after the end of the Second World War.

Keyworods: Albania, Yugoslavia, Enver Hoxha, Josip Broz Tito, The Cold War

Несъмнено Студената война и блоковото противопоставяне представляват най-съществената геополитическа характеристика на времето след Втората световна война. Конфронтацията, базирана на коренно противоположни обществено-политически системи, идеологизацията на външната политика и непрекъсната надпревара във въоръжаването, има глобален характер, но нейният аванпост е на европейския континент. Именно тук оформилите се военнополитически структури граничат и в пряк географски смисъл, което сериозно увеличава риска от напрежение и дори от реални конфликти (Boyadjieva 2017, 659).

Балканите не правят изключение от цялостната картина, напротив – военните резултати от Втората световна война и някои политически договорености (разговорите Сталин – Чърчил в Москва през октомври 1944 г., срещата в Ялта, Парижката мирна конференция) съвсем ясно разделят държавите от региона в двата лагера. Безспорен факт е, че още от края на 1944 г. Румъния, Югославия, Албания и България са в сферата на съветското военнополитическо влияние и в практически смисъл са напълно подчинени на Москва. Това видимо разделение е ясно очертано години преди официалното оформяне на двата военнополитически блока, съответно НАТО (1949 г.) и Варшавския пакт (1955 г.).

По отношение на обстановката в региона обаче може да се констатира едно много характерно явление – именно тук се зараждат и развиват двете отклонения от единното поведение на социалистическия лагер. Разбира се, става дума за Югославия и Албания, които в определени моменти излизат от опеката на Москва и имат самостоятелно външнополитическо поведение, разминаващо се с това на социалистическия лагер. Това се случва в различно време и по различни причини, а и характеристиките в развитието на двете балкански държави, и тяхното присъствие в международните отношения се разминават съществено, независимо от сходния фундамент – еднопартийни диктаторски режими.

Във времето до 1948 г. се констатира и още нещо нетипично за социалистическия блок в Европа и механизмите на доминиране на Москва в него. Албания е единствената държава, в която Съветският съюз не упражнява директно своето всеобхватно присъствие и влияние, а го реализира чрез Белград. Казано с други думи, в първите следвоенни години Сталин управлява най-малката тогава балканска страна посредством ръката на Тито, радващ се по това време на пълно доверие от съветска страна. Нещо повече, водят се активни разговори за влизане на Албания в Югославската федерация, които напредват успешно и дори се реализират конкретни стъпки – унифициране на паричните системи и цените, митнически съюз, назначаване на югославски съветници във всички министерства, подготовка за сливане на въоръжените сили, дори през 1948 г. в района на Корча, близо до гръцката граница, е въведена една югославска дивизия (AJ, CK SKJ, 142).

Естествено възниква въпросът на какво се дължи това силно югославско влияние. Отговорът е на първо място във факта, че през ноември 1941 г. албанската комунистическа партия е създадена от двама югославски инструктори (Миладин Попович и Душан Мугоша), като години наред след това именно югославските комунисти диктуват волята си и в партийните дела, и в съпротивата до 1944 г., и в постепенното установяване на диктатурата. Може да се твърди, че в първите години след Втората световна война Албания, а

и постепенно и успешно утвърждаващият абсолютната си власт Енвер Ходжа, просто копират действията на Югославската комунистическа партия и лидера ѝ Тито. Примерите са много, да посочим един от тях – приетата през март 1946 г. нова Конституция на Албания практически копира постановките на първата след 1944 г. конституция на Югославия, утвърдена няколко месеца по-рано. Показателно е и това, че първият договор за приятелство и сътрудничество на Албания с друга социалистическа страна е именно с Югославия. Това не променя факта, че идеалът си остава изграждане на обществено-политическа и икономическа система от съветски тип. Не е случайно, че в партийни решения от март 1946 г. изрично се посочва, че целта пред страната е „съветски модел в организацията на властта и производствените сили“. Това в никакъв случай не противоречи на установените тесни връзки с Белград, нещо повече – и Югославия, и Албания в много бързо темпо реализират трансформацията от една обществено-политическа и икономическа система в друга именно под пряко съветско влияние. Принадлежността на двете балкански държави към орбитата на Москва в този момент е вън от съмнение.

Така, с налагането на съветския модел на социализма на Балканите, който започва още в края на Втората световна война и продължава до 1948 г., балканските страни, избрали социалистическата алтернатива и примера на съветския модел, извървяват част от пътя към „обетованата земя“ – ликвидирана е многопартийната политическа система, утвърдена е ръководната роля на комунистическите партии, установено е единството на изпълнителната и законодателната власт, приети са нови конституции по модела на съветската, осъществена е национализация на промишлеността и банките, създадени са предпоставки за преминаване към форсирана „индустриализация“ и постепенна колективизация. В този първи етап на преход от капитализъм към социализъм авангардист на Балканите е Югославия и привързаната към нея Албания.

1948 г. се оказва разделителна линия както за присъствието на Югославия в съветския блок, така и за отношенията между Белград и Тирана. Постепенно натрупваното недоверие и конфликтът Сталин – Тито довеждат до резолюцията на Коминформбюро от юни и до фактическото излизане на Югославия от състава на групираните около Москва европейски социалистически държави (SIBAL, F.O. 371/72104). В особено сложно положение се оказва именно Албания, тъй като нито един от останалите съветски сателити не е така силно обвързан с режима на Тито. Решението трябва да се вземе и осъществи в изключително кратки срокове и от този момент нататък Енвер Ходжа и ръководените от него партия и държава се превръщат във верни съюзници на Кремъл. От по-голям брат Тито се превръща във враг, ревизионист и заплаха за социализма (AJ, CK SKJ, 145; DA MSPS, 1).

Последиците от избухналия през лятото на 1948 г. конфликт между ръководствата на югославските и съветските комунисти, респективно между Сталин и Тито, след стремежа на СССР да наложи своя модел на управление (пример за подобна намеса, съпроводена с външен натиск са промените в Чехословашкото правителство от февруари 1948 г., известни и като Чехословашка криза), имат много широк диапазон на действие: първо, изолация и бойкот на Югославия от останалите страни в съветския блок – решаваща причина тя да се откаже от съветския социалистически модел и да започне да създава свой собствен социализъм; второ, още по-тясно обвързване на България, Албания и Румъния със СССР и пълна „сталинизация“ на тези страни (това съвпада с първия рунд на Студената война и се съпровожда с опити за „затягане“ на дисциплината в международното комунистическо движение, намерили израз в идейната, политическата и физическата разправа с някои от „своите“, които са станали неудобни, като Кочи Дзодзе в Албания (DA MSPS, 1–2), Трайчо Костов в България, Паукер и Лука в Румъния и др.), и трето, постепенна ерозия вътре в международното комунистическо движение и в перспектива неговият разпад. Трябва да се отбележи, че от 1948 г. трите балкански страни, копиращи съветския модел на социализма и напълно подкрепящи съветската идеология (Албания, България и Румъния) неминуемо се конфронтират пряко или косвено с „бунтарски настроената“ Югославия и с другите две, стоящи зад САЩ страни – Гърция и Турция.

Всичко това разделя категорично отношенията между Югославия и Албания на два основни етапа. Първият е много по-кратък, едва четири години, и се характеризира не само с изключителна близост, но и с доминация на югославското влияние и присъствие в най-малката тогава балканска страна. Вторият трае четири десетилетия, като противо-

поставянето и дори враждебността са негови основни характеристики. С оглед на международната обстановка и обстоятелства от различен характер понякога има спадане на враждебната риторика и дори плахи опити за сближаване, но генералната линия е конфронтация и противопоставяне.

Естествено възниква въпросът за причините за подобно поведение. Те се базират на различия в няколко важни сфери от вътрешен и външен характер.

В периода на Студената война идеологията е доминиращ фактор от основно значение, особено що се отнася до съветския блок – тя определя и вътрешното развитие, и външната политика. До 1948 г. разминаване в това отношение няма нито в Югославия, нито в Албания – те са верни сателити на Москва, безусловно възприемат идеологическите постановки в учението на Маркс–Енгелс–Ленин–Сталин и си поставят за цел изграждане на социализъм от съветски тип. След разрива между Съветския съюз и Югославия нещата се променят. В Белград, въпреки наличието на просъветско крило и дори противопоставянето в първите години, се налага тезата за изграждане на едно доста по-различно общество и партийно-политическа и икономическа система. Югославският тип социализъм е по-либерален и се отличава в много насоки от ортодоксалния съветски път на развитие, наложен в другите държави от социалистическия блок.

Албания е на другия полюс. Тя претърпява няколко сериозни завоя в своята външнополитическа ориентация, за които ще стане дума по-долу в текста, но последователно изгражда най-твърдия тоталитарен комунистически режим в Европа, който в някои свои измерения просто няма аналог. Несменяемият до смъртта си лидер Енвер Ходжа не само елиминира успешно своите политически опоненти и конкуренти (AS, št. 61, 71), но е и дълбоко убеден, че ръководените от него партия и държава са не само последователно марксистки, но постепенно остават и единствените такива в Европа. Казано с други думи, след 1948 г. идеологическите различия между Югославия и Албания са видими и като теория, и като практика.

Много сериозни са различията и във водената след 1948 г. външна политика, и в цялостното присъствие в международния живот. В началото на 50-те години отношенията между балканските държави остават напрегнати. Югославия интензифицира действията срещу албанското ръководство. Тя става важен център за антикомунистическите групи, които се прехвърлят в Албания. Останала извън социалистическия блок и откъснала се от опеката на Москва, Югославия води наистина самостоятелна политика в международен план. Тя под никаква форма не участва в блоковото разделение, оформило се в годините на Студената война и добило завършен вид със създаването на НАТО (1949 г.) и Варшавския пакт (1955 г.). Оставайки извън тези военно-политически структури, символизиращи Студената война, официален Белград в никакъв случай не скъсва връзките в двете посоки. Така например Югославия не само поддържа контакти и реализира отношения със социалистическите държави, но минава през периоди и на подобряването им, включително със Съветския съюз. Същевременно се поддържат контакти и със западния свят, и то не само търговски, но и политически (Boyadjieva 2019, 253–258). Особено интересен за ситуацията в региона се явява оформеният още през 1953–1954 г. Балкански пакт между Турция, Гърция и Югославия. Този своеобразен съюз не функционира активно, но има дори военни клаузи, което го прави наистина изключение за началната фаза на Студената война. Съюзът действа през целия период на Студената война като включва тристранно сътрудничество във всички области, като има най-вече военен характер. Този пакт се формира чрез една серия от тристранни споразумения, като „Договора за приятелство и сътрудничество“, подписан в Анкара на 28 февруари 1953 г.; „Допълнителното споразумение към Договора за приятелство и сътрудничество“, подписано в Белград на 7 ноември с.г. и „Договора за съюза, политическото сътрудничество и взаимната помощ“, известен още като Балкански пакт, подписан в Блед на 9 август 1954 г., който влиза в сила през 1955 г. за един 20-годишен период. Напълно различаващ поведението на Белград от двата противостоящи си военно-политически блока е и стремежът към неутралитет (Boyadjieva 2021, 356–375). Този факт намира краен израз в превръщането на Югославия в един от лидерите на Движението на необвързаните държави. Казано накратко, през цялото времетраене на Студената война след 1948 г. тази балканска страна остава извън блоковото противопоставяне, поддържа отношения и в двете посоки и води самостоятелна политика. Официален

Белград поддържа развитието на процеса на разведряване и подписва заключителния акт от Хелзинки през 1975 г.

Коренно различно и изпълнено със странни обрати е външнополитическото поведение на Албания след 1948 г. Може да се отбележи, че то преминава през няколко основни етапа. До 1961 г. страната е член на съветския блок и верен сателит на Москва, като участва и в двете основни вътрешни структури на сътрудничество – Съвета за икономическа взаимопомощ (от 1949 г.) и Варшавския пакт (1955 г.). Така след развалянето на отношенията с Югославия през 1948 г. Албания се ориентира към СССР и се интегрира изцяло в структурите на Източния блок и „социалистическия лагер“ (DA MSPS, 1–10). След приключването на Гражданската война в Гърция и след загубата на възможността за използването на югославските пристанища на Адриатика съветското правителство решава да използва Албания в услуга на своята европейска военна стратегия. Руснаците започват строежа на база за подводници в Сазан, която завършва за две години. Те построяват също известен брой летища. През м. май 1955 г. Албания влиза и във Варшавския договор. От друга страна, откъсването на Югославия от социалистическия лагер усложнява още повече международната позиция на Албания. Враждебният Белград вече се оценява като сериозна заплаха. Постепенно обаче започва охлаждане на отношенията между Съветския съюз и Албания, предизвикано от различната оценка за личността и делото на Сталин, а като пряко последствие – и от нежеланието на Енвер Ходжа да реализира процес на десталинизация, а и въобще да извършва промени. Трябва да се обърне внимание, че конфликтът между Енвер Ходжа и Никита Сергеевич Хрушчов води до развалянето на дипломатическите отношения и прекъсването на съветската помощ. От друга страна, за постепенното влошаване на отношенията между Москва и Тирана трябва да се подчертае фактът, че в основата си съветско-албанският съюз е неестествен и в противоречие с историческия опит и с геополитическите интереси на албанците. В този план СССР и комунистическият блок не представляват устойчива сигурност за защитата на Албания от експанзионистичните гръцко-югославски действия. В крайна сметка скъсването по оста Москва–Тирана, което става факт през 1961 г. (AJ, KPR, 19), означава излизане от съветския блок и напускане на общите организации – Албания престава да бъде член на СИВ през 1962 г., замразява членството си във Варшавския пакт и го напуска официално малко по-късно, през 1968 г. От гледна точка на военната стратегия това е сериозна загуба за Съветския съюз и социалистическия блок – загубени са единствените военноморски бази в Средиземноморието. Трябва обаче де се обърне внимание именно на факта, че въпреки масовото изтегляне от Албания (персонал, финанси, 8 подводници), СССР прави енергични усилия да запази известно присъствие в базите във Вльора, която е единственото им пристанище в Средиземно море. Съветското посолство и посолствата на източноевропейските страни са драстично съкратени и обещаните от тях кредити са незабавно отказани. Това обаче от своя страна причинява големи финансови трудности и сериозно разстройва албанските икономически планове. При тези несигурни политически обстоятелства, освен от китайската икономическа помощ Албания силно се нуждае и от политическо покровителство срещу бъдещи опити за сваляне на режима. Ходжа е принуден да пази автономията на Тирана във вътрешен и външен план и съюзът с Китай е един опит да се постигне тази цел. Като политическа придобивка Албания може да служи като плацдарм в Европа, от който Пекин би могъл да отправи предизвикателство към господството на Москва в Източна Европа. Така от 1961 г. започва сближаването с Китай на базата на идеологическа близост и активна икономическа и финансова подкрепа от азиатския гигант. Трябва да се отбележи, че още през октомври 1956 г. албанският лидер Енвер Ходжа посещава Китай. Точно по това време се полагат основите на албанския съюз с Пекин. Така още през 1958–1959 г. заедно с капиталите, идващи от Източния блок начело със СССР, се наблюдава и стабилно повишаване на китайските кредити за Албания. Постепенно Албания си спечелва прозвищата „китайския глас в ООН“ и „китайския глас в Европа“.

За 60-те години, особено към техния край, трябва да се отбележат някои политически действия както от страна на Албания, така и на съседна Югославия. След неочакваната съветска инвазия в Чехословакия през 1968 г. Албания официално се изтегля от Варшавския пакт. Тъй като връзките не предвиждат какъвто и да е военен съюз, страната трябва да включи в своята програма за самостоятелност и самоотбраната и за тази цел са изградени около 400 000 бетонни бункера из цялата ѝ територия. Както става ясно, географската от-

далеченост на Китай не може да осигури адекватна защита от непосредствените опасности, затова албанското ръководство се опитва да подобри отношенията със своите съседи: Италия, Гърция, Румъния и Югославия, като последната внезапно се превръща от национален враг номер едно в потенциален съюзник срещу съветската агресия (AJ, CK SKJ, 6; AJ, CK SKJ, 8). В някои югославски документи от 1968 г., свързани със съветската интервенция в ЧССР, се намира информацията, че първата на Балканите, която е заплашена от инвазия на СССР, е НСРА. В тях е налична информация и насоки от страна на Белград как да се помогне на Тирана срещу евентуалната намеса на СССР. В тази връзка и Белград, и Тирана разглеждат съветската интервенция в Чехословакия като застрашителен знак и са принудени да преосмислят външната си политика.

В крайна сметка периодът от присъствието на балканската страна в международния живот посредством Китай обаче не трае дълго. Още от средата на 70-те години отношенията между Китай и Албания започват постепенно да залязват, като стават изключително обтегнати особено след сближаването на Китай със САЩ. Ходжа никак не одобрява новите отношения между Вашингтон и Пекин и за разлика от Китай, който е много загрижен от съветската политика и търси отваряне към САЩ, Ходжа е на мнение, че двете суперсили са еднакво опасни и отказва да прави разлика между тяхната „империалистическа“ политика (Austin 2021, 344–355).

След опита с югославяните, а по-късно и с руснаците Ходжа е в очакване на знак от китайците, че отношенията им са приключили. Със засилващото се идеологическо отдалечаване, довело до намалената китайска помощ, и със смъртта на Мао през септември 1976 г. китайско-албанските отношения се влошават още повече. През 70-те години Албания престава да бъде ценната политическа придобивка за Китай, каквато е била през 60-те години, а от друга страна, Албания все повече се превръща и в икономическо задължение за Китай, което довежда до решението на Пекин през юли 1978 г. да прекратят своята програма за помощ (DA MSPS, 8).

Официално отношенията между Тирана и Пекин са прекъснати през 1978 г. Отново се използва идеологическата аргументация – подобно на случая със Съветския съюз през 1961 г., Китай е обвинен в отстъпление от принципите на марксизма, в ревизионизъм и догматизъм и в политика на социалимпериализъм. Така след скъсването с Китай Албания е доведена до степен на самоналожена идеологическа и политическа изолация. За първи път страната се оказва без „чужд“ покровител (DA MSPS, 12). От този момент нататък тя остава крайно изолирана в международен план, обявила за свои врагове и западните империалисти, и социалимпериалистите от съветския блок и Китай, и съседните Югославия и Гърция (DA MSPS, 26–47). Разбира се, подобна доктрина на враждебност към всички не може да бъде дълготрайна, включително и поради тежките икономически последствия, довели до проблеми дори с изхранването на населението. В 40-годишното си управление, Енвер Ходжа ще бъде запомнен в международен план с яростен национализъм, противопоставящ се последователно на Тито, Хрушчов и Мао. След смъртта на диктатора през 1985 г. и идването на неговия наследник Рамиз Алиа няма промяна в идеологическия курс и вътрешната политика, но се правят първите стъпки към излизане от международната изолация. Осъществяват се икономически и културни контакти с някои западни демокрации (Италия, Франция, скандинавските страни), установяват се официални отношения с Федерална република Германия, повишава се равнището на дипломатическите мисии на определяните като ревизионистични съюзници на Съветския съюз България, Унгария, Чехословакия и Германската демократична република. Видима е промяната в курса в регионален план – засилват се контактите с двете съседни държави Югославия и Гърция (DA MSPS, 137–139), а през февруари 1988 г. Албания участва и в срещата на министрите на външните работи на всичките шест балкански държави в Белград – първи подобен форум след половин век. Чрез своето участие Албания показва жест на добра воля, уверявайки отново своите съседи, и особено Югославия, в готовността на страната за установяването на една обща рамка за сътрудничество в региона. Съвсем очевидни са признаците на размразяване и активизиране, но Албания е пропуснала процеса на разведряване и е единствената европейска страна, която не подписва Заключителния акт от Хелзинки. Това е може би най-ясното доказателство за външнополитическата изолация на Албания в периода на управлението на Енвер Ходжа. Въпреки това, съвсем очевиден е опитът на Ра-

миз Алиа постепенно да започне да се дистанцира от политиката на своя предшественик. Следват предпазливи опити за децентрализация и либерализация и във вътрешнополитически план, но те се оказват много трудни.

Трябва да се има предвид, че постоянна величина за противопоставянето в югославско-албанските отношения в годините на Студената война е и националният проблем, по-конкретно въпросът за значителния брой албанци, живеещи в границите на Югославия. Това се явява още едно усложняващо обстоятелство в десетилетията след края на Втората световна война, във времето на блоковото противопоставяне.

Албанският национален проблем възниква още с очертаването на границите на държавата през 1913 г. и препотвърждаването им след Първата световна война. Над 30% от териториите, населени с албанци, остават извън страната, включително в Косово, Западна Македония и южните райони на Сърбия и Черна гора. Темата за тяхната съдба присъства в отношенията между Белград и Тирана в междувоенния период (Bobev et al. 1998, 224; Bobev 1992, 142–158; Bobev 2010, 56–77) и е наследен от Югославската федерация и Албания при управлението на комунистическите режими в двете страни (Stamova 2005, 362; Stamova 2012, 168; Stamova 2014, 220; Stamova 2016, 310; Stamova 2017, 188).

В периода 1944–1948 г. политическата и идеологическата близост, доминиращата роля на Съветския съюз и възприетите постановки по националния въпрос заобикалят проблема и той не предизвиква усложнения. Нещо повече – Тито и Енвер Ходжа се договарят за взаимно признаване на малцинства на територията на двете държави. Прекъсването на отношенията и продължителният период на враждебност и противопоставяне обаче променят коренно обстановката. Албанците в Югославия живеят в няколко федеративни републики, но на преден план винаги излиза темата за автономната област Косово, където те са най-многобройни. Въпросът за правата на това население в рамките на Югославия присъства перманентно в отношенията между Белград и Тирана, като именно Албания се чувства ощетена и се държи по-активно. Трябва обаче да се подчертае, че малката балканска страна няма политически инструментариум за полезни действия и води преди всичко пропагандна война, която няма практически резултати. Нещо повече, част от възможните аргументи на Тирана се обезсилват от факта, че от средата на 60-те години поведението спрямо албанците в Югославия е видимо променено, правата им се разширяват и по Конституцията от 1974 г. Косово получава почти пълен статут на федеративна единица, въпреки запазения автономен характер. Сред албанското население във федерацията съществуват антиюгославски настроения, има дори форми на съпротива, включително стремеж за обединение с държавата майка, но това са самостоятелни действия, с които Албания няма пряка връзка, а няма и инструментариум да им въздейства или да ги ръководи.

Накрая може да се направи заключението, че присъствието на националния въпрос в отношенията между двете съседни държави Югославия и Албания като елемент от тях допълва цялостната картина в контактите между страните в периода на Студената война. След 1948 г. по оста Белград–Тирана съществуват противопоставяне и враждебност, които са съществен елемент от обстановката на Балканите в периода на Студената война. Тези две държави действително представляват отклоненията от поведението на социалистическия блок, действат самостоятелно и практически не принадлежат към нито един от двата основни лагера. Това се отнася до Югославия за целия период след 1948 г., а за Албания – за времето след 1961 г.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Austin, R. C. 2021. Albania: Exploiting Relevance and Irrelevance During the Cold War. Kramer, Mark, et al. *The Soviet Union and Cold War Neutrality and Nonalignment in Europe*. The Harvard Cold War Studies Book Series. Lanham, Lexington Books, pp. 344–355.

Boyadjieva, N. 2017. Mezhdunarodni otnoshenija [International Relations]. Sofia, Albatros, 659 s. (In Bulgarian).

Бояджиева, Н. 2017. Международни отношения. София, Албатрос. 659 с.

Boyadjieva, N. 2019. U.S. Intelligence Assessments and U.S. Policy toward Yugoslavia during the Cold War. *Modernijat istorik 3. Balans, atraktivnost, vaobrazhenie* [The Modern Historian 3. Balance, Attractiveness, Imagination]. Sofia, UNIBIT, s. 253–258.

Boyadjieva, N. 2019. U.S. Intelligence Assessments and U.S. Policy Toward Yugoslavia during the Cold War. *Модерният историк 3. Баланс, атрактивност, въображение*. Съст. Стоян Денчев, Никола Аврейски, Диана Стоянова. София, УНИБИТ, Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, с. 253–258.

Boyadjieva, N. 2021. The USSR and Yugoslavia's Policy of Nonalignment, 1955–1980. Kramer, Mark, et al. *The Soviet Union and Cold War Neutrality and Nonalignment in Europe*. The Harvard Cold War Studies Book Series. Lanham, Lexington Books, pp. 356–375.

Bobev, B. 1992. Albanskijat nacionalen vapros sled Parvata svetovna vojna. Problemat Kosovo [The Albanian National Question after the First World War. The Problem of Kosovo]. *Nacionalni problemi na Balkanite: istorija I savremennost* [National problems in the Balkans: History and Modernity]. Sofia, Arges, s. 142–158. (In Bulgarian).

Бобев, Б. 1992. Албанският национален въпрос след Първата световна война. Проблемът Косово. *Национални проблеми на Балканите: история и съвременност*. София, Аргес, с. 142–158.

Bobev, B. 2010. Vaprosat za granicite na Albanija ot objavjavaneto na nezavisimostta do okonchatelnoto im utvarzhdavane (1912–1926) [The Question of Albania's Borders from the Declaration of Independence to Their Final Establishment (1912–1926)]. *Evropa, narodi i granici*. *Studia Balcanica 28*. Sofia, s. 56–77. (In Bulgarian).

Бобев, Б. 2010. Въпросът за границите на Албания от обявяването на независимостта до окончателното им утвърждаване (1912–1926 г.). *Европа, народи и граници. Studia Balcanica 28*. София, Институт по балканистика, Парадигма, с. 56–77.

Bobev, B., T. Kacori 1998. Blizkata i nepoznata Albania [The Near and Unknown Albania]. Sofia, Otvoreno obshtestvo, 224 s. (In Bulgarian).

Бобев, Б., Т. Кацари 1998. Близката и непозната Албания. София, Отворено общество. 224 с.

Stamova, M. 2005. Albanskijat vapros na Balkanite (1945–1981) [The Albanian Problem in Tito's Yugoslavia (1945–1981)]. Faber, 362 s. (In Bulgarian).

Стамова, М. 2005. Албанският въпрос на Балканите (1945–1981). Фабер. 362 с.

Stamova, M. 2012. Albanskijat factor v Socijalisticheska republika Makedonija (1945–1981) [The Albanian Factor in the Socialist Republic of Macedonia (1945–1981)]. Kjustendil, 168 s. (In Bulgarian).

Стамова, М. 2012. Албанският фактор в Социалистическа република Македония (1945–1981). Кюстендил. 168 с.

Stamova, M. 2014. Faktori Shqiptar në Republikën Socialiste të Maqedonisë (1945–1981). Sofia, 220 f.

Stamova, M. 2016. Albanskijat problem v Jugoslavija sled Tito (1980–1990) [The Albanian Problem in Yugoslavia after Tito (1980–1990)]. Sofia, Paradigma, 310 s. (In Bulgarian).

Стамова, М. 2016. Албанският проблем в Югославия след Тито (1980–1990). София, Парадигма. 310 с.

Stamova, M. 2017. Albancite v SR Makedonija prez poslednoto desetiletie v Titova Jugoslavija (1981–1991) [The Albanians in Socialist Republic of Macedonia during the Last Decade of Tito's Yugoslavia (1981–1991)]. Kjustendil–Gabrovo, 188 s. (In Bulgarian).

Стамова, М. 2017. Албанците в СР Македония през последното десетилетие в Титова Югославия (1981–1991). Кюстендил–Габрово. 188 с.

AJ. Arhiv na Jugoslavija [Archive of Yugoslavia], f. 507 CK SKJ (Centralen Komitet na Sajuza na komunistite na Jugoslavija) [Central Committee of the Union of Yugoslav Communists], k. 2, a.e. 142, 145. (In Serbian).

Arhiv Jugoslavije, f. 507 CK SKJ (Centralni Komitet Savez Komunista Jugoslavije), k. 2, a.e. 142, 145. (In Serbian).

AJ, f. 507, CK SKJ, IX, 1/I–40.

AJ, f. 837, KPR I–5–b.

AS. Arhiv na Slovenija [Archive of Slovenia], Fond na Edvard (i Popca) Kardel, k. 30/št. 61, št. 71. (In Slovenian).

Arhiv Slovenije, Fond Edvard (i Popca) Kardel, k. 30/št. 61, št. 71.

DA MSPS. Diplomaticheski arhiv na Ministerstvoto na vanshnite raboti na Sarbija [Diplomatic Archive of Ministry of Foreign Affairs of Serbia], PA, f. br. 1, pov. br. 411257411048. (In Serbian).

Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Srbije, PA, f. br. 1, pov. br. 411048.

DA MSPS, PA, f. br. 1, pov. br. 411257.

DA MSPS, PA, f. br. 1, pov. br. 413859.

DA MSPS, PA, f. br. 1, pov. br. 42572.

DA MSPS, PA, f. br. 1, pov. br. 429188.

DA MSPS, PA, f. br. 1, pov. br. 432113.

DA MSPS, PA, f. br. 1, pov. br. 440459.

SIBAL. International Information Centre for Balkan Studies, F.O. 371/72104.

Дата на подаване на статията в редакцията – 12.04.2021 г.

DOI 10.7546/DS.2022.15.22
УДК 338.2(091)(497.2)»197»

ОСОБЕНОСТИТЕ НА СТОПАНСКАТА ПОЛИТИКА НА НРБ ПРЕЗ 70-ТЕ ГОДИНИ НА XX В.: МЕЖДУ ОГРАНИЧЕНИЯ СУВЕРЕНИТЕТ И ОТВАРЯНЕТО КЪМ ЗАПАДА[1]

Илияна Марчева

проф. д-р, Институт за исторически изследвания –
Българска академия на науките, София, бул. „Шипченски проход“, 57, бл. 17,
e-mail: imarcheva@ihist.bas.bg, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1301-4079

В статията се разглеждат на базата на български архиви, специализирана литература и съвременни изследвания особеностите на стопанската политика в НРБ през 70-те години, когато двата енергийни шока довеждат до промени в търговско-икономическите отношения между Изтока и Запада, а също и вътре в СИВ. На фона на тези промени се разглеждат двете насоки за осъществяване на съветския модел на индустриализация в България: задълбочаване на интеграцията в Съветския блок и със СССР и отваряне към високоразвития Запад. Посочени са плюсовете и минусите на всяка от тези насоки. Подчертано е, че първата насока е тясно свързана с българската стратегия „икономически ползи срещу политически суверенитет“, както и с липсата на суровини и капитали за реализиране на съветския модел на индустриализация. Втората тенденция е възможна благодарение на отварянето на България към Запада и на Запада към България, реализирано в процеса на разведряване между двата блока. Изведен е изводът, че наличието на двата блока със собствена интеграционна политика прави България техен заложник и в крайна сметка ѝ пречи да използва пълноценно отварянето си към Запада.

Ключови думи: стопанска политика, НРБ, Запад, 70-те години

PECULIARITIES OF THE ECONOMIC POLICY OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF BULGARIA DURING THE 1970S: BETWEEN LIMITED SOVEREIGNTY AND OPENING TO THE WEST

Iliyana Marcheva

Prof., CSc, PhD, Institute for Historical Studies –
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, Bul. Shipchenski prohod 57, bl. 17,
e-mail: imarcheva@ihist.bas.bg, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1301-4079

The article examines on the basis of Bulgarian archives, specialized literature and contemporary research the peculiarities of economic policy in the People's Republic of Bulgaria in the 70s, when the two energy shocks led to changes in trade and economic relations between East and West, as well as within the COMECON. Against the background of these changes, the two directions for the implementation of the Soviet model of industrialization in Bulgaria are considered: deepening the integration in the Soviet bloc and with the USSR and opening to the highly developed West. The pros and cons of each of these guidelines are listed. It is emphasized that the first direction is closely related to the Bulgarian strategy «economic benefits against political sovereignty», as well as the lack of raw materials and capital for the implementation of the Soviet model of industrialization. The second trend is possible thanks to the opening

[1] Тази статия е изпълнена по проекта „Peripheries of Empires and Nation-States in the 17th–20th Century Central and Southeast Europe: Power, Institutions, Society, Adaptation“ между УАН и БАН.

of Bulgaria to the West and the West to Bulgaria, realized in the process of détente between the two blocs. It is concluded that the existence of the two blocs with its own integration policy makes Bulgaria their hostage and ultimately prevents it from making full use of its opening to the West.

Keywords: economic policy, People's Republic of Bulgaria, West, 70s

България провежда своята ускорена индустриализация след Втората световна война, следвайки съветския модел. Производството на предмети за потребление е подчинено на създаването на тежка индустрия. Лишена от необходимите суровини и средства, страната в най-голяма степен разчита на своята стратегия „икономически ползи срещу политическа лоялност", което означава плътно следване на съветската външна политика. НРБ е сред страните, които поради своята изостаналост дори спрямо централноевропейските страни разчитат на интеграционните процеси в СИВ, където предварителното разпределение на специализации осигурява пазар на създадените по съветски модел производства.

Но през 60-те години интеграционните процеси в СИВ водят до противоречия между страните членки, които се засилват от вътрешноблокови колизии – потушаването на Пражката пролет, съветско-китайския конфликт, съветско-румънските противоречия. За да ги преодолее, СССР предлага „Комплексна програма за по-нататъшно задълбочаване и усъвършенстване на сътрудничеството и за развитие на социалистическата икономическа интеграция между страните членки на СИВ", приета на XXV сесия на СИВ през 1971 г. В нея вместо единен план за всички членки е заложено съгласуване на дългосрочните планове и съвместно планиране само на някои отрасли и видове производства от заинтересованите страни. Тези компромиси позволяват на страните членки на СИВ да се включват в тях, да развиват производствено-техническата си база, като си осигуряват дефицитни стоки, суровини, материали главно от СССР, но и като запазват известна самостоятелност (TVY 2002, 154–156).

Източноевропейските страни възприемат Комплексната програма, защото държат сметка и за развитието на интеграционните процеси в Западна Европа в края на 60-те и началото на 70-те години. То протича с трудности и конфликти, но неотклонно се разширява и задълбочава. След обявяването на митническия съюз през 1968 г., през 1972 г. в Париж е приета амбициозна програма за създаване на Икономически и валутен съюз до 1980 г. На следващата година Европейската общност се разширява като „Европа на деветте". На 1 януари 1975 г. влиза в сила споразумението за единна търговия, според което никоя от страните членки на общността няма право да сключва самостоятелни търговски договори с трети страни (Vais 2004, 154–158).

Интеграционните процеси в Западна Европа затрудняват взаимоотношенията със страните от Източния блок. Последните не могат да се ползват от митническите и други облекчения, предоставяни на трети страни, като например Югославия, Турция и Гърция. Те, за разлика от членовете на СИВ, са установили дипломатически отношения с Европейската икономическа общност, подписали са в края на 60-те и началото на 70-те години различни съглашения за асоциация и либерализация на търговията си с Общността, влезли са в нейната Обща схема за преференции (Nikova 1992, 130, 70–71, 140–141). На България обаче са наложени количествени ограничения за износ на стоки от селскостопански произход, химически и метални изделия и суровини. Средните нива на митото, с които се облагат българските стоки от 1975 г. Насетне, възлизат на 12,2%, но за селскостопанските стоки са 18–20% плюс изискваните допълнителни и изравнителни такси (Kanchev 1981, 6). За някои стоки митата са още по-високи. Например през първата половина на 70-те години България изнася за Кралство Белгия ориенталски тютюн с до 40% митнически такси, докато Гърция и Турция – без мито. Ето защо България, подобно на голяма част от страните от СИВ, подписва еднотипни технически споразумения за самоограничаване на износа си за Общността. Те засягат текстила, черните въглища, живи животни и месо и се отразяват негативно върху търговските отношения на страната с високоразвитите членки на Общността (Kostov 2007, 36–37).

С оглед на всичко това не е странно, че в началото на 70-те години стратегията на България се основава на все по-активното разширяване на двустранното и многостранното сътрудничество с другите социалистически страни. Правят се усилия планът за

VI петилетка (1971–1975) да бъде обвързан с плановете на цялата социалистическа общност. През лятото на 1973 г. в СИВ е приет единен план за многостранна интеграция и координация на петилетните планове за 1976–1980 г., най-вече в енергетиката и добива на суровини. Въз основа на Комплексната програма само до средата на 1973 г. България подписва 43 многостранни международни спогодби и конвенции с други членове на СИВ. Това дава възможност на страната да организира едросерийно производство на продукция на електрониката (електронни калкулатори), пишещи машини, машиностроене (електрокари и мотокари), химическа и фармацевтична промишленост. Създават се многобройни международни организации на отраслов и производствен принцип като: „Интератоменерго“, „Интерхимвлакно“, „Интеренерго“, „Интертекстилмаш“, „Интератоминструмент“, „Интерелектро“, „Интертрансмаш“, в които страната взема участие (Baeva 2014, 12). В края на 1975 г. 40% от машиностроителната продукция се пласира в СИВ (Migev 1985, 4, 8).

Но основната посока за по-тясна интеграция българското ръководство вижда със СССР. За това свидетелстват решенията на пленума на ЦК на БКП от 17–19 юли 1973 г. Тогава е предприет отново, както и през 1963 г., курс за „сближение и всестранно сътрудничество със СССР“ като база за политическо, културно, партийно сътрудничество и в перспектива – сливане между двете страни. Приемат се „Основни насоки за развитие на всестранното сътрудничество със СССР в етапа на изграждане на развито социалистическо общество в НРБългария“, които остават непубликувани и държани в тайна от обществото, но които се осъществяват през 70-те години. Изследователите посочват, че може да се говори за нов вариант на загуба на суверенитет по подобие на опита от 1963 г. Сега обаче българите са доста по-откровени в търсене на икономически ползи от това „сближение“ (Kalinova 2014, 45–48). На 28 септември 1973 г. в резиденцията във Воден Тодор Живков озвучава пред Леонид Брежнев как вижда реализацията на поредното ограничаване на суверенитета: срещу това се искат преференции за доставките и цените на нефт и за цените на селскостопанските стоки (Baeva 2017, 37).

Политическа вярност срещу икономически изгоди е работеща формула за българския комунистически елит още от 40-те години, но особено ясно се проследява през 60-те и 70-те. Индоктринирани с теорията и практиката в СССР, българските управляващи прилагат съветската матрица за стопанска модернизация при слабите икономически ресурси на страната. „Политическата вярност“ е стоката, която те могат най-убедително да „продадат“ в името на постигане на икономически изгоди. На Юлския пленума от 1973 г. министър-председателят Станко Тодоров обяснява значението на сближението с необходимостта от осъществяване на ефективно развитие на българската икономика и за решаване на възловия за България суровинен въпрос (TDA, f. 1B, op. 58, a.e. 86, l.96). През 1970 г. зависимостта на България от съветските енергоносители достига 50%, докато на Унгария е 33%, на Чехословакия – 20%, на Полша – 2%, на Румъния – 8%, на ГДР – 22%. Срещу евтините преки енергодоставки страните изнасят стоки, с които непосредствено се специализират. България изнася главно цигари, плодове, вино и зеленчуци, Полша – козметика и дрехи, Унгария – лекарства и автобуси (Bokarev 2007, 321). Във връзка с първия енергиен шок и нарастването на цените на нефта, подобна схема не е изгодна за СССР и затова той поставя въпроса за участие на страните от СИВ в разработването на неговите нефтени и газонаходища (TDA, f. 1B, op. 58, a.e. 86, l.104).

Вероятно предварителното съгласие на България да участва в добива на съветски нефт и газ прави благосклонен във Воден съветския лидер Л. Брежнев да обещае внос на недостигащите 2,5 млн. тона нефт годишно за България (TDA, f. 1B, op. 58, a.e. 86, l.3). Енергетиката е в основата на индустриализацията и въпреки усилията на страната да развива тази област, нуждата от евтина и в големи количества енергия си остава основен проблем.

Заедно с това българските управляващи още през юли 1973 г. приемат, че интеграцията със СССР ще означава и специализация на страната върху определени отрасли, за които ще има гарантиран пазар, и задържане на други, които ще се развиват в СССР (TDA, f. 1B, op. 58, a.e. 86, l.104). В „Основните насоки“, приети от пленума на ЦК на БКП, икономическото сътрудничество е конкретизирано в определени области: енергийно-суровинната, машиностроенето, химическата, транспорта и съобщенията, строителството, леката про-

мишленост, селското стопанство, хранително-вкусовата промишленост и опазването на околната среда (TDA, f. 1B, op. 58, a.e. 86, l.574).

Но докато се изградят тези връзки, България все още ще изнася основно селскостопанска продукция за СССР. Ето защо във Воден Т. Живков поставя въпроса за цените на селскостопанските стоки – вечния проблем на българската икономика. Българската държава всяка година дотира с 1 млрд. лв. експорта на селскостопанска продукция в прясно и преработено състояние, която е основно перо на износа. За 1973 г. 42–45% от българския износ е в такава продукция. Дотациите са различни в зависимост от пазарите: „за капиталистическия пазар това, което ни струва 100 лв., го продаваме за 20–40 лв., а за социалистическия – за 40–60 лв.“. Т. Живков иска да прехвърли тези дотации на СССР, като е съгласен търговията да продължи да е по международни цени, за което пък настоява съветската страна (TDA, f. 1B, op. 58, a.e. 86, l.574).

В подкрепа на исканията за допълнителни количества нефт и за дотации за селското стопанство, Живков припомня своята политика за всестранно сближение със СССР по времето на Хрушчов и отново я потвърждава пред Брежнев. От отговорите на Брежнев се вижда, че стратегията за сближението със СССР го прави благосклонен към българските искания. В тази насока явно действа и награждаването на съветския лидер със званието „Герой на НРБ“. По конкретните български искания Л. Брежнев твърди, че „Политбюро ще се отнесе с разбиране и ние ще намерим много варианти за удовлетворяване на вашето искане“ за нефта. Но смята, че по отношение на цените на селскостопанския износ ще бъде по-трудно и че предстоят още преговори (TDA, f. 1B, op. 58, a.e. 86, l.36a). След продължителни преговори от 1979 г. насетне България получава директни плащания на стойност 400 млн. преводни рубли годишно за изнасяната в СССР селскостопанска продукция (Ognyanov 2006, 152–153).

Освен обещанието за нефта, е договорено и закупуването на газ. На 1 януари 1974 г. се слага началото на националната газопреносна система, която трябва да доставя газ от СССР (Belenkiy 2017, 122–123).

Страната внася и пряко електроенергия от съветската страна. На 12 август 1972 г. е пуснат в експлоатация далекопроводът „СССР – България“ и до края на 1975 г. нашата страна получава по него над 4 млрд. квтч. електроенергия. Започва да действа и енергосистемата „МИР“, в която са обвързани енергийните системи на страните от СИВ (Migev 1985, 8).

Но точно тогава СССР започва политика за промяна на контрактните цени в СИВ, която засяга енергоносителите. От 1958 г. практиката в СИВ, установена на IX заседание на Съвета в Букурещ, е да се използват средните световни цени, очистени от спекулативни и конюнктурни влияния, които служат за определяне на контрактни цени, валидни за целия 5-годишен период. Този период съответства и на петгодишното планиране във всяка страна, както и на петгодишните външнотърговски спогодби помежду им. Във връзка с първия нефтен шок се оказва, че индексът на световните цени на промишлените стоки през 1972 г. е 114, а на цените на суровините – 125, през 1974 г. първият индекс става 199, а вторият – 308 (Galouzka 1982, 192). По този начин световните цени на промишлените суровини се отклоняват твърде много от равнището на контрактните цени в СИВ, съгласувани за периода 1971–1975 г. И то във вреда на основния доставчик на суровини – СССР.

Ето защо се стига до промяна в определянето на цените в СИВ. Явно под натиска на СССР през 1975 г. социалистическите страни приемат контрактните цени да се определят не за петгодишен период, а на плъзгаща се база, изчислявана ежегодно на основа средните световни цени за предишната година, изчиствани от вредни спекулативни влияния (Galouzka 1982, 194). Базисният петгодишен период за определяне на контрактни цени става плъзгащ се, т.е. всяка година той се придвижва с една година напред. Този нов принцип допуска, макар и ограничено, световните цени да влияят върху търговията между страните от СИВ и с това поставя големи проблеми пред тях и тяхната интеграция. Едногодишният им времеви отрязък влиза в противоречие с принципа на петгодишното планиране на производството и търговията вътре в и между страните от СИВ. Затова, докато през 1971–1975 г. благодарение на Комплексната програма средногодишното нарастване на темповете на взаимната търговия на страните от СИВ е 16,2%, през периода 1976–1978 г. то пада на 13,2% (Galouzka 1982, 197–198).

С преминаването на плъзгащите цени започват да намаляват предимствата на социалистическата търговия, при това както за СССР, съблазнен от нарастващите цени на нефта, така и за България. За периода 1975–1980 г. вследствие на новите цени на съветския нефт и въобще на стоките в СИВ, страната отчита загуби на стойност 4 млрд. рубли (Kambushev 2014, 132). През 1979 г. промяната на ценообразуването в СИВ на основата на световните цени е довела до това, че през 1973 г. страната е купувала нефт по 15 преводни рубли тона, а през 1979 г. – по 80 преводни рубли тона (Baeva 2014, 21; TDA, f. 1B, op. 65, a.e. 31, l.6–7). Разбира се, тези цени са доста по-ниски от световните – през 1972 г. 1 тон суров петрол се е продавал за 14 долара, а през 1979 г. – за 163 долара (Bonev 2001, 141). Така че въпреки неизгодните нови цени в СИВ, българската индустриализация печели от тях на фона на световните цени. А това без съмнение окуражава българските власти да я продължават. Но в нови насоки, за които допринасят и проблемите на пласмента на българските промишлена продукция на основните ѝ пазари в СССР.

През втората половина на 70-те години България осъзнава, че развитието на индустриализацията и модернизацията изключително по съветска документация и технологии прави продажбите на българските изделия неконкурентни на съветските пазари. Защото там цените на промишлените суровини за вътрешните производители са по-ниски от цените, по които СССР ги продава на своите партньори от СИВ. Те, както се посочи, се съобразяват вече с международните. А произведените по съветски и не само лицензи изделия няма къде другаде да се пласират, освен на съветските пазари. Така през 1970 г. от изнесените 45 836 електротелфера 6 са отишли в Австрия, един – в Турция, 1835 – във ФРГ, а 25 704 – за СССР. През 1979 г. от изнесени 112 190 електротелфера – един е бил доставен в Австрия, 90 в Турция и 190 – във ФРГ, а в СССР – 81 450 (SGNRB 1980, 388). Общо делът на продукцията на машиностроенето в българския износ за развитите капиталистически страни е нисък и достига в най-добрия случай до 7,7% (Shishkova 1981, 19). Заедно с това от средата на 70-те години започва изоставането на СССР в наукоемките производства, защото се специализира в енергодобива. Ето защо единствено в областта на военната промишленост съветските лицензи и технологии позволяват на българските предприятия да продават оръжие на трети страни (Nikova 2007, 185).

Човекът, който не се страхува да посочи на Тодор Живков тези проблеми в българо-съветската интеграция и който става през 70-те и 80-те години негов основен съветник за развитието на българската индустриализация и модернизация, е Огнян Дойнов. Той символизира навлизането в управлението на новото поколение технократи, които чертаят новите пътища в развитието на стопанската политика и в методите на управление на икономиката. Това поколение иска да обвърже индустриализацията на страната с високоразвитите западни страни, защото се е формирало по време на десталинизационните вълни от втората половина на 50-те и началото на 60-те години. Това го прави вътрешно по-освободено, по-критично и по-отворено към техническите и технологическите иновации от „вражеския Запад“. В резултат на влиянието на О. Дойнов и технократите се сменя парадигмата на българската научно-техническа политика. Ако през 50–60-те тя е доминирана от идеята за „черпене с пълни шепи от СССР“, то през 70-те години се призовава да се използва както родният научен потенциал и този на „братски социалистически страни и преди всичко на СССР“, така и на „това, което са постигнали напредналите капиталистически страни“ (Zhivkov 1980, 362–363).

Политиката за внедряване на готовия чужд опит се обявява на Юлския пленум (22 и 23 юли) 1975 г. Тя залага на концентрация по определени теми, интензификация на научната дейност, подобряване на базата и квалификацията на кадрите, както е показал опитът в развитието на научно-техническия прогрес не само в социалистическите страни, но и във водещи страни като САЩ, Япония, Холандия, Австрия (TDA, f. 1B, op. 58, a.e. 123, l.82–89). През 70-те години новите най-прогресивни технологии се създават на Запад и най-вече в САЩ. Така че стремежът на българските власти е чрез контактите си със западните страни да ги получи. За подобна политика съдействат засилените връзки на страната с Япония в края на 60-те и през 70-те години, когато е „златното време“ на българо-японските търговско-икономически и научно-технически връзки (Kandilarov 2009, 140–228).

Същевременно още в началото на 70-те години се създават благоприятни условия България да използва готови западни разработки. Енергийният шок през 1973 г. разстрой-

ва международната търговия и се отразява негативно върху развитите икономики. За да избегнат финансовия крах, те предприемат експортна експанзия в страните от Втория и Третия свят, като за целта предлагат не само предмети за потребление, машини и съоръжения, но и това, от което най-много се нуждаят развиващите се страни. А именно – промишлено кооперииране, при това придружено с кредитиране, което е добре дошло за индустриализацията, водена от социалистическите и развиващите се страни. Така през първата половина на 70-те години България става обект на международна конкуренция в предлагане на оферти за комплектни доставки като сигурен път за внедряване на готови технически и технологични решения, разбира се, не най-новите, но все пак достатъчно нови за българските условия (Nikova 2007, 186). За тази експанзия много благоприятства започналото разведряване между двата блока.

Благоприятства технологичния обмен със Запада и обстоятелството, че в началото на 70-те години България няма сериозни валутно-финансови проблеми в отношенията с несоциалистическите страни (Vachkov 2008, 158). Всичко това ѝ позволява да внася оборудване за промишлени обекти за машиностроенето, електрониката, химическата промишленост в конвертируема валута, включително и на кредит от Франция, Австрия, Финландия, Италия. Също така тя взема заеми за закупуване на лицензи и развиване на внедрителска дейност, както повелява и посочената партийно-държавна линия по това време (Nikova 1992, 163; Nikova 2007, 186).

България смята, че изплащането на тези заводи може да стане чрез засилен експорт на тяхното производство в Третия свят. Ето защо на 14 февруари 1973 г. Бюрото на МС утвърждава специална наредба за доставка на комплексни обекти, за износ и за извършване на строително-монтажна, проектантска, геологопроучвателна и минна дейност в чужбина. Изпълнението на наредбата се възлага на ДСО „Техноекспортстрой“, което координира дейността на 18 специализирани проектантски института и филиала към съответни отраслови министерства и държавните стопански обединения (Grigorova 2020, 590).

Оптимизмът да се повишава техническото и технологично ниво чрез контакти с високоразвития Запад, след като се откриват нови пазари в Третия свят, определя икономическата политика през 70-те години. През 1973 г. е преценено, че България изостава от останалите членки на СИВ в усилията си за промишлено кооперииране със западните страни[2]. Ето защо се приема Указ № 1196 на Държавния съвет „за икономическо, производствено и научно-техническо сътрудничество с чуждестранни юридически и физически лица“. Той допуска кооперииране с чужда фирма в следните пет основни категории дейности: съвместно изграждане или модернизиране на производствени мощности; съвместни изследвания, проектиране или планиране; съвместно производство на стоки на базата на лицензии, обмен на ноу-хау, насрещна търговия или бартерни сделки; съвместно изграждане или доставяне на проекти „под ключ“; основаване на съвместни предприятия само извън България. Така Указът правно регламентира новата постановка в научно-техническата и стопанска политика да се възползва страната от чуждия технически и технологически опит, но без да се влагат в страната преки „западни“ инвестиции (DV 1974).

В средата на 70-те години промишленото кооперииране става ядро на икономическото сътрудничество между страните от Изтока и Запада. То има най-различни форми, сред които преобладават съвместните производства и специализация. Те заемат 45,2% от целия обем промишлено кооперииране, осъществено между социалистически и западни страни през 70-те и началото на 80-те години. Основно е насочено към отраслите с производствено предназначение: 25% в химическата промишленост, 18,4% в машиностроенето, 17,6% в

[2] От 1966 г., когато е сключен първият договор с френската фирма „Рено“ за монтаж и продажба на леки коли, до средата на 1973 г. България е подписала 25 договора с фирми от 10 капиталистически страни. В същото време по неофициална информация Унгария има над 260 договора за промишлено кооперииране с капиталистически страни, а броят на смесените фирми с унгарско участие надхвърля 100. Полша,, благодарение на подписаните 350 договора за кооперииране, произвежда такава крайна продукция като металорежещи машини с цифрово-програмно устройство, турбини, леки коли и др. А Румъния – дори хеликоптери, кораби и други по-сложни машини (TDA, f. 1B, op. 58, a.e. 81, l.68–70).

електротехническата и електронната промишленост, 12,9% в транспортно оборудване 16,8% в металургията (Kandilarov 2013, 171). Но най-желани са онези форми, при които западният дял в него се заплаща с продукция от новопостроените обекти или поне тази продукция се изнася в трета, развиваща се страна. Делът на тези подвидове е сравнително по-нисък, защото западните фирми избягват да поемат такива задължения (Nikova 2007, 188; Grigorova 2019, 178–180). Компенсационни съглашения от „нов тип“ (връщане на кредита с продукция) съставят 17,4% от общия обем, предоставяне на лицензи срещу готова продукция – 6,1%, т.нар. тристранно сътрудничество (с реализация на продукцията на трети пазари) – 6,5%. Отделно в обема на промишленото кооперирание 16,9% се падат на съвместните предприятия (Kandilarov 2013, 171–172). Такива НРБ създава през 1979 г. само в Гърция – за съвместно производство на български стругове и автобуси (Nikova 2007, 188).

Въпреки тези ограничения в контактите със западния бизнес, промишленото кооперирание е смятано за важен стимул за модернизиране на българското производство. Заедно с това, чрез него българските и въобще източноевропейските предприятия се надяват да получат достъп до модерни технологии, недостъпни за СССР заради забраните на КОКОМ. За тези надежди допринася фактът, че за разлика от търговските договори с трети страни, Европейската икономическа общност не налага ограничения за сключване на споразумения за промишлено и техническо сътрудничество. Това също е благоприятна предпоставка за подписване на дългогодишни двустранни спогодби за икономическо, индустриално, научно и техническо сътрудничество с водещи членки на Общността (Ognyanov 2006, 172–173).

Появяват се реални възможности страната да осъществява догонващата си модернизация като черпи опит и капитал и от западния първообраз на модела, а не само от съветското копие. Само за периода 1975–1980 г. в списъка за реконструкция и модернизация със западногермански технологии и инсталации са включени 55 български завода и предприятия от тежката и леката промишленост. Подписват се и 32 договора за кооперирано производство между НРБ и ГФР (Nikova 2007, 188–189). България подписва впоследствие споразумения и конкретни договори и с известни компании като „Даймлер-Бенц“, БАСФ, „Круп“, „АЕГ-Телефункен“, CAT и др. (Hristov 2004, 456).

Развитието на търговско-икономическите и производствени отношения на България с развитите страни през 70-те години и особено през втората половина на това десетилетие, когато делът на несоциалистическите страни в стокообмена е най-висок – 25,3%, от които с развитите капиталистически страни – 16,6% (NR Balgaria 89, 1990, 58), модернизират икономиката, отварят страната към нови технологии и маркетинг. Тези отношения срещат трудности поради недоброто качество на производството, проблемите със сервизната база, с остарелите лицензи и машини, които западните страни продават на България (Bikov et al. 1992, 102–105).

Всичко това затруднява пълноценното използване на възможностите за модернизиране и най-вече за реализиране на производството извън пазарите на СИВ. Предвид всичко това, заемите за промишлено модернизиране на икономиката по западни лицензи ще се окажат опасна илюзия. Защото, модернизирайки своята производствена база, България разчита така или иначе да пласира високотехнологичните си стоки на съветските пазари, пазарите в СИВ и в страните от Третия свят със социалистическа ориентация. Там през 1980 г. се осъществяват 74,7% от българския външнотърговски стокооборот, като само за пазарите в СИВ – 72,8% (NR Balgaria 89, 1990, 58). Тези пазари са непретенциозни по отношение на качеството или иновативността на изделията и което е по-неприятно – разплащането при тях е в преводни рубли (Nikova 2007, 186). Ето защо много скоро България задлъжнява към Запада с 5 млн. долара и е твърде затруднена в изплащането на дълга (Vachkov et al. 2008, 194).

Особеностите на българската индустриализация през 70-те години на XX в. показват, че статутът на страната като лоялен член на Съветския блок ѝ позволява да се възползва от неговите предимства в икономически план, но и да се отваря към тенденциите в икономиката, идващи от Запад. Но наличието на двата блока със собствена интеграционна политика прави България техен заложник и в крайна сметка ѝ пречи да използва пълноценно отварянето си към Запада.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Baeva, I. 2014. Uspehi i problemi v sotsialisticheskia integratsionen protses prez 70-te godini na XX vek [Successes and Problems in the Socialist Integration Process in the 1970s]. *Evropeyski integratsionni protsesi prez 70-te godini na XX vek* [European Integration Processes in the 1970 s.]. Sofia, Universitesko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", s. 9–30. (In Bulgarian).

Баева, И. 2014. Успехи и проблеми в социалистическия интеграционен процес през 70-те години на XX век . *Европейски интеграционни процеси през 70-те години на XX век.* София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски", с. 9–30.

Baeva, I. 2017. „Sblizhenieto" mezhdu Bulgaria i Savetskia sayuz (1963–1973 g.) [The "Rapprochement" between Bulgaria and the Soviet Union (1963–1973)]. *16-ta republika li? Izsledvania i dokumenti za balgaro-savetskite otnoshenia sled Vtorata svetovna voyna.* [Is It the 16th Republic? Research and Documents on Bulgarian-Soviet Relations after the Second World War]. Sofia, Iztok-Zapad, s. 21–40. (In Bulgarian).

Баева, И. 2017. „Сближението" между България и Съветския съюз (1963–1973 г.). *16-та република ли? Изследвания и документи за българо-съветските отношения след Втората световна война.* София, Изток-Запад, с. 21–40.

Belenkiy, Prof. Al. 2017. Balgaro-ruskite ikonomicheski vzaimootnoshenia mezhdu ideologiyata, pragmatizma i realnostite (1945–2016) [Bulgarian-Russian Economic Relations between Ideology, Pragmatism and Realities (1945–2016)]. Sofia, University of National and World Economy, 304 p. (In Bulgarian).

Беленкий, Проф. Ал. 2017. Българо-руските икономически взаимоотношения между идеологията, прагматизма и реалностите (1945–2016). София, Издателски комплекс УНСС. 304 с.

Bikov et al. 1992. Ikonomicheskata kriza v Bulgaria: prichini i posleditsi. [The Economic Crisis in Bulgaria: Causes and Consequences] Sofia, Publishing House of the Ministry of Defense St. George the Victorious, 173 s. (In Bulgarian).

Биков и др. 1992. Икономическата криза в България: причини и последици. София, Издателство на Министерство на отбраната „Св. Георги Победоносец". 173 с.

Bokarev, Yu. P. 2007. SSSR i stanovlenie postindustrialnogo obshchestva na Zapade 1970–1980-e gody [USSR and the Formation of Post-Industrial Society in the West 1970–1980 s]. Moskva, Nauka, 384 s. (In Russian).

Бокарев, Ю. П. 2007. СССР и становление постиндустриального общества на Западе 1970–1980-е годы. Москва, Наука, 384 с.

Bonev, St. 2001. Vremeto, v koeto zhivyaha i horata, s koito rabotih [The Time in Which the People I Worked with Lived]. Sofia, Izd. "Novi horizonti", 456 s. (In Bulgarian).

Бонев, Ст. 2001. Времето, в което живях, и хората, с които работих. София, Изд. „Нови хоризонти". 456 с.

DV 1974. Darzhaven vestnik, 14 June, br. 46. (In Bulgarian).

Държавен вестник, 1974, 14 юни.

Galouzka, M. 1982. Kontraktnite tseni mezhdu stranite-chlenki na SIV [Contract Prices between the Member Countries of the COMECON]. *Sotsialisticheskata obshtnost prez 80-te godini* [The Socialist Community in the 1980s]. Mezhdunarodna nauchno-teoretichna konferentsia 25–26 mart 1982 g., provedena vav VII „K. Marks" [Proceedings of the International Scientific and Theoretical Conference March 25–26, 1982, Held in Higher Institute of Economics "K. Marx"]. Sofia, s. 192–199. (In Bulgarian).

Галоузка, М. 1982. Контрактните цени между страните-членки на СИВ. *Социалистическата общност през 80-те години.* Международна научно-теоретична конференция 25–26 март 1982 г., проведена във ВИИ „К. Маркс". София, с. 192–199.

Grigorova, I. 2019. Bulgaria vav vanshnoikonomicheskata politika na Frantsia sled Vtorata svetovna voyna [Bulgaria in the Foreign Economic Policy of France after the Second World War]. *Izvestia na RIM-Gabrovo,* Vol. VI. Veliko Tarnovo, Faber, s. 171–184. (In Bulgarian).

Григорова, И. 2019. България във външноикономическата политика на Франция след Втората световна война. *Известия на РИМ-Габрово*, т. VI. Велико Търново, Фабер, с. 171–184.

Grigorova, I. 2020. Zadgranichnoto stroitelstvo na „Tehnoeksportstroy" prez 60-te – 80-te g. na XX v. [The Overseas Construction of Technoexportstroy in the 1960s and 1980s]. *Istoria*, № 6, s. 589–607. (In Bulgarian).

Григорова, И. 2020. Задграничното строителство на „Техноекспортстрой" през 60-те – 80-те години на XX в. *История*, № 6, с. 589–607.

Hristov, Hr. 2004. Targoviyata [Trade]. *Ot Deveti do Deseti* [From the Ninth to the Tenth]. Sofia, Fondatsia „ARETE", Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kl. Ohridski", Izd. „Zahariy Stoyanov", s. 443–464. (In Bulgarian).

Христов, Хр. 2004. Търговията. *От Девети до Десети*. София, Фондация „АРЕТЕ", Университетско издателство „Св. Кл. Охридски", Изд. „Захарий Стоянов", с. 443–464.

Kalinova, Evg. 2014. Sotsialisticheskata integratsia prez 70-te godini na XX vek i porednia opit na Bulgaria za „sblizhavane“ sas SSSR [The Socialist Integration in the 70s of the 20th Century and the Next Attempt of Bulgaria for “Rapprochement” with the USSR]. *Evropeyski integratsionni protsesi prez 70-te godini na XX vek.* [European Integration Processes in the 70s of the 20th Century]. Sofia, Universitesko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, s. 42–71. (In Bulgarian).
Калинова, Евг. 2014. Социалистическата интеграция през 70-те години на XX век и поредния опит на България за „сближаване“ със СССР. *Европейски интеграционни процеси през 70-те години на XX век.* София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 42–71.

Kambushev, B. 2014. Problemite na sotsialisticheskata ikonomicheska integratsia vav valutno-finansovata oblast prez 70-te godini i promenite v balgarskata bankova sistema v nachaloto na 80-te godini [The Problems of Socialist Economic Integration in the Monetary and Financial Field in the 1970s and the Changes in the Bulgarian Banking System in the Early 1980s.]. *Evropeyski integratsionni protsesi prez 70-te godini na XX vek* [European Integration Processes in the 70s of the 20th Century]. Sofia, Universitesko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, c. 124–145. (In Bulgarian).
Камбушев, Б. 2014. Проблемите на социалистическата икономическа интеграция във валутно-финансовата област през 70-те години и промените в българската банкова система в началото на 80-те години. *Европейски интеграционни процеси през 70-те години на XX век.* София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 124–145.

Kanchev, B. 1981. Ikonomicheskite otnoshenia mezhdu NR Bulgaria i FR Germania [Economic Relations between the People’s Republic of Bulgaria and the Federal Republic of Germany]. *Vanshna targovia*, No. 1, s. 6–9. (In Bulgarian).
Кънчев, Б. 1981. Икономическите отношения между НР България и ФР Германия. *Външна търговия*, № 1, с. 6–9.

Kandilarov, Evg. 2009. Bulgaria i Yaponia. Ot Studenata voyna kam XXI vek [Bulgaria and Japan. From the Cold War to the 21st Century]. Sofia, Damyan Yakov, 510 s. (In Bulgarian).
Кандиларов, Евг. 2009. България и Япония. От Студената война към XXI век. София, Дамян Яков. 510 с.

Kandilarov, Evg. 2013. SIV vs EIO. Politicheski i ikonomicheski otnoshenia mezhdu Sotsialisticheskata obshtnost i „Obshtia pazar“ [SIV vs EEC. Political and Economic Relations between the Socialist Community and the “Common Market”]. *Integratsionnite protsesi prez 60-te godini na XX vek* [Integration Processes in the 1960s]. Sofia, Universitesko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, s. 123–179. (In Bulgarian).
Кандиларов, Евг. 2013. СИВ vs ЕИО. Политически и икономически отношения между Социалистическата общност и „Общия пазар”. *Интеграционните процеси през 60-те години на XX век.* София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 123–179.

Kostov, Al. 2007. Ot protivnitsi v Studenata voyna do partnyori v Evropeyskia sayuz. Balgaro-belgiyski otnoshenia ot Vtorata svetovna voyna do nashi dni [From Opponents in the Cold War to Partners in the European Union. Bulgarian-Belgian Relations from the Second World War to the Present Day]. Sofia, Art Media Communications, 232 s. (In Bulgarian).
Костов, Ал. 2007. От противници в Студената война до партньори в Европейския съюз. Българо-белгийски отношения от Втората световна война до наши дни. София, Art Media Communications. 232 с.

Migev, Vl. 1985. Problemi na sotsialno-ikonomicheskoto razvitie na Bulgaria prez shestata petiletka (1971–1975) [Problems of the Socio-Economic Development of Bulgaria During the Sixth Five-Year Plan (1971–1975)]. *Istoricheski pregled*, 1985, № 1, s. 4–10. (In Bulgarian).
Мигев, Вл. 1985. Проблеми на социално-икономическото развитие на България през шестата петилетка (1971–1975). *Исторически преглед*, 1985, № 1, с. 4–10.

NR Balgaria 89. 1990 [People’s Republic of Bulgaria 89]. Kratak statisticheski sbornik [Short Statistical Collection]. Sofia, Central Statistical Office, 90 s. (In Bulgarian).
НРБългария 89. Кратък статистически сборник. София, Централно статистическо управление. 90 с.

Nikova, E. 1992. Balkanite i Evropeyskata obshtnost [The Balkans and the European Community]. Sofia, Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 302 s. (In Bulgarian).
Никова, Е. 1992. Балканите и Европейската общност, София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. 302 с.

Nikova, G. 2007. Modernizatsiyata prez 70-te i 80-te godini – mit ili realnost [Modernization in the 70s and 80s – Myth or Reality]. Veliko Tarnovo, Faber, *Modernizatsiyata na Bulgaria i Gabrovo 1878–2006* [The Modernization of Bulgaria and Gabrovo 1878–2006]. V. Tarnovo, Faber, s. 183–192. (In Bulgarian).
Никова, Г. 2007. Модернизацията през 70-те и 80-те години – мит или реалност. *Модернизацията на България и Габрово 1878–2006*. В. Търново, Фабер, с. 183–192.

Ognyanov, L. 2006. Diplomatsia na savremenna Bulgaria [Diplomacy of Contemporary Bulgaria]. Shumen, Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“, 292 c. (In Bulgarian).
Огнянов, Л. 2006. Дипломация на съвременна България. Шумен, Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“. 292 с.

Shishkova, I. 1981. Vazmozhni patishta za smegchavane na neblagopriyatnoto vazdeystvie na netarifnite organichenia na razvitite kapitalisticheski strani [Possible Ways to Mitigate the Adverse Effects of Non-tariff Restrictions of Developed Capitalist Countries]. *Vanshna targovia*, № 1, s. 18–22. (In Bulgarian).
Шишкова, И. 1981. Възможни пътища за смекчаване на неблагоприятното въздействие на нетарифните ограничения на развитите капиталистически страни. *Външна търговия*, № 1, с. 18–22.

SGNRB, 1980. Statisticheski godishnik na Narodna republika Bulgaria [Statistical Yearbook of the People's Republic of Bulgaria, 1980]. Sofia, Committee on the Unified System of Social Information at the Council of Ministers, 670 s.
Статистически годишник на Народна република България, 1980. София, Комитет по единна система за социална информация при МС. 670 с.

TVY 2002. Tsentralno-Vostochnaya Yevropa vo vtoroy polovine XX veka. T. 2. Ot stabilizatsii k krizisu (1966–1989) [Central-Eastern Eyrope in the Second Half of the 20th Century. Vol. Two. From Stabilization to Crisis 1966–1989]. Moskva, Nauka, 516 s. (In Russian).
ЦВЕ 2002. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. Т. 2. От стабилизации к кризису (1966–1989). Москва, Наука, 2002, 516 с.

TDA Tsentralen darzhaven arhiv [Central State Archives], f. 1B, op. 58, a.e. 86, l.96. (In Bulgarian).
ЦДА, ф. 1Б, оп. 58, а.е. 86, л. 96.

TDA Tsentralen darzhaven arhiv [Central State Archives], f. 1B, op. 65, a.e. 31, l.6–7. (In Bulgarian).
ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а.е. 31, л. 6–7.

TDA Tsentralen darzhaven arhiv [Central State Archives], f. 1B, op. 58, a.e. 81, l.68–70. (In Bulgarian).
ЦДА, ф. 1Б, оп. 58, а.е. 81, л. 68–70.

Vachkov, D. et al. 2008. Balgarskiyat vanshen dalg 1944–1989 [Bulgarian Foreign Debt 1944–1989]. Sofia, Siela, 254 s. (In Bulgarian).
Вачков, Д. и др., 2008. Българският външен дълг 1944–1989. София, Сиела. 254 с.

Vais, M. 2004. Mezhudnarodnite otnoshenia sled 1945 g. [International Relations after 1945]. Sofia, Kama, 272 s. (In Bulgarian).
Ваис, М. 2004. Международните отношения след 1945 г. София, Кама. 272 с.

Zhivkov, T. 1980. Doklad pred Natsionalnoto saveshtanie na partiynia, darzhavnia i stopanskia aktiv, 31 oktomvri 1979 [Report to the National Meeting of Party, State and Economic Asset, October 31, 1979]. Zhivkov, T. *Obrazovatelnoto delo – delo vsenarodno. Rechi,statii, izkazvania za obrazovanieto i za prosvetnoto delo v Bulgaria* [Zhivkov, T. Educational work – a nationwide work. Speeches, Articles, Speeches about Education in Bulgaria]. Sofia, Narodna prosveta, vol. 2, s. 362–366. (In Bulgarian).
Живков, Т. 1980. Доклад пред Националното съвещание на партийния, държавния и стопанския актив, 31 октомври 1979. *Образователното дело – дело всенародно. Речи, статии, изказвания за образованието и за просветното дело в България*. София, Народна просвета, т. 2, с. 362–366.

Дата на подаване на статията в редакцията – 6.07.2021 г.

DOI 10.7546/DS.2022.15.23
УДК 930:005.745-027.543(498-25)»1980»:[351.85+316.654](47+57)

«РАДЯНСЬКИМ УЧАСНИКАМ КОНГРЕСУ ІСТОРИКІВ МАЄ БУТИ РЕКОМЕНДОВАНА АКТИВНА ЛІНІЯ ПОВЕДІНКИ». РАДЯНСЬКО-РУМУНСЬКІ «ВІЙНИ» ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ТА ПІДГОТОВКА ДЕЛЕГАЦІЇ СРСР ДО МІЖНАРОДНОГО КОНГРЕСУ ІСТОРИКІВ (БУХАРЕСТ, 1980)

Олександр Стикалін

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник
Інститут слов'янознавства РАН – Москва, Ленінський проспект, 32а 119 334
zhurslav@gmail.com, ORCID 0000–0003–0834–9090

З середини 1960-х років по мірі ускладнення відносин СРСР із Румунією все сильніше проявляються розбіжності в офіційних підходах кожної зі сторін до ключових подій в історії російсько-румунських та українсько-румунських відносин. Це торкнулося насамперед таких подій, як приєднання Бессарабії до Російської імперії в 1812 р., перехід цього краю під румунську юрисдикцію в 1918 р., включення Бессарабії та Північної Буковини до складу СРСР влітку 1940 р. Розбіжності проявлялися також в оцінці міжвоєнної румунської політики в Бессарабії, яка, за радянськими оцінками, ґрунтувалася на дискримінації населення цього краю. З румунської сторони дедалі відкритіше демонструвалося неприйняття радянського проекту створення у СРСР самостійної молдавської соціалістичної нації, відмінної від румун. Саме розбіжності у бессарабському питанні (визнання румунськими істориками та ідеологами історичних прав Румунії на Бессарабію) давали привід для підозр у збереженні територіальних претензій Румунії до СРСР, що вносило додаткову напруженість у радянсько-румунські відносини. У Москві довгий час намагалися уникати публічної полеміки з представниками союзницької країни з питань, що стосуються загальної історії сусідніх країн, проте певною мірою скоригували свою тактику в 1980 р., що було пов'язано з проведенням у Бухаресті міжнародного конгресу істориків, використаного його господарями для донесення до світової історичної спільноти румунського погляду на взаємини румунів із сусідніми народами.

Ключові слова: Радянський Союз, Румунія, Молдова, Бессарабія, Брежнєв, Чаушеску, історична пам'ять, міжнародний конгрес істориків

"AN ACTIVE LINE OF CONDUCT SHOULD BE RECOMMENDED TO THE SOVIET PARTICIPANTS IN THE CONGRESS OF HISTORIANS". SOVIET-ROMANIAN "WARS" OF HISTORICAL MEMORY AND PREPARATION OF THE USSR DELEGATION FOR THE INTERNATIONAL CONGRESS OF HISTORIANS (BUCHAREST, 1980)

Alexandr Stykalin

PhD, Coordinating researcher, Institute of Slavic Studies,
RAS – Moscow Leninskii prospect 32a 119 334
zhurslav@gmail.com, ORCID 0000–0003–0834–9090

Since the mid-1960s, as relations between the USSR and Romania became more complicated, disagreements in the official approaches of each of the parties to key events in the history of Russian-Romanian and Ukrainian-Romanian relations have become increasingly apparent. This primarily affected such events as the annexation of Bessarabia to the Russian Empire in 1812, the transfer of this region to Romanian jurisdiction in 1918, the incorporation of Bessarabia and Northern Bukovina into the USSR in the summer

of 1940. Disagreements also manifested themselves in the assessment of the interwar Romanian policy in Bessarabia, which, according to Soviet estimates, was based on discrimination against the population of this region. On the Romanian side, rejection of the Soviet project of creating in the USSR an independent Moldovan socialist nation, different from the Romanians, was demonstrated more openly. The disagreements on the Bessarabian question (the recognition by Romanian historians and ideologists of Romania's historical rights to Bessarabia) gave rise to suspicions of maintaining Romania's territorial claims against the USSR, which introduced additional tension in Soviet-Romanian relations. For a long time, Moscow tried to avoid public polemics with representatives of the allied country on issues related to the common history of neighboring states. But it to some extent adjusted its tactics in 1980, which was associated with the holding of an international congress of historians in Bucharest, which was used by the hosts to report to the world historical community of the Romanian view of the relationship of Romanians with neighboring peoples.

Keywords: Soviet Union, Romania, Moldova, Bessarabia, Brezhnev, Ceauşescu, historical memory, international congress of historians

Приналежність СРСР та східноєвропейських держав до єдиного радянського блоку в умовах біполярної Ялтинсько-потсдамської системи міжнародних відносин аж ніяк не означала відсутності територіальних проблем у відносинах між ними. Тліючий недопалок старих національно-територіальних суперечок між окремими країнами за певних умов міг розгорітися з новою силою, зокрема, в моменти посилення між ними суттєвих розбіжностей у конкретних питаннях внутрішньоблокового (у тому числі економічного) співробітництва. При всіх спробах Москви та її союзників з РЕВ та Організації Варшавського договору демонструвати перед усім світом єдність радянського табору дуже напруженими протягом усієї епохи комунізму залишалися угорсько-румунські відносини, над якими височів важкий тягар колишніх історичних суперечок навколо Трансільванії. Однак і Радянський Союз, всупереч глибоко укоріненій думці кремлівської еліти про відсутність територіальних проблем у його відносинах із сусідніми соціалістичними державами, у тому числі з Румунією, не раз опинявся перед необхідністю обґрунтовувати додатковими аргументами, залучаючи істориків, свої історичні права на деякі землі, які йому належали. Так, протягом чверті століття радянсько-румунські відносини ускладнювало «бессарабське питання», яке звучало все більш відкрито, і яке, на думку румунської сторони, було несправедливо розв'язане 1940 р.

Наприкінці 1950-х рр. Румунія сприймалася в Москві як надійний союзник, що відображалось як у дипломатичних повідомленнях з Бухареста, так і у звітах радянських делегацій, які виїжджали до цієї країни. Один із характерних лейтмотивів, що зустрічається у звітах: у Румунії партійне керівництво перебуває у міцних руках і тут неможливо нічого подібного до угорських подій осені 1956 р.[1] Проте минуло лише три роки, й у 1962–1963 рр. ситуація змінюється. Румунія стала викликати у радянських лідерів чимало «головного болю»: її керівництво дедалі послідовніше виступало проти планів економічної інтеграції країн РЕВ, побачивши в них спробу перетворити багату на природні ресурси країну на свого роду аграрно-сировинний придаток більш розвинених соціалістичних держав. Румунська правляча еліта особливо жорстко опонувала проектам створення різного роду наддержавних планових органів, які мали б повноваження диктувати окремим країнам, яку продукцію та в якому обсязі виробляти (Anton 2007). Усе це призводить до конфліктів між Н. С. Хрущовим та Г. Георгіу-Дежем – спочатку влітку 1962 р. під час тижневого відвідування Хрущовим Румунії, а потім у червні 1963 р., коли під час його позачергового приїзду (з метою прояснення румунської позиції щодо перспектив економічного співробітництва в рамках РЕВ) відбувається бурхлива перепалка між лідерами двох країн[2]. Один із скандалів

[1] Так, у звіті радянської делегації письменників, яка відвідала Румунію у серпні 1959 р. у зв'язку з ювілеєм подій серпня 1944 р., коли було усунуто диктатора Антонеску і країна порвала з нацистською Німеччиною, наводиться скарга одного з румунських функціонерів: напевно, ваші газети так мало пишуть про Румунію, тому що в нас все спокійно, а якби у нас сталося щось подібне до угорських подій, то на нас відразу звернули б більше уваги (RGALI, F. 631, op. 26, d. 2423).

[2] Пізніше, у жовтні 1964 р., під час усунення Хрущова соратники з керівництва КПРС пригадали йому цей епізод як приклад невміння вести нормальний діалог із взаємоповагою з керівниками соціалістичних країн (Prezidium CzK KPSS 2003, 865).

у радянсько-румунських відносинах тих років безпосередньо зачіпав територію України. Йдеться про так званий «план Валєва» – публікації навесні 1964 р. у малотиражному радянському науковому виданні статті економо-географа Е. Б. Валєва, в якій пропагувалася ідея формування нижньодунайського економічного регіону, що включає деякі території як двох союзних республік СРСР (Української РСР і Молдавської РСР), так і Румунії і Болгарії. У Румунії цей проект дав привід для досить гучної пропагандистської кампанії[3]. В результаті газета «Известия» для того, щоб створити більш сприятливу атмосферу радянсько-румунської зустрічі на високому рівні, не згадуючи статті Е. Валєва, виступила з критикою деяких абстрактно-схоластичних концепцій радянських учених, які не враховують всього комплексу проблем, з якими доводиться мати справу під час вироблення планів економічної інтеграції країн-членів РЕВ (Bogomolov 1964).

Радянсько-румунські розбіжності, що зростали, не обмежуються економікою. На квітневому пленумі ЦК Румунської робітничої партії 1964 р. ухвалюється Декларація РРП з питань міжнародного комуністичного та робітничого руху – програмний документ, в якому знайшли відображення базові засади румунської зовнішньої політики: суверенітет, рівноправ'я, гарантоване невтручання у внутрішні справи. Якщо в контексті радянсько-китайської суперечки, що поглиблювалася, Декларація прочитувалась як спроба зайняти нейтральну позицію, то в ширшому плані вона була сприйнята (зокрема, західними спостерігачами) як обґрунтування права на непідкорення блоковій дисципліні та тиску з позицій комуністичного глобалізму, на відхід від загальної лінії радянського блоку у разі її суперечності національно-державним інтересам, відповідно, як один із проявів тенденції до посилення поліцентризму в соціалістичному таборі та світовому комуністичному русі.

Вже починаючи з 1963 р. Румунія, хоч і обережно, але демонструє союзницьку нелояльність. Так, 4 жовтня 1963 р. у Нью-Йорку, у дні роботи чергової сесії Генасамблеї ООН, її міністр закордонних справ Корнеліу Менеску мав таємну зустріч із держсекретарем США Діном Раском. Румунський уряд, говорив він, не був заздалегідь поінформований про плани розміщення радянських ракет на Кубі і, відповідно, не міг вплинути на прийняття цього рішення. Тому Румунія, хоч і є союзником СРСР, не може разом із СРСР нести відповідальність за всі наслідки цього кроку. Менеску від імені свого уряду закликав США у разі виникнення в майбутньому аналогічної ситуації, здатної призвести до війни, розглядати Румунію як нейтральну державу, не спрямовуючи проти неї воєнний удар (Garthoff 1995, 111).

До 1964 р. радянсько-румунські розбіжності набувають і явно небажаного для Москви бессарабського «виміру». Так, починаючи з відвідування Пекіна у березні 1964 р. делегацією на чолі з прем'єр-міністром І. Г. Маурером, на зустрічах румунських функціонерів з Мао Цзедуном зачіпається бессарабське питання. Висловлювання «великого керманича» про те, що Радянський Союз включив до свого складу території, на які він має менше історичних прав, ніж деякі його сусіди[4], зовсім не викликали заперечень пред-

---

[3] У журналі «Економічне життя» («Viaţă economică») 12 червня 1964 р. один з провідних румунських економістів К. Муржеску розцінив публікацію статті як провокацію тих сил, які прагнули до порушення суверенітету та утиску територіальної цілісності Румунії шляхом створення деяких наддержавних органів, які намагалися втручатися у внутрішні справи країни всупереч її інтересам. Головний пафос його виступу полягав у тому, що ніяк не можна дозволити іноземним вченим при розробці своїх далеких від реальності прожектів «креслити своїм олівцем по карті нашої батьківщини», думаючи лише про те, щоб, не спитавши нас, приєднати наші території до якогось економічного регіону, після чого диктуватимуть нам, як ці регіони розвивати. Інтерпретація Муржеску конкретних пропозицій Валєва була некоректною та досить демагогічною. Див. Pokivailova 2013, 185–192.

[4] Як відомо, міжріччя Дністра і Прута, більша частина якого належала Молдавському князівству, увійшло до складу Російської імперії за підсумками російсько-турецької війни 1806–1812 рр. відповідно до Бухарестського мирного договору 1812 р. Незабаром ця земля втратила будь-яку автономію, утворивши Бессарабську губернію з центром у Кишиневі. У 1918 р. анексована Румунією, у 1940 р. приєднана до СРСР відповідно до радянсько-німецьких домовленостей про поділ сфер впливу. За підсумками Другої світової війни – знову у складі СРСР (двох союзних республік: Молдавської РСР та Української РСР).

ставників румунської компартії, про що були обізнані в Москві[5]. В умовах, коли історична наука почала обслуговувати курс офіційного Бухареста на дедалі більше дистанціювання від Москви, румунська сторона, обстоюючи своє бачення минулого двосторонніх відносин, іноді брала в союзники самого Карла Маркса. Наприкінці 1964 р. була опублікована 20-тисячним тиражом під егідою Румунської академії наук та за редакцією академіка А. Оцетя антологія «К. Маркс. Записки о румынах». У наведених у ній витримках зі спадщини Маркса містилася різка критика експансіоністської політики царської Росії на Балканах, що напряму (порушуючи раніше існуючі табу) підводило читача до думки про несправедливість приєднання в 1812 р. Бессарабії до Російської імперії, а значить і про історичні права, що зберігаються за Румунією на ці землі. Хоча ця публікація і не призвела до відкритої полеміки з радянської сторони, оскільки збіглася з прийнятими Москвою після відставки Н. С. Хрущова спробами (втім, досить неефективними) покращити двосторонні відносини, вона передбачила радянсько-румунські «війни історичної пам'яті», які розгорнулися десятиліттям пізніше, у 1970-ті роки. На той час Румунія вже була явним дисидентом у соціалістичній співдружності, не підтримавши ні позицію Москви та більшості її союзників у зв'язку з «шестиденною війною» 1967 р. на Близькому Сході, ні серпневу інтервенцію 1968 р. у Чехословаччині.

Чим далі, тим більше вибудовування відносин Радянського Союзу з Румунією мало зважати на необхідність постійно повертатися у зв'язку з питанням про Бессарабію до обґрунтування позитивної ролі приєднання цього краю до Росії – це сприймалося в Москві все більш серйозно, по-суті – як захист територіальної цілісності СРСР від несправедливих «посягань» партійних ідеологів та пов'язаних із ними істориків сусідньої соціалістичної країни. Завдання протидії розповсюдженню у відкритій румунській пресі уявлень, що перебували в надто явній суперечності з офіційними радянськими трактуваннями спірних проблем загального минулого у російсько-румунських, українсько-румунських, радянсько-румунських відносинах, входили до кола обов'язків радянських дипломатів, які працювали в Бухаресті. Критичне вивчення історичної літератури (наукової, публіцистичної і навіть художньої), що публікується в Румунії, займало досить значне місце в їх діяльності. У березні 1980 р. посол СРСР в Румунії член ЦК КПРС В. І. Дрозденко (відомий в Україні партійний функціонер, який у минулі роки обіймав посади першого секретаря Київського міськкому, обкому КПУ, секретаря ЦК КПУ, що входив до політбюро ЦК КПУ) цілком відверто заявив своєму співрозмовнику, члену політвиконкому ЦК Румунської компартії В. Казаку, що питання про висвітлення румунськими істориками тих чи інших проблем спільного минулого «має не стільки історичне, скільки політичне значення», адже «йдеться не про різне трактування деяких історичних питань, а про матеріали, в яких завуальовані територіальні претензії до Радянського Союзу і робляться спроби поставити під сумнів правомірність державної приналежності частини території МРСР та України до Радянського Союзу» (Запис бесіди опубліковано: Stykalin 2017).

Румунські функціонери відповідали на ці закиди черговими запевненнями в тому, що не може йтися про територіальні претензії з румунського боку. Адже, зрештою, і Румунія підписала в 1975 р. заключний акт гельсінкської Наради з безпеки та співробітництва в Європі, що включав положення про непорушність існуючих кордонів, а 2 червня 1976 р. Чаушеску в одному з публічних виступів прямо заявив про відсутність у офіційного Бухареста територіальних претензій до будь-кого (ця заява була дуже позитивно зустрінута в Москві, що створило сприятливу атмосферу для поїздки Чаушеску до СРСР, у перебігу якої він вперше й востаннє відвідав і Радянську Молдавію). Йшлося, як це постійно підкреслювалося румунською стороною, лише про відновлення в наукових працях історичної правди, проте готовність румун відстоювати свою принципову позицію щодо бессарабського питання говорила сама за себе: «Ми знаємо, яка істина в цьому питанні!» – вигукнув Казаку під час бесіди з радянським послом. Не тільки широкою румунською громадською думкою, але все більшою мірою і бухарестською партійною елітою Бессара-

[5] Це питання знайшло відображення у записах засідань Президії ЦК (Prezidium CzK KPSS 2003, 859).

бія сприймалася як невід'ємна складова частина румунського «національного простору» ("spaţiul românesc"), втрачена внаслідок військових невдач та несприятливих для Румунів геополітичних змін.

Румунські співрозмовники радянських дипломатів висували претензії у відповідь. Особливе невдоволення висловлювалось у зв'язку з характером висвітлення у радянських публікаціях проблем міжвоєнної історії: чому у вас увесь час «говорять про якусь румунізацію» стосовно Бессарабії тих років, а «кого ми румунізували – румун»? – іронічно запитував Казаку радянського посла. Румунська сторона була особливо послідовною саме в невизнанні радянського проекту штучного конструювання в Молдавській РСР самостійної молдавської соціалістичної нації. Все більш критичним ставало ставлення румунської історіографії і до стратегії Комінтерну стосовно Румунії, особливо його резолюцій 1920-х років, в яких називалася незаконною румунська окупація Бессарабії в 1918 р. і містилося положення про національну дискримінацію в 1920-ті – 1930-ті рр. бессарабських молдован. В історичній літературі, хоч і обережно, але набуває розвитку теза про широку присутність у румунській компартії чужої національним інтересам агентури (не в останню чергу угорської), націленої на розвал Великої Румунії, яка пізніше стає спільним місцем румунської історичної науки посткомуністичної епохи.

Спроби заявити про належність Бессарабії до румунських історичних земель, іншими словами, вже все менш завуальоване прагнення ідеологів і пропагандистів режиму Чаушеску нагадати вкотре про історичні права Румунії на володіння цією провінцією викликали в Москві тим більше роздратування, що означали по суті ревізію не тільки утвердженого в радянській історіографії ставлення до подій початку XIX ст. (приєднання цього краю до Російської імперії в 1812 р.), а й прийнятих, офіційних оцінок ролі СРСР під час деяких етапів Другої світової війни (йдеться, зокрема, про входження Бессарабії та Північної Буковини до складу СРСР влітку 1940 р.)[6]. Це сприймалося значно серйозніше, вже не просто як порушення якоїсь джентльменської домовленості не ворушити минуле у двосторонніх відносинах, мусуючи старі образи, а як справжнє святотатство. У свою чергу, у Бухаресті вважали, що в Радянському Союзі були схильні принижувати заслуги Румунії у перемозі над нацизмом після її розриву з Німеччиною в серпні 1944 року.

Саме розбіжності щодо оцінки ролі Червоної Армії та СРСР у Другій світовій війні піднялися в 1970-ті роки до рівня чинника, який реально сприяв погіршенню міждержавних відносин. Через серйозні розбіжності як у питанні молдавського радянського «національного проекту», так і в оцінках деяких ключових подій історії XX ст., Радянський Союз у роки брежнєвського правління по суті опиняється на межі ідеологічної війни з одним зі своїх союзників по Варшавському договору, яка могла будь-якої миті (і це було вкрай небажано для Москви) спалахнути і виплеснутися на поверхню у вигляді запеклої полеміки, як це сталося у відносинах між КПРС та КПК на початку 1960-х років. Таких проблем Радянський Союз у той час не мав більше з жодною країною, крім Китаю та Японії, а в Європі – з жодною з сусідніх держав. Зрозуміло, що вибудовування відносин з Румунією в рамках соціалістичної співдружності належало до дуже непростих завдань радянської зовнішньої політики, які при цьому вимагали активного використання історичної аргументації.

Не викликали подиву постійні звернення Л. Брежнєва та Н. Чаушеску у ході своїх зустрічей до проблем висвітлення у пресі двох країн спірних моментів в історії їхніх взаємин, як і заклики радянського лідера до румунів «раз і назавжди покінчити з подібними публікаціями», щоб уникнути (на радість імперіалістів) публічної полеміки між «братерськими партіями» (Buga 2013, 326–339, 352–356). До речі, з радянської сторони під час переговорів намагалися домовитися про якісь «правила гри». Так, уже згаданий Дрозденко говорив своєму співрозмовнику В. Козаку в березні 1980 р.: адже ми ж не пишемо в радянських виданнях, що в Румунії живуть молдавани, маючи на увазі мешканців м. Яси

[6] Див. у зв'язку з цим підготовлену в 1972 р. для апарату ЦК КПРС записку «Про тенденційне висвітлення питань історії Другої світової війни та історії Комінтерну в роботах румунських істориків» (RGANI, F. 5, op. 64, d. 110). За версією деяких румунських істориків, антинаціональна лінія Комінтерну належала до факторів, що підштовхували королівську Румунію від час пошуків союзників до зближення з нацистською Німеччиною.

та всієї запрутської Молдови, бо ми не хочемо завдавати труднощів Румунії, створювати у румунських друзів враження існування територіальних суперечок, яких між двома союзними соціалістичними країнами насправді немає і бути не може. Ось і ви, закликав посол румунського партфункціонера, не називайте наших молдаван румунами. Показово, що Дрозденко не сперечався з реплікою Козаку про те, що молдавани в румунській Молдові є румунами. Постановка питання про молдаван у Румунії справді була табуйована в радянській літературі. У Москві реально розуміли, що, за всієї єдності історичних традицій, в Румунії, на території, що колись належала Молдавському князівству, відсутня будь-яка основа для молдавського сепаратизму, яка могла би послужити інструментом тиску на бухарестську владу.

Стан радянсько-румунських відносин неминуче вів до перегляду пріоритетів у тематиках історичних та історико-культурних досліджень. У 1961 р. в Москві під академічним грифом було опубліковано монографію молодого, а згодом відомого історика В. М. Виноградова «Россия и объединение румынских княжеств». Ця книга цілком вписувалася в загальний тренд радянської історіографії, що наголошувала на визвольній місії Росії на Балканах. Водночас процес об'єднання наприкінці 1850-х років Дунайських князівств (Молдови та Валахії), підтриманий на той час і Росією, був показаний у ній як природний процес створення національної держави внаслідок об'єднання низки малих державних утворень та складання на цій основі єдиної нації (як це відбувалося в ті ж самі десятиліття в Німеччині та Італії). Ніякого протиставлення молдаван румунам, волахам, що утвердилося в пізнішій історичній літературі, у Виноградова в 1961 р. не було, а саме Молдавське князівство розглядалося по суті як феномен румунської національної державності[7]. Про позитивний вплив ідей національного єднання на розвиток румунської культури, появу у ній шедеврів, здатних стати найважливішою частиною культурної спадщини не тільки румунів, але й радянських молдаван, неодноразово писав у ті роки московський літературознавець і перекладач румунської літератури Ю. А. Кожевников (Кожевников 1962). Це викликало заперечення (здебільшого з боку партійних пропагандистів МРСР, покликаних захищати концепцію будівництва молдавської соціалістичної нації як частини радянської багатонаціональної спільності), але до середини 1960-х років, за великим рахунком, не змінювало загальної ситуації з вивченням у СРСР румунської історії та культури. Лише після того, як з'ясувалося, що румунська партійно-державна еліта ностальгує за Бессарабією, теми, пов'язані з вивченням національної єдності румунів, визнаються неактуальними і відходять на другий план; за нових умов треба було наголошувати не на тому, що об'єднувало румун (волохів) і молдаван, а на молдавській специфіці, в тому числі своєрідності молдавських державних традицій. Звісно, особлива відповідальність щодо цього покладалась на історичну науку Молдавської РСР. Саме історики і – ширше – працівники ідеологічного фронту цієї республіки опиняються на передньому краї в прихованих радянсько-румунських зіткненнях історичної пам'яті, коли за відсутності прямої полеміки з обох боків викладалися версії деяких історичних подій та процесів (входження Бессарабії до складу Російської імперії у 1812 р., її анексія Румунією у 1918 р., політика королівської Румунії щодо молдаван Бессарабії у міжвоєнний період, приєднання Радянським Союзом Бессарабії та Північної Буковини у 1940 р., роль Румунії у Другій світовій війни), які різко відрізнялися одна від одної, були погано сумісні, а часом – й абсолютно протилежні.

Починаючи з середини 1950-х років, в умовах хрущовської «відлиги», між Румунією та Радянською Молдавією налагоджуються досить тісні культурні зв'язки (включаючи широку підписку в Кишиневі на румунські видання), і незважаючи на реальне посилення румунського культурного впливу на титульне молдавське населення МРСР (Cojocaru 2014), в індоктринації радянських молдаван румунофільськими ідеями спочатку не бачили надто серйозного зовнішньополітичного виклику. Ситуація змінилася 1965 р. З одно-

[7] Доречно послатися і на свідчення відомого молдавського історика І. Е. Левіта: «Ми вважали неправомірним обіляти і прославляти реакційних молдавських бояр, які не бажали об'єднання суто через острах втратити свою політичну владу і виступали проти будь-яких прогресивних реформ, та оголошувати їх істинними патріотами, а уніоністів (багато з них були активними учасниками революції 1848 р. у князівствах), прихильників перетворень – антипатріотами» (Levit 2014, 213).

го боку, у Москві дедалі більше стають зрозумілими реальні настрої бухарестської еліти щодо Бессарабії. З іншого боку, в МРСР до середини 1960-х років активізується румунофільський рух серед національної творчої інтелігенції під гаслами єдності молдавської та румунської культури, що особливо виявилося на з'їзді письменників Радянської Молдавії восени 1965 р. За цих умов культурні та гуманітарно-наукові зв'язки МРСР з Румунією все більше обмежуються, а радянські молдавські історики отримують завдання дедалі більше концентруватися на темах, що набувають гострого політичного звучання у світлі необхідності протиставити версіям румунської історіографії погляди, які обґрунтовують більше історичне право СРСР на володіння Бессарабією. Йшлося про вивчення не тільки багатогранного російського впливу на розвиток Молдови та її культури протягом кількох століть, а й формування під цим впливом особливої молдавської ідентичності, відмінної від румунської. При цьому, як випливає з багатьох документів (і зокрема, записок, адресованих у Москву в ЦК КПРС з партійних органів Молдавської РСР), ідеологічні працівники Радянської Молдови, відчуваючи початкову вразливість своїх установок з огляду на інтерес, що все активніше пробуджувався серед освічених молдаван до історії та культури своїх запрутських одноплемінників, які говорять тією ж мовою, займали, як правило, більш наступальну порівняно з центром, з Москвою (а в деяких випадках і відверто алармістську) позицію (Negru 2013). Так, у підготовленому у лютому 1980 р. в Інституті мови та літератури АН Молдови відгуку на монографію Ю. А. Кожевнікова «Эпоха романтизма в румынской литературе» (Москва, 1979) йшлося про неприпустимість забувати той факт, що багато класиків румунської літератури були і молдавськими письменниками. Як зазначалося далі, московські дослідники, літератори, видавці іноді в хибному світлі трактують питання молдавсько-румунської культурної спільності, виводячи із спільності мови спільність національної самосвідомості румунів і молдаван: «існуюча неузгодженість робить погану послугу культурному будівництву народу», а тому в усіх наукових центрах країни має бути встановлений «єдиний підхід до цього винятково важливого питання не лише в культурному, а й у політичному аспекті» (AOSPRM, F. 51, in. 52, d. 73, f. 12–13)[8].

Розбіжності в розумінні етнічної сутності бессарабських молдаван (чи можна вважати їх румунами?) залишалися каменем спотикання при спробах налагодити продуктивний радянсько-румунський діалог на різних рівнях. Як випливає з документів, при всіх проблемних моментах у двосторонніх відносинах контакти населення прикордонних районів Румунії та СРСР (зокрема, Радянської Молдавії) були на межі 1970-х – 1980-х років досить інтенсивні, мали місце регулярні поїздки делегацій місцевих партійних функціонерів, господарських працівників, передовиків виробництва і навіть спортсменів, самодіяльних колективів тощо. Як читаємо в одному зі звітів, очільник делегації румунських партпрацівників, яка відвідала Радянську Молдавію наприкінці 1980 р., «у бесіді неодноразово наголошував, що незалежно від відносин між керівниками держав (тобто СРСР та СРР) зрештою народ вирішує свою долю, тому ми повинні зміцнювати дружбу між нашими народами» (AOSPRM, F. 51, in. 52, d. 106, f. 36). У звітах про відвідування делегаціями Молдовської РСР прилеглих румунських повітів (упорядники яких, як правило, реагували на будь-які антирадянські прояви сторони, що приймала, і особливо на розбіжності з питання про право Румунії на Бессарабію) в 1980 р. домінували відгуки про те, що радянських гостей зустрічали дружньо та гостинно, з румунського боку висловлювалися побажання щодо покращення міждержавних відносин, розширення та поглиблення взаємовигідного економічного та культурного співробітництва (AOSPRM, F. 51, in. 52, d. 106, f. 4, 14, 18). Водночас принципові відмінності в історичному вихованні, сформованих школою та ЗМІ уявленнях про історію Румунії, роль Румунії у Другій світовій війні, про сутність бессарабського питання, про культурно-мовні відмінності румунів та молдаван, про право самостійної молдавської нації на існування породжували взаєморозуміння. Гостям з СРСР, судячи з численних звітів, що зберігаються в Кишиневі у фондах ЦК компартії Молдовської РСР, дещо різало вухо саме слово «Бессарабія» стосовно Радянської Молдови, у

[8] До реалізації цього єдиного підходу, який проектував на багатовікову історію уявлення про особливість молдавського етносу, відмінного від румунів, були залучені й українські радянські історики (Istoricheskie korni svyazei 1980).

музеях міст Яси і Ботошані кидались у вічі, викликаючи відповідну реакцію, карти Великої Румунії 1920-х – 1930-х років, що включали міжріччя Дністра і Прута. Викликали обурення трактування переходу Бессарабії під румунську юрисдикцію в 1918 р. як такого, що відбувся на плебісцитній основі «великого національного возз'єднання» (нехай іноді супроводжувалися посиланнями на цитати з робіт В. Леніна про право народів на самовизначення), так само як і замовчування визвольної місії Червоної Армії 1944 р. Не подобалося й коли румунські співрозмовники ставили під питання існування особливої молдавської мови, ставили під сумнів право на формування молдавської соціалістичної нації. У музеї Міхая Емінеску в Ботошані радянські гості висловлювали подив, чому обходилася стороною належність великого поета до молдавського народу (цьому їх навчали у школі). Траплялися і гострі конфлікти, коли музейні екскурсоводи в присутності ветеранів війни (а таких було достатньо і серед етнічних молдаван) виправдовували, нехай навіть обережно і не голосно, напад Румунії на СРСР у червні 1941 р. необхідністю повернути втрачені в 1940 р. споконвічні румунські землі.

Навіть у моменти посилення напруженості у відносинах з Румунією радянська сторона тривалий час всіляко уникала відкритої полеміки[9]. Непряма критика позиції румунських істориків містилася у статтях з аналізом західної історіографії з приводу спірних проблем історії радянсько-румунських відносин новітнього часу (Lebedev 1967). Крім того, радянська історіографія незмінно приділяла увагу висвітленню саме «світлих сторінок» в історії двосторонніх відносин, наприклад, спробам зближення СРСР та Румунії у 1930-ті роки та контактам міністрів закордонних справ двох держав, М. М. Литвинова та М. Титулеску, з метою створення системи колективної безпеки в Європі. Щоправда, і тут радянські історики давали більш критичні оцінки політики міжвоєнної Румунії, які загалом розходилися з версіями їхніх румунських колег (Шевьяков 1982). Як би там не було, цей підхід ухилитися від прямої полеміки з румунами мав бути переглянутий, коли надійшла інформація про посилену підготовку режиму Чаушеску до чергового XV Міжнародного конгресу історичних наук, що мав пройти в Бухаресті у серпні 1980 р.

Адже цілком очікуваним було використання румунською стороною трибуни форуму для донесення неприйнятних для радянської науки історичних концепцій та уявлень до ширшого кола західних гуманітаріїв. Ця нова наступальна тактика знайшла відображення в рекомендаціях радянським історикам, відрядженим для участі в Міжнародному конгресі історичних наук[10].

Ставлячи цю подію в ширший міжнародний контекст, варто мати на увазі, що 1980 рік відносився до досить спокійних і безконфліктних у розвитку радянсько-румунських відносин. Економічні труднощі, які переживала Румунія, і прагнення не допустити (в ім'я

---

[9] У резолюції на вищезгадану записку 1972 р. «Про тенденційне висвітлення питань історії другої світової війни та історії Комінтерну в працях румунських істориків» було вирішено за доцільне підготувати низку нових публікацій з історії Комінтерну, про його роль у згуртуванні світового комуністичного руху, підготовці кадрів тощо, з тим, «щоб, не вступаючи у відкриту полеміку, розкрити сутність тих питань, які зустрічають неправильне тлумачення у румунських істориків» (RGANI, F. 5, op. 64., d. 110, l.152). Див. у тій же справі відгук істориків В. М. Виноградова та А. А. Язькової (1972) на книгу відомого румунського історика К. Джуреску, в якій, на думку радянських фахівців, «ціла низка питань історії країни з найдавніших часів до створення у 1918 р. так званої Великої Румунії трактується на кшталт румунської буржуазної історіографії». Як вважали укладачі відгуку, публікувати рецензії на цю книгу в радянських історичних журналах було б недоцільно, оскільки це призвело б до полеміки між істориками двох країн. Відгук був підготовлений у зв'язку з запитом з ЦК КП України, який надійшов в апарат ЦК КПРС про те, наскільки доцільно реагувати на це видання.

[10] Див. записку посольства СРСР (січень 1980 р.), підписану 1-м секретарем посольства М. Мунтяном (згодом професором МДІМВ та Дипакадемії МЗС РФ), «Про деякі нові тенденції в румунській історичній науці у зв'язку з підготовкою в СРР до 2050-ти річчя першої дакської централізованої держави та підготовкою в Румунії всесвітнього конгресу істориків» – примірник, спрямований на ознайомлення ЦК компартії Молдовської РСР (AOSPRM, F. 51, in. 54, d. 7, f. 13–19). Як зазначалося в записці, «радянським учасникам конгресу істориків має бути рекомендована активна лінія поведінки, яка дозволяє використати наш потенціал для викриття неспроможності румунського підходу».

збереження громадського спокою) занадто різкого, вибухонебезпечного падіння життєвого рівня населення змусили румунський уряд влітку 1980 р. стати на шлях пошуку нових позик, планувалося, зокрема, отримати у Міжнародного банку реконструкції та розвитку позику в 325 млн доларів. Це викликало чимало питань з боку міжнародних кредиторів; Міжнародний валютний фонд запитав інформацію про стан румунської економіки та фінансів, виникли сумніви щодо кредитоспроможності країни; у Бухаресті мали дати звіт про перебіг виконання зобов'язань щодо погашення раніше взятих кредитів. Хоча проблему з отриманням нових позик в основному вдалося владнати, залежність румунської економіки від кон'юнктури цін на нафту тільки посилилася. Наприкінці 1980 р. зовнішній борг перевищив суму 10 млрд доларів, що демонструвало проблеми в економічному становищі країни. Все більша частина бюджету мала йти на погашення зовнішніх позик. В умовах, що склалися, не мало жодного сенсу сваритися і з Москвою, й з іншими партнерами по РЕВ і ОВД. Відсутність публічного засудження Румунією (дисидентом у соціалістичному співтоваристві) радянської військової акції в Афганістані багато в чому пояснювалося підвищенням економічної залежності від СРСР. Більше того, у цей період з боку Чаушеску виявилося певне підвищення інтересу до зовнішньоторговельного співробітництва у рамках РЕВ. Тож великого прагнення педалювати розбіжності з СРСР у керівництва румунської компартії в цей час не було. Однак знаючи чутливість громадської думки в самій Румунії щодо бессарабського питання, у Бухаресті зберігали послідовність, у жодному разі не бажаючи публічно визнати за СРСР більше історичне право на Бессарабію, ніж за Румунією. Будь-які поступки тут суперечили базовим ідейним настановам румунського націонал-комуністичного режиму, який заради збереження своєї соціальної бази вміло розігрував національну карту. Абсолютно неприйнятними з румунської точки зору були й спроби формування самостійної молдавської радянської нації, яка б позиціонувала себе такою, що продовжує певні традиції румунської національної державності і, зокрема, такого її феномену як Молдавське князівство.

Отримавши право на проведення у своїй країні 10–17 серпня 1980 р. найважливішого міжнародного форуму істориків, що проходив кожні п'ять років, режим Чаушеску сприйняв підготовку конгресу та участь у ньому румунських істориків як найважливіше загальнодержавне завдання – ідеологічне, пропагандистське, зовнішньополітичне[11]. Відповідно до отриманого згори завдання румунські історики, виступаючи «єдиним фронтом» і користуючись усіма можливостями господарів конгресу, повинні були у своїх включених до програми виступах, у ході дискусій і не в останню чергу в друкованій продукції, що розповсюджується на конгресі, донести до світової історичної спільноти певні погляди на історію Східної та Південно-Східної Європи, її окремих регіонів, на складні взаємини румунів із найближчими сусідами, насамперед угорцями, болгарами та українцями.

Справа тут аж ніяк не обмежувалася викладом румунської офіційної позиції з дискусійних питань, пов'язаних з переділом у різні епохи міждержавних кордонів, з історією таких поліетнічних історичних провінцій як Бессарабія, Буковина, Трансільванія, Добруджа (і відповідно обґрунтуванням історичних прав Румунії на деякі землі сусідніх держав, зокрема Бессарабію та Північну Буковину). У суперечках з угорськими істориками треба було відстоювати так звану «теорію континуїтету», тобто позиції про безперервність проживання східнороманського населення в Карпатсько-Дунайському регіоні ще з часів Римської імперії. Належну увагу передбачалося приділити виявленню не тільки римського, але й дакського коріння румунської державності та культури.

1980 був оголошений урядом Румунії роком 2050-річчя заснування дакської централізованої держави, і на проведену з цього приводу напередодні конгресу, 8–9 серпня велику конференцію, організовану Румунською академією, було запрошено низку авторитетних західних учених, знавців античного світу, делегатів міжнародного конгресу істориків. В умовах з кожним роком все зростаючого культу особистості Чаушеску в

[11] Див. виступ Чаушеску 27 травня на нараді у зв'язку з підготовкою конгресу (Roman 2011). Див. також Filipescu 2016. Дослідники зазначають, що всі тексти румунських істориків, представлені конгресу, були заздалегідь вивчені у партійно-пропагандистських інстанціях, а зали засідань конгресу були наповнені секуристами у цивільному.

приурочених до цього ювілею публікаціях відзначалася певна спадкоємність від національних вождів та героїв епохи даків – Буребісти та Дечебала до лідера сьогоднішньої Румунії, «генія Карпат»[12]. Стародавня Дакія, що значною мірою розташовувалася на території сучасної Румунії, позиціонувалася як третій поруч із Стародавніми Грецією і Римом центр античної цивілізації та культури, який мав міжнародне значення. Проведення витоків румунського етногенезу і національної державності з більш ніж 2000-річної глибини (на пленарному засіданні конгресу в день його відкриття з великою доповіддю про румунський етногенез виступив голова національного комітету істориків Румунії академік Ш. Пашку) створювало основу для тверджень ідеологів та істориків про перевагу «культурної моделі» та державної традиції румунів, що сягає даків і римлян, над традиціями та культурними моделями слов'ян та угорців. Більше того, у періодиці з'являлися твердження про те, що саме румуни, їхні державні утворення ставали в різні епохи перешкодою, яка стримувала експансію мадяр та слов'ян, здатну створити загрози для західної цивілізації[13].

У записці посольства СРСР у Бухаресті у зв'язку з підготовкою конгресу істориків містилися конкретні рекомендації для радянських (зокрема з України та Молдови) істориків, членів делегації СРСР на конгресі. У посольстві вважали за доцільне, щоб усі радянські учасники незалежно від їхніх доповідей отримали належну політінформацію про сучасну Румунію, її внутрішню та зовнішню політику, особливий курс у рамках РЕВ та Організації Варшавського договору, про стан радянсько-румунських відносин. Це дозволило б їм краще підготуватися до того, щоб у необхідних випадках давати відсіч неприйнятним концепціям румунських істориків. У записці містилася пропозиція, щоб радянські історики у суперечці з румунами координували свої позиції з істориками Угорщини та Болгарії, «враховуючи відому антиугорську та антиболгарську спрямованість деяких концепцій у сучасній історичній науці СРР» (AOSPRM, F. 51, in. 54, d. 7 , f. 13–19)[14].

Конгрес істориків пройшов, однак, без серйозних ексцесів, здатних затьмарити радянсько-румунські відносини (можна припускати, що і румунські історики, покликані донести свою позицію до міжнародної громадськості, були проінструктовані уникати явних скандалів). Взагалі увага Чаушеску та його оточення у серпні 1980 р. була дедалі більше прикута не до конгресу, який став зручним приводом для утвердження румунських поглядів історію, а до сучасних йому подій, що відбувалися в Польщі, тобто до страйків у Ґданську. Занадто великий був страх, що румунські робітники почнуть наслідувати польський приклад. Підстави для побоювань, безумовно, були – тенденцію до зниження життєвого рівня, що намітилася наприкінці 1970-х років (особливо після руйнівного зем-

---

[12] У радянських дипломатичних повідомленнях 1980 року постійно наводилися свідчення культу особистості Чаушеску, що набував величезних масштабів. Так, у провінційних музеях всі стіни були розписані цитатами з його промов, розтиражовані світлини часів революційної юності. У численних публікаціях літа 1980 р., присвячених 15-річчю його обрання генеральним секретарем компартії, і на приурочених до цієї річниці конференціях сама ця дата розглядалася як одна з ключових в історії країни, початок «золотого століття», адже, за офіційною версією, саме за минулі роки румунська національна державність і культура отримали на основі соціалізму «нову самосвідомість», набули «другого дихання», що дозволило завдяки генію Чаушеску як теоретика-марксиста вивести Румунію на найпередовіші світові рубежі. Оспівування заслуг Чаушеску оголошувалося органічною потребою нації, з часів Буребісти і Дечебала, господарів Штефана Великого і Міхая Хороброго, яка вшановувала своїх героїв і вождів – не через страх перед тиранами та невігласта мас, як це було властиво східним народам, а цілком усвідомлено. Див. підготовлений у посольстві СРСР в Бухаресті огляд румунської преси за 1980 р. (AOSPRM, F. 51, in. 56, d. 1, f. 28−39).

[13] Як зазначалося в одній з ювілейних публікацій, хоча «дако-римський корпус» румунської нації і не вдалося вберегти від «слов'янського прориву» VI–VIII ст., забезпечивши цим «чистоту раси», все-таки збереження успадкованої від Римської імперії мови, на якій були зафіксовані «найвищі досягнення людського генія свого часу», дозволило румунам посісти особливе місце у Східній Європі (AOSPRM, F. 51, in. 56, d. 1, f. 28−39). На походженні румун від стародавніх даків наголошувалося в оновлених експозиціях усіх історичних музеїв.

[14] У той же час були визнані недоцільними будь-які дії, які б сприяли зближенню румунських істориків із західними.

летрусу в березні 1977 р.), неозброєним оком помічали члени делегацій, які приїжджали до Румунії з СРСР по міжпартійному обміну. «Порівняно з 1974 і навіть 1978 роком, коли керівник нашої групи відвідав Ботошанський повіт, спостерігається гостра нестача деяких продовольчих товарів (м'ясо, олія, цукор), довгі черги в продуктових магазинах», – наголошувалося в записці секретаря Фалештського райкому КПРС у ЦК КП Молдавської РСР (грудень 1980 р.) (AOSPRM, F. 51, in. 54, d. 106, f. 35). Увагу привертав дефіцит бензину, що викликало подив у країні з розвиненою нафтопереробною промисловістю. Однак у дні, коли у Ґданську формувався страйковий комітет, Чаушеску дозволив собі закотити грандіозний бенкет для учасників всесвітнього конгресу істориків. Столи, що вражали розмаїттям страв, були покликані продемонструвати інтелектуалам-гуманітаріям з усього світу процвітання соціалістичної Румунії[15].

Втім, фанфари, що лунали на тлі ґданських страйків, не надто адекватно відображали реальний настрій Чаушеску та його оточення. У керівництві партії усвідомлювали, що в країні є (нехай поки що слабкі) сили, які явно не проти перенесення в Румунію польського сценарію і лише чекають зручної нагоди для того, щоб спрямувати вектор розвитку країни в аналогічному напрямку. А отже, обрати страйки інструментом тиску на владу. Ключова країна радянської сфери впливу – Польща – переживала системний збій, який міг негативно позначитися на функціонуванні інших компонентів тієї ж системи соціалізму, включаючи Румунію, де публічні прояви невдоволення вже йшли не лише від вузького кола дисидентської інтелігенції, а й від робітничого класу (страйк шахтарів у Долині Жіу в серпні 1977 р., спроба створити незалежну профспілку у 1979 р., що завершилася арештом її ініціаторів).

Після смерті у листопаді 1982 р. Л. І. Брежнєва його наступник Ю. В. Андропов, який раніше займав жорсткішу позицію щодо політики Чаушеску, санкціонує дозовану критику в радянській пресі ідеологічних засад (Bagramov 1983, 18–19) та політичної практики румунського націонал-комунізму. Це позначилося і на більш гострій реакції у зв'язку з висвітленням у Румунії (не лише у публіцистиці та в історичних дослідженнях, але й у художній літературі) проблем історії Другої світової війни. Особливо жорстка публікація з'явилася в травні 1983 р. в «Літературній газеті» у зв'язку з романом, що вийшов у Румунії, під авторством одного з найвизначніших ідеологів режиму Д. Попеску. Сповіді головного героя роману, що описує жорстокості «радянських азіатів», рецензент порівняв з геббельсівською пропагандою, також висловивши подив, чому автор книжки жодного разу не сказав про те, по якому такому праву румунські солдати опинилися під Сталінградом (Buianov 1983, 8)[16].

Прихід до влади М. С. Горбачова та його команди застав Румунію в стані системної кризи, що поглиблювалася. Свого часу, у серпні 1968 р., інтервенція в Чехословаччині стала для румунського лідера Н. Чаушеску гарним приводом продемонструвати як Заходу, так і власним громадянам незалежність перед Москвою. Тактика мала тимчасовий успіх: завдяки засудженню акції ОВД він заробив чималий політичний капітал як у внутрішньополітичному (зміцнивши режим своєї особистої влади), так і в зовнішньополітичному плані (так, у серпні 1969 р. Бухарест відвідав президент США Р. Ніксон, який на той момент лише нещодавно приступив до виконання своїх обов'язків). Згодом цей капітал було повністю розтрачено. Поступове посилення жорсткості внутрішньої політики Румунії, посилення до абсолютно грандіозних розмірів культу особистості, зростаюча неплатоспро-

[15] Свідчення відомого російського та молдавського історика В. Я. Гросула, учасника конгресу.

[16] Очевидно, що рецензію було опубліковано під псевдонімом. Показово також, що, згідно звітів молдавського Інтуриста, що зберігаються в тому ж кишинівському соціально-політичному архіві, при перетині кордону у румунських туристів у 1980 р. вилучався (і повертався лише при від'їзді з СРСР) роман «Маячня» найбільшого румунського письменника М. Преди, в якому давалася відмінна від радянської версія участі Румунії у Другій світовій війні та, за версією радянських ідеологів, містилося приховане виправдання «східного походу» Антонеску. Сам 58-річний Преда, чий останній, опублікований 1980 р. роман, де містилася критика комунізму, вилучався з бібліотек та з прилавків книгарень, помер у травні 1980 р. у будинку відпочинку письменників, перебуваючи у стані тяжкої депресії.

можність за отриманими кредитами, жорсткі переслідування опозиційно налаштованої інтелігенції (всупереч підписаній у тому числі й Румунією Гельсінкської декларації) – все це завдало в 1970-ті роки сильної шкоди репутації Чаушеску.

Ухвалений курс на скорочення будь-якою ціною зовнішнього боргу був покликаний отримати пропагандистський ефект, навіяти населенню впевненість у життєздатності румунської моделі соціалізму, оптимальності обраного шляху, а іноземних партнерів переконати в надійності зовнішньоторговельних угод з Румунією. Запроваджуються суворі заходи щодо економії електроенергії, налагоджується контроль над споживанням, відбувається відмова від фінансування низки життєво важливих проектів, скорочення соціальних програм. Стають порожніми полиці магазинів, людям доводиться тугіше затягувати паски, але робити це на тлі будівельної гігантоманії, що набула справді жахливих форм. Були знесені цілі райони історичної забудови Бухареста (зіграв на руку і землетрус 1977 р.), а на їхньому місці починає зводитися безліч гігантських будівель, що мали символізувати імперську міць нової соціалістичної Румунії, яка у своїй ідеології відкрито афішує спадковість державним традиціям даків і Стародавнього Рима. До кінця 1980-х років у країні склалася ситуація, яку в березні 1989 р. з гострим сарказмом прокоментував в інтерв'ю французькій газеті «Ліберасьон» відомий румунський поет Мірча Дінеску – про Румунію як унікальну країну, де навіть бажаючий повіситися від безнадійності існування не може цього зробити, тому що в магазинах немає ані мотузок, ані мила.

Режим Чаушеску було повалено наприкінці 1989 р., а невдовзі, у 1991 р., припинив своє існування й Радянський Союз. Проте зіткнення історичної пам'яті у зв'язку з питаннями, що були спірними в епоху комунізму, продовжуються і навіть загострилися, адже тепер уже не йдеться про дотримання взаємних союзницьких зобов'язань. Ці суперечки залучають до своєї орбіти істориків різних країн, включаючи Україну. З російської сторони вони активізуються, коли у Румунії відбуваються нові спроби хоча б часткового виправдання військового вторгнення до СРСР у червні 1941 р.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Anton, M. 2007. Ieşirea din cerc. Politica externă a regimului Gheorghiu-Dej. [To Get out of the Circle. The Foreign Policy of the Regime of Gheorghiu-Gej]. Bucureşti: Institutul Naţional pentru studiul totalitarismului, 225 p. (In Romanian).

AOSPRM – Arhivă Organizaţiilor Social-Politice a Republicii Moldova [The Archive of the Social-Political Organization of the Republic of Moldova]. Chişinău.

Bagramov, E. 1983. Klassovyi podhod ili eklekticheskaya teoriya faktorov? [Class Approach or the Eclectic Theory of Factors?]. *Novoe vremya*, № 16. (In Russian).

Баграмов, Э. 1983. Классовый подход или эклектическая теория факторов? *Новое время*, № 16.

Bogomolov, O. 1964. Glubzhe razrabatyvat' problemy sotrudnichestva stran soczializma [The Problems of Cooperation between the Socialist Countries must be Worked out Deeper]. *Izvestiya*, July 3. (In Russian).

Богомолов, О. 1964. Глубже разрабатывать проблемы сотрудничества стран социализма. *Известия*, 3 июля.

Buga, V. 2013. Pe muchie de cuţit. Relaţiile româno-sovietice. 1965–1989. [On the Edge of the Knife. The Romanian-Soviet Relations. 1965–1989]. Bucureşti: Institutul Naţional pentru studiul totalitarismului, 424 p. (In Romanian).

Buianov, P. 1983. S kulakami na istoriui. Zametki na polyah romana rumynskogo pisatelya Dumitru Popescu [With Fits on History. Marginal Notes on the Novel of the Romanian writer Dumitru Popescu]. *Literaturnaya gazeta*, May 4. (In Russian).

Буянов, Пимен. 1983. С кулаками на историю. Заметки на полях романа румынского писателя Думитру Попеску. *Литературная газета*, 4 мая.

Cojocaru, Gh. E. 2014. "Dezgheţul" lui N. Hruşciov şi problema Basarabiei. [The Khrushchev „Thaw" and the Problem of Bessarabia]. Târgovişte: Cetatea de scaun, 272 p. (In Romanian)

Filipescu, I-M. 2016. Între propagandă şi interes academic: Al XV-lea Congres internaţional de ştiinţe istorice [Between Propaganda and Academic Interest: The 15th Congress of the Historical Sciences]. *Arhivele totalitarismului.* № 1–2, pp. 182–191. (In Romanian).

Garthoff, R. L. 1995. When and Why Romania Distanced Itself from the Warsaw Pact. *Cold War International History Project Bulletin.* Woodrow Wilson Washington, International Center for Scholars, Issue 5. Spring 1995. (In English).

Istoricheskie korni svyazei i druzhby ukrainskogo i moldavskogo narodov 1980. [The Historical Roots of the Relations and Friendship of the Ukrainian and Moldavian Peoples]. Kíyív, Naukova dumka. (In Russian).
Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов. Киев, Наукова думка, 322 с.

Kozhevnikov, Y. 1962. Berezhno otnosit'sya k klassicheskomu naslediyu [The Classical Heritage must be Treated with Care]. *Voprosy literaturyi*, № 1, pp. 97–121. (In Russian).
Кожевников, Ю. 1962. Бережно относиться к классическому наследию. *Вопросы литературы*, № 1, с. 97–121.

Lebedev, N. I. 1967. Nekotorye voprosy vneshnepoliticheskoi istorii Rumynii v osveschenii burzhuaznoi istoriografii [Some Questions of the History of the Romanian Foreign Policy Viewed by the Bourgeois Historiography]. *Novaya i noveishaya istoriya.* № 3, pp. 146–153. (In Russian).
Лебедев, Н. И. 1967. Некоторые вопросы внешнеполитической истории Румынии в освещеии буржуазной историографии. *Новая и новейшая история,* с. 146–153.

Levit, I. E. 2014. Vospominaniya o moldavskoi Akademii nauk i ee pervom prezidente Y. S. Grosule [The Memories on the Moldavian Academy of Sciences and Its First President Y. S. Grosul]. Tiraspol, b.i., 264 p. (In Russian).
Левит, И. Э. 2014. Воспоминания о молдавской Академии наук и ее первом президенте Я. С. Гросуле. Тирасполь, б.и., 264 с.

Negru, E., Negru, Gh. 2013. "Cursul deosebit" al României şi supărarea Moscovei. Disputa sovieto-română şi campaniile propagandistice antiromânesti din RSSM (1965–1989). Studiu şi documente. ["The Special Course" of Romania and the Discontent of Moscow. The Soviet-Romanian Dispute and the Anti-Romanian Campaigns in the Moldavian Soviet Socialist Republic]. Vol. 1 (1965–1975). Chişinău, Academia de Ştiinţe a Moldovei, 626 p. (in Romanian).

Pokivailova, T. 2013. Ot Gheorghiu-Deja k Ceauşescu. Rumyno-sovetskie otnosheniya: smena veh [From Gheorghiu-Dej to Ceauşescu. The Romanian-Soviet Relations: Change of Milestones]. *Moskva i Vostochnaya Evropa*. Neprostye 60-e… Ekonomika, politika, kultura. Moskva, Institut slavyanovedeniya RAN, pp. 177–206. (In Russian).
Покивайлова, Т.А. 2013. От Г. Георгиу-Дежа к Н. Чаушеску. Румыно-советские отношения: смена вех. *Москва и Восточная Европа*. Непростые 60-е… Экономика, политика, культура. Москва, Институт славяноведения РАН, с. 177–206.

Prezidium CzK KPSS. 1954–1964. T. 1. 2003 [The Presidium of the CC CPSU]. Moskva, ROSSPEN, 2003,1344 p. (In Russian).
Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Т. 1. Москва, РОССПЭН, 2004, 1344 с.

RGALI – Rossiiskii gosudarstvennyi arhiv noveishei istorii [The Russian State Archive of Contemporary History]. Moskva.

RGANI – Rossiiskii gosudarstvennyi arhiv literatury I iskusstva [The Russian State Archive of Literature and Art]. Moskva.

Roman, Cr. 2011. Directive politice privind tratarea istoriei României în vederea celui de al XV-lea Congres internaţional de istoriei, august 1980. [The Political Directives Concerning the Interpretation of the Romanian History in the Prospect of the 15th International Congress of the Prospect]. *Arhivele totalitarismului,* № 1–2, pp. 203–214. (In Romanian).

Shevyakov, A. A. 1982. Soviet-Romanian relations and Nicolae Titulescu [The Soviet-Romanian Relations and Nicolae Titulescu]. *Voprosy istorii*. № 5, c. 46–59. (In Russian).
Шевяков, А. А. 1982. Советско-румынские отношения и Николае Титулеску. *Вопросы истории.* № 5, с. 46–59.

Stykalin, A.S. 2017. Polemika sovetskogo posla i rumynskogo funkczionera (mart 1980 g.) ob osveschenii proshlogo dvustoronnih otnoshenii [The Polemics between the Soviet Ambassador and the Romanian Functionary (March 1980) on the Coverage of the Past of the Bilateral Relations in Press]. *Slavyanovedenie*, № 1, pp. 12–30.
Стыкалин, А. С. 2017. Полемика советского посла и румынского функционера (март 1980 года) об освещении прошлого двусторонних отношений. *Славяноведение*, № 1, с. 12–30.

Стаття надійшла до редакції – 19.04.2021 р.

DOI 10.7546/DS.2022.15.24
УДК 930(470+571):929Чертков]:94(497.2)

О. Д. ЧЕРТКОВ І РОСІЙСЬКА ІСТОРИЧНА БОЛГАРИСТИКА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Марина Фролова

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут слов'янознавства РАН, 119991, Ленінський проспект 32-А, Москва, Російська Федерація, marinafrolova59@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4068-5193

Стаття присвячена Алєксандру Дмитровичу Черткову (1789–1858), заслуги котрого як видного нумізмата, бібліографа, археолога, етрусколога беззастережно визнані у вітчизняній історіографії. Чертков став першим істориком, який досліджував глоси болгарського перекладача (XIV ст.) візантійської хроніки Костянтина Манасія (XII ст.) і видав дві монографії про середньовічне минуле Болгарії та Русі: «О переводе Манассииной летописи на словенский язык, по двум спискам: Ватиканскому и Патриаршей библиотеки, с очерком истории болгар» (Москва, 1842) та «Описание войны великого князя Святослава Игоревича против болгар и греков в 967–971 гг.» (Москва, 1843). Однак у переважній більшості досліджень, присвячених історії слов'янознавства в Росії, його ім'я практично не згадується. У статті розглядаються причини такого казусу, що випливало з розвитку російського слов'янознавства у другій половині XIX–XX ст. Спочатку у центрі уваги дослідників перебували праці вчених, які розробляли проблеми слов'янської філології. Пізніше, у другій половині XX ст., вийшли фундаментальні монографії професора Л. П. Лаптєвої, але в них висвітлювалася наукова діяльність викладачів російських університетів. Чертков таким не був. У статті представлена біографія вченого, показані витоки його любові до книги, досліджень, що йшли з його сім'ї. У зазначених працях він розглянув проблеми етногенезу болгарського народу та генезису болгарської державності, особливо відзначив високий рівень розвитку писемності та культури у середньовічній Болгарії. Його книги були добре відомі болгарській діаспорі в Росії та в болгарських землях Османської імперії. Треба сподіватися, що в написанні ґрунтовної праці з історії російської болгаристики (це завдання зберігає свою актуальність і сьогодні) внесок А. Д. Черткова у вивчення середньовічної історії Болгарії та значення його наукової діяльності для культури болгарського народу періоду національного Відродження отримають заслужену оцінку.

Ключові слова: А. Д. Чертков (1789–1858), російська історична болгаристика, Болгарія, хроніка Костянтина Манасії, київський князь Святослав.

A. D. CHERTKOV AND RUSSIAN HISTORICAL BULGARIAN STUDIES OF THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Marina Frolova

Candidate of History, senior research fellow Institute of Slavic Studies, Russian Academy of Sciences, 119991, Leninsky Prospect 32-A, Moscow, Russian Federation, marinafrolova59@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4068-5193

The article is dedicated to Alexander Dmitrievich Chertkov (1789–1858), whose merits as a prominent numismatist, bibliographer, archaeologist, etruscologist are unconditionally recognized in Russian historiography. Chertkov became the first historian to study the glosses of the Bulgarian translator (14th century) of Konstantin Manasseh (12th century) Byzantine chronicle and published two monographs on the medieval past of Bulgaria and Rus: «On the translation of Manasseh's Chronicle into Slovene, ac-

cording to two lists: the Vatican and the Patriarchal Library, with an essay on the history of Bulgarians» (Moscow, 1842) and «Description of the war of Grand Prince Svyatoslav Igorevich against Bulgarians and Greeks in 967–971» (Moscow, 1843). However, in the vast majority of studies on the history of Slavic studies in Russia, his name is practically not mentioned. The article examines the reasons for such an incident, which followed from the development of Russian Slavic studies in the second half of the 19–20 centuries. At first, the researchers focused on the works of scientists who developed the problems of Slavic philology. Later, in the second half of the 20th century, the fundamental monographs of Professor L. P. Lapteva were published, but they covered only the scientific activities of teachers of Russian universities. Chertkov was not a teacher. This article presents the biography of the scientist, shows the origins of his love for books, research that came from his family. In his works mentioned above Chertkov examined the problems of the ethnogenesis of the Bulgarian people and the genesis of the Bulgarian statehood, especially noted the high level of development of writing and culture in medieval Bulgaria. His books were well known to the Bulgarian diaspora in Russia and in the Bulgarian lands of the Ottoman Empire. Hopefully, when writing an extensive work on the history of Russian Bulgarian studies (this task remains relevant today), A. D. Chertkov's contribution to the study of medieval Bulgarian history and the significance of his scientific work for the culture of the Bulgarian people during the period of national Renaissance will receive a well-deserved assessment.

Keywords: A. D. Chertkov (1789–1858), Russian historical Bulgarian studies, Bulgaria, chronicle of Konstantin Manasseh, Grand Prince of Kiev Svyatoslav.

Алєксандр Дмитрович Чертков (1789–1858) увійшов в історію російської історичної науки як нумізмат, бібліограф, археолог, етрусколог, що беззастережно визнавали вітчизняні вчені, які розробляли відповідні галузі історичної науки: І. І. Срезневський, М. П. Погодін, В. С. Іконніков, А. В. Орєшніков, Н. Ф. Бокачов, Н. В. Здобнов, І. М. Розанов, М. В. Щєпкіна, Т. М. Протасьєва, Н. А. Розманова, А. В. Арциховський, В. Л. Янін, Г. А. Федоров-Давидов, А. А. Формозов, А. І. Немировський та інших. Чертков був дійсним членом багатьох наукових товариств, а в Імператорському Товаристві історії та старожитностей російських – віце-президентом (1836–1848 рр.) і головою (1848–1857 рр.). Він створив унікальну книжкову та рукописну збірку, відому згодом як першу в Москві безкоштовну публічну Чертковську бібліотеку, яка була подарована місту. У 1887 р. вона склала основу фондів бібліотеки Імператорського Російського історичного музею, а в 1938 р. основна частина її книжкової колекції увійшла до складу Державної публічної історичної бібліотеки Росії (ДПІБР), яка з 2011 р. проводить на честь її засновника щорічні Чертковські читання.

А. Д. Чертков став першим істориком, який досліджував глоси болгарського перекладача (XIV ст.) візантійської хроніки Костянтина Манасія (XII ст.) і видав дві монографії про середньовічне минуле Болгарії та Росії: «О переводе Манассииной летописи на словенский язык, по двум спискам: Ватиканскому и Патриаршей библиотеки, с очерком истории болгар» (Москва, 1842) та «Описание войны великого князя Святослава Игоревича против болгар и греков в 967–971 гг.» (Москва, 1843). Ім'я Черткова не могло тому не згадуватися вітчизняними та болгарськими вченими, які згодом працювали зі списками цього перекладу (П. С. Білярським, М. Дриновим, К. Ф. Радченко, О. М. Поповим, П. А. Сирку, В. Ягічем, Ф. О. Терновським, Ю. Трифоновим, П. Т. Гудєвим, Й. Івановим, Б. Філовим, І. Дуйчовим та ін).

Робота Черткова «Описание войны великого князя Святослава…» тривалий час залишалася «єдиною російською науковою працею», присвяченою балканським походам 967–971 рр. Його думку з цього питання брали до уваги дореволюційні та радянські вчені, які вивчали походи київського князя (М. Ламбін, Н. Д. Знойко, Д. І. Іловайський, Є. А. Бєлов, В. З. Завітневич, П. О. Каришковський, А. М. Сахаров та ін). Й менше з тим, у переважній більшості досліджень, присвячених історії слов'янознавства в Росії, про Черткова і зазначені вище його праці практично не згадувалося, що пояснюється такими обставинами.

Дореволюційне слов'янознавство в Росії, що розвивалося з середини XVIII ст. як комплекс наук, до 1917 досягло значних успіхів. Диференціація наук, яка мала місце у другій половині XIX ст., закономірно призвела до більш вузької спеціалізації окремих учених, породивши тенденцію до відокремлення кожної з дисциплін славістичного комплексу. Успіхи у вивченні мовознавства, пам'яток писемності та літератури сприяли виділенню

«слов'янської філології», яку стали ідентифікувати зі славістикою загалом, що відсувало «вбік історичну частину, яка у колишні роки майже завжди органічно включалася не лише у розуміння предмета, а й у коло наукової діяльності окремих слов'янознавців», як писав академік Д. Ф. Марков (Markov 1978, 10–11). Розвиток інтересу до історії слов'янознавства у Росії йшло у руслі зазначеної тенденції, тобто домінувало вивчення історії слов'янської філології. У зв'язку із цим слід зазначити відому працю О. М. Пипіна та В. Д. Спасовича «История славянских литератур» (СПб., 1879–1881), а також твір О. О. Кочубинського «Начальные годы русского славяноведения. Адмирал Шишков и канцлер граф Румянцев» (Одеса, 1887–1888). Перу Пипіна належали статті, присвячені окремим вченим-славістам – М. І. Костомарову, В. Ганці, О. О. Котляревському та ін. Кочубинський писав про В. І. Григоровича, О. М. Бодянського, П. А. Лавровського та інших. Ця традиція була продовжена К. Я. Гротом, який опублікував нариси про І. І. Первольфа, П. А. Кулаковського, В. І. Ламанського та ін. У своїй роботі «Про вивчення слов'янства. Доля слов'янознавства й бажана постановка його викладання в університеті та середній школі» (СПб., 1901) Грот представив короткий огляд історії слов'янознавства в Росії, у чехів, поляків, південних слов'ян, а також у Німеччині та інших країнах. Він висунув низку пропозицій, спрямованих на піднесення престижу у Росії цієї галузі науки. У 1903 р. Попередній з'їзд російських філологів вирішив розпочати роботу над створенням «Энциклопедии славянской филологии». Одним з ініціаторів цього проекту був І. В. Ягіч, котрий випустив «Историю славянской филологии» (СПб., 1910). Як результат такого досить одностороннього підходу до вивчення історії слов'янознавства, з'явилася неувага і до творів Черткова з історії Болгарії. Він не був серед університетських викладачів, про яких згодом писали їхні колеги-славісти, у тому числі Пипін, Кочубинський, Грот та ін. Проте з початку XX ст. стали поступово наростати інтеграційні прагнення, в яких проявилося розуміння предмету славістики як комплексу дисциплін.

Як відомо, у період з 1917 р. по 1937 р., коли більша частина вчених-славістів опинилася в еміграції, а інша частина зазнала гонінь та репресій, російське слов'янознавство було практично знищено. Однак політичне становище в Західній Європі наприкінці 1930-х років змусило керівництво СРСР звернути увагу на необхідність відновлення цієї галузі науки, але подальший розвиток слов'янознавства розпочався лише після 1945 р. Наприкінці 1946 р. було відтворено Інститут слов'янознавства АН СРСР, де перемогла концепція комплексного слов'янознавства, тобто розробки проблем історії, мовознавства та літератури.

Втім, історія дореволюційного слов'янознавства не стояла у списку пріоритетних тем аж до 1970-х років. Закономірним наслідком такого стану справ стала достатня схематичність нарису «Славяноведение», написаного радянським вченим С. А. Нікітіним для колективної праці «Очерки истории исторической науки в СССР». У першому його томі була розміщена стаття про розвиток слов'янознавства у першій половині XIX ст. У ньому відзначалися роботи Ю. І. Венеліна і навіть О. М. Бодянського, П. І. Прейса, І. І. Срезневського та В. І. Григоровича, перших викладачів кафедр історії та літератур слов'янських народів, що відкрилися у Московському, Санкт-Петербурзькому, Харківському та Казанському університетах. Увага вчених цього періоду переважно до історії південних слов'ян професор Нікітін пояснював тим, що вивченням слов'янознавства займалися історики, що стояли на позиціях слов'янофільства чи теорії офіційної народності. Їм була важлива належність південних слов'янських народів до православ'я, тому «історики реакційного табору майже не займалися історією» Польщі, Хорватії, Словенії. Але загальний висновок щодо досягнення російського слов'янознавства був позитивним. Особливо великі успіхи воно мало в галузі виявлення пам'яток старослов'янської писемності, переважно болгарської та сербської. У справі опублікування та вивчення цих пам'яток російське слов'янознавство першої половини XIX ст. зайняло почесне місце у світовій науці (Nikitin 1955, 495–501). Доводиться констатувати, що С. А. Нікітіну були невідомі роботи Черткова з історії середньовічної Болгарії.

Згадка про А. Д. Черткова з'явилася у черговому нарисі Нікітіна «Славяноведение», де розглядався розвиток цієї галузі історичної науки у другій половині XIX ст. Він зазначив, що «на початку цього періоду історія Болгарії приваблювала порівняно малу кількість дослідників». До них належав С. М. Палаузов. У роботі «Век болгарского царя

Симеона» (1852) автор, як підкреслював Нікітін, «не ставив будь-яких загальних, важливих питань, а дав лише зведення фактичного матеріалу». «На відміну Палаузова, його сучасник О. Д. Чертков порушив важливе питання про походження слов'ян». При цьому Нікітін звернув увагу лише на один твір Черткова – «О переселении фракийских племен за Дунай и далее на север, к Балтийскому морю и к нам на Русь» (Москва, 1851). Він писав, що Чертков «спирався на солідний матеріал грецьких та латинських джерел, але у вирішенні проблеми виходив з упередженої та невірної точки зору: він ототожнював фракійців Балканського півострова зі слов'янським населенням на основі довільного зіставлення та тлумачення, подібних тим, які надавав Венелін. Висловлений Чертковим погляд на тотожність слов'ян і фракійців не зустрів співчуття ні в сучасній йому науці, ні пізніше» (Nikitin 1960, 491–492). Таким чином, з усієї наукової спадщини Черткова, що мала відношення до історії слов'ян, професор Нікітін відзначив лише цю роботу.

З 1970-х років розпочався новий етап у вивченні історії дореволюційного слов'янознавства, зумовлений тим, що Міжнародна комісія з історії славістики запропонувала план систематичної праці з історії світової славістики. В результаті з'явився відомий бібліографічний словник «Славяноведение в дореволюционной России» (Москва, 1979). В оглядовій статті В. А. Д'якова та А. С. Мильнікова у цій праці було запропоновано та обґрунтовано періодизацію російського дореволюційного слов'янознавства. Автори наголосили, що процес розвитку вітчизняної славістики із середини XVIII ст. до 1860-х років розпочався з виділення слов'янознавчої тематики зі споріднених дисциплін, насамперед, з історії та філології. Головне місце у 1830–1850-ті роки належало роботам у галузі слов'янського мовознавства, історії давньослов'янської літератури та писемності, допоміжним дисциплінам – палеографії, археографії, бібліографії. У статті, зокрема, було зазначено, що яскравою сторінкою історії російського слов'янознавства середини XIX ст. стали дослідження П. С. Білярського мови літопису Манасії (1847), але про Черткова навіть не згадувалося, хоча саме він ввів у науковий обіг Московський список болгарського перекладу цього літопису. Радянські автори лише повторили зауваження С. А. Нікітіна, повідомивши, що Чертков висловлював думку про тотожність найдавніших балканських слов'ян із фракійцями. Але його гіпотеза, як і гіпотеза В. І. Ламанського про те, що слов'яни жили в Малій Азії, Африці та Іспанії в XI і навіть у VII ст., була «слабко аргументована», будучи заснованою «на довільних етимологічних тлумаченнях і некритичному використанні текстів» (D'yakov 1979, 29). Слід зазначити, що фракійська теорія Черткова і запропонована ним схема переміщення слов'янських племен у глибині століть дуже вплинули на вироблення болгарським революціонером Г. С. Раковським (1821–1867) ідей щодо стародавності свого народу (Rakovskij 1984, 380, 428–429).

До бібліографічного словника «Славяноведение в дореволюционной России» увійшла стаття М. К. Голейзовського про А. Д. Черткова. В ній, окрім коротких, не завжди вірних, біографічних відомостей, містився максимально лаконічний огляд творів вченого, присвячених слов'янам. Про книгу «Описание войны великого князя Святослава…». Голейзовський писав, що вона була перейнята «ідеєю слов'янської єдності», хоч і відзначена «впливом норманської теорії». Заслугою Черткова автор називав виявлення та введення у науковий обіг багатьох відомостей про найдавніших слов'ян з грецьких, римських, візантійських та німецьких джерел. У статті також наголошувалося, що «властива Черткову наукова обережність іноді поступалася місцем гіпотезам і здогадкам, що призводило його, наприклад, до пошуків предків слов'ян у етрусків та давніх римлян» (Goleĭzovskiĭ 1979, 362–363).

У 1978 р. вийшла збірка «Методологические проблемы истории славистики», в якій досліджувалися важливі теоретичні та методологічні питання: визначення предмету слов'янознавства; періодизація та виділення основних етапів історії світової славістики; Основні напрями та взаємозв'язки слов'янознавства із суспільно-політичними інтерпретаціями ідеї слов'янської взаємності тощо. Заслуговує на увагу серія збірників (Исследования по историографии славяноведения и балканистики. Москва, 1981; Историографические исследования по славяноведению и балканистике. Москва, 1984; Историография и источниковедение стран Центральной и Юго-Восточной Европы. Москва, 1986), в яких були поставлені завдання вивчення слабко розроблених історіографічних проблем слов'янознавства та балканістики, аналізу ідейно-політичних позицій та наукових концеп-

цій вчених, показу взаємозв'язку слов'янознавства із суспільно-політичними течіями у суспільстві. Нагромадження фактичного матеріалу та оціночних суджень було покликане призвести до створення узагальнюючих праць з історії слов'янознавства в Росії та світової славістики. Але це складне завдання так і не було вирішено у XX столітті.

Багаторічні зусилля Л. П. Лаптєвої з вивчення наукової діяльності славістів, які викладали в Московському університеті, втілилися в монографії «Славяноведение в Московском университете в XIX – начале XX века» (Москва, 1997). Автор зібрала та проаналізувала величезний фактичний матеріал, що дозволило відтворити широку панораму розвитку слов'янознавства у Росії. Але Лаптєва не торкалася наукової творчості Черткова як дослідника середньовіччя Болгарії, оскільки коло персонажів у монографії було обмежено виключно викладачами, а Чертков таким не був. У 2005 р. вийшла нова праця Л. П. Лаптєвої «История славяноведения в России в XIX в.», в якій були розглянуті питання розвитку слов'янознавства в університетах та інших навчальних закладах Російської імперії. Проте ім'я А. Д. Черткова тут також відсутнє.

Історія дореволюційного слов'янознавства у Росії і більш конкретно – історія вивчення у Росії середньовіччя Болгарії, її пам'яток культури та літератури приваблювала і колег зі слов'янських держав. Наприкінці 1960-х років вийшла фундаментальна монографія Т. Байцури про Ю. І. Венеліна (Юрій Іванович Венелін. Братислава, 1968), де найповніше зібрані відомості про життєвий шлях історика, представлено його наукову творчість, яка отримувала найсуперечливіші оцінки в історіографії. Науковій творчості відомого славіста О. М. Бодянського, викладача кафедри історії та літератури слов'янських говірок при Московському університеті, присвячено не один твір (Кондрашов Н. А. Осип Максимович Бодянский. Москва, 1956; Алексашкина Л. М., О. М. Бодянский. Из истории возникновения славяноведения в России. – В кн. *Проблемы всеобщей истории* Москва, 1973). Проте болгарська дослідниця Л. Мінкова знайшла нові межі у його діяльності. У монографії «Осип Максимович Бодянски и Българското възраждане» (София, 1978) вона проаналізувала студії Бодянського в галузі болгарської історії та філології, а також висвітлила його великі зв'язки з багатьма діячами болгарського Відродження, такими як І. Денкоглу, В. Апрілов, З. Княжеський, а також взаємини із болгарськими студентами, які навчалися у Московському університеті. Подібні роботи, в яких всебічно вивчалася наукова діяльність окремих славістів, були важливим етапом для підготовки та створення узагальнюючих праць з історії науки.

Дослідження радянських та зарубіжних вчених у цьому напрямі дозволили болгарському історику Е. Дроснєвій поставити на порядок денний тему «Становление русской болгаристики (до середины XIX в.)». Цю роботу вона захистила у 1980 р. як кандидатську дисертацію у Ленінградському державному університеті. Ця праця стала по суті першим як у радянській, так і в болгарській історіографії дослідженням процесу зародження та становлення російської історичної болгаристики. Автор вивчила праці багатьох вчених, таких як П. І. Кеппен, К. Ф. Калайдович, Ю. І. Венелін, М. В. Савєльєв-Ростиславич, в один ряд із ними вона поставила і О. Д. Черткова. Саме йому була присвячена її стаття в журналі «Векове» «Александър Дмитриевич Чертков». Дроснева зазначила, що інтерес Черткова до минулого Болгарії народився і виріс із інтересу до історії та старожитностей російських, що вчений широко використав у своїй роботі метод порівняльного аналізу джерел. Дроснєва зупинилася на деяких, на її думку, слов'янофільських ідеях Черткова і, проаналізувавши його погляди щодо походження протоболгар, дійшла висновку, що Чертков сприйняв і надалі розвинув думку Г. Ф. Міллера, П. Л. Шльоцера, І. Г. Стріттера, М. Т. Каченовського (Drosneva 1980, 71–76). На жаль, дисертаційне дослідження Дроснєвої не було опубліковане та згодом не було продовжене.

У роботах інших болгарських авторів (Д. Цанєва, Д. Райкова), що розглядали питання вивчення історії Болгарії російськими та західноєвропейськими вченими, ім'я А. Д. Черткова зустрічається в кращому разі лише в переліку прізвищ істориків першої половини XIX ст., іноді називаються його основні твори з болгарського середньовіччя (Tsanev 1981, 101; Raykov 1983, 30). Для А. Анчева постать Черткова взагалі виявилася невідомою (Anchev 1981, 338–362).

У 2007 р. вийшла монографія автора цієї статті – «Александр Дмитриевич Чертков. 1789–1858», в якій були представлені не тільки біографія та велика діяльність вченого, а й

аналіз його праць за болгарським середньовіччям. Однак ані зазначена книга, ані наступні статті, присвячені науковій творчості Черткова, у сучасній Болгарії майже не відомі, що, ймовірно, пояснюється труднощами книжкового обміну, а також скороченням наукових контактів між країнами. У зв'язку із цим завдання висвітлення заслуг вченого у становленні російської болгаристики не втратило своєї актуальності.

А. Д. Чертков народився у Воронежі, він належав до стародавнього дворянського роду, що сягав XVI в. та був внесений до VI частини книги дворянських родів Воронезької губернії. Любов до читання, до книги, до досліджень йшли із сім'ї. Його дід, з батьківського боку, генерал-поручик Василь Алєксєєвич Чертков (1726–1793) був високоосвіченою людиною, довгий час викладав у Сухопутному шляхетському корпусі в Петербурзі, який сам раніше закінчив. Його служба на адміністративному та військовому терені удостоїлася особливої прихильності Єкатерини II. У 1782 р. іменним рескриптом В. А. Чертков був призначений генерал-губернатором Воронезького та Харківського намісництв. У червні 1787 р. Василь Алєксєєвич приймав в Харкові імператрицю, що подарувала йому діамантовий перстень і 6000 руб. «на підйом», оскільки отримав Саратовське намісництво замість Харківського, яке відійшло під керування генерал-фельдмаршалом князя Г. А. Потьомкіна. Очолюючи Воронезьке та Саратовське намісництва (1782–1793 рр.), В. А. Чертков чимало зробив на терені освіти, прагнучи на місці ефективно втілити у життя реформи та культурні запити єкатерининської епохи: відкрив у Воронежі народне училище (1785), лікарню, театр (Frolova 2013, 16–29). Багато уваги приділяв розвитку освіти і батько Алєксандра Дмитровича – Д. В. Чертков (1758–1831), який був настільки шанований у місті та губернії, що вісім разів обирався губернським головою воронезького дворянства.

Дід А. Д. Черткова з материнського боку – острогозький полковник Степан Іванович Тевяшов (1735–1790?) навчався у Харківському колегіумі. Він професійно займався історією українських полків (1732–1783 рр.), про що свідчать матеріали, які збереглися в архіві його онука А. Д. Черткова. С. І. Тевяшов був у дружніх стосунках із видатним філософом Г. С. Сковородою, котрий неодноразово гостював у нього. Славився острогозький полковник своєю бібліотекою, частина якої пізніше увійшла до книжкових зібрань його онука. Багато рукописів у колекції А. Д. Черткова мають походження з Острогозька чи Слобідської України. Написи на книжках, які у наш час виявлені у Відділі рідкісних книжок ДПІБР, показують, що у 1779 р. С. І. Тевяшов запросив до себе на службу бібліотекарем Ігнатія Губського, учня Харківського колегіуму за класом філософії.

Наступна інформація не лише підтверджує єдність простору Російської імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. – вона буде корисною для колег з Харківського університету. Йдеться про книгу Александро Донаті, видану в Амстердамі в 1695 (Donati Alessandro. «Alexandri Donati e Sjcietate Jesu Roma vetus ac recens Utriusque Aedificiis illustrata. In multis locis aucna, castigatior reddita, indice locupletissimo, et figuris aeneis illustrate. Editio ultima». (Amstelodami: prostant apud J. Waksbergios et J. Wolters, 1695). Її дивовижна доля простежується за володарськими написами. На титульному аркуші є автограф від 1700 р. Стефана Яворського (1658–1722), митрополита Рязанського і Муромського, місцеблюстителя патріаршого престолу. Свою унікальну бібліотеку з рідкісних книг, яка «значилася шостою» серед приватних бібліотек свого часу, він подарував Ніжинському монастирю, потім у 1732 р., за розпорядженням імператриці Анни Іоанівни, її передали до новоствореного Харківського колегіуму. Нині у колекції книг із бібліотеки Стефана Яворського, що зберігається у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, залишилося всього 307 палітурок. Перед співробітниками ЦНБ стоїть важливе завдання – максимально повне виявлення книг із бібліотеки Стефана Яворського та науковий опис кожної книжкової пам'ятки (Кононенко 2005). Так ось, на цій книзі із зібрання Тевяшова стоїть не тільки напис Стефана Яворського, що засвічує її власність, а й повідомлення латинською мовою про передачу цієї книги до бібліотеки Харківського колегіуму на згадку про Стефана Яворського. Потім ця книга опинилася у бібліотеці Тевяшова, про що свідчить напис 1781 р. У 1804 р. у Воронежі Алєксандр Чертков також поставив свій автограф на верхній кришці пергаменної палітурки. Є у Чертковській колекції також інші книги з бібліотеки Харківського колегіуму.

А. Д. Чертков отримав чудову домашню освіту. Одним із його наставників був талановитий вчитель Г. П. Успенський (1765–1820), який став у 1805 р. першим професором російської історії в Харківському університеті. Він вселяв своїм учням думки про те, що «кожному народу треба знати давній і нинішній стан своєї Батьківщини, ніж інших держав», «бо не знати особливостей, які відрізняють її від інших країн, все одно, як бути в самій Батьківщині своїй іноземцем» (Bagaleĭ 1908, 315–316). Ці ідеї А. Д. Чертков згодом цілком втілив у своїй науковій діяльності.

Наслідуючи обов'язок дворянина і шануючи родинні традиції, Чертков вступив на військову службу. Разом зі своїм лейб-гвардії Кінним полком, в якому прослужив 13 років (1809–1822 рр.), брав участь у закордонному поході російської армії та урочисто вступив до Парижа 19 березня 1814 р.

У 1823–1825 рр. Чертков, вийшовши у відставку у чині полковника, розпочав подорож країнами Західної Європи. У Відні він зустрівся з П. І. Кеппеном, видатним та всебічним знавцем слов'янської філології першої чверті XIX ст., членом відомого гуртка канцлера М. П. Румянцева. Російські мандрівники коротко зійшлися завдяки загальним науковим інтересам; Чертков також підключився до пошуків слов'янських книг та рукописів. При цьому він керувався порадами Кеппена, а також списком книг, який спеціально для російського полковника склав Є. Копітар, котрий служив у Віденській придворній бібліотеці. З цієї поїздки Чертков привіз до Росії, серед багатьох рідкісних слов'янських книг, 10 примірників «Абагара» 1651 р., який вважається першим друкованим виданням новоболгарською мовою. Один екземпляр він надіслав Кеппену до Петербурга.

У наступні роки болгарська тема все наполегливіше входила до кола інтересів А. Д. Черткова, чому сприяли його участь у російсько-турецькій війні 1828–1829 рр., безпосередньо в облозі фортеці Сілістрія в 1828 р., а також переїзд до Москви, яка з 30-х років XIX ст. стала перетворюватися на один із центрів славістичних досліджень. Чертков зі своїми історичними дослідженнями органічно вписався у наукове життя Білокам'яної. Слід зазначити, що Ю. І. Венелін високо цінував Черткова, вважаючи, що він не просто належить до історії слов'янської філології, але знаходиться «у її першому розділі» (OR RGB, 1), хоча той ще не мав відповідних друкованих праць.

1839 року Чертков у Ватиканській бібліотеці в Римі вивчав Ватиканський список болгарського перекладу (XIV в.) візантійської хроніки Костянтина Манасія (XII в.), відомий своїми 69 мініатюрами. Чертков списав глосси болгарського перекладача, які після приїзду до Москви скрупульозно порівняв із глоссами Синодального списку болгарського перекладу Костянтина Манасія. Він уперше ввів у науковий обіг 26 глосс середньовічного болгарського перекладача, а також видав 6 мініатюр Ватиканського списку, які на його замовлення змалював художник, та зразки почерків обох списків. У 1842 р. вийшла монографія Черткова «О переводе Манассииной летописи…», а наступного року – «Описание войны великого князя Святослава…». Дослідження Чєрткова будувалися на уважному й критичному вивченні та зіставленні значного масиву джерел, у них вміло застосовувався критичний метод дослідження історії. Чертков також володів складними навичками роботи у допоміжних дисциплінах: палеографії, хронології, археографії, нумізматиці, генеалогії, історичній географії. Він розглянув проблеми етногенезу болгарського народу та генезису болгарської державності, особливо відзначив високий рівень розвитку писемності та культури у середньовічній Болгарії. Праця «О переводе Манассииной летописи…», по суті, стала першою успішною спробою написання середньовічної історії Болгарії, і вчений світ Росії, високо оцінивши його чесноти, 1842 р. одностайно обрав А. Д. Черткова до складу членів-кореспондентів Імператорської Академії наук.

Формат статті не дозволяє докладно розглянути все те нове, що автор вніс у дослідження. Звернемо увагу лише на погляди Черткова щодо проблеми утворення Болгарської держави у зв'язку з теорією завоювання французьких істориків О. Т'єрі та Ф. Гізо. Ця теорія часто використовувалася для протиставлення Росії Заходу і мала чимале значення для самосвідомості болгар епохи Відродження. Російська держава, зазначали історики, наприклад, М. П. Погодін, на противагу західноєвропейським, які починалися із завоювання, тобто з насильства (Франція, Німеччина), народилася з мирного, добровільного та всенародного покликання варязьких князів, тому в Російській державі були відсутні історичні причини соціальних заворушень. Чертков, який одним із перших застосував до вивчення

історії Болгарії порівняльно-історичний метод, вважав, що у Київській Русі історичні процеси формування та розвитку держави були аналогічні тим, що мали місце у Болгарії. Він (як і Погодін, потім Гільфердінг і Дринов) поділяв думку Шафарика про нетотожність слов'ян і протоболгар Аспаруха. Але Чертков вважав, що болгарська державність брала початок із мирних, союзницьких відносин між слов'янами Мізії і протоболгарами, які прийшли наприкінці VII ст. «Взагалі на з'єднання болгар з південними слов'янами, – писав Чертков, – треба дивитися з тієї ж точки, як на варяг, покликаних північними слов'янами. Те, що трапилось в VII столітті на Дунаї, було повторено в IX-му поблизу Фінської затоки, й в обоих місцях виникли великі Слав'янські держави» (Chertkov 1842, 63). При цьому, наголошуємо, він звеличував Болгарське царство. Ймовірно, завдяки таким поглядам, Черткова, з легкої руки Дринова, було зараховано до однодумців Венеліна (Drinov 1909, 58).

Таким чином, Чертков першим із вчених подивився на історію Болгарії через призму теорії французьких істориків, що було взято на озброєння наступною історіографією (Гільфердінг, Дринов). Але яку діаметрально протилежну інтерпретацію отримало це зіставлення у поєднанні з іншим тлумаченням взаємин слов'ян та протоболгар хана Аспаруха, наприклад, на сторінках книги О. Ф. Гільфердінга «Письма об истории сербов и болгар» (Москва, 1855)! Поділяючи погляди Шафарика, що мізійські слов'яни були підкорені протоболгарською ордою, Гільфердінг наголошував, що «Болгарія була єдиною із слов'янських держав, заснованою на завоюванні». Саме воно зумовило долю «нещасної держави Болгарської з її неприроднім швидким і нерівним розростанням, з її падінням, котре відбулося з такою страшною швидкістю, з таким явним відбитком рокової необхідності, через дію лише внутрішніх причин». Київського князя Святослава Гільфердінг уявляв як «знаряддя повалення» Болгарії, «не за випадковим, здається, вибором долі», який разом із дружиною пройшов країною «як божа кара» (Gil'ferding 1855, 176, 178, 210).

Слід підкреслити, що в історіографії була поширена думка про київського князя Святослава як про «вождя бродячої дружини, останнього варязького князя, але не будівничого російської держави», котрий пройшовся Болгарією вогнем і мечем, полонивши болгарського царя Бориса II (970–971). Так писали М. М. Щербатов, І. Стріттер, М. М. Карамзін, пізніше О. Ф. Гільфердінг, М. П. Погодін, С. М. Соловйов, К. Іречек, М. Дринов, Д. І. Іловайський, Ф. І. Успенський, В. Н. Златарський та ін. Чертков уперше в російської історичної науці виділив факти, які свідчили про дружні, союзницькі відносини болгар і русів наприкінці X ст. Він вважав, що болгарське військо складало половину ратників Святослава (Chertkov 1843, 228). Болгарські воїни разом із русами билися під Аркадіополем і Преславом. Коли болгарського царя Бориса захопили візантійські воїни і привели до імператора Цимісхія, він носив знаки царської гідності і «не був закований Святославом у кайдани». Руси, писав історик, не зачепили царських скарбів, що зробили згодом візантійці. Ці свідчення навели Черткова на думку не лише про дружні стосунки болгар та русів, а й про ймовірний союз між ними. Із сучасників Черткова лише О. Ф. Вельтман прийняв його версію подій кінця X ст.: першого походу київського князя – як завоювання частини Болгарії на запрошення візантійського імператора Никифора II Фоки, другого – як війни русів та болгар проти Візантії, і втілив її у повісті «Райна, королевна болгарская» (Москва, 1843). При цьому він доповнив свій твір несподіваною вигадкою про незвичайне романтичне кохання Святослава і Райни, дочки болгарського царя Петра, образ якої також став плодом фантазії письменника. Повість Вельтмана була двічі перекладена болгарською мовою (Є. Мутевою та Й. Груєвим у 1852 р.), і спричинила неабиякий вплив на розвиток болгарської культури та літератури періоду Відродження, про що писали болгарські вчені Д. Леков, Є. Георгієв, Г. Германов, Л. Мінкова, Н. Аретов.

Як могли сприймалися твердження Гільфердінга болгарськими читачами, котрі прагнули прочитати зовсім інше про минуле своєї вітчизни, що обґрунтовано підтримало б їх у бажанні знайти церковну та державну самостійність? Відомі негативні відгуки деяких видатних діячів болгарського Відродження, таких як Л. Каравелов і Хр. Ботев, на твори Шафарика та Гільфердінга. В одному з листів Р. Жинзіфов попереджав свого друга М. Дринова, який повністю розділяв погляди Шафарика, про можливо тому негативному сприйнятті співвітчизниками його книги «Поглед врѣхъ происхожданье-то на българский народ и началото на българската история» (1869) (Konev 1958, 211).

Праці Черткова з історії Болгарії були добре відомі серед болгарської еміграції в Бессарабії, Одеської губернії та у болгарських землях Османської імперії. Велика заслуга у поширенні як відомостей про книги Черткова, так і самих його праць серед болгар належить захиснику болгарського освіти М. Н. Мурзакевичу. Перебуваючи на посаді викладача у Рішельєвському ліцеї в Одесі, він «з великою користю для себе й своїх слухачів-болгар», «по-справжньому закоханих у свою вітчизну», користувався результатами досліджень Черткова. Передаючи йому відгуки болгар на його книги, Мурзакевич зазначав, що після Венеліна вони визнають Черткова «рушієм своєї освіти та національності» (OPI GIM, 267). Представляє цікавість в цьому плані лист відомого болгарського просвітителя В. Є. Апрілова до А. Д. Черткову від 16 березня 1844 р.: «Обов'язком вважаю дякувати Вас за увагу до болгар у літературних працях, якими Ви обдаровуєте науковий світ. Співвітчизники мої дізнаються, що у них є доброзичливці, на котрих можна покластися» (OPI GIM, 263). Апрілов просив у Черткова примірники його творів для того, щоб в подальшому надіслати до Габровського училища.

Про те, наскільки високо болгарськими читачами була оцінена книга Черткова «О переводе Манассииной летописи…», ми дізнаємося із листа болгарського студента Московського університету Г. І. Бусиліна (пом. у 1845 р.) настоятелям одного з найкращих у Болгарії того часу Карловського училища. Бусилін підкреслював: «У ній (книзі – М. Ф.) ми бачимо, якими були наші прабатьки і якими стали ми, їхні діти. Як вони любили свою Вітчизну! Скільки пролили крові, коли сильні вороги хотіли відібрати у них дещицю землі! Чи можемо ми з цього моменту надалі, прочитавши історію своїх предків, бути гідними їх дітьми, якщо не постараємось жити й піклуватися про свою освіту, як вони?» (Busilin 1959, 193–196).

Чисельні факти передруку окремих фрагментів із творів Чорткова також підтверджують, що вони знайшли живий відгук у болгар. Його книги зустрічаємо в описах бібліотек болгарського купця І. Н. Денкоглу, громадсько-політичного діяча та історика С. М. Палаузова, Г. С. Раковського.

Наукові дослідження Черткова з історії Болгарії супроводжувалися пошуком необхідної літератури та джерел. Зважаючи на особливу значущість болгарської книги епохи національного Відродження в історії російсько-болгарських культурних відносин та в історії болгарського народу, нами була приблизно відновлена болгарська колекція, яку зібрав сам А. Д. Чертков. У ній нараховується приблизно 30 назв. На жаль, доводиться констатувати, що нині багато книг новоболгарською мовою з цієї колекції, що знаходиться в ДПІБР, відсутні. Наявність болгарських видань у бібліотеці московського історика переконливо свідчило про розвиток процесу «взаємопізнання» росіян і болгар, про достатню інтенсивність книгообміну. Кожна книга болгарського автора в зібраннях Черткова має свою історію і є підтвердженням культурних відносин, що розширювалися між представниками двох народів.

Одним із скарбів Чертковської бібліотеки став список «Історії слов'яноболгарської» Паїсія Хілендарського, знятий спеціально для А. Д. Черткова за вказівкою М. Н. Мурзакевича з наданого В. Апріловим Жеравнінського рукопису, який нині, на жаль, загублений. Багате зібрання книг і рукописів Черткова, яке стало для нього науковою лабораторією, свідчить про його прекрасну підготовку до досліджень в галузі історії, про широту кругозору та ерудиції. Слід наголосити, що вчений ставився до своїх досліджень не як до заповнення дозвілля та задоволення особистих захоплень, а, перш за все, як до справи служіння Батьківщині на терені освіти. Він поділяв віру свого покоління у виховну роль історії й підкреслював, що «наука та освіта повинні бути доступні всім і кожному, а не одній касті, посвяченій в таїнства» (Chertkov 1855, 175). Твори Черткова заклали фундамент майбутніх досліджень середньовічного минулого Болгарії. Вони також пробуджували інтерес російського суспільства до проблем розвитку вітчизняної славістики.

Треба сподіватися, що за написання *ґ*рунтовної праці з історії російської болгаристики (це завдання зберігає свою актуальність і сьогодні), внесок А. Д. Черткова у вивчення середньовічної історії Болгарії та значення його наукової діяльності для культури болгарського народу періоду національного Відродження отримають заслужену оцінку.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Anchev, A. 1981. Ruskata obshchestvenost i balgarskoto natsionalno Vazrazhdane prez 30-te–40-te godini na XIX v. *Balgarskoto vazrazhdane i Rusiya*. Sofiya, Nauka i izkustvo, pp. 338–362. (In Bulgarian).
Анчев, А. 1981. Руската общественост и българското национално Възраждане през 30-те–40-те години на XIX в. *Българското възраждане и Русия.* София, Наука и изкуство, с. 338–362.

Bagaleĭ, D. I. 1908. Kafedra russkoj istorii. G.P. Uspenskiĭ. *Istoriko-filologicheskiĭ fakul'tet Har'kovskogo universiteta za pervye sto let ego sushchestvovaniya (1805–1905).* Pod red. M. G. Halanskogo i D.I. Bagaleia. Har'kov, tipografiya Adol'fa Darre, pp. 312–319. (In Russian).
Багалей, Д. И. 1908. Кафедра русской истории. Г.П. Успенский. *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905).* Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея. Харьков, типография Адольфа Дарре, с. 312–319.

Busilin, G. I. 1959. Pis'mo Georgiya Ilievicha Busilina ot 10.V.1843 g. nastoyatelyu Karlovskogo uchilishcha. *Izvestiya na Arhivniya institut na Balgarskata akademiya na naukite.* Sofiya, vol. II, pp. 193–196. (In Russian).
Бусилин, Г. И. 1959. Письмо Георгия Илиевича Бусилина от 10.V.1843 г. настоятелю Карловского училища. *Известия на Архивния институт на Българската академия на науките*. София, кн. II, с. 193–196.

Chertkov, A. D. 1842. *O perevode Manassiinoĭ letopisi na slovenskiĭ yazyk, po dvum spiskam: Vatikanskomu i Patriarshej biblioteki, s ocherkom istorii bolgar*. Moskva, tip. Avgusta Semena, 184 p. (In Russian).
Чертков, А. Д. 1842. *О переводе Манассииной летописи на словенский язык, по двум спискам: Ватиканскому и Патриаршей библиотеки, с очерком истории болгар.* Москва, тип. Августа Семена, 184 с.

Chertkov, A. D. 1843. *Opisanie voĭny velikogo knyazya Svyatoslava Igorevicha protiv bolgar i grekov v 967–971 gg*. Moskva, tip. Avgusta Semena, 314 p. (In Russian).
Чертков, А. Д. 1843. *Описание войны великого князя Святослава Игоревича против болгар и греков в 967–971 гг.* Москва, тип. Августа Семена, 314 с.

Chertkov, A. D. 1855. *O yazyke pelazgov, naselivshih Italiyu, i sravnenie ego s drevleslovenskim.* Moskva, Universitetskaya tipografiya, 193 p. (In Russian).
Чертков, А. Д. 1855. *О языке пелазгов, населивших Италию, и сравнение его с древлесловенским.* Москва, Университетская типография, 193 с.

D'yakov, V. A., Myl'nikov, A. S. 1979. Ob osnovnyh etapah istorii slavyanovedeniya v dorevolyucionnoĭ Rossii. *Slavyanovedenie v dorevolyucionnoĭ Rossii.* Moskva, Nauka, pp. 11–46. (In Russian).
Дьяков, В. А., Мыльников, А. С. 1979. Об основных этапах истории славяноведения в дореволюционной России. *Славяноведение в дореволюционной России.* Москва, Наука, с. 11–46.

Drinov, M. 1909. *Sachineniya*. Vol. 1. Sofia, Darzhavna Pechatnitsa, 686 p. (In Bulgarian).
Дринов, М. 1909. *Съчинения*. Т. 1. София, Държавна Печатница. 686 с.

Drosneva, E. 1980. Aleksandar Dmitrievich CHertkov. *Vekove*, No. 1, pp. 71–76. (In Bulgarian).
Дроснева, Е. 1980. Александър Дмитриевич Чертков. *Векове,* № 1, с. 71–76.

Frolova, M. M. 2013. Vasiliĭ Alekseevich CHertkov. *Voprosy istorii*. No. 10. pp. 16–29. (In Russian).
Фролова, М. М. 2013. Василий Алексеевич Чертков. *Вопросы истории*. № 10. С. 16–29.

Gil'ferding, A. F. 1855. *Pis'ma ob istorii serbov i bolgar*. Moskva, v universitetskoĭ tipografii, 252 p. (In Russian).
Гильфердинг, А. Ф. 1855. *Письма об истории сербов и болгар.* Москва, в университетской типографии, 252 с.

Goleĭzovskiĭ, N. K. 1979. Chertkov A. D. *Slavyanovedenie v dorevolyucionnoĭ Rossii*. Moskva, Nauka, pp. 362–363. (In Russian).
Голейзовский, Н. К. 1979. Чертков А. Д. *Славяноведение в дореволюционной России.* Москва, Наука, с. 362–363.

Konev, Il. 1958. Raĭko Zhinzifov. Prilozhenie. Neopublikovani pisma na Raĭko ZHinzifov. *Izvestiya na Instituta za balgarska literatura*, vol. 7, pp. 191–231. (In Bulgarian).
Конев, Ил. 1958. Райко Жинзифов. Приложение. Неопубликовани писма на Райко Жинзифов. *Известия на Института за българска литература,* кн. 7, с. 191–231.

Kononenko, I. 2005. Har'kov i lichnaya biblioteka Stefana Yavorskogo. *Bibliotechniĭ forum Ukraïni*, № 1 (7), pp. 11–13; http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/9. (In Russian).
Кононенко, И. 2005. Харьков и личная библиотека Стефана Яворского. *Бібліотечний форум України*. № 1 (7), с. 11–13 http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/9

Markov, D. F. 1978. Slavistika kak kompleks nauchnyh disciplin. *Metodologicheskie problemy istorii slavistiki*. Moskva, Nauka, pp. 7–17. (In Russian).
Марков, Д. Ф. 1978. Славистика как комплекс научных дисциплин. *Методологические проблемы истории славистики*. Москва, Наука, с. 7–17.

Nikitin, S. A. 1955. Slavyanovedenie. *Ocherki istorii istoricheskoĭ nauki v SSSR*. Pod red. M. N. Tihomirova. Moskva, Izd-vo Akademii nauk SSSR, vol. 1, pp. 495–501. (In Russian).
Никитин, С. А. 1955. Славяноведение. *Очерки истории исторической науки в СССР.* Под ред. М. Н. Тихомирова. Москва, Изд-во Академии наук СССР, т. 1, с. 495–501.
Nikitin, S. A. 1960. Slavyanovedenie. *Ocherki istorii istoricheskoĭ nauki v SSSR*. Pod red. M. V. Nechkinoĭ. Moskva, Izd-vo Akademii nauk SSSR, vol. 2, pp. 484–508. (In Russian).
Никитин, С. А. 1960. Славяноведение. *Очерки истории исторической науки в СССР*. Под ред. М. В. Нечкиной, Москва, Изд-во Академии наук СССР, т. 2, с. 484–508.
OPI GIM. Otdel pis'mennyh istochnikov Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeya [Department of Written Sources of the State Historical Museum], f. 445, d. 305. (In Russian).
Отдел письменных источников Государственного исторического музея, ф. 445, д. 305.
OR RGB. Otdel rukopiseĭ Rossijskoĭ gosudarstvennoĭ biblioteki (Отдел рукописей Российской государственной библиотеки), ф. 49, кар. II, д. 23.
Rakovskij, G. S. 1984. Sachineniya v chetiri toma. Sofiya, Balgarski pisatel, vol. 3, 598 p. (In Bulgarian).
Раковский, Г. С. 1984. Съчинения в четири тома. Т. 3. София, Български писател. 598 с.
Raykov, D. 1983. *Balgarite i Balgariya v starata ruska knizhnina*. Sofia, Balgarski pisatel, 498 p. (In Bulgarian).
Райков, Д. 1983. *Българите и България в старата руска книжнина*. София, Български писател. 498 с.
Tsanev, D. 1981. *Za balgarite. CHuzhdata istoricheska balgaristika prez XVIII–XIX vek.* Sofia, Darzhavno izdatelstvo «Septemvri», 224 p. (In Bulgarian).
Цанев, Д. 1981. *За българите. Чуждата историческа българистика през XVIII–XIX век*. София, Държавно издателство «Септември», 224 с.

Дата надходження статті у редакцію – 22.05.2021 р.

DOI 10.7546/DS.2022.15.25
УДК 930.2:[82-6:929Срезневський]»185/186»

СЛАВІСТИЧНА КОРЕСПОНДЕНЦІЯ ІЗМАЇЛА СРЕЗНЕВСЬКОГО З ЦЕНТРАЛЬНОЮ ЄВРОПОЮ 50–60-Х РОКІВ XIX СТ.*

Теодорічка Готовська-Хенце

докторка історичних наук, доцентка секції Всесвітньої історії і міжнародних відносин Нового та Новітнього часу Інституту історичних досліджень Болгарської академії наук, бульвар „Шипченський перевал“, 52, блок 17, Болгарська академія наук Софія 1313 Болгарія,
tgotovska@abv.bg, ORCID: https:/orcid.org/0000-0002-3032-479X

У статті представлено огляд початкової наукової і викладацької діяльності Ізмаїла Срезневського на кафедрі славістики Харківського університету крізь призму його кореспонденції (опублікованої та неопублікованої) з колегами та друзями з Центральної Європи. Більшість із контактів зав'язалося під час його академічної подорожі за кордон. У статті представлено два типи контактів: з представниками старшого покоління славістів (Павел Йозеф Шафарик, Вацлав Ханка) і з друзями та колегами молодшого покоління (Людовит Штур, Алоїс Шембера). Листування містить професійні теми, пов'язані з початком академічної славістики у Росії та ілюструє загальну атмосферу слов'янської взаємності. Авторка визначає великий вплив політики та цензури часів неоабсолютизму, як на кореспонденцію Срезневського з Центральною Європою, так і на подальший його професійний розвиток. Після того як вчений очолив кафедру славістики у Санкт-Петербурзі він зберіг попередні наукові переваги, методологію та зосередив власні зусилля на розвитку російської палеографії, в яку і зробив основний внесок.

Петербурзький професор радіє великій кількості студентів і дослідників. Деякі з них були болгарами за своїм етнічним походженням. Оскільки контакти з Шафариком і Ханкою не перервалися, до Праги з рекомендаційними листами до них прибув відомий учень Срезневського Костянтин Петкович. З листів Шафарика до Срезневського видно, що чеський славіст не був задоволений петербурзьким вихованцем. Набагато успішнішою виявилася співпраця вченого з іншим молодим вченим – російським випускником, етнічним болгарином Атанасом Шоповим. Разом вони створили перший бібліографічний список книг, написаних болгарами. Натомість листи Шопова напрочуд гарно ілюструють професійний дух кореспонденції між тогочасними славістами.

Ключові слова: Ізмаїл Срезневський, кореспонденція, славістика, слов'янська взаємність, модерна болгарська бібліографія.

ISMAIL SREZNEVSKI'S SLAV CORRESPONDENCE DURING THE 50S–60S OF 19TH

Teodorichka Gotovska-Henze

DSc, Associate Prof. at Department History of the World and the International Relations in New and Contemporary Time, Institute for Historical Studies, Bulgarian Academy of Science, Shipchenski prohod Bld., 17 Block, Sofia 1313 Bulgaria
tgotovska@abv.bg, ORCID: https:/orcid.org/0000-0002-3032-479X

The article presents the initial phase of the scientific and teaching activity of the first head of Department for Slavonic Studies at Kharkov´s University Ismail Sreznevski through the correspondence

* Стаття підготовлена у межах реалізації болгарсько-словацького проєкту „Зустрічі Болгарії та Словаччини: соціальні, економічні та політичні перетворення, інтеграційні виклики (XIX–XX ст.)».

(published and non-published) he had with colleagues and friends in Central Europe. There were mostly contacts, initiated during Sreznevski´s previous travel abroad. Two kinds of contacts are presented in the article. In the first category there were representatives of the elder generation Slavists (Pavel Joseph Shaffarik, Venceslaus Hanka) and in the second: friends and colleagues of the younger generation (Ludovit Stur, Alois Shembera). The letters´ s exchange contained on one hand professional themes, connected with the beginning of the academic Slav Studies in Russia, and on the other illustrated the general spirit of Slav mutuality. The author pointed out what a big influence the neo-absolute political time and the censorship had on the Sreznevski´s correspondence with Central Europe and on his further professional development. He left Kharkov and became a Head of the Department for Slavonic Studies at the University of Sakt- Peterburg, abandoned his previous scientific priorities and methodology and devoted his efforts to the Russian paleography. His biggest scientific contributions are in the field of paleography. The Sakt- Peterburg´s professor enjoined many students and followers, some of them also Bulgarians. The contacts with Shaffarik and Hanka were not broken, that was why Sreznevski's former student Konstantin Petkovich came to Prague with cover letters, addressed to them. As seen from Shaffarik´s letters to Sreznevski, the Slavist was not very satisfied with him. More successful was scientist´s cooperation with another young Bulgarian and former Russian student – Atanas Shopov. Shopov compilated (with Shffarik´s help and encouragement) the first bibliographical lists of modern published Bulgarian books, done by a Bulgarian. Shopov´s letters were used in order to illustrate the strictly professional character of the Slavist´s correspondence at that time.

Keywords: Izmail Sreznevski, Correspondence, Slav Studies, Slav Mutuality, Modern Bulgarian Bibliography

Першим очільником харківської славістичної кафедри був Ізмаїл Срезневський. Він почав працювати після майже трьох років відряджень у закордонні слов'янські країни[1]. Саме тоді було започатковано перші його міжнародні контакти. Проте відразу ж зазначимо, що зарубіжні слов'янські впливи були помічені ще до його від'їзду з батьківщини. Про це свідчить його перша праця зі славістики – «Словацькі пісні» (1832), що стала результатом його зустрічей з купцями зі Словаччини. Тоді студент, крім російської, польської та української мов, якими він чудово володів, вивчив ще й словацьку, сербську та чеську. Також він познайомився з доступними в Росії основними дослідженнями зарубіжної славістики. Зацікавленість славістикою викладача-початківця кафедри політичної економії та статистики підтверджується також співпрацею з «Журналом міністерств народної освіти», на сторінках якого молодий вчений публікує «Краледворський рукопис» Вацлава Ганки та чеський словник Йозефа Юнгмана (Francev 1914, 2). Слід також підкреслити загальний ідейно-філософський погляд автора, що формувався під впливом європейського романтизму (французької, чеської, а також української національних шкіл).

Завданням цього короткого дослідження, виконаного за матеріалами листування (опублікованого та неопублікованого) з Центральною Європою першого харківського славіста, є визначення професійних та ідейних взаємовпливів у творчості славістів з точки зору академічної славістики.

Контакти Срезневського на початку його академічної кар'єри стосувалися передусім його академічної відрядження. Найдовше він перебував у Національному музеї у Празі. «Прага і чехи, як і всі, з ким мене пов'язала щаслива доля, навіки залишаться для мене дорогими й незабутніми» (Francev 1914, 23), – писав І. Срезневський бібліотекарю В. Ганці. Він також встановив тісні контакти у Моравії (Готовска-Хенце 2013, 172–178), а завдяки дружнім стосункам з Людовітом Штуром вчений познайомився і з головними представниками словацького національного руху (Міхалом Милославом Ходжею, Яном Холі, Само Галупкою), а у Пешті познайомився і з Яном Коларом). У Загребі він зустрічався з Людевитом Гайєм та його однодумцями. Він писав Ганці й про зустрічі зі своїми «новими іллірійськими друзями» (Francev 1914, 34–37). Крім них, у Загребі дослідник познайомився зі Станкою Вразою, який, у свою чергу, відвіз його до Любляни. Він був знайомий із сербами «Матиці Сербської» у Пешті, і був частим гостем Вуки Караджича у Відні. Завдяки ака-

[1] Яка згідно з новим академічним статутом мала відбутися перед оголення ним нової кафедри Харківського університету.

демічному відрядженню молодий учений повернувся на батьківщину вправним знавцем культурних особливостей окремих слов'янських народів та їхніх мов. Перші його листи до Центральної Європи датуються 1842 р., тобто вони були написані одразу після його повернення до Харкова.

Український і «слов'яно-російський» період у творчому шляху Срезневського

Показовою щодо задумів та творчіх намірів викладача-початківця стала вступна лекція, прочитана 16 жовтня 1842 р. в аудиторії Харківського університету й опублікована в повному тексті Францевим (Francev 1914, 55–56). «Питання слов'янства стало європейським питанням, не питанням моди... а глибокою темою», – прокоментував Срезневський відкриття низки закордонних кафедр славістики. Для Росії це також вкрай необхідно, оскільки вивчення слов'янських мов полегшить взаємне спілкування, а вивчення літератури збагатить рідну літературу. Славістика підтримає самопізнання і саморефлексію росіян.

«Пробудження національного життя слов'ян» стало головною причиною інтересу до них науковців, – зазначив славіст, підкреслюючи, що росіяни в цьому плані не виняток, оскільки Велика вітчизняна війна проти Наполеона пробудила їхнє національне почуття. Автор наголошував, що йшлося не лише про подібні процеси, а й про відчуття «племінної спорідненості й приналежності», що виникли у слов'ян (Francev 1914, 55). Застосовуючи концепцію Шафарика, він переконував слухачів у тому, що слов'яни – це стародавні народи зі спільною культурою, яка не поступається іншим великим народам (німецьким і романським), тому їх комплексне вивчення є внеском у пізнання спільного минулого Росії і старого континенту у цілому (Bogatova 1993, 53).

Поряд із науковими аргументами у лекції застосовувалися й безпосередні спостереження часів подорожі. «Наші одноплемінники, які живуть за кордоном, знаходяться у більш несприятливих умовах, аніж ми, росіяни», – констатував Срезневський. «Ми зобов'язані любити слов'янство... адже ми слов'яни... це моральний обов'язок... обов'язок любові свого до свого, брата до брата» (Francev 1914, 56). І оскільки, за його словами, без справжнього знання неможливо мати любов, це ще один привід започаткувати нову наукову дисципліну. З цих слів зрозуміло, що, на думку автора, славістика та слов'янська взаємність нерозривно пов'язані, і росіяни мають особливу місію підтримати своїх братів. Ці висловлювання мають прямий зв'язок із романтичною теорією словацького пастора Яна Колара – не випадково, за словами одного зі слухачів лекції, вірші цього поета «не сходили з уст» лектора (Lamanskiy 1890, 18). На перший погляд здається, що славіст-початківець прямо «імпортував» ідеї слов'янської взаємності зі свого недавнього закордонного відрядження. Але більш уважний розгляд дає змогу побачити, що слов'янський романтизм Срезневського формувався раніше й за інших обставин. Ще у студентські роки він перебував у колі молодих митців, об'єднаних літературним принципом народності, інтересом до живого фольклору (Dostal 2003, 67–69) і брав участь у культурному національному русі на сході України, центром якого був Харків. Тоді він зблизився з відомим поетом-патріотом Амвросієм Лук'яновичем Метлинським, а з 1838 р. почав видавати серію книг «Український збірник», де друкував українські пісні, прислів'я, загадки тощо. Фольклористика переконувала росіян, що українська є окремою мовою. У 1834 році він присвятив цій темі спеціальну статтю (Lamanskiy 1890, 4).

1833 року Срезневський захоплюється історією України, яка стала його основним заняттям. У листі до матері від 27 лютого 1933 року він розповідав, що зібрав «надзвичайну кількість відомостей» та визнав запорозьку старовину «власним життям» (Kievskaya starina 1901, 35). Серія «Запорізька старовина» (1833–1836) цілком витримана у дусі національної романтики. Деякі автори звертають увагу на подібні настрої у творчості Тараса Григоровича Шевченка (Zinchuk, 158–167).

Це, звичайно, невипадково. Збирання фольклору, інтерес до минулого та рідної мови – типові явища, притаманні епосі романтизму у всій Європі, тобто. українське культурне відродження розвивалося у контексті інших слов'янських течій. Отже, для вченого-початківця академічне відрядження забезпечило зв'язок і знайомство з подібними процесами

та явищами, але все одно ключовими у формуванні світогляду автора були «ідеологічні паростки» часів студентства. Листування ж свідчить не лише про схожі емоційні настрої, а й взаємні впливи.

Загальна характеристика листування та основні його теми

У кореспонденції Срезневського читко виокремлюється два періоди: до 1847 року і після 1848 року. Вони пов'язані із подіями політичного характеру. Перша – викриття «Кирило-Мефодіївського товариства». Імператор Ніколай I добре усвідомлював загрозу самодержавному режиму від політичного аспекту всеслов'янської солідарності, досягнення якої було завданням таємного товариства, і наказав розслідувати його діяльність. Срезневський не був учасником цього товариства, але через знайомство з заарештованими він упродовж деякого часу перебував серед підозрюваних. На суто особистому рівні це не могло не вплинути на листування вченого із представниками зарубіжних країн.

Викриття київської змови вплинуло і на професійну роботу вчених, оскільки поряд із розслідуваннями та чистками імператор наказав кардинально змінити політику Міністерства освіти. У спеціальному таємному циркулярі від 27 травня 1847 р., адресованому попечителям навчальних округів, йшлося про посивність, слабкість, залежність іноземних слов'ян, які у більшості своїй не ставляться з симпатією до Росії, а просто переслідують свої корисливі інтереси, а це нічого доброго не принесе Православній імперії (Vlček 2002, 114).

Новий курс переоцінки відносин із іноземними слов'янами змінив пріоритети слов'янських відомств. Нові рекомендації, надіслані міністерством, встановили чітку межу між росіянами та західними слов'янами. Попереднє поняття «слов'яно-руське коріння» було стерто, тепер все більше говорили про «споконвічні російські принципи», пов'язані з православ'ям: «Російське слов'янство зі всією чистотою зобов'язане висловлювати беззастережну прихильність православ'ю і самодержавству (...) і все, що виходить за ці межі, є домішкою чужорідних понять, грою фантазії чи мрії, за якою злочинці намагаються впіймати недосвідчених і захоплених мрійників» (Lapteva 1983, 37). У зв'язку з цим необхідно максимально обмежити обсяг викладання, зосередившись насамперед на вивченні античності та мови.

Другим істотним чинником, що вплинув на контакти Срезневського із зарубіжними країнами, стала революція 1848–1849 рр. у Центральній Європі. Якщо київське суспільство сприймалося як реальна загроза самодержавству «зсередини», то революція була серйозною загрозою «ззовні», і, як відомо, російський самодержець направив війська, щоб зупинити поширення нових ідей у Росії. Навіть сама думка про вимоги прав від Габсбургів, висловлена під час Слов'янського конгресу 1848 р., назавжди «скомпрометувала» західних слов'ян в очах імператора Ніколая I. Після 1849 р. у Росії з великою підозрою ставилися до контактів з чехами, словаками та іншими народами і це стало обставиною, з якою слов'яни не могли не рахуватися.

Крім того, міжнародним контактам заважала внутрішньополітична ситуація в імперії Габсбургів після придушення революції. Неоабсолютистська влада з підозрою ставиться до лідерів слов'янських національних рухів. Деякі з них (у тому числі найвідоміший славіст Павло Йозеф Шафарик) перебували під слідством, а потім надовго залишалися у центрі уваги поліції. Це вплинуло і на листування із зарубіжними країнами.Так, у середині XIX ст. внутрішньополітична атмосфера як у Росії, так і у Габсбурзькій монархії не сприяла активному листуванню. В умовах післяреволюційної реставрації не тільки особисті зв'язки, але навіть офіційний книгообмін між Академіями наук відбувався через жорсткий контроль цензури в обох країнах. Тож не дивно, що з деякими своїми колишніми кореспондентами у Центральній Європі Срезневський припинив листування, а тим, з ким продовжив, не написав нічого, адже це могло принести йому проблеми з цензурою.

Найбільш тривалими виявилися зв'язки славіста з бібліотекарем Національного музею В. Ганкою (Francev 1905, 56). У Чехії Ганка чи не найактивніше брав участь у підтримці чесько-російських контактів (Francev 1902), у тому числі у роботі з іноземними практикантами. У студентські роки Срезневський захоплювався виданими Ганкою Кра-

ледворськими і Зеленогорськими літописами (Dostal 2003, 87), і їхнє особисте знайомство у Празі переросло у багаторічну дружбу, яка тривала два десятиліття. Неопубліковані листи Срезневського харківського періоду зберігаються у Літературному архіві Праги (LA: V. Hanka – I. I. Sreznevskiy), а деякі листи періоду 1850–1852 рр. опублікував сам Ганка на сторінках журналу «Чеський музей». Багаторічне листування вчених різних поколінь надає багату інформацію про професійний розвиток Срезневського та розкриває подробиці його особистого життя.

Стиль листування з Ганкою можна порівняти лише з кореспонденцією, адресованою національному лідеру Словаччини Людовіту Штуру. Срезневський познайомився зі Штуром 1840 року у Галле, де словак був студентом. Двоє молодих людей швидко потоваришували, і Штур із захопленням супроводжував мандрівника, знайомлячи його з видатними представниками національної культури та проводячи майже всі словацькі регіони. Срезневський одним з перших описав цей слов'янський народ, при цьому надовго завоювавши собі звання найкращого знавця його культури, мови й історії у Росії (Kishkin 1993, 124). Після повернення Срезневського на батьківщину відбувся обмін кількома дуже емоційними листами, деякі з яких опублікував В. Францев. «Як же ми, душе моя, пам'ятаємо тебе!», – пише Л. Штур в одному із них. «Щодня ти серед нас, адже ти завжди присутній у наших розмовах. Ти живеш у наших Татрах...»; «З палкою любов'ю згадують твоє миле ім'я» (Francev 1914, 50–51). Це справді так: спогади про зустріч давно хвилювали Штура, який присвячує їхньому сходженню на гору Кривань спеціальний вірш (Kodajová 2015, 182–206). Серед дружнього листування містяться також відомості про важкі починання славістики у Росії. Так, у листі від 17 травня 1843 р. Срезневський ділився: «Мені довелося мати справу зі студентами, щоб показати їм, що наше слов'янство не є таким звіром, яким його вважали греки та римляни, і що ми повинні просто щиро звернутися до нього...» (Francev 1914, 296). Як і слід було очікувати, революційна діяльність Штура у 1848 р. здійснила незворотній відбиток на цих зв'язках.

Не надто об'ємним, але інформативним для нашого дослідження є листування Срезневського з краєзнавцем моравського маркграфства Алоїсом Шемберою. Ці джерела також зберігаються у Празькому літературному архіві (LA: A. Šembera. – I. I. Sreznevskiy). Як і Штур Шембера формувався під ідейним впливом Яна Колара (LA: A. Šembera – Jan Kolár). Шембера познайомився зі Срезневським під час академічної відрядження останнього, і з радістю показав йому пам'ятки рідного краю. «Чиста душа» моравця та його патріотизм залишилися у пам'яті російського славіста (LA: A. Šembera – I. I. Sreznevskiy). Шембера також був корисним для мандрівника своїми знаннями про локальну історію маркграфства. Також він цікавився минулим росіян, особливо монгольською навалою. У листі з Харкова від 1 грудня 1842 р. молодий вчений подякував Шемберу за співпрацю, описав зворотний шлях на батьківщину і повідомив йому, що його земляк, дехто Солянінов, був «доброю і освіченою людиною» поїхав до Центральної Європи вивчати німецьку філософію. У зв'язку з цим Срезневський просить свого друга прийняти його і надати конкретні настанови (LA: A. Šembera. – I. I. Sreznevskiy). Вони також обмінювалися професійною інформацією, оскільки Шембера збирав та надсилав фольклор з Моравії. Як свідчать листи, стосунки Срезневського з патріотично налаштованим моравцем були дружніми і розвивалися цілком у дусі слов'янської взаємності. Однак через кілька років після зустрічі життя обох зазнало серйозних змін, що позначилося на контактах. У 1847 р. Срезневський переїхав до Петербурзького університету, а трохи пізніше Шембера став першим професором чеської мови та літератури нової славістичної кафедри Віденського університету.

Листування з Павлом Йозефом Шафариком добре ілюструє перипетії наукових зв'язків Росії із Центральною Європою у межах славістики як міждисциплінарної науки. Воно було не таким активним, як з Ганкою, але таким же тривалим. У чотирнадцяти листах Срезневського періоду 1841–1861 рр., що збереглися в архіві Шафарика, переважає обмін фаховою інформацією (Francev 1927). Науковці різних поколінь інформували один одного про нові славістичні видання, і Шафарик часто й активно цікавився відкриттям нових кириличних та глаголичні документів у російських книгарнях, інколи просив надіслати стенограми або нові видання, у тому числі пов'язані з болгарами. Збереглося також кілька рекомендаційних листів Срезневського, з якими його вихованці прибували до Праги.

Міжнародні контакти Срезневського під час роботи у Харківському університеті

Незабаром після повернення додому Срезневський очолив новостворену кафедру. Свою викладацьку діяльність він розпочав із написання вступу до славістики. У листі до Шембери він поділився, що цим вступом мав на меті представити спільні риси всіх слов'янських народів, у тому числі лужицьких сербів (LA: A. Šembera. – I. I. Sreznevskiy).

Навчальна програма відповідала комплексній методиці, розробленій Шафариком для першої слов'янознавчої кафедри в Європі (Gotovska-Henze 2018, 237–242). Це стосувалося як методики, так і навчальної програми. Початковий акцент робився на мовній підготовці і лише на наступному етапі на ознайомленні з історією окремих літератур. Підручники відсутні, вчителі викладали за власними конспектами. Особливо корисними на початковому етапі навчання були робочі конспекти чеського фольклориста і лексикографа Ф. Челаковського про порівняльну граматику слов'янських мов (Večerka 1995, 274), яку Срезневський привіз із Праги. Для деяких своїх учнів у межах їхньої мовної підготовки він також переклав з різних слов'янських мов уривки зі «Слов'янських старожитностей». Як видно з листування, В. Ганка брав участь у доборі староческих текстів, але навіть з цією допомогою укладання підручника було здійснено не відразу.

На другому і третьому курсах Срезневський викладав історію та літературу північно-західних слов'ян – найближчих до росіян балтійських слов'ян, лужичан, чехів і поляків. У огляді чеської літератури на другому курсі особлива увага приділялася внеску В. Ганки та Й. Юнгмана. Учні працюють з уривками з «Краледворського рукопису». Слухачам пропонувалося ознайомитися з трьома піснями з «Дочки Славії» Яна Колара. На велике розчарування вчителя ці твори спочатку не викликали інтересу аудиторії: у листі до В. Ганки молодий викладач скаржився, що його учні залишаються «глухими» до їхнього романтичного пафосу. Тим не менш, Срезневський висловлював свій оптимізм щодо майбутнього славістики у гуманітарних науках (Francev 1905, 57–58). З подальшого листування видно, що його надії виправдалися – «Дочка Славії» стала улюбленим текстом його учнів.

Впливи празької романтичної школи відчуваються й у викладі історії слов'ян. Срезневський поділяв багато ідей Шафарика про автохтонність походження слов'ян на старому континенті та їх культурну рівність з іншими стародавніми племенами, такими як кельти, германські та романські народи. Вивчення цього чисельного населення сприяло висвітленню минулого всієї Європи. На думку викладача-початківця, як слов'янство загалом, так і кожну його окрему галузь потрібно уважно вивчати, адже це несе у собі щось специфічне, неповторне.

Загалом у своєму підході Срезневський поділяє ідеї чеської романтичної історіографії щодо відродження малих слов'янських народів, яке він вважав суто еволюційним процесом (Dostal 1983, 102). Харківський славіст поділяє минуле слов'ян на п'ять великих періодів і дотримується думки, що у давнину слов'яни були єдиним цілим, яке лише пізніше під впливом різних обставин розділилося. Тобто автор підтримує концепцію Шафарика (Lapteva 2005, 203–204). Іншим впливом на підхід викладача щодо чеської історії було концепція Ф. Палацького, який бачив у середньовічному минулому головний процес – протистояння чеських королів німецькій агресії. Щодо протестантського періоду, то Срезневський зображував Яна Гуса як релігійного реформатора й «захисника чеської нації». Важливим у цьому випадку було те, що молодий викладач явно відрізнявся від деяких слов'янофільських поглядів, які розглядають Гуса як борця за православну традицію у Чехії. Цікаво звернути увагу на погляди Срезневського щодо чеського національного руху. Він подає його розвиток, враховуючи деякі зовнішні впливи, наприклад, наполеонівські війни. Але головну роль відводив все ж патріотичній інтелігенції, яка помітно вплинула на формування нових генерацій (Dostal 1983, 96–115).

Докторська дисертація Срезневського (Sreznevskiy 1846b) також доводить вплив романтичних настроїв: вона присвячена найдавнішим слов'янським міфам. Ним було проаналізовано матеріали фольклорного, діалектологічного та етнографічного характеру, зібрані під час академічної відрядження. Харківський викладач відтворив загальнослов'янський язичницький пантеон, порівнявши його з пантеоном германських народів. У своїх лекціях

і дослідженнях цього періоду він висловив сміливу тезу про трансфер функцій багатьох язичницьких богів у християнство та про різні темпи прийняття християнства як насильницьким способом, так і як шляхом тривалого процесу взаємопроникнення – теза, яка сьогодні є загальноприйнятою у науці. Досталь оцінив переваги цієї тези на тлі претензій тодішньої слов'янофільської історіографії, яка поширювала міф про швидке й добровільне прийняття християнства слов'янськими народами (Dostal 1993, 45). Після успішного захисту дисертації І. І. Срезневський став першим викладачем, який отримав ступінь «доктора слов'яноруської філології» (Lapteva 2005, 207).

Харківська славістика у контексті інших російських університетів

Якщо порівняти методику та зміст навчання програми Харківського університету з іншими слов'янознавчими кафедрами, то виявляється, що вони дуже схожі. У Московському університеті, де славістика мала глибоку підготовку, навчальна програма починалася з лінгвістичної і розширювалася аналізом письмових пам'яток й уривків з літературних творів, при цьому обов'язково мали бути присутніми тексти з творів Шафарика. Зміст навчальної програми показував впливи празької школи – давня загальнослов'янська історія, етнографія, огляд літературної традиції. У дворівневій системі навчання перший професійний академічний викладач Московського університету Осип Бодянський прагнув розкрити зв'язок історії з філологією, а з іншого боку – загальні закономірності російського та всеслов'янського духовного розвитку. У Петербурзі Пьотр Прейс також застосував комплексний метод, щоб представити слов'янство як єдине плем'я, яке необхідно вивчати на основі географічних, історичних, етнографічних та лінгвістичних даних – конкретно для кожного окремого «племені».

Також зазначимо, що подібні загальні закони викладання діяли і в університетах за межами Росії. На кафедрі славістики у Бреслау / Вроцлаві, відкритій 1842 р., Ф. Л. Челаковський викладав порівняльну слов'янську граматику та історію слов'янської культури та літератури (Šimeček 1995, 89). Шафарик особисто брав участь у розробці програми Празької кафедри, відкритої кілька років потому. За його пропозицією, очільником цієї інституції став Челаковський. Російську та церковнослов'янську мову викладав В. Ганка – з 1849 р. доцент нової кафедри.

Хоча методика викладання слов'янознавчих кафедр у російських університетах не надто відрізнялася, окремі професори все ж робили певні авторські речі. П. Прайс спеціалізувався на болгаристиці[2] і з 1843 р. в Софійському університеті пропонувався курс середньовічної болгарської історії (інтереси викладача пов'язані насамперед з богомилами) (Lapteva 2005, 170). Бодянський був найкраще підготовлений у галузі богемістики, і кожен студент Московського університету в тій чи іншій мірі вивчав цю мову. У Казані, знову ж таки відповідно до підготовки вчителя та рекомендацій Шафарика, було запроваджено розширене вивчення церковнослов'янської мови. Як тільки Григорович очолив відповідну кафедру (за деякими авторами ще до цієї події) (Sergeev 1981, 326), він почав викладати сучасну болгарську мову. Його харківський колега також мав певні компетенції у цій сфері. Срезневський погано володів болгарською мовою і тому граматику не викладав, натомість ставив перед учнями завдання скласти «конспект» етнографічних відомостей про болгар. У відповідь Григорович надіслав йому свої конспекти. Він також слідкував за розвитком болгарської літератури, знаючи особисто відомих діячів національного відродження (Н. Бозвелі, Б. Петкова, Г. Раковського, Л. Каравелова) і підтримував зв'язки з представниками інтелігенції як у цій країні, так і в еміграції (Бухаресті, Константинополі, Лейпцигу, Одесі). Своїми специфічними знаннями у цій сфері казанський славіст виявився корисним при упорядкуванні списку сучасних болгарських книг, який Срезневський опублікував 1846 року (Sreznevskiy 1846a).

[2] Прайс є автором кількох статей про церковнослов'янську мову, глаголицю та середньоболгарські діалекти.

З Харкова до Петербурга – професійна переорієнтація Срезневського

Раптова смерть П. Прайса у 1846 р. залишила славістичну кафедру столичного університету без викладача, і Срезневський вирішив зайняти вакантну посаду. В. Ганка скористався позитивним налаштуванням офіційних російських кіл щодо свого товариша, щоб рекомендувати його. У листі від 7 і 19 квітня 1847 р. на ім'я голови Російської церкви у Відні отця Раєвського зазначається, що: «З моєю рекомендацією Сергій Семенович Срезневський був запрошений з Харкова до Петербурга на заміну покійного професора Прайса (Zarubezhnye slavyany i Rossiya 1975, 113). 14 лютого 1847 р. В. Григорович писав Шемберу про зміни у складі славістичних кафедр, запевняючи його, що народні пісні, надіслані з Моравії, надійдуть Срезневському у столицю (LA: A. Šembera – V. Grigorovič).

Тоді офіційна ідеологія державного патріотизму та ідеологічного відриву Росії від європейських тенденцій охоплювала всі соціальні сфери, її прищеплювали зі студентської лави та пропагували університетські кафедри (Tsimbaev 2005, 92). Нові керівники міністерства неухильно застосовували цю ідеологію у Петербурзькому університеті. Новий викладач не міг її не дотримуватися: від комплексної методики викладання, що базувалася на методичних нотатках проф. Ф. Л. Челаковського, відмовилися. Суто філологічного характеру набули курси «Вступ до слов'янської філології», «Історія та література слов'янських діалектів». Проте викладання середньовічної чеської історії зазнало лише незначних змін – воно незмінно присутнє у навчальній програмі курсу «Слов'янські старожитності» аж до 70-х років XIX століття, проте у будь-якому випадку у зменшеному обсязі та з подаванням іншої добірки фактів (Dostal 1983, 98).

У новій ситуації Срезневський переорієнтував свої наукові інтереси, про що свідчить той факт, що відразу після приїзду до столиці він почав вивчати рукописну спадщину великоросів і білорусів. Уже в 1847–1848 навчальному році він викладав «Огляд найдавніших пам'яток російської писемності» та «Давньоруську і давньослов'янську писемність», дедалі більше зосереджуючи увагу на наукових дослідженнях у галузі руської палеографії. Основний внесок вчений робить у галузі палеографії.

У перші роки адміністрація й офіційні органи стежили, чи дотримуються славісти нових інструкцій: за спогадами студентів, лекції Срезневського часто відвідував ректор університету, а іноді, навіть, спеціальний довірений (Lamanskiy 1890, 23). До кінця життя відомий славіст не міг «без пристрасті і роздратування» говорити про «той важкий час...» (Lamanskiy 1890, 23). Срезневський називав систему нагляду «канцелярською», але, як зазначав його учень Ламанський, під нею вчитель мав на увазі не тільки дії офіційних органів, а й загальну атмосферу, що душила життя (Lamanskiy 1890, 24). Проте у цілому його багаторічна викладацька кар'єра у столичному університеті була плідною. Срезневський створив солідну школу, серед найбільш талановитих його випускників були відомі російські славісти молодого покоління, такі як Володимир Ламанський та Олександр Піпін.

Листування в умовах двосторонньої цензури

У несприятливому політичному середовищі 1860-х років відносини з Центральною Європою були ускладнені, але контакти не були повністю знищені. Найбільш регулярним лишалося листування з русофілом Ганкою, частину якого бібліотекар опублікував у спеціальній рубриці «Листи з Росії» музейного журналу (ČČM 1850, 349–355). Обмін листами забезпечував підтримку дружніх відносин, але при цьому діяла негласна угода, ретельно приховувати все, що могло асоціюватися з політикою. Основними темами лишалися слов'янські та літературні новації в обох країнах, інформація про офіційні видання Російської імператорської академії наук, подробиці професійного розвитку Срезневського та новини його сімейного життя. Листування з Шафариком також велося у «правильному» професійному дусі. Празький славіст продовжував цікавитися російськими літературними новинками і просив копії нещодавно виданих документів. Однак, в одному з листів цього періоду було критичне зауваження щодо незначної кількості опублікованих давньоруських документів, незважаючи на величезну кількість рукописів, зібраних у російських сховищах (Francev 1927, 26).

У листах Срезневського до Ганки та Шафарика з'явилася нова тема, пов'язана з направленням студентів та стажистів до Праги, а забезпечували стажування обидва чеські вчені. Серед перших випускників Срезневського поїхав до Праги болгарин Константін Петкович з Баштино сяло, що у районі Велеса (нинішня Північна Македонія). У рекомендаційному листі зазначалося, що Петкович «болгарин за походженням», за ідентичністю «справжній слов'ян». Він прямував до своєї «маловідомої батьківщини». Нарешті, автор листа просив Шафарика надати вказівки та поради юнакові (Francev 1927, 880–881). Лист, адресований Ганці, мав схожий зміст, але з ще більш чітким повідомленням. У ньому молодий випускник характеризувався як представник третього покоління, яким опікувалися празькі славісти. Цим Срезневський хотів підкреслити, що він і перші російські славісти сформувалися під впливом чеських учених, а тепер і болгари так само отримували необхідну підтримку. Вигода була взаємною, адже молоді болгари стали надійними інформаторами про свою батьківщину й іноді привозили до Праги примірники щойно виданих болгарських книг[3].

Проте Петкович не виправдав сподівань, не став «товаришем славістів у третьому поколінні», а Шафарик висловив загальне розчарування молодими російськими випускниками, які мало знали літературні джерела і тому були схильні підтримувати недоведені гіпотези. Срезневський намагався захистити свою школу. Він написав, що не слід робити узагальнюючих висновків щодо болгар. Під час навчання Петкович брався за різні справи, але не зосередився на конкретній темі і, за винятком болгарських перекладів деяких частин рукописів Ганки, не представив жодного дослідження своєму професору (Gotovska-Henze 2020, 366).

На відміну від Петковича, «товаришем третього покоління» славістів виявився інший болгар, який прибув з Росії – Іван Шопов, який протягом трьох років навчався на славістичних курсах Московського університету, але після того, як він не отримав стипендії, Бодянський у 1850 р. надіслав щодо нього два рекомендаційні листи до Праги (Francev 1927, 147–148). Не маючи гуманітарної освіти, молодий болгарин виявився дуже корисним співробітником у проєктах чеських учених (передусім П. Я. Шафарика, В. Ганки, Ф. Л. Челаковського).

Хоча Шопов не вступив на денну форму навчання на щойно відкриту славістичну кафедру, він відвідував лекції зі слов'янознавства і надав цінний матеріал для порівняння з викладанням в університетах двох імперій. Він зазначав, що лекції В. Ганки з русистики особливо не відвідували. Натомість, Челаковський викладав перед великою аудиторією і користувався шаною студентів. Шопов вважав його «похвальним» за компетентність і педагогічний досвід, але все ж, зазначав Бодянському, що лекції зі славістики у Празі були нижче за рівнем якості, аніж ті, які він слухав у Москві. На його думку, основним їх недоліком була надмірна теоретична спрямованість навчання – «як у німців» (Minkova 1975, 96). Це твердження було справедливим, особливо щодо місцевої болгаристики. Челаковський погано знав тогочасну болгарську мову і послуговувався старими болгарськими зразками, а під час викладання їхньої історії цілком спирається на праці Шафарика.

Шопов виявився цінним помічником для вчених-славістів, що об'єдналися навколо Національного музею. Як і Петкович, він переклав деякі літописи Ганки[4], брав участь в укладанні «поліглоту» для Краледворського літопису, а також допомагав Шафарику у доповненні матеріалів з його болгарської колекції. За рекомендацією чеського славіста юнак уклав і 1852 р. опублікував у Празі перший список щойно виданих болгарських книг. Це перша бібліографія, укладена болгарською. «Список болгарських книг відродженої болгарської писемності XIX ст.» Шопова містив 51 назву і суттєво доповнював бібліографію, опубліковану І. Срезневським у 1846 році.

---

[3] У бібліографічній збірці Шафарика донині зберігається кілька таких книг, на яких стоїть автограф К. Петковича.

[4] Переклади Шопова і Петковича видав сам Срезневський, а повний переклад Краледворського літопису болгарською мовою зробив Райко Жинзіфов у 1863 році (Kirilova 2007, 11–35).

Листи Шопова до Бодянського є гарним джерелом інформації про роботу діячів Національного музею, літературні та культурні новації Праги середини XIX століття, а також ставлення молоді до політичної дійсності. Показовим у цьому плані є один із його листів, у якому він зі співчуттям згадує ім'я відомого анархіста Міхаїла Бакуніна. Бодянський довго мовчав і не відповідав молодому болгарину, але у наступному листі до Ганки від 27 серпня 1851 р. привітав Шопова, багатозначно наказавши переказати, що він особисто цікавиться його «виключно» літературними [підкреслено в тексті оригіналу – Т. Г.-Х.] новинами» (Minkova 1975, 127). Цей епізод добре ілюструє суто професійний характер міжнародного листування російських славістів цього періоду.

Відомості про професійний розвиток Срезневського дає листування першого очільника славістичної кафедри Харківського університету. Воно також може проілюструвати успіхи та труднощі початкового періоду славістики у Росії. Ця нова наука зародилася в епоху романтизму і зробила свої перші кроки під знаком культурного відродження слов'янських народів, у тому числі й українців. Під час навчання Срезневський був схильний до помірковано ліберального крила національно-культурного руху. За духом і змістом цей рух йшов паралельно з ідейним «пробудженням» слов'янських підданих імперії Габсбургів. Не випадково, що під час свого академічного відрядження харківський славіст-початківець так багато спілкувався з очільниками рухів різних куточків строкатої монархії.

Водночас, як заявив сам Срезневський у своїй вступній лекції, саме «Слов'янське відродження» зацікавило науковців і призвело до послідовного відкриття слов'янських кафедр у різних європейських університетах. Викладацька діяльність молодого викладача у Харкові професійно визначалася комплексною методикою, розробленою П. Й. Шафариком. Майже без винятку, вона продовжилася у всіх інших університетах, де він викладав. Його діяльність відбувалася під знаком слов'янської взаємності, яку вчений не тільки поділяв, але й відводив у її реалізації особливе призначення саме росіянам. Дві лінії – професійна та ідеологічна – більшою чи меншою мірою зустрічаються у всіх листах, якими Срезневський обмінювався з колегами та друзями з Центральної Європи, під час його харківського періоду.

Викладацька діяльність Срезневського цього періоду (як і його колег) ілюструється застосуванням комплексного методу у науці славістиці. Слов'яни представлялися як давня спільнота з власною розвиненою духовною культурою, що виявлялася у сфері фольклору, народної культури, релігійних обрядів. Водночас у контексті об'єднавчої ідеї слов'янської взаємності розвивався інтенсивний літературний обмін між різними народами. До середини століття слов'янська ідея знайшла своє місце у конкретних політичних платформах. І Кирило-Мефодіївське товариство, і Слов'янський з'їзд 1848 р. довели, що слов'янські народи були противниками абсолютної влади і прагнули до більш демократичного правління відповідно своїм національним особливостям. Поразка революції у Центральній Європі та зміцнення самодержавства у Росії поклали край цим політичним прагненням і, не в останню чергу, негативно вплинули на міжслов'янські відносини. В умовах посилення цензури контакти звільнилися від попереднього ідеологічного змісту і зводилися до врегульованих професійних відносин у руслі «суто літературних новинок». Однак у 1960-х роках чесько-російський слов'янський «міст» не був зруйнований і випускники російських славістичних кафедр, серед яких дедалі більше було болгар, виїжджали до Праги. У контексті чесько-російського літературної співпраці з'явився і перший бібліографічний твір, автором якого був болгарин. Листування Срезневського з колегами і друзями у Центральній Європі ілюструє всі ці процеси змін. Як джерело, воно містить чимало інформації. Крім того вона є свідчинням того, що послідовно замовчувалося...

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

ANM IX D 17. [National Museum's Archive – Prague]. List of Bulgarian Publications.

Archiv Národního Muzea – Praha IX D 17. Popis písemností bulharských.

Bilunov, B. N. 1983. K istorii slavyanovedeniya v Moskovskom universitete (1811–1835) [Bilunov, B. N. A Contribution to History of Slav Studies at Moscow University (1811–1835)]. *Iz istorii universitetskogo slavyanovedeniya v SSSR. Sbornik statey i materialov k 80-letiyu S. A. Nikitina*. Red. N. M. Sidorov. Moskow University. S. 3–33. (In Russian).

Билунов, Б. Н. 1983. К истории славяноведения в Московском университете (1811–1835). *Из истории университетского славяноведения в СССР.Сборник статей и материалов к 80-летию С. А. Никитина.* Ред. Н. М. Сидоров. Москва, Изд. Московского университета, с. 3–33.

Bogatova, G. A. 1993. I. I. Sreznevskiy i slavyanskaya istoricheskaya leksikografiya [I. I. Sreznevskiy and Slav Hstorical Lexicology] *Slavyanskie yazyki, pismenost i kultura. (Vklad I. Sreznеskogo v ikh razvitii)* Red. V. V. Kolesov, Kiev, Institute of Linguistic Studies A. N. Potebnya, s. 50–63. (In Russian).

Богатова, Г. А. 1993. И. И. Срезневский и славянская историческая лексикография. *Славянские языки, письменость и культура. (Вклад И. Срезнеского в их развитии).* Ред. В. В. Колесов. Киев, Институт языковедения им. А. Н. Потебня, с. 50–63.

ČČM 1850. Časopis Českého Musea [Czech Museum's Magazine], XXIV, 1850, № 2, pp. 349–355.

Dostal, M. Yu. 1983. Istoriya Chekhii v lektsionnykh kursakh I. I. Sreznevskogo (50ie gody XIX l) [History of Czech Lands in Lectures's Courses of I. I. Sreznevskiy]. *Iz istorii universitetskogo slavyanovedeniya v SSSR. Sbornik statey i materialov k 80-letiyu S. A. Nikitina.* Red. N. M. Sidorov. Moscow University, s. 96–119. (In Russian).

Досталь, М. Ю. 1983. История Чехии в лекционных курсах И. И. Срезневского (50-ые годы XIX в.) *Из истории университетского славяноведения в СССР. Сборник статей и материалов к 80-летию С. А. Никитина. Ред. Н. М. Сидоров*. Изд. Московского университета, с. 96–119.

Dostal, M. Yu. 1993. I. I. Sreznevskiy kak istorik-slavist [I. I. Sreznevskiy as a Slavic Historian]. *Славянские языки, письменость и культура (Вклад И. Срезнеского в их развитии).* Ред. В. В. Колесов. Kiev, Institute of Linguistic Studies A. N. Potebnya s. 42–50. (In Russian).

Досталь, М. Ю. И. И. Срезневский как историк-славист. *Славянские языки, письменость и культура (Вклад И. Срезневского в их развитии).* Ред. В. В. Колесов. Киев, Институт языковедения им. А. Н. Потебня, с. 42–50.

Dostal, M. Yu. 2003. I. I. Sreznevskiy i ego svyazy s chekhami i slovakami [I. Sreznevskii and His Connections to Czechs and Slovaks]. Moskva, Institute of Slavic Studies RAS, 476 s. (In Russian).

Досталь, М. Ю. 2003. И. И. Срезневский и его связи с чехами и словаками. Москва, РАН, 476 с.

Frantsev, V. A. 1902. Ocherki po istorii cheshkago Vozrozhdeniya. Varshava [Writings on the History of Czech Renessaince. Warsaw]. (In Russian).

Францев, В. А. Очерки по истории чешкаго Возрождения. Варшава, 1902.

Frantsev V. A. 1905. Pisma k Vyacheslavu Ganke iz slavyanskikh zemel [Letters to Vyacheslav Gank from Slavic Lands]. Varshava. (In Russian).

Францев, В. А. 1905. Письма к Вячеславу Ганке из славянских земель, Варшава.

Frantsev, V. A. 1914. I. I. Sreznevskiy i slavyanstvo. Sankt Peterburg. (In Russian).

Францев, В. А. 1914. И. И. Срезневский и славянство. Санкт Петербург.

Francev, V. A. 1927. Korespondence Pavla Josefa Šafařika [Pavel Josef Shafarik's Correspondence]. Praha. (In Czech).

Gotovska-Henze, T. 2013. Etnograficheskoe puteshestvie po cheshskim zemlyam (1840) v profesionalnom razvitii I. I. Sreznevskogo [The Ethnological Trip in Czech Lands (1840) in the Professional Development of I. I. Sreznavskii]. *Voprosy natsionalnoy istoriografii i narodnykh istoricheskikh predstavleniy slavyan i ikh sosedey.* Red. O. V. Matveev. Krasnodar. (In Russian).

Готовска-Хенце, Т. 2013. Этнографическое путешествие по чешским землям (1840) в професиональном развитии И. И. Срезневского. *Вопросы национальной историографии и народных исторических представлений славян и их соседей*. Ред. О. В. Матвеев. Краснодар, с. 172–178.

Gotovska-Henze, T. 2018. Kirilskiyat kod. Slavistikata i preotkrivaneto na balgarite. Sofia, Paradigma, 365 s. [The Cyrilic Code. The Slavic Studies and the Rediscovery of Bulgarians]. Sofia, Paradigma, 365 s. (In Bulgarian).

Готовска-Хенце, Т. 2018. Кирилският код. Славистиката и преоткриването на българите. София, Парадигма. 365 с.

Gotovska-Henze, T. 2020. Balgarite v cheshko-ruskia knizhoven obmen (30-te–60-te godini na XIX v.) [Bulgarians and the Czech-Russian Literary Exchange (30s–60s years of 19th C.]. Doctor's Thesis. Sofia, 402 s. (In Bulgarian).

Готовска-Хенце, Т. Българите в чешко-руския книжовен обмен (30-те–60-те години на XIX в.) Дисертационен труд за присъждане на научната степен „Доктор на науките". София. 402 с.

Kievskaya starina 1901. Iz perepiski I. I. Sreznevskago 1829–1839 gg. [From Correspondence of I. I. Sreznevskiy]. (In Russian).

Киевская старина 1901. Из переписки И. И. Срезневскаго 1829–1839 гг.

Kirilova, A. 2007. O vzaimootnosheniyakh Rayko Zhinzifova s moskovskimi slavyanofilami i uchenymi- slavistami [About Rayko Zhinzifov´s Relationships with the Moscow Slavophiles and Slavonic Scolars]. *Bulgarian Historical Review.* Sofia, 1–2, s. 11–35. (In Russian).

Кирилова, А. 2007. О взаимоотношениях Райко Жинзифова с московскими славянофилами и учеными-славистами. *Bulgarian Historical Review.* София, 1–2, с. 11–35.

Kishkin, L. S. 1993 Izmail Sreznevskiy v Slovakii [Izmail Sreznevskiy in Slovakia]. *Slavyanskie yazyki, pismenost i kultura (Vklad I. Srezneskogo v ikh razvitii).* Red. V. V. Kolesov. Kiev, Institute of Linguistic Studies A. N. Potebnya, s. 124–130. (In Russian).
Кишкин, Л. С. 1993 Измаил Срезневский в Словакии. *Славянские языки, писменость и культура (Вклад И. Срезнеского в их развитии).* Ред. В. В. Колесов. Киев, Институт языковедения им. А. Н. Потебня, с. 124–130.
Kodajová, D. 2015. Oslavy Ľudovíta Štúra ako médium formovania historickej pamäti Slovákov [The Ľudovíta Štúr´s Celebrations as Means for the Formation of Slovaks´s Historical Memory]. *Ľudovít Štúr na hranici dvoch vekov* (Ed. P. Macho, D. Kodajová). Bratislava, Academia, s. 182–206. (In Slovak).
LA: V. Hanka – I. I. Sreznevskiy. Literární Archiv. Fond V. Hanka. Korespondence přijata – I. I. Sreznevskiy
LA: A. Šembera – V. Grigorovič. Literární Archiv. Fond. A. Šembera. Šembera: Korespondence přijata – V. Grigorovič.
LA: A. Šembera. – I. I. Sreznevskiy. Literární Archiv Fond. A. Šembera. Korespondence přijata – I. I. Sreznevskiy.
LA: A. Šembera – Jan Kolár. Literární Archiv Fond. A. Šembera. Korespondence přijata – Jan Kolár.
Lamanskiy, V. I. 1890. I. I. Sreznevskiy (1812–1880). Moskva, 41 s. [I. Sreznevski (1812–1880)]. Moscow University, 41 s. (In Russian).
Ламанский, В. И. 1890. И. И. Срезневский (1812–1880). Московский университет, 41 с.
Lapteva, L. P. 1983. Prepodavanie slavisticheskikh distsiplin v moskovskom universitete v XIX – nach. XX veka [Slavic Disciplines Teaching at Moscow University 19th – Beginning of 20th C.]. *Iz istorii universitetskogo slavyanovedeniya v SSSR.Sbornik statey i materialov k 80-letiyu S. A. Nikitina.* Red. N. M. Sidorov, Moskow University, s. 34–56. (In Russian).
Лаптева, Л. 1983. Преподавание славистических дисциплин в московском университете в XIX – нач. XX века. *Из истории университетского славяноведения в СССР. Сборник статей и материалов к 80-летию С. А. Никитина.* Ред. Н. М. Сидоров. Изд. Московского университета, с. 34–56.
Lapteva, L. P. 2005. Istoriya slavyanovedeniya v Rossii v XIX veke [History of Slav Studies in Russia in 19th C.]. Moskva, Institut slavyanovedeniya, 848 s. (In Russian).
Лаптева, Л. П. 2005 История славяноведения в России в XIX веке. Москва, Институт славяноведения РАН, 848 с.
Lavrov, P. A., M. N. Speranskiy 1895. Pisma Pavla Yozefa Shafarika k O. M. Bodyanskomu (1838–1857) s prilozheniem pisem P. Y. Shafarika k V. I. Grigrovichu [Pavel Yozef Shafarik's Letters to O. M. Bodyanskiy (1838–1857); P. Y. Shafarik's Letters to V. I. Grigrovichu added]. Moskva, 223 s. (In Russian).
Лавров, П. А., М. Н. Сперанский 1895. Письма Павла Йозефа Шафарика к О. М. Бодянскому (1838–1857) с приложением писем П. Й. Шафарика к В. И. Григоровичу. Москва, 223 с.
Minkova, L. 1975. Pisma na trima balgarski vazrozhdenci ot Praga [Letters of Three Bulgarian Revivalers]. *Balgaro-Cheshkata druzhba v istoriyata na XIX v.* Red. E. Georgiev, Yu. Dolanskyi. Sofia, Bulgarian Academy of Sciences, s. 89–102. (In Bulgarian).
Минкова, Л. Писма на трима български възрожденци от Прага. *Българо-чешката дружба в историята на XIX в.* Ред. Е. Георгиев, Ю. Долански. София, Изд. БАН, с. 89–102.
Sergeev, A. V. 1981. Viktor Grigorovich i problemite na Balgarskoto vazrazhdane [Viktor Grigorovich and Bulgarian Renaissance Issues]. *Balgarskoto Vazrazhdane i Rusia.* Red. D. Kosev. p. G. Dimitrov, s. 317–336. (In Bulgarian).
Сергеев, А. В. 1981. Виктор Григорович и проблемите на Българското възраждане – Българското Възраждане и Русия. Ред. Д. Косев, п. Г. Димитров, с. 317–336.
Sreznevskiy, I. I. 1846a. Ocherk knigopechataniya v Bolgarii [A Study on the Bookprinting in Bulgaria]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya (ZhMNP)*. St. Peterburg, Vol. LI, 9, part V, s. 1–28. (In Russian).
Срезневский, И. 1846a. Очерк книгопечатания в Болгарии. *Журнал Министерства народного просвещения (ЖМНП),* ч. LI, 9, отд. V, с. 1–28.
Sreznevskiy, I. I. 1846b. Svyatilishcha i obryady yazycheskogo bogosluzheniya drevnikh slavyan, po svidetelstvam sovremennym i predaniyam. Kharkov [Saint Places and Rituals of Ancient Slavs's Pagan Religion, According to Contemporary Proves and Legends]. Kharkov. (In Russian).
Срезневский, И. И. 1846b. Святилища и обряды языческого богослужения древних славян, по свидетельствам современным и преданиям. Харков.
Šimeček, Z. 1995. Institucionální předpoklady studia slovanských jazyků, kultury a dějin slovanských národů [Institutional Preconditions for the Study of Slavic Languages, Culture and History]. *Opera Instituti Historie Praguae.* Praha, Historický ústav, ser. A: Monografie, issue 12 , s. 50–119. (In Czech).
Tsimbaev, N. 2005. Istoria na Rusia (XIX – nachaloto na XX v.) [History of Russia (19th – Beginning of 20th C.)]. Vol. 1. Sofia, Paradigma, 323 s. (In Russian).

Цимбаев, Н. История на Русия (XIX – началото на XX в.). Т. 1. София, Парадигма. 323 с.

Večerka, R. 1995. Slovanská jazykověda [Slavic Linguistic Science]. *Opera Instituti Historie Praguae.* Praha, Historický ústav, ser. A: Monografie, issue 12, s. 230–264. (In Czech).

Vlček, R. 2002. Ruský panslavismus – realita a fikce [Russian Panslavism – Reality and Fiction]. Praha, Institute of History, CAS, 291 s. (In Czech).

Zarubezhnye slavyany i Rossiya 1975 [Foreign Slavs and Russia]. *Materialy k istorii slavistiki (Iz arkhiva Raevskogo).* Institut slavyanovedeniya, 576 s. (In Russian).
Зарубежные славяны и Россия 1975. Материалы к истории славистики (Из архива Раевского). Институт славяноведения, 576 с.

Zinchuk, L. D. 1993. I. I. Sreznevsky`j i T. G. Shevchenko [I. I. Sreznevskiy and T. G. Shevchenko]. *Славянские языки, письменость и культура (Вклад И. Срезнеского в их развитии).* Ред. В. В. Колесов. Kiev, Institute of Linguistic Studies A. N. Potebnya, s. 158–169. (In Ukrainian).
Зінчук, Л. Д. І. І. Срезневский і Т. Г. Шевченко. *Славянские языки, письменость и культура (Вклад И. Срезнеского в их развитии).* Ред. В. В. Колесов. Киев, Институт языковедения им. А. Н. Потебня, с. 158–169.

Дата подання статті у редакцію – 2 липень 2021 р.

DOI 10.7546/DS.2022.15.26
УДК 327(091)(=16)»653»:930:378.4.016(477.54-25):929Ільїнський

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ЗАРУБІЖНИХ СЛОВ'ЯН ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ У НАВЧАЛЬНИХ КУРСАХ Г. А. ІЛЬЇНСЬКОГО: ХАРКІВСЬКИЙ ПЕРІОД ЙОГО НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (1907–1909 РР.)

Сергій Лиман

доктор історичних наук, професор, кафедра туристичного бізнесу і країнознавства,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6, м Харків, Україна, 61022,
e-mail: limans@ukr.net, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4965-0288

У статті розглядається харківський період науково-педагогічної діяльності в галузі вивчення міжнародних відносин південних і західних слов'ян Григорія Андрійовича Ільїнського (1876–1937) – відомого діяча вітчизняного та європейського слов'янознавства, приват-доцента Санкт-Петербурзького, Харківського, Юр'ївського, Саратовського, Московського університетів, розстріляного органами НКВС за сфабрикованою справою. Протягом двох років (1907–1909) він викладав курс історії слов'ян в імператорському Харківському університеті, в стінах якого почав готувати текст головної наукової праці – докторської дисертації «Грамоти болгарських царів». Оцінки Г. А. Ільїнським міжнародних відносин зарубіжних слов'ян доби Середньовіччя відображені у двох літографованих курсах його лекцій – «Історія слов'ян» (1908) і «Короткий курс історії південних слов'ян» (1909). Головну особливість історії слов'ян вчений вбачав в їх запеклій боротьбі з німецькими та азіатськими народами, підкреслюючи в дусі офіційної вітчизняної славістики згубність німецького впливу на долі західного слов'янства. При цьому міжплемінну боротьбу всередині слов'ян Г. А. Ільїнський не вважав фактором, що істотно шкодить ідеї їх єдності. У зв'язку з тим, що минуле південного і західного слов'янства вчений називав в основному «історією національних катастроф», він в своїх курсах зосереджував свою увагу на періодах незалежного розвитку окремих народів. Серед південнослов'янських народів болгари, на думку Г. А. Ільїнського, грали «першорядну роль», а сама Болгарія «зробилася розсадником освіти для всього православного слов'янства». При дослідженні причин і темпів утворення середньовічних слов'янських держав Г. А. Ільїнський особливу увагу приділяв географічним фактором, що суттєво зближувало його погляди з концепцією А. Л. Погодіна.

Ключові слова: Г. А. Ільїнський, історія, міжнародні відносини, Середні століття, слов'яни, славяноведение, Харківський університет

INTERNATIONAL RELATIONS OF MEDIEVAL FOREIGN SLAVS IN TRANING COURSES BY G. A. ILINSKIY: KHARKIV PERIOD OF HIS RESEARCH AND TEACHING ACTIVITIES (1907–1909)

Serhii Lyman

Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Tourism Business and
Regional Studies, V. N. Karazin Kharkiv National University,
Svobody sq., 6, Kharkiv, Ukraine, 61022,
e-mail: limans@ukr.net, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4965-0288

Grigoriy Andreevich Illinskiy (1876–1937) was a distinct authority in Russian Empire and European Slavic studies, Associate Professor of Universities of Saint Petersburg, Kharkiv, Yuriev, Saratov and Moscow who was executed by NKVD on a frame-up charge. Within two years (1907–1909) he taught Slavic history course at Kharkiv University where he began writing his main scientific work – Doctor's thesis "Charters of Bulgarian Kings". G. A. Illinsky's opinions on international relations of Middle Ages foreign Slavs are reflected in two lithographed courses of his lectures: "History of Slavs" (1908) and "Brief History Course of Southern Slavs" (1909). He saw the basic trait of Slavic history in their bitter struggle with Germanic and Asian people. In the spirit of official Russian Empire Slavistics he emphasized pernicious effect of German influence on the fates of Western Slavs. At this G. A. Illinskiy did not treat tribal enmity among Slavs as a factor substantially hampering the idea of their unity. He called the past of Western and Southern Slavs "a history of national disasters" and, accordingly, concentrated his attention mainly of independent development periods of particular peoples. Among South Slavic peoples Bulgarians, as G. A. Illinskiy opined, played first-rate role, whereas Bulgaria made itself "the hotbed of enlightenment for the whole Orthodox Slavdom". In his study of reasons and rates of formation of Medieval Slavic states G. A. Illinskiy paid special attention to geographic factor, which drew his stances close to the concept by A. L. Pogodin.

Keyworbs: G. A. Illinskiy, history, international relations, Middle Ages, Slavs, Slavic studies, Kharkiv University

Імператорський Харківський університет – визнаний науковий центр досліджень міжнародних відносин в різні періоди історії. Серед цих періодів особливою є доба Середньовіччя, як час виникнення і формування сучасних європейських держав. При цьому пильну увагу через етнічну і географічну близькість вчені імператорського Харківського університету традиційно приділяли зарубіжним слов'янським державам – Болгарії, Сербії, Чехії, Польщі. Зовнішня політика цих країн на окремих етапах Середньовіччя певним чином впливала і на міжнародне становище самої Русі. У той же час дореволюційні дослідники були свідками неодноразових загострень міжнародної політичної ситуації за участю сучасних їм країн Центральної та Південно-Східної Європи, а це викликало суспільний інтерес до історичного минулого цих країн, до витоків багатовікових конфліктів, і змушувало авторів історичних робіт і курсів лекцій скрупульозно шукати історичні аналогії подій різних епох.

Серед вчених, які у своїй творчості зверталися до вивчення міжнародних відносин середньовічних слов'янських держав, помітне місце посідає Григорій Андрійович Ільїнський (1876–1937) – відомий діяч вітчизняного та європейського слов'янознавства, визнаний вчений і педагог. У його насиченої різними подіями біографії відбився весь драматизм і трагізм двох епох. Сучасник розквіту дореволюційної вітчизняної науки, він пережив життєві підйоми й падіння, був свідком Першої світової та Громадянської воєн, став однією з жертв Великого терору. Символічно, що його життя почалося всього за місяць до знаменитого Квітневого повстання в Болгарії в 1876 р, за три місяці до початку Сербсько-турецької війни, а завершилося в 1937 році, якому судилося стати піком більшовицьких репресій. Якщо простежити увесь логічний ланцюжок даних подій, він буде виглядати так: боротьба південних слов'ян проти османського ярма, активна позиція Російської імперії, яка почала війну для їх звільнення і свого просування на Балкани, боротьба великих і малих держав навколо вогненебезпечного «порохового льоху Європи», фатальний постріл Гаврили Принципа, що відбився відлунням у канонаді тисяч гармад Першої світової війни, революція 1917 року, яка зробила всіх «колишніх» ворогами нового режиму, відкладена, але неминуча розправа над тим, хто вивчав не класовий підхід, а слов'янську взаємність і проходив за відомою «справою славістів».

З 61 року свого життя, яку обірвала розстрільна команда, Г. А. Ільїнський всього 2 роки викладав в імператорському Харківському університеті. Проте аналіз його науково-педагогічної діяльності саме в ці 2 роки і є предметом даної статті.

На жаль, харківський період науково-педагогічної діяльності вченого практично не відображено у вітчизняній та зарубіжній історіографії, за винятком коротких нотаток у біобібліографічних словниках (Ilinskyi Hryhorii Andriiovych 2012, 115–117; Ilinskyi Hryhorii Andriiovych 2013, 99–100) або дослідженнях з історії медієвістики й славістики в Україні (Kolesov 1979, 167–168; Lyman 1993, 262–263). Це, в першу чергу, пов'язано

з тим, що за два роки викладання в Харкові Г. А. Ільїнський не встиг опублікувати знакових історичних робіт. Цим і пояснюється інтерес до його наукової спадщини, перш за все вчених-філологів, які розглядали головним чином його внесок у вивчення питань слов'янського мовознавства та слов'янських літератур (Barankova, Eskov 2000; Zhuravlev 1962). У деяких роботах лише згадується про те, що в Харківському університеті він читав лекції з історії південних слов'ян, історії южнославянской літератури (Zaharova 2003, 175; Samoilenko 2008, 135). У зв'язку з тим, що Г. А. Ільїнський став жертвою політичних репресій, в ряді видань на цю тему містяться відомості про його життєвий шлях і деякі віхи наукової діяльності (Hanevich 2002, 225–229), проте харківський період цієї діяльності в них не відбитий. Про викладацьку роботу Г. А. Ільїнського в Харківському університеті й читанні ним курсів з історії та літератури слов'ян коротко згадується у фундаментальній монографії С. А. Копилова (Kopylov 2005, 321), але у зв'язку з тим, що головною історичною роботою вченого стала його робота «Грамоти болгарських царів», яку він завершив уже в Ніжині, С. А. Копилов апріорі зосереджується на аналізі саме цієї роботи.

Мета даної статті – на основі аналізу всього наративу Г. А. Ільїнського харківського періоду його науково-педагогічної діяльності дослідити вивчення ним міжнародних відносин зарубіжних слов'янських народів доби Середньовіччя, як часу виникнення сучасних слов'янських держав.

Григорій Андрійович народився 23 березня 1876 р. у столиці імперії Санкт-Петербурзі. Він походив із дворянської родини, а його батько був в цей час учителем (Zaharova 2003, 174), випускник 6-ої Петербурзькій гімназії, він в 1894 р. вступив на історико-філологічний факультет С.-Петербурзького університету, де його вчителями були відомі славісти В. І. Ламанскій, О. О. Шахматов, С. К. Булич, Ф. Ф. Фортунатов тощо (Zhuravlev 1962, 3; Kolesov 1979, 167).

Г. А. Ільїнський рано виявив схильність до самостійного наукового пошуку. У 1898 р. отримав золоту медаль факультету за випускне студентське твір «Орбельська Тріодь», присвячене вивченню літературного болгарського пам'ятника XIII ст. (Lyman 1993, 263). Після закінчення університету він за наполяганням В. І. Ламанского і С. К. Буліча був залишений на кафедрі слов'янської філології стипендіатом для приготування до професорського звання (1898–1903) (Zaharova 2003 174). За існуючою тоді традицією він вирушив у дворічне закордонне наукове відрядження і в 1901–1903 рр. вивчав документи в бібліотеках та архівах слов'янських земель Австро-Угорщини і Німеччини (Kolesov 1979, 167). Після повернення Г. А. Ільїнський в 1903 р. був призначений секретарем Комісії для підготовки з'їзду слов'янських філологів (Ilinskyi Hryhorii Andriiovych 2012, 115), отримав посаду приват-доцента кафедри слов'янської філології Санкт-Петербурзького університету. Тут він викладав у 1904–1907 рр. і захистив в 1905 р. магістерську дисертацію «Складні займенники і закінчення родового відмінка однини чоловічого та середнього роду неособистих займенників в слов'янських мовах» (Kolesov 1979, 167). Тематика магістерської дисертації цілком відображала коло його філологічних наукових інтересів в цей період. Втім, особливості підготовки вчених-славістів російських імператорських університетів робили їх широкими фахівцями, які могли здійснювати читання лекцій, як з мовознавства, так і з історії слов'янських народів.

З 1907 по 1909 роки Г. А. Ільїнський – приват-доцент кафедри слов'янської філології імператорського Харківського університету (Otchyot 1908, 8; Lyman 1993, 263). Він не був тут професором, як про це помилково повідомляється у статті В. В. Колесова (Kolesov 1979, 167). Ротація університетських вчених-славістів була в той час звичайним явищем. До того ж в 1906 р. у Харкові від туберкульозу помер відомий учений болгарського походження М. С. Дринов, який багато років був уособленням харківської школи славістів. Незадовго до його смерті, в 1904 р. приват-доцентом кафедри слов'янської філології Харківського університету став С. М. Кульбакін. Науковий потенціал двох молодих вчених С. М. Кульбакіна та Г. А. Ільїнського мав певною мірою вирішити кадрову проблему.

У період з 1907 по 1909 роки Г. А. Ільїнський читав курси з історії слов'янських народів та з історії слов'янських літератур. Наприклад, в 1907–1908 навчальному році він у двох півріччях читав по 2 години на тиждень курс «Історія південних слов'ян» (Obozrenie

prepodavaniya 1907 році, 8–9). Як зазначено в щорічному «Огляді викладання предметів», основними позиціями списку літератури для нього були такі видання: О. Ф. Гильфердинг. Зібрання творів. Том 1. Історія сербів і болгар; І. Н. Смирнов. Нарис культури історії південних слов'ян; Іречек К. Й. Історія болгар; В. Клаїч Історія хорватів з найдавніших часів до кінця XIXст. тощо (Obozrenie prepodavaniya 1907 році, 8–9).

У Харківському університеті Г. А. Ільїнський почав готувати текст головної історичної наукової праці – докторської дисертації «Грамоти болгарських царів». Для збору письмових джерел восени 1907 р. він був відряджений до Афону (Kopylov 2005, 321). Тут Г. А. Ільїнський зібрав і зробив копії середньовічних болгарських грамот (Ilinskyi Hryhorii Andriiovych 2012, 116; Zhuravlev 1962, 17). Процес наукового осмислення матеріалу цих письмових джерел зайняв у нього ще 2 роки (Ilinskiy 1908b). Робота буде опублікована і захищена у 1911 р. (Zapiska ob uchYonyih trudah 1921), вже після того, як він перейшов на посаду екстраординарного професора до Ніжинського Історико-філологічного інституту. Ця робота отримала позитивну відгук рецензентів, а автор – престижну Ломоносовську премію (Lyman 1993, 263). Про велике значення монографії «Грамоти болгарських царів» для науки свідчить і той факт, що в 1970 р. її перевидали у Лондоні (Kolesov 1979, 354).

Апріорі ця робота займала основну увагу Г. А. Ільїнського в нетривалий харківський період його науково-педагогічної діяльності. Для істориків науки, зокрема тих, хто розглядає процес вивчення в Харківському університеті різних проблем Середньовіччя, перш за все міжнародні відносини, інтерес можуть представляти два літографованих курса: «Історія слов'ян» (1908) і «Короткий курс історії південних слов'ян» (1909). При цьому термін «короткий» можна однаково застосувати до обох курсів. Виклад Г. А. Ільїнського відрізняється стислістю матеріалу самих лекцій та досить детальним вступом. Незважаючи на цю стислість, курси в цілому дають уявлення про погляди вченого на історію міжнародних відносин в середньовічній Центральній і Південно-Східній Європі та на історію слов'янства взагалі. На відміну від курсів лекцій його наукова стаття про значення Афона в історії словянської писемності хоча й є великою за обсягом (Ilinskiy 1908b, 1–41), проте не присвячена безпосередньо дослідженню зовнішньополітичних питань, хоча і містить дані про культурно-релігійний вплив Візантії на сусідні слов'янські народи та контекстно показує її боротьбу із арабами, хрестоносцями. турками-османами тощо (Ilinskiy 1908b, 5, 7, 9).

Сама ж «історія слов'янства», згідно з визначенням Г. А. Ільїнського, – це «наука про розвиток суспільств, які коли-небудь виникали у надрах слов'янського племені» (Ilinskiy 1908a, 12). Оскільки у межах розглянутих курсів вивчалися у першу чергу саме суспільства, і лише потім – держави, це дозволяло Г. А. Ільїнському дотримуватися своєї концепції без суперечностей та викладати свій матеріал з «доби праслов'янської єдності» (Ilinskiy 1908a, 89). У той же час будь-який дослідник курсів його лекцій напевно знайде в них інше концептуальне протиріччя. А саме: у зв'язку з тим, що минуле південного і західного слов'янства вчений називав «історією національних катастроф» (Ilinskiy 1908a, 19), він в своїх курсах зосереджував увагу на періодах незалежного розвитку окремих народів. Ось чому, наприклад, історію Болгарії він завершив захопленням у XIV ст. уламків Другого Болгарського царства турками-османами (Ilinskiy 1909 I, 97–100), Сербії – остаточним завоюванням турками у 1459 р. сербських земель (Ilinskiy 1909 II, 52), а історію Чехії – подіями 1620 р., тобто роком Білогірської битви, коли Чеська держава, відповідно до поширеної у дореволюційній вітчизняній науці думкою (Lavrovskiy 1863), втратила залишки своєї політичної самостійності «і перетворилася на просту провінцію австрійської держави» (Ilinskiy 1908a, 289).

Досліджуючи причини й темпи утворення середньовічних слов'янських держав Г. А. Ільїнський особливу увагу приділяв географічним фактором. Це суттєво зближувало його погляди з концепцією його сучасника О. Л. Погодіна (Pogodin 1915, 98). Наприклад в курсі «Історія слов'ян» «Географічному устрою слов'янських територій» була присвячена вся лекція № 2 (Ilinskiy 1908a, 31–57).

Головну особливість історії слов'ян вчений вбачав в їх запеклій боротьбі на заході – з німецькими та на сході – з азіатськими народами. У зв'язку з тим, що слов'янство, за вис-

ловом Г. А. Ільїнського, було кинуто між «молотом і ковадлом» (тобто між Заходом і Сходом), йому доводилося вести боротьбу «за своє елементарне існування» (Ilinskiy 1908a, 18–19). Ця точка зору про постійну збройну боротьбу слов'ян із сусідами як про ключовий зміст їх історії та причину утворення держав набула широкого поширення в працях попередників і сучасників Г. А. Ільїнського (див.: Pogodin 1915, 84, 100). Вже перша слов'янське держава Само була створена в результаті боротьби слов'ян проти ярма аварів, однак заснування цієї держави Г. А. Ільїнський датує в одному зі своїх курсів 622 роком (Ilinskiy 1909 I, 51), а в іншому 629 роком (Ilinskiy 1908a, 226), тоді як в Хроніці Фредегара ця подія значиться під 623 роком (Fredegar IV, 48).

Істотним здавалося Г. А. Ільїнському і те, що слов'янство сильно страждало від міжплемінних воєн, які завжди використовували в своїх політичних цілях інші, перш за все західні, народи. «Майстерно користуючись цими розбратами слов'ян і протегуючи їх автономіським прагненням, – вказував Г. А. Ільїнський, – італійці заволоділи Далматією (так в тексті – С. Л.), німці на руїнах зламаних ними не без допомоги азіатів і папського Риму слов'янських держав, на уламках пригнічених ними слов'янських народностей встигли, нарешті, утворити зі своїх невеликих східних марок (украйн) (так в тексті – С. Л.) дві великі держави – Пруссію і Австрію» (Ilinskiy 1908a, 3).

При цьому міжплемінну боротьбу всередині слов'ян Г. А. Ільїнський не вважав фактором, який суттєво шкодив ідеї їхньої єдності (Ilinskiy 1908a, 9). Тому висловлювання вченого про цю ідею слов'янської єдності як «життєдайній силі» (Ilinskiy 1908a, 22), будуть згадуватися на сторінках його лекцій неодноразово.

У повній відповідності з науковими уявленнями сучасної йому медієвістики, Г. А. Ільїнський вважав, що якщо на південних слов'ян в політичному і культурному відношенні вплинули греки (Ilinskiy 1908a, 58), то на західних – німці (Ilinskiy 1908a, 70). При цьому вчений підкреслював важливу думку: «Не в одній лише зовнішній, політичній історії (західного – С. Л.) слов'янства німці грають домінуючу роль, й у внутрішній, культурній історії німецький вплив є першорядним» (Ilinskiy 1908a, 70). В цілому, він підкреслював, як це зазвичай робилося в офіційній вітчизняній славістиці, ідею про згубність німецького впливу на долі західного слов'янства. Однак сам текст його лекцій, як й історична дійсність, переконують нас в тому, що періоди загострення відносин між німецьким і слов'янським світом змінювалися на періоди їх взаємодії.

Найяскравіше це проявилося при описі Г. А. Ільїнським польсько-німецьких відносин доби раннього Середньовіччя, перш за все за правління князя Мешко I. З одного боку, характеризуючи зовнішньополітичних ворогів Польщі в цей період, харківський учений зазначав: «Найстрашнішим з них був, звичайно, німецький імператор Оттон I» (Ilinskiy 1908a, 115). Однак, з іншого боку, визнання польським князем васальної залежності від Оттона I і прийняття християнства за католицьким обрядом були епохальними культурно-політичними кроками Мешко I по залученню Польщі до західного, насамперед німецького світу. Ці кроки Мешко після низки поразок поляків від Оттона I Г. А. Ільїнський пояснював так: «Побоюючись ще гірших наслідків і бажаючи позбавити німців приводу їх постійних нападів на Польщу – викорінення язичництва, Мешко вирішив прийняти християнство» (Ilinskiy 1908a, 115–116) .

Г. А. Ільїнський показував, що союзницькі відносини Німеччини та Польщі мали місце не тільки за часів Мешко, який в союзі з німцями воював проти чехів і полабських слов'ян, але й у роки правління Болеславі I Хороброго (992–1025), який, як і батько, визнав верховну владу німецького імператора, підкорив сусідів і зумів «розширити територію Польщі до її природних кордонів і цим забезпечив її повну політичну незалежність в майбутньому» (Ilinskiy 1908a, 117).

Особливе значення в польсько-німецьких відносинах в даний період мало створення в 1000 р. імператором Оттоном III Гнезненського архієпископства. Г. А. Ільїнський вважав, що цей крок був частиною зовнішньополітичної доктрини Оттона III, який «мріяв підкорити Римській імперії всі народи світу» (Ilinskiy 1908a, 118). Однак ще В. К. Надлер стверджував: і створенням архієпископства, і звільненням князя Болеслава Хороброго від стягування данини Оттон III в кінцевому підсумку «емансипував його з під впливу німців» і «надзвичайно підняв політичну самостійність Польщі» (Nadler 1865, 23). Ця думка

В. К. Надлера знаходить повне підтвердження і в польській історіографії, традиції якої йдуть від Галла Аноніма (Gall Anonim 1961, I, 6). Вона певною мірою діссонує з висловлюваннями Г. А. Ільїнського. Вкажемо також на то, що останній помилково вказував на IX століття як на час, коли утворилася Польська держава (Ilinskiy 1908a, 114). Насправді загальноприйнятою в історіографії вважається думка про те, що єдина Польська держава з'явилася століттям пізніше, а першим її правителем був князь Мешко I.

Епохальною подією середньовічної польської історії стало створення Кревської унії. На слушну думку Г. А. Ільїнського, унія булла відповіддю насамперед на зовнішньополітичні виклики: «щоб більше забезпечити Польщу від нападів ззовні, особливо з боку хрестоносців» «малопольські пани», які в реальності правили країною замість юної Ядвіги, «вирішили поєднати її з Литвою династичної унією» (Ilinskiy 1908a, 149). На велику небезпеку з боку Тевтонського ордена, як на ключову причину унії, звертається увага й у сучасній польській історіографії (Dyibkovskaya 1995; Klochovskyi 2005, 59). Цей вектор відбитий і в середньовічних джерелах (Długosz 1868 VIII, 523, 529; Dlugosh 1962 8, 30). Однак Г. А. Ільїнський помилково вказує на 1386 рік, як на час укладення Кревської унії (Ilinskiy 1908a, 150). Насправді унія була укладена на рік раніше, а в 1386 р. відбулося одруження Ягайла та Ядвіги, як одна з умов польсько-литовської угоди.

Ця угода, як вірно вказував Г. А. Ільїнський, була невигідна і хрестоносцям, і німецькому імператору Сигізмунду, але його логічним наслідком стала перемога над Тевтонським Орденом при Грюнвальді, після чого «Орден став швидко занепадати» (Ilinskiy 1908a, 151–152, 158). Торунський мир 1466 р. збільшив значення Польщі у міжнародних справах, особливо на тлі остаточного падіння Візантії (Ilinskiy 1908a, 159–160).

Боротьбу з німецькою експансією Г. А. Ільїнський вважав визначальною й у зовнішній політиці середньовічної Чеської держави. Незважаючи на успіхи слов'янського богослужіння Кирила і Мефодія у Великій Моравії, в 895 р. сталося відділення Чехії від Моравії та визнання чеським князем Спітігневом I васальної залежності від німецького короля Арнульфа. Це політичне й церковне зближення Спітігнева I з німцями на Регенсбургському рейхстазі 895 р. призвело, на думку вченого, до того, що «духовною столицею Чехії стає німецький Регенсбург» і «з цього часу починається той німецький вплив на Чехію, який заподіяв їй стільки бід і врешті-решт погубив її» (Ilinskiy 1908a, 228).

Однією з ключових віх боротьби чехів проти німецького світу Г. А. Ільїнський вважав гуситського руху і гуситські війни, в яких чехи неодноразово перемагали хрестоносців (Ilinskiy 1908a, 266–268). Розгром гуситами учасників хрестових походів мав важливі міжнародні наслідки, в тому числі на рішення Базельського собору: «утраквістські пани, які отримали на Базельському соборі грошову субсидію, відкрито порвали з таборитами і в союзі з пражанам розбили їх на голову в битві при Липанах (1434)» (Ilinskiy 1908a, 270). Незважаючи на це, хронологічні рамки «гуситской епохи» Г. А. Ільїнський досить довільно визначав 1419–1526 роками на підставі того, що в 1526 р. в битві при Мохаче загинув чеський король Людовик I (Ilinskiy 1908a, 278).

На відміну від західних слов'ян, а також і словенців, болгари і серби, за висловом Г. А. Ільїнського, «примкнули до культурного світу Візантії» (Ilinskiy 1909 I, 1). Розподіл за релігійним принципом єдиних за мовою сербів і хорватів призвів до того, що «такий культурно-історичний дуалізм приніс національній свідомості і політичним успіхам слов'янських народів незліченну шкоду» (Ilinskiy 1909 I, 2). Ця теза отримала широке поширення в сучасній йому вітчизняній славістиці (Pogodin 1915, 84).

Серед держав, які впливали на південних слов'ян, Г. А. Ільїнський справедливо називав Візантію, Італію, Угорщину, Австрію, Туреччину тощо (Ilinskiy 1909 I, 3). При цьому найбільший політичний і культурний вплив на народи Балканського півострова здійснювали саме греки (Ilinskiy 1909 I, 20), а духовним центром Візантії та цих православних слов'янських народів у Середні віки, на думку Г. А. Ільїнського, був Афон (Ilinskiy 1908c, 3). Але хоча «політична доля південних слов'ян була тісно пов'язана із занепадом або зростанням могутності Візантійської імперії», її культурний вплив Г. А. Ільїнський вважав ще більш істотним. При цьому під «культурним впливом» вчений мав на увазі не тільки релігію, світогляд, моральні ідеали, а й «копіювання їх (візантійців – С. Л.) державного устрою» слов'янами (Ilinskiy 1909 I, 21).

Заслугою Г. А. Ільїнського було те, що він переконливо показав наскільки різним був візантійський вплив на різні слов'янські народи Балканського півострова. Серед південнослов'янських народів болгари, на його думку, грали «першорядну роль», а сама Болгарія «зробилася розсадником освіти для всього православного слов'янства» (Ilinskiy 1909, 7). Цей висновок відбивав концепції багатьох сучасних йому вчених-славістів. Наприклад, К. Рот вважав «незначною» роль хорватів і сербів в той період, коли утворилося Перше Болгарське царство (Rot 1914, 17).

Однак у викладі історії Першого Болгарського царства Г. А. Ільїнський змішує дві ключові події: він вказував у своєму курсі на 679 рік як на рік підписання договору між Візантією і болгарським ханом Аспарухом, який переміг її у війні (Ilinskiy 1909 I, 52)[1]. На цей же рік як на рік підписання договору Костянтина IV Погоната і Аспаруха про утворення Першого Болгарського царства та його кордони вказував й О. Л. Погодін (Pogodin 1910, 1). У сучасній славістики вважається, що Візантія за договором лише в 681 р. визнала створення Болгарської держави на Балканах, тоді як 679 рік визнається роком захоплення Аспарухом частини балканських земель і початком створення спільних слов'янсько-болгарських державних структур.

Одному з найбільш видатних правителів ранньосередньовічної Болгарії хану Крум Г. А. Ільїнський приписував план «знищити візантійську владу в Європі» (Ilinskiy 1909 I, 55), в той час як прийняття князем Борисом християнства від Візантії він відповідно до історіографічної традиції слушно вважав «дипломатичним розрахунком» (Ilinskiy 1909 I, 58–59).

Г. А. Ільїнський не прагнув персоніфікувати історію, хоча роль особистості в історії підкреслювалася їм постійно (Іллінський 1908а, 116, 119, 122). При цьому в обох курсах вченого особливо виділяв царювання Симеона Великого (893–927), за часів якого Болгарія перемогла візантійців, угорців, арабів і досягла своєї найвищої могутності (Іллінський 1908а, 20; Ilinskiy 1909 I, 62–63).

На тлі діяльності енергійного і «геніального» царя Симеона, який зумів поставити Болгарію «в ряд найбільш передових і освічених країн свого часу» образ болгарського царя Петра I (927–969) постає відверто карикатурно. Відзначено і політичні невдачі Петра, наприклад, відділення Сербії, яка здобула незалежність, вторгнення угорців, похід Святослава. Щоправда, Г. А. Ільїнський справедливо зауважував, що глибокий занепад країни почався зовсім не внаслідок особистих якостей правителів країни. «Політичному падінню Болгарії цілком відповідало і культурне, – підкреслював учений. – Духовна діяльність болгарського народу в цей час ніби завмирає» (Ilinskiy 1909 I, с. 74).

Досліджуючи міжнародні відносини Середньовіччя, серед яких особливе місце він відводив завойовницьким походам, Г. А. Ільїнський проте критично ставився до діяльності навіть тих правителів, які ігнорували необхідність прогресивних суспільних перетворень. Так, наприклад, визнавши, що за Стефана Душана (1331–1355) «Сербія досягла вершини своєї могутності» (Ilinskiy 1909 II, 28), завоювавши значну частину Балкан і ставши царством, Г. А. Ільїнський проте помічав, що причину краху держави Душана слід вбачати в самій його діяльності (Ilinskiy 1909 II, 29). Замість того, щоб вивести країну з «важкої економічної і соціальної кризи ..., – вказував вчений, – Душан в своєму «Законнніку» лише закріпив і санкціонува в суспільний лад, що склався в Сербії задовго до вступу його на сербський престол» (Ilinskiy 1909 II, 47).

Боротьба і взаємодія слов'янських народів один з одним, з Німеччиною, Угорщиною, Візантією, турками-османами поряд з взаємним релігійним культурним впливом показані в курсах Г. А. Ільїнського повною мірою. Але хоча ці курси відображали у першу чергу саме міжнародні відносини середньовічної доби, залишилися практично без розгляду пи-

[1] Див. у тексті лекцій Г. А. Ільїнського: «Візантійський Імператор Константин Погонат, безсилий відбити нашестя диких полчищ, змушений був у 679 р. укласти з болгарами договір, який не тільки визнавав повну незалежність їхньої держави, а й зобов'язував платити їм щорічну данину» (Ilinskiy 1909 I, 52).

тання економічних зв'язків, торгівлі, на що в тогочасній медієвістиці та славістиці вже звертали достатньо уваги.

Після завершення своєї роботи в Харківському університеті в 1909–1916 рр. І. А. Ільїнський був професором Ніжинського історико-філологічного інституту, одночасно – професором Вищих жіночих курсів у Києві (Zaharova 2003, 175), потім – Юр'ївського (в евакуації 1918–1920 – у Воронежі), Саратовського, Першого Московського університетів, членом-кореспондентом Російської академії наук (1921), дійсним членом Болгарської (1928) і Польської (1930) Академій наук (Kolesov 1979, 167). В історіографії зазначалося, що незважаючи на свою популярність і затребуваність в наукових колах, Г. А. Ільїнський в середині 1920-х років фактично встав в опозицію до ректора Московського університету, майбутнього генерального прокурора СРСР і одному з організаторів масових репресій А. Я. Вишинського, і активно виступав проти теорії Н. Я. Марра (Zaharova 2003, 177). Дійсно, невдоволення, яке висловлював Г. А. Ільїнський з приводу методологічних, організаційних, наукових новацій А. Я. Вишинського та його однодумців, могло позначитися і дійсно позначилося незабаром на його долі.

Після відомої «чистки» Академії наук в 1929–1931 рр. («Справа академіків») арешт Г. А. Ільїнського органами ОДПУ був фактично вирішений. Його заарештовували двічі. Спочатку – в 1934 р. за «справою славістів» (див.: Ashnin, Alpatov 1994) та неіснуючої «Російської національної партії», коли після двох років Соловків в'язниця була замінена йому посиланням до Томська (Zaharova 2003, 178–179). Потім – в 1937 р. вже в Томську (Hanevich 2002, 226–228). Цей другий та останній арешт не залишив літньому вченому права на життя. Г. А. Ільїнський показав стійку для його віку поведінку на допитах і був засуджений згідно сумнозвісної 58 статті до розстрілу (Hanevich 2002, 227–228). Між повторним арештом і розстрілом пройшло менше місяця.

Згодом, уже в 1964 р, Г. А. Ільїнський був реабілітований, але справедливість частково восторжествувала ще раніше. Його першою «справою славістів» та «Російської національної партії» займався один з найжорстокіших керівників НКВС, згодом начальник управління НКВС по Далекому Сходу Генріх Люшков. Ярий слов'янофоб, за іронією долі земляк відомого злочинного авторитета одесита «Япончика», він сам став «Япончиком», але не за кличкою, а за суттю – у 1938 р, побоюючись арешту, кат Г. Люшков втік у Маньчжурію до японців і співпрацював з ними та німецькою розвідкою до самої своєї ганебної смерті в 1945 р.

Розплата настала ... Хоча і з запізненням.

З розглянутого в статті можна зробити висновок, що великий діяч вітчизняного та європейського слов'янознавства, відомий вчений і педагог, Г. А. Ільїнський лише протягом двох років (1907–1909) викладав в імператорському Харківському університеті. За цей час він встиг підготувати статтю про значення Афона в історії словянської писемності, прочитати курси з історії та літератури південних і західних слов'ян і почав готувати текст своєї головної наукової праці – докторської дисертації «Грамоти болгарських царів». Оцінки Г. А. Ильинским міжнародних відносин зарубіжних слов'ян епохи Середньовіччя розгорнуто відображені в двох літографованих курсах його лекцій – «Історія слов'ян» (1908) і «Короткий курс історії південних слов'ян» (1909). Головну особливість історії слов'ян вчений вбачав в їх запеклій боротьбі з німецькими та азіатськими народами. Він підкреслював згідно з традицією офіційної вітчизняної славістики згубність німецького впливу на долі західного слов'янства. При цьому міжплемінну боротьбу всередині слов'ян Г. А. Ільїнський не вважав фактором, який суттєво шкодив ідеї їх єдності. У зв'язку з тим, що минуле південного і західного слов'янства вчений називав «історією національних катастроф», він у своїх курсах розглядав лише періоди незалежного розвитку окремих народів. Серед південнослов'янських народів болгари, на думку Г. А. Ільїнського, відіграли ключову роль, а сама Болгарія найбільшою мірою вплинула на освіту всього православного слов'янства. Досліджуючи причини і темпи утворення середньовічних слов'янських держав, Г. А. Ільїнський особливу увагу приділяв географічним фактором, що суттєво зближувало його погляди з концепцією О. Л. Погодіна.

Наукова спадщина Г. А. Ільїнського розглядається автором статті в рамках підготовки їм монографії «Медієвістика в імператорському Харківському університеті (1804–1917 рр.)».

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Ashnin, F. D., Alpatov, B. M. 1994. «Delo slavistov». 30-e godyi. Moskva, Heritage. 286 s. (In Russian).

Ашнин, Ф. Д., Алпатов Б. М. 1994. «Дело славистов». 30-е годы. Москва, Наследие. 286 с.

Barankova, G. S., Eskov, I. B. 2000. Trudyi i dni Grigoriya Andreevicha Ilinskogo (1876–1937). *Moskovskiy zhurnal,* № 7. S. 2–14. (In Russian).

Баранкова Г. С., Еськов И. Б. 2000. Труды и дни Григория Андреевича Ильинского (1876–1937). *Московский журнал*, № 7. С. 2–14.

Bulahov, M. G. 1977. Ilinskiy Grigoriy Andreevich (1876–1937) [Ilyinsky Grigory Andreevich (1876–1937)]. *Vostochnoslavyanskie yazyikovedyi : biobibliograficheskiy slovar.* Minsk, vol. 2. S. 229–236.

Булахов, М. Г. 1977. Ильинский Григорий Андреевич (1876–1937). *Восточнославянские языковеды: биобиблиографический словарь*. Минск, том 2. С. 229–236.

Długosz, J. 1868. Dzieje Polskie [Polish History]. Kraków: W druk. «Czasu» W. Kirchmayera, т. 2. 530 s.

Dlugosh, Ya. 1962. Gryunvaldskaya bitva [Battle of Grunwald]. Moskva, Leningrad, USSR Academy of Sciences Publishing House. 213 s. (In Russian).

Длугош, Я. 1962. Грюнвальдская битва. Москва, Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, 213 с.

Dyibkovskaya, A., Zharyin, M., Zharyin, Ya. 1995. Istoriya Polshi s drevneyshih vremyon do nashih dney [History of Poland from Ancient Times to the Present Day]. Varshava, PVN. 380 s. (In Russian).

Дыбковская, А., Жарын, М., Жарын, Я. 1995. История Польши с древнейших времён до наших дней. Варшава, ПВН. 380 с.

Fredegar, Hronika [Chronicle]. URL: http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fredegar/frametext.htm. (In Russian).

Фредегар. Хроника. URL: http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fredegar/frametext.htm.

Gall, A. 1961. Hronika i deyaniya knyazej ili pravitelej pol'skikh [Chronicle and Deeds of Princes or Rulers of Poland]. Moskva, USSR Academy of Sciences Publishing House, 171 s. (In Russian).

Галл, А. 1961. Хроника и деяния князей или правителей польских. Москва, Издательство Академии Наук СССР, 171 с.

Hanevich, V. A. 2002. Politicheskie repressii v sudbah sotrudnikov Tomskogo kraevedcheskogo muzeya [Political Repressions in the Fate of Employees of the Tomsk Museum of Local Lore]. *Trudyi Tomskogo oblastnogo kraevedcheskogo muzeya*. Tomsk, tom 11, s. 209–235. (In Russian).

Ханевич, В. А. 2002. Политические репрессии в судьбах сотрудников Томского краеведческого музея. *Труды Томского областного краеведческого музея*. Томск, том 11, с. 209–235.

Klochovskyi, Ye. 2005. Istoriia Polshchi do kintsia XV stolittia [History of Poland until the End of the 15th Century]. Lublin, Society of the Institute of Central and Eastern Europe, 237 s. (In Ukrainian).

Клочовський, Є. 2005. Історія Польщі до кінця XV століття. Люблін, Товариство Інституту Центрально-Східної Європи, 237 с.

Ilinskiy, G. A. 1908a. Istoriya slavyan. Kurs, chitannyiy v imperatorskom Harkovskom universitete v osennem polugodii 1908 goda [History of the Slavs. A Course Taught at the Imperial Kharkov University in the Autumn Half of 1908], part 1. Istoriya zapadnyih slavyan. Kharkov, Tipo-lithograph S. Ivanchenko, 268 s. (In Russian).

Ильинский, Г. А. 1908a. История славян. Курс, читанный в императорском Харьковском университете в осеннем полугодии 1908 года. Часть 1. История западных славян. Харьков, Типо-литография С. Иванченко, 268 с.

Ilinskiy, G. A. 1908b. Znachenie Afona v istorii slavyanskoy pismennosti [The Value of Athos in the History of Slavic Writing]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvescheniya*, vol. 18, s. 1–41. (In Russian).

Ильинский, Г. А. 1908b. Значение Афона в истории славянской письменности. *Журнал Министерства народного просвещения*, том 18, с. 1–41.

Ilinskiy, G. A. 1909. Kratkiy kurs istorii yuzhnyih slavyan, chitannyiy v 1908/1909 uchebnom godu v imperatorskom Harkovskom universitete [A Short Course on the History of the South Slavs, Read in the 1908/1909 Academic Year at the Imperial Kharkov University]. Kharkov, Tipo-lithograph S. Ivanchenko, part I. Vvedenie, Istoriya bolgar, 100 s.; part II. Istoriya serbov, 52 s. (In Russian).

Ильинский, Г. А. 1909. Краткий курс истории южных славян, читанный в 1908/1909 учебном году в императорском Харьковском университете. Харьков, Типо-литография С. Иванченко, часть I. Введение, История болгар, 100 с.; часть II. История сербов, 52 с.

Ильинский, Г. А. 1909. Краткий курс истории южных славян, читанный в 1908/1909 учебном году в императорском Харьковском университете. Харьков, Типо-литография С. Иванченко, 208 с.

Ilinskyi Hryhorii Andriiovych 2012 [Ilyinsky Grigory Andriyovich]. *Biobibliohrafichnyi slovnyk uchenykh Kharkivskoho universytetu.* Vol. 2. Istoryky (1905–2012 rr.) / ukladachi O. M. Bohdashyna, V. I. Butenko, S. R. Marchenko ta inshi.; vidpovidalnyi redaktor S. I. Posokhov. Kharkiv, s. 115–117 (In Ukrainian).

Ільїнський Григорій Андрійович. 2012. *Біобібліографічний словник учених Харківського університету. Том 2. Історики (1905–2012 рр.)* / укладачі О. М. Богдашина, В. І. Бутенко, С. Р. Марченко та інші; відповідальний редактор С. І. Посохов. Харків, с. 115–117.

Ilinskyi Hryhorii Andriiovych 2013 [Ilyinsky Grigory Andriyovich]. *Istoryky Kharkivskoho universytetu: biobibliohrafichnyi dovidnyk (1905–2013 rr.)* / ukladachi O. M. Bohdashyna, V. I. Butenko, S. R. Marchenko ta inshi; vidpovidalnyi redaktor; prof. S. I. Posokhov. Kharkiv, s. 99–100 (In Ukrainian).
Ільїнський Григорій Андрійович 2013. *Історики Харківського університету: біобібліографічний довідник (1905–2013 рр.)* / укладачі О. М. Богдашина, В. І. Бутенко, С. Р. Марченко та інші; відповідальний редактор; проф. С. І. Посохов. Харків, с. 99–100.

Kolesov, V. V. 1979. Ilinskiy Grigoriy Andreevich [Ilyinsky Grigory Andreevich]. *Slavyanovedenie v dorevolyutsionnoy Rossii. Biobibliograficheskiy slovar*. Moskva, s. 167–168. (In Russian).
Колесов, В. В. 1979. Ильинский Григорий Андреевич. *Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь*. Москва, с. 167–168.

Kopylov, S. A. 2005. Problemy istorii slovianskykh narodiv v istorychnii dumtsi Ukrainy (ostannia tretyna XVII – pochatok XX st.) [Problems of the History of Slavic Peoples in the Historical Thought of Ukraine (Last Third of the 17th – Beginning of the 20th Century)]. Kamyanets-Podilsky, Oium, 464 s. (In Ukrainian).
Копилов, С. А. 2005. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.) Кам'янець-Подільський, Оіюм, 464 с.

Lavrovskiy, P. A. 1863. Padenie Chehii v XVII veke [The Fall of the Czechia in the 17th Century]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvescheniya*, № 5, s. 21–46. (In Russian).
Лавровский, П. А. 1863. Падение Чехии в XVII веке. *Журнал Министерства народного просвещения*, № 5, с. 21–46.

Lyman, S. I. 1993. Mediievistyka v Ukraini v kintsi XIX – na pochatku XX st. (1880–1917) [Medieval Studies in Ukraine in the Late 19th – Early 20th Centuries. (1880–1917)]. Candidate's Thesis. Kharkiv, 346 s. (In Ukrainian).
Лиман, С. І. 1993. Медієвістика в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (1880–1917): Дисертація… кандидата історичних наук. Харків, 346 с.

Nadler, V. K. 1865. Imperator Otton III i ego vremya [Emperor Otto III and His Time]. Kharkiv: University Printing House, 30 s. (In Russian).
Надлер, В. К. 1865. Император Оттон III и его время. Харьков: Типография университета, 30 с.

Obozrenie prepodavaniya predmetov i raspredeleniya lektsiy i prakticheskih zanyatiy po istoriko-filologicheskomu fakultetu imperatorskogo Harkovskogo universiteta na 1907–1908 akademicheskiy god. 1907. [Review of the Teaching of Subjects and the Distribution of Lectures and Practical Classes at the Historical and Philological Faculty of the Imperial Kharkov University for the 1907–1908 Academic Year]. Kharkov, 16 s. (In Russian).
Обозрение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1907–1908 академический год. 1907. Харьков, б. и., 16 с.

Otchyot o sostoyanii i deyatel'nosti Imperatorskogo Khar'kovskogo universiteta za 1907 god. 1908. *Zapiski Imperatorskogo Khar'kovskogo universiteta*, vol. 3, s. 1–200. (In Russian).
Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1907 год. 1908. *Записки Императорского Харьковского университета,* кн. 3, с. 1–200.

Pogodin, A. L. 1910. Istoriya Bolgarii [History of Bulgaria]. St. Petersburg, "Brockhaus-Efron" edition, 226 s. (In Russian).
Погодин, А. Л. 1910. История Болгарии. Санкт-Петербург, Издание «Брокгауз-Ефрон», 226 с.

Pogodin, A. L. 1915. Kratkiy ocherk istorii slavyan [A Brief Outline of the History of the Slavs]. Moskva, G. A. Lehman's Publishing House, 124 s. (In Russian).
Погодин, А. Л. 1915. Краткий очерк истории славян. Москва, Издательство Г. А. Лемана, 124 с.

Rot, K. 1914. Istoriya hristianskih gosudarstv Balkanskogo poluostrova (Bolgariya, Serbiya, Rumyiniya, Chernogoriya, Gretsiya) [History of the Christian States of the Balkan Peninsula (Bulgaria, Serbia, Romania, Montenegro, Greece)]. Translated under the Editorship and with an Additional Essay by Prof. A. L. Pogodin. St. Petersburg, P. P. Soikin Publishing House, 123 s. (In Russian).
Рот, К. 1914. История христианских государств Балканского полуострова (Болгария, Сербия, Румыния, Черногория, Греция / Перевод под редакцией и с дополнительным очерком проф. А. Л. Погодина. Санкт-Петербург, Издательство П. П. Сойкина, 123 с.

Samoilenko, O. 2008. Trahichna dolia vydatnoho slavista (do 70-yi richnytsi zi dnia smerti Hryhoriia Andriiovycha Ilinskoho [The Tragic Fate of a Prominent Slavic Scholar (to the 70th Anniversary of the Death of Grigory Andreevich Ilyinsky]. *Nizhynska starovyna*, s. 134–138. (In Ukrainian).
Самойленко, О. 2008. Трагічна доля видатного славіста (до 70-ї річниці зі дня смерті Григорія Андрійовича Ільїнського. *Ніжинська старовина*, с. 134–138.

Slavyanovedenie v dorevolyutsionnoy Rossii. Izuchenie yuzhnyih i zapadnyih slavyan 1988 [Slavic Studies in Pre-Revolutionary Russia. Study of the South and West Slavs]. Moskva, Nauka, 400 s. (In Russian).
Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян. 1988. Москва, Наука, 400 с.

Zaharova, L. D. 2003. Grigoriy Andreevich Ilinskiy [Grigory Andreevich Ilyinsky]. *Otechestvennyie lingvistyi XX veka*. Moskva, part 1, s. 180–196. (In Russian).
Захарова, Л. Д. 2003. Григорий Андреевич Ильинский. *Отечественные лингвисты XX века*. Москва, часть 1, с. 180–196.

Zapiska ob uchYonyih trudah G. A. Ilinskogo 1921. [A Note about the Scientific Works of G. A. Ilyinsky]. *Izvestiya Rossiyskoy Akademii Nauk*, vol. 15, № 1–18, s. 322–330. (In Russian).
Записка об учёных трудах Г. А. Ильинского. 1921. *Известия Российской Академии Наук*, том 15, № 1–18, с. 322–330.

Zhuravlev, V. K. 1962. Grigoriy Andreevich Ilinskiy (1876–1937) [Grigory Andreevich Ilyinsky (1876–1937)]. Moskva, Moscow State University Publishing House, 80 s. (In Russian).
Журавлев, В. К. 1962. Григорий Андреевич Ильинский (1876–1937). Москва, Издательство Московского государственного университета, 80 с.

Дата надходження статті до редакції – 30 вересня 2021 р.

DOI 10.7546/DS.2022.15.27
УДК 94.061.27Масарик(437.311)”199”

СПОГАДИ ЯРОСЛАВА ОПАТА ПРО ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУТУ Т. Ґ. МАСАРИКА У ПРАЗІ

Олександр Кравчук

кандидат історичних наук, доцент,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського,
вулиця Острозького 32, Вінниця, Україна, 21001,
ol-kravchuk@i.ua, https://orcid.org/0000-0003-3504-5041

Метою статті є аналіз спогадів чеського історика Ярослава Опата «З часу війн і хаосу у Європі. Спогади та роздуми» про відновлення діяльності Інституту Т. Ґ. Масарика. Він був заснований 23 липня 1932 р. Однак, політичні події кінця 1930-х рр., встановлення Протекторату Богемія і Моравія унеможливили налагодження функціонування установи, діяльність якої у 1940 р. була припинена. Після короткого періоду відновлення інституту по завершенню Другої світової війни, 25 січня 1954 р. керівництво Комуністичної партії Чехословаччини з ідеологічних причин його ліквідувало. Передумовою відновлення діяльності цього закладу стали політичні події кінця 1980-х рр., внаслідок яких у Чехо-Словаччина встановлено демократичний лад, що уможливило об’єктивне дослідження власної історії та видатних постатей минулого. У березні 1990 р. другим директором Інституту Т. Ґ. Масарика став Я. Опат і фактично відновив його діяльність. Я. Опат – один із провідних дослідників у постсоціалістичній Чехії життя і діяльності першого президента Чехословацької республіки Т. Ґ. Масарика. У спогадах Я. Опата у контексті демократичних змін в Чехо-Словаччині наприкінці 1980-на початку 1990-х рр. показано обставини відновлення Інституту Т. Ґ. Масарика (1990 р.) та головні напрямки його діяльності, зокрема, організація наукових форумів. Також у спогадах представлено роздуми Я. Опата про історичне значення політичної діяльності першого президента Чехословаччини. Сенсом спадку міжвоєнної ЧСР Я. Опат вважав свободу і демократію як позачасові цінності, важливі для розвитку кожного суспільства. Зауважено, що спогади Я. Опата про відновлення діяльності Інституту Т. Ґ. Масарика у 1990 р. є важливим джерелом вивчення розвитку історичної науки в постсоціалістичній Чехії та дослідження постаті першого президента Чехословацької республіки.

Ключові слова: Я. Опат, Т. Масарик, Інститут Т. Ґ. Масарика, Чехословацька республіка, Чеська Республіка

MEMOIRS OF YAROSLAV OPAT ON THE RESUMPTION OF THE T. G. MASARYK INSTITUTE IN PRAGUE

Oleksandr Kravchuk

Candidate of Historical Scienses, Associate Professor,
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubinskyi State Pedagogical University,
Ostroz’kogo street, 32, Vinnytsia, Ukraine, 21001,
ol-kravchuk@i.ua, https://orcid.org/0000-0003-3504-5041

The aim of the article is to analyze the memoirs of the Czech historian Jaroslav Opat “Since the time of wars and chaos in Europe. Memories and Reflections” about the resumption of the activity of the T. G. Masaryk Institute. It was founded on July 23, 1932. However, the political events of the late 1930s, the establishment of the Protectorate of Bohemia and Moravia made it impossible to establish the functioning of the institution, whose activities were suspended in 1940. After a short period of restoration of the institute after the end of the Second World War, on January 25, 1954, the leadership of the Communist Party of Czechoslovakia liquidated it for ideological reasons. The resumption of this institution was preceded by the

political events of the late 1980s, as a result of which a democratic system was established in Czechoslovakia, which enabled an objective study of its own history and prominent figures of the past. In March 1990, J. Opat became the second director of the T. G. Masaryk Institute and actually resumed its activities. J. Opat is one of the leading researchers in the post-socialist Czech Republic of the life and work of the first president of the Czechoslovak Republic T. G. Masaryk. Opat's memoirs in the context of democratic changes in Czechoslovakia in the late 1980s and early 1990s show the circumstances of the restoration of the T. G. Masaryk Institute (1990) and the main directions of its activity, in particular, the organization of scientific forums. In general, the resumption of this institution took place against the background of profound changes not only in the political and economic but also in the spiritual sphere, a radical reassessment of values, accompanied by growing public interest in history and prominent figures of the country's past. Opat's reflections on the historical significance of the political activity of the first president of Czechoslovakia are also presented in the memoirs. J. Opat considered freedom and democracy to be the meaning of the legacy of interwar Czechoslovakia as timeless values important for the development of every society. It is noted that Opat's memoirs about the resumption of the T. G. Masaryk Institute in 1990 are an important source for studying the development of historical science in the post-socialist Czech Republic and studying the figure of the first president of the Czechoslovak Republic.

Keywords: J. Opat, T. G. Masaryk, the T. G. Masaryk Institute, Czechoslovak Republic, Czech Republic

До важливих напрямків історії науки про минуле належить дослідження діяльності наукових установ. У 1990-ті рр. розгорнув свою діяльність Інститут Т. Ґ. Масарика, що за висновком Л. Зашкільняка «перетворився на провідний центр розвитку історико-теоретичної думки» у сучасній Чехії (Zashkilnyak 2007, 255). Безумовно, що серед пріоритетів досліджень науковців цієї установи – вивчення життя і діяльності Т. Ґ. Масарика, який у постсоціалістичній Чехії посів належне йому почесне місце в історії. У згаданому інституті з квітня 1991 р. працювало 5 осіб, а наприкінці наступного року – вже 13 (Zumr 2002, 35–36). Згодом їх чисельність збільшилася. Прикметно, що у цей час в Чеській Республіці налічувалося приблизно 700 фахових науковців-істориків (Vorachek 2003, 297). Серед дослідників постаті першого президента ЧСР виділяється постать Ярослава Опата – другого директора Інституту Т. Ґ. Масарика, під керівництвом якого фактично відновлена діяльність установи. При цьому зауважимо, що саме Я. Опат став одним із провідних фахівців із дослідження творчої спадщини першого президента ЧСР (Bagriy 2012, 100), зокрема, автором монографії – «Путівник життям і справою Т. Ґ. Масарика. Чеське питання вчора і сьогодні» («Průvodce životem a dílem T. G. Masaryka. Česká otázka včera a dnes») (2003) (Opat 2003).

Серед останніх праць Я. Опата – спогади «Z času válek a chaosu v Evropě. Vzpomínky a úvahy» («З часу війн і хаосу у Європі. Спогади та роздуми») (2014 р.) (Opat 2014). У семи розділах («Молоді роки», «Член КПЧ», «Повернення до історії», «У шістдесят восьмому», «Знову пролетарієм», «Друге повернення до історії», «Суперечки про історію»), Я. Опат розповідав про свою родину та вплив різних світових подій на власне життя, зокрема, у контексті професійної реалізації. У двох останніх розділах висвітлено події, пов'язані із відновленням діяльності Інституту Т. Ґ. Масарика, аналіз яких є метою даної статті.

В історичній науці зазначена тема не досліджувалася. Лише окремі її аспекти згадуються у контексті праць з розвитку чеської історичної науки у 1990-х рр. (Т. Багрій (Bagriy 2012), Л. Зашкільняк (Zashkilnyak 2007), Й. Зумр (Zumr 2002), Я. Зоухар (Zouhar 2018), Р. Постоловський (Postolovs'kyj 2001), О. Пеленська (Pelens'ka 2019, 90–91), Й. Томеш (Tomeš) та інші).

Історія Інституту Т. Ґ. Масарика сягає часів Першої Чехословацької республіки. 23 липня 1932 р. президент ЧСР підписав грамоту про його заснування. Ця установа створювалася як фонд для підтримки досліджень у сферах наукових інтересів самого Т. Ґ. Масарика, видання творів, надання матеріалів для використання у навчальному процесу. Перший президент ЧСР забезпечив цю інституцію цінними паперами вартістю приблизно 10 млн. крон, передав інституту власну бібліотекою, архів, предмети для проектованого музею (Opat 2003, 459–460; Pelens'ka 2019, 90). Однак, політичні події кінця 1930-х рр., німецька окупація країни унеможливили налагодження функціонування установи, діяльність якої у 1940 р. була припинена (Opat 2014, 367). Після короткого періоду відновлення

інституту по завершенню Другої світової війни, 25 січня 1954 р. керівництво Комуністичної партії Чехословаччини з ідеологічних причин його ліквідувало (Zumr 2002, 27). Негативне значення мав поділ фондів інституту між різними науковими установами. Як зауважував Я. Опат, «У свідомості людей мали бути грубо зневажені роки першої республіки» (Opat 2008, 79). Але суттєвого успіху у цьому досягнуто не було. У чеському суспільстві особистість Т. Ґ. Масарика залишалася символом модерної демократичної державності (Kravchuk 2013, 651), а «його ідеї продовжували формувати проєвропейську ідентичність затисненої в 1939–1989 рр. між двома тоталітарними режимами Чехії (і Словаччини)» (Kravchuk 2013, 56).

Прикметно, що під час «оксамитової революції» 1989 р. у Празі з'явилися невеликі плакати із зображенням на тлі Граду Т. Ґ. Масарика і В. Гавела, тогочасного лідера політичних змін і майбутнього президента держави, які простягували один одному руки. Напис плакату проголошував: «Епохи різні – ідея та сама» (Kornilov 1990). Йшлося про зголошення чеських політиків до традицій демократії міжвоєнного періоду. Невипадково, одним із перших управлінських рішень президента В. Гавела у січні 1990 р. стало відновлення Інституту Т. Ґ. Масарика. Загалом, ця подія відбувалася в умовах відновлення демократичної держави, що поголосила своє повернення до Європи (Zouhar 2018, 651).

Першим директором Інституту Т. Ґ. Масарика В. Гавел призначив історика К. Кучеру. Він був головою «Масарикового товариства», заснованого 6 березня 1988 р. (Tomeš, 94). У програмній промові на перших громадських зборах товариства 20 грудня 1989 р. К. Кучера наголошував на необхідності відновлення Інституту Т. Ґ. Масарика, без чого немислиме вивчення справи першого президента та досягнення цілей, визначених ще 1932 р. у грамоті про заснування цієї установи (Opat 2014, 317). Серед важливих конкретних завдань йшлося про реституцію архіву і бібліотеки Т. Ґ. Масарика, зведення для інституту окремої будівлі та заснування належного музею першого президента (Zumr 2002, s. 35).

Після смерті К. Кучери, на його посаду 9 березня 1990 р. В. Гавел призначив Я. Опата (Tomeš, 101). Перед своїм призначенням Я Опат вагався, відчував свою непідготовленість. Однак, за наполяганням колег по «Масариковому товариству», зокрема, Анни Масарикової – онуки першого президента, погодився. Він вважав важливим чинником підтримки його кандидатури на посаду директора інституту авторство монографії «Філософ і політик Т. Ґ. Масарик 1882–1893» (Opat 2014, 319).

Я. Опат (11.04.1924–4.07.2015) народився у містечку Войнув Мєстец. Після завершення навчання у школі, оволодів столярною справою, якою займався до 1945 р. Далі навчався у Празі в Центральній школі житлової промисловості, Вищій політичній та соціальній школі. Після служби в армії, у 1953–1961 рр. – викладав історію робітничого руху і Комуністичної партії Чехословаччини у Вищій школі при Центральному комітеті Комуністичної партії Чехословаччини. У 1961 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Jaroslav Opat).

Після виключення з КПЧ у 1961 р. за звинуваченням у приналежності до «проюгославської» групи К. Лукаша, працював гірником на уранових шахтах Лешетіце (Opat 2014, 93–97, 106, 107, 120). У 1964 р. отримав можливість працювати в Інституті історії Східної Європи Чехословацької академії наук.

У часи «нормалізації», а саме у 1970–1978 рр. знову був позбавлений можливості офіційно займатися наукою, змінив декілька робітничих професій. При цьому Я. Опат продовжував цікавитися історією та займав чітку громадянську позицію, став одним із підписантів «Хартії-77» (Opat 2014, 380). У цей період в Чехо-Словаччині фактично виникло дві наукові спільноти: керована (підцензурна) і неорганізована, вільна. Одним із представників другої з них, «незалежної історіографії», що була суттєвим явищем у формуванні антитоталітарного руху, став Я. Опат, який зосередився на вивченні життя і діяльності Т. Ґ. Масарика (Postolovs'kyj 2001, 259).

У своїх спогадах Я. Опат показував сприйняття постаті Т. Ґ. Масарика у роки «нормалізації». Після серпня 1968 р. тематика, пов'язана з Т. Ґ. Масариком вважалася «контрреволюційною» (Opat 2014, 288). Ідеологи представляли Т. Ґ. Масарика як представника протинародної буржуазії, ворога соціалізму, марксизму-ленінізму і тому подібне (Opat 2014, 291). Також автор розповів про виставку «Доба Карла IV» в Празькому Граді (1978 р.), присвячену різним періодам історії цієї резиденції правителів та керівників Чехії, але без

згадки першого президента ЧСР. Я. Опат пов'язав це зі «спробою стерти з пам'яті нації ім'я засновника держави» (Opat 2014, 362). Крім того, Я. Опат згадував «гнітючо антимасариківський» твір працівника апарату ЦК КПЧ, міністра внутрішніх справ Чехо-Словаччини Я. Обзіни «Ленінське поняття політики і критика «гуманної демократії» (1981 р.), опублікований видавництвом Чехословацької академії наук (Opat 2014, 363).

Я. Опат підкреслював: «Пізнання життя і справи Т. Ґ. Масарика, його інтелектуальних і етичних якостей посилювало мою волю мислити і діяти вільно і в умовах післясерпневої [1968 року] несвободи; шукати з неї вихід» (Opat 2014, 368).

Свою першу працю про президента під назвою «ТҐМ – декілька рис з його життя» Я. Опат помістив під псевдонімом J. Hora у збірнику «Т. Ґ. Масарик і наша сучасність 1980», що вийшов у самвидаві (Opat 2014, 363, 365). У цьому ж збірнику увагу Я. Опата привернула стаття Й. Зумра «Долі Інституту Т. Ґ. Масарика» (Opat 2014, 367).

Наслідком інтенсивного вивчення Я. Опатом життя і діяльності першого чехословацького президента стала монографія, що побачила світ у самвидаві в 1985 р. – «Т. Ґ. Масарик в Чехії у вісімдесятих роках (1882–1891 рр.)», а в 1987 і 1990 рр. була у розширеному вигляді перевидана емігрантським та празьким видавництвами (Opat 2014, 537, 539).

У лютому 1990 – квітні 1991 рр. Я. Опат працював в Інституті історії Центральної та Східної Європи Чехословацької академії наук (Jaroslav Opat). Він продовжив активно досліджувати та популяризувати діяльність Т. Ґ. Масарика шляхом участі у різних наукових форумах, публікації статей про першого президента (Tomeš, 100–102). Також Я. Опат на дискусійних форумах у грудні 1991 р. критикував авторів праці «Чехи в історії нової доби (Спроба дзеркала)» М. Отагала, Р. Пітгарта і П. Пржігоди за, на його думку, необ'єктивне висвітлення історії ЧСР та поглядів Т. Ґ. Масарика (Opat 2014, 384–385). Я. Опат підкреслював, що «Т. Ґ. Масарик залишається у новітній чеській, чехословацькій, європейській і світовій історії особистістю виразно винятковою. Зафіксований як філософ, у своїй політиці демократ-гуманіст, засновник і творець мультинаціональної демократичної держави» (Opat 2014, 408).

Я. Опат неодноразово наголошував на актуальності творчого і політичного спадку Т. Ґ. Масарика, підкреслював, що він виявляв моральне зацікавлення граничними ситуаціями людини-особистості в умовах різноманітних соціальних криз, відзначав рідкісне узгодження його педагогічної, політичної діяльності з діяльністю реформатора, революціонера і державника. Вчений вважав, що сучасність поглядів Т. Ґ. Масарика – мислителя полягає у розумінні кризи індустріального суспільства (Opat 1990, 420, 422).

Про актуальність спадку президента Я. Опат писав у вступі до видання «Т. Ґ. Масарик про більшовизм» (1990 р.). У ньому зауважувалося: « ... досвід з тоталітарними та напівтоталітарними системами, які нації світу в двадцятому столітті нагромадили та дорого за нього заплатили ... уможливлює нам оцінити цінності життя у свободі та демократії. Т. Ґ. Масарика називали філософом гуманності та демократії. Був ним всією своєю сутністю, все своє життя. І саме через цей свій глибоко філософський і естетично закладений демократизм, багаторазово перевірений практикою життя, його можемо назвати сучасним мислителем. Як філософ гуманності і демократії Масарик може бути нам і в сьогоденні видатною особистістю для орієнтації. За передумови, що будемо прагнути добре пізнати його ідейний і моральний спадок, і зрозуміти, що залишимо його для заохочення у своїх власних вчинках» (Opat 2014, 318). У спогадах Я. Опат також наголошував, що і в сучасний час Т. Ґ. Масарик залишається вчителем «для кожного, хто хоче жити і працювати у мирі, у свободі, в умовах активної демократії» (Opat 2014, 437).

Вчений наголошував на необхідності різнобічного комплексного дослідження діяльності Т. Ґ. Масарика, якого характеризував як філософа реалізму (Opat 2014, 408–422). Я. Опат підкреслював: «Про те як [він] сприймав проблеми свідчить весь його науково-літературний спадок. Суттєвою цінністю при цьому залишається і його незвичайне і активне, часто вкрай драматичне, життя. Тому розуміння мислення Масарика передбачає чутливе сприйняття всього його життя, не тільки життя науковця, педагога, письменника, але й життя громадського діяча, політика, засновника і будівничого держави у добі, в якій йому випало жити» (Opat 2014, 410).

Прикметно, що наприкінці спогадів Я. Опат наводить слова з промови Т. Ґ. Масарика до 10-річчя утворення ЧСР (1928 р.), які засвідчують принципи демократизму і реалізму у

світогляді політика: « ... рай на землі ніколи не буває готовим і завершеним, є у нас як добра воля, готовність до взаємних послуг, жага справедливості і, насамперед, любов, дієва любов до наших співгромадян і до всіх людей доброї волі» (Opat 2014, 505).

Вершиною політичної діяльності Т. Ґ. Масарика Я. Опат вважав його президентство у Чехословацькій республіці. У спогадах він повторює свою аргументацію цього висновку зі своєї доповіді «До суперечок про історичну роль президентства Масарика» на річних зборах «Масарикового товариства» у березні 1996 р.: «У мультинаціональній державі, у [Першій світовій] війні соціально, ідейно і морально надломленої Європи Масарик дієво протистояв не тільки найрізноманітнішим національно-шовіністичним, соціальним і іншим силам деморалізації та руйнування, але одночасно з тим поступово, демократичними засобами зосереджував навколо себе і своєї програми, у відносному спокої та мирі соціально, етнічно і культурно-політично різнорідні сили для розбудови сучасної, процвітаючої, всередині та відносно зовнішнього світу відкритої демократії! У межах загалом нової держави переважно заслугою Масарика почала народжуватися модель перспективного демократичного розв'язання найбільш складних проблем багатонаціонального суспільства. У Європі затопленій зі всіх сторін, і в Чехословаччині, хвилею роз'ятреного війною націоналізму, це був прямо життєдайний процес далеко не тільки для новонародженої держави» (Opat 1999, 11; Opat 2014, 403–404).

Торкаючись питання історичного спадку Першої ЧСР, Я. Опат сформулював важливі узагальнення з її історії, зокрема: «1) Виникнення Чехословаччини було одним із виходів з катастрофи Першої світової війни. 2) У новій мультинаціональній державі в центрі Європи пощастило в історично короткий період закласти основи життєздатно відкритої демократії всередині та відносно зовнішнього світу. 3) Для знищення цієї демократії у вересні 1938 об'єдналися чотири європейські імперіалістичні світові держави. ... » (Opat 2014, 450). Сенс спадку Чехословаччини вчений вбачав у тому, щоб сучасники «прямували до свободи, до життя у мирі та витривалій праці для мультиетнічної, наднаціональної демократії! Сила і життєвість цього послання залишається своєю цінністю позачасовою!» (Opat 2014, 465).

Вчений оцінював Т. Ґ. Масарика як європейця, «який за своєю духовною сутністю ... в найкращому розумінні є громадянином світу» (Opat 1998, 9). Я Опат наводить слова Т. Г. Масарика: «Сама [світова] війна з її наслідками зблизила людство: сьогодні воно є організованою одиницею ... І ця єдність організації усіх народів світу, усього людства, є початком нової епохи, в якій народи і все людство будуть свідомо продовжувати свій розвиток» (Opat 1998, 10).

При призначенні 9 березня 1990 р. на посаду очільника Інституту Т. Ґ. Масарика, президент В. Гавел обіцяв підтримку цій установі у пошуку будівлі та фінансуванні. Але впродовж місяця нічого не почало вирішуватися, про що Я. Опат повідомив у листі президенту 17 квітня 1990 р. (Zumr 2002, 32; Opat 2014, 319). Безрезультатним був візит 3 липня 1990 р. до Канцелярії президента республіки з цього приводу членів кураторію інституту Й. Зумра, К. Піхліка, Я. Опата (Opat 2014, 319). Згадував Я. Опат і про наступні відвідини членами кураторію цієї інституції 2 січня 1991 р., під час якого керівнику Канцелярії президента республіки К. Шварценбергу було передано листа В. Гавелу, підписаний Й. Зумром, А. Масарик, К. Піхліком, В. Урфусом (Opat 2014, 319–320). У листі висловлювалося прохання про створення умов для діяльності інституту. Тоді ж Я. Опат передав власного листа президенту. Працю по відновленню Інституту Т. Ґ. Масарика Я. Опат назвав сізіфовсько-донкіхотівським починанням, наголошував на неможливості виконання своїх обов'язків без належної підтримки (Opat 2014, 319). У спогадах результатів цієї зустрічі він не торкався. Відомо, що її наслідком став початок фінансування установи (Zumr 2002, 33–34).

Я. Опат не згадував про подальші конкретні проблеми у становленні інституту і спроби їх розв'язання. Автор рекомендував читачам ознайомитися із працею Й. Зумра «Історія Інституту Т. Ґ. Масарика» (2012 р.). Із іншого нарису Й. Зумра, довідуємося про меморандум голові федерального уряду М. Чалфі 29 квітня 1991 р., церемонію офіційного урочистого початку діяльності інституту 10 вересня 1991 р. у Лобковіцькому палаці в Граді за присутності В. Гавела, підтримку діяльності інституту з боку голови федеральних зборів А. Дубчека на початку 1992 р. (Zumr 2002, 34, 35, 36) і, зрештою, включення 1

квітня 1995 р. установи до системи Академії наук Чеської Республіки під назвою Масариків інститут Академії Наук Чеської Республіки. Працівники інституту перейшли до нової установи, яку до кінця 1997 р. очолював Я. Опат (Zumr 2002, 38). На той час в інституті працювали відомі чеські історики, серед яких – Є. Броклова, В. Доубек, М. Кучера, С. Полак, Я. Рихлік.

Одночасно, 24 листопада 1994 р. кураторіум вирішив, що Інститут Т. Ґ. Масарика продовжуватиме існувати у статусі видавництва, а від 9 листопада 1998 р. – як загальне доброчинне товариство (Zumr 2002, 39–40).

Я. Опат як директор наукового інституту брав участь у організації низки міжнародних наукових конференцій (Tomeš, 101). У спогадах згадуються такі з них: «Масарикова ідея чехословацької державності у світлі критики історії» (вересень 1992 р.), «Перша світова війна, сучасна демократія і Т. Ґ. Масарик» (вересень 1994 р.), «Сто років Масарикового чеського питання» (вересень 1995 р.), колоквіум «Т. Ґ. Масарик і ситуація в Чехії та в Моравії від кінця XIX ст. до німецької окупації Чехословаччини» (червень 1996 р.), «Т. Ґ. Масарик, Росія і Європа. Твір – Візія – Сучасність» (вересень 1997 р.) (Opat 2014, 356, 443, 467–472, 478, 485).

Принагідно відзначимо, що мемуарист згадує про свою участь і в інших конференціях: «Т. Ґ. Масарик і Нова Європа» (квітень 1998 р.), «Єдність Європи, творена з одного центру» (жовтень 1999 р.), «Т. Ґ. Масарик, ідея демократії та сучасне європейство» (березень 2000 р.), «Т. Ґ. Масарик: європейський інтелектуал в політиці» (квітень 2002 р.), «Місце Т. Ґ. Масарика в чехословацькій історії» (вересень 2007 р.), «Т. Ґ. Масарик і чеська державність» (вересень 2007 р.) (Opat 2014, 407, 449, 487, 496, 498).

У спогадах розповідається про співробітництво з вченими з ФРН – Г. Д. Зіммерманом і П. Герлінгхофом, США – І. Ковтуном і М. Поволним (Opat 2014, 353–361, 395–408). У контексті співпраці з двома останніми, Я. Опат розповів про свої дослідницькі поїздки в США (1–29 жовтня 1991 р., Вашингтон, Чікаго; 6 квітня – 8 травня 1997 р., Нью-Йорк, Вашингтон, Омаха, Чікаго, Епплтон, Берклі) (Opat 2014, 400–401, 404–406).

Я. Опат також згадує про видання важливих історичних джерел, зокрема, книги «Р. В. Сетон-Уотсон і його відносини з чехами і словаками. Документи. 1906 – 1951», презентація якої відбулася 17 вересня 1996 р. (Opat 2014, 10, 402).

Також у спогадах йдеться про історію публікації у 1995 р. щоденникових записів особистого архіваріуса президента у 1929–1936 рр. Анни Гашпарікової-Гракової «У Масариків» (Opat 2014, 437–440). Відомо, що саме Т. Ґ. Масарик порадив їй писати щоденник. Я. Опат згадав високу оцінку Я. Бочека змісту цього щоденника у газеті «Právo». Рецензент відзначав, що в книзі Т. Ґ. Масарик постає «як великий приклад і зразок демократа і європейця» і зауважив необхідність знати цей твір, «якщо хочемо виховати молодь до демократії, а не тільки до ринку» (Opat 2014, 439).

У своїх спогадах Я. Опат неодноразово посилається на зібрання «Творів Т. Ґ. Масарика», але окремо не розглядає цей напрямок діяльності очолюваного ним інституту, що був одним із пріоритетних. Сучасний головний редактор цього видання І. Брабец зауважив, що це «найбільший проект зібраних творів після 1989 р.», який «створить базовий вихідний пункт для пояснення творчості Масарика» (Zpravodaj, 28).

Рішення про видання творів Т. Ґ. Масарика обсягом 40 томів кураторіум інституту ухвалив 22 лютого 1991 р. Я. Опат став одним із організаторів видання «Творів Т. Ґ. Масарика» як голова редакційної ради, сформував її колектив, до складу якого увійшли такі дослідники: І. Брабец (головний редактор), І. Ковтун, Й. Мацек, М. Отруба, О. Урбан, Й. Зумр, С. Полак, Ф. Каутман (Tomeš, 101; Zumr 2002, 34–35).

У період, коли Інститут Т. Ґ. Масарика, а з 1995 р. – Масариків інститут Академії Наук Чеської Республіки, очолював Я. Опат, у серії «Твори Т. Ґ. Масарика» побачили світ такі видання: «Juvenilie» («Ювеналії») (1993), «Karel Havlíček» («Карел Гавлічек») (1996), «Cesta demokracie III» («Шлях демократії III») (1994), «Cesta demokracie IV» («Шлях демократії IV») (1997), «Rusko a Evropa» («Росія і Європа») (1996). Тритомник «Росія та Європа» Я. Опат у вересні 1997 р. в Ланах передав В. Гавелу (Opat 2014, 404, 524).

Також відновлено видання «Масариків збірник», в якому публікуються головні результати досліджень про першого президента Чехословаччини (Zouhar, 2018, 656). У 1994 і 1997 рр. вийшли восьмий і дев'ятий випуски видання.

Як настанову Я. Опата майбутнім дослідникам і громадянам Чеської Республіки можна вважати його слова: «Розуміти роль Масарика і Бенеша в історії передбачає орієнтуватися належним чином і в сучасному часі. Бажано чітко розуміти питання, звідки приходимо, чим і яким є сучасне покоління відмічене історією, які з цінностей реальної історії можуть чи мають бути підказкою при розв'язанні проблем сучасного світу» (Opat 2014, 447).

Загалом, спогади Я. Опата про відновлення діяльності Інституту Т. Ґ. Масарика у 1990 р. є важливим джерелом вивчення розвитку історичної науки в постсоціалістичній Чехії та дослідження постаті першого президента Чехословацької республіки.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Bagriy, T. M. 2012. Istorychna ches'ka ta slovac'ka nauka pro osobystist' prezydenta T. G. Masaryka ta chleniv jogo rodyny [Historical Czech and Slovak Science about Personality of President T. G. Masaryk and His Family]. *Visnyk LNU im. T. Shevchenka,* № 21, (256), Ch. 2, s. 94–104. (In Ukrainian).

Багрій, Т. М. 2012. Історична чеська та словацька наука про особистість президента Т. Г. Масарика та членів його родини. *Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка*, № 21 (256), Ч. 2, с. 94–104.

Jaroslav Opat. URL: https://www.phil.muni.cz/fil/scf/komplet/opat.html. (In Czech).

Kornilov, L. 1990. Idei Masaryka vo vremena Havela [Masaryk's Ideas during Havel's Time]. *Izvestiya*, № 67, 8 marta, s. 5. (In Russian).

Корнилов, Л. 1990. Идеи Масарика во времена Гавела. *Известия*, № 67, 8 марта, с. 5.

Kravchuk, O. 2013. Jevropejs'ka ideja Tomasha Masaryka [The European Idea of Tomash Masaryk]. *Problemy slov'janoznavstva*, L'viv, Vyp. 62, s. 47–57. (In Ukrainian).

Кравчук, О. 2013. Європейська ідея Томаша Масарика. *Проблеми слов'янознавства*, Львів, Вип. 62, с. 47–57.

Opat J. 1990. T. G. Masaryk – myslitel moderní [T. G. Masaryk – a Modern Thinker]. *Filosofický časopis*, Č. 4, s. 417–422. (In Czech).

Opat, J. 1998. T. G. Masaryk i nova Jevropa [T. G. Masaryk and the New Europe]. *T. G. Masaryk i nova Jevropa. Materialy Pershoji ukrajins'ko-ches'koji naukovo-teoretychnoji konferenciji "Masarykivs'ki chytannja" (m. Kyjiv, 7–8 kvitnja 1998 r.)*. Kiev, s. 9–19. (In Ukrainian).

Опат, Я. 1998. Т. Г. Масарик і нова Європа. *Т. Г. Масарик і нова Європа. Матеріали Першої українсько-чеської науково-теоретичної конференції «Масариківські читання» (м. Київ, 7–8 квітня 1998 р.).* К., с. 9–19.

Opat, J. 1999. Evropan, světoobčan T. G. Masaryk [T. G. Masaryk – the European and World Citizen]. Praha, Ústáv T. G. Masaryka, 100 s. (In Czech).

Opat, J. 2003. Průvodce životem a dílem T. G. Masaryka. Česká otázka včera a dnes [A Guide to the Life and Work of T. G. Masaryk. The Czech Question Yesterday and Today]. Praha, Ústav T. G. Masaryka, 536 s. (In Czech).

Opat, J. 2008. T. G. Masaryka stopa v dějinách [T. G. Masaryk's Trace in History]. *T. G. Masaryk a česká státnost*. *Sbornik přispěvků z mezinárodní vědecké konference pořádané Masarykovou univerzitou ve dnech 4–5. září 2007 v Brně*. Praha, Ústav T. G. Masaryka, s. 71–79. (In Czech).

Opat, J. 2014. Z času válek a chaosu v Evropě. Vzpomínky a úvahy [Since the Time of Wars and Chaos in Europe. Memories and Reflections]. Praha, Ústav T. G. Masaryka, 568 s. (In Czech).

Pelens'ka, O. 2019. Ukrajina poza Ukrajinoju: Encyklopedychnyj slovnyk mystec'kogo, kul'turnogo i ghromads'kogo zhyttja ukrajins'koji emigraciji v mizhvojennij Chekhoslovachchyni (1919–1939) [Ukraine Outside Ukraine: An Encyclopedic Dictionary of the Artistic, Cultural and Social Life of the Ukrainian Emigration in Interwar Czechoslovakia (1919–1939)]. Praha, Národní knihovna České republiky, 321 s. (In Ukrainian).

Пеленська, О. 2019. Україна поза Україною: Енциклопедичний словник мистецького, культурного і громадського життя української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині (1919–1939). Прага, Národní knihovna České republiky, 321 с.

Postolovs'kyj, R. M. 2001. Evoljucija chekhoslovacjkoji demokratiji ta jiji tradycij krizj pryzmu chesjkoji, slovacjkoji ta zarubizhnoji istorioghrafiji [The Evolution of Czechoslovak Democracy and Its Traditions Through the Prism of Czech, Slovak and Foreign Historiography]. *Visnyk Kyjivs'kogo instytutu "Slov'jans'kyj universytet"*, Kiev, № 12, s. 256–268. (In Ukrainian).

Постоловський, Р. М. 2001. Еволюція чехословацької демократії та її традицій крізь призму чеської, словацької та зарубіжної історіографії. *Вісник Київського інституту «Слов'янський університет»*, К., № 12, с. 256–268.

Tomeš J. O správcích odkazu [About the Inheritance Administrators]. *Mám jen knihy a skripta, cenná práce životní. 70 let Masarykova ústavu. Studie a dokumenty*. Praha, Akcent, s. 69–105. (In Czech).

Vorachek, E. 2003. Czech Historiography of Russian, Byelorussian and Ukrainian History after November 1989: Difficulties and Political Context. *Naukovi praci istorychnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo Derzhavnogo Universytetu.* Vyp. XVI. s. 285–299. (In Ukrainian).

Vorachek, E. 2003. Czech Historiography of Russian, Byelorussian and Ukrainian History after November 1989: Difficulties and Political Context. *Наукові праці історичного факультету Запорізького Державного Університету*, Вип. XVI, с. 285–299.

Zashkilnyak, L. 2007. Suchasna svitova istoriohrafiia: posibnyk dlia studentiv istorychnykh spetsialnostei universytetiv [Modern World Historiography: a Guide for Students of Historical Specialties of Universities]. Lviv, PAIS, 312 s. (In Ukrainian).

Зашкільняк, Л. 2007. Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. Львів, ПАІС, 312 с.

Zouhar, J. 2018. Úvodem: Návrary T. G. Masarykovi [Introduction: Returns to T. G. Masaryk]. *Filosofický časopis*, Č. 5, s. 651–658. (In Czech).

Zpravodaj Masarykova ústavu a Archivu Akademie věd ČR, v. v. i. 2017 [Newsletter of the Masaryk Institute and Archives of the Czech Academy of Sciences of the Czech Republic]. Praha, 2018. 56 s. (In Czech).

Zumr, J. 2002. Historie Ústavu T. G. Masaryka [History of the T. G. Masaryk Institute]. *Mám jen knihy a skripta, cenná práce životní. 70 let Masarykova ústavu. Studie a dokumenty*. Praha: Akcent, s. 15–41. (In Czech).

Дата надходження статті у редакцію – 22.05.2021 р.

DOI 10.7546/DS.2022.15.28
УДК 327.84(091)(410):355.426-021.57(496.5)»1940/1941»

ХРОНИКА НА ЕДИН НЕОБЯВЕН ПРОВАЛ: ПЪРВИЯТ СЛЕДВОЕНЕН КОНГРЕС ПО СЛАВИСТИКА В МОСКВА

Бисер Петров

доктор на историческите науки, доцент, Институт по балканистика
с Център по тракология, Българска академия на науките,
улица „Московска“ 45, 1000, София, България,
bisser_p@hotmail.com, ORCID 0000-0001-8881-6423

Статията има за цел да изясни и разкрие обстоятелствата около провала на планирания за 1948 г. в Москва Първи следвоенен конгрес по славистика. На практика неговата история е тясно свързана с историята на следвоенното славянско движение и намерението на Кремъл да наложи в страните от Източна Европа не само своето политическо господство, но и съветската (не)научна методология върху хуманитаристиката. Периодът на подготовката на конгреса съвпада с изостряне-то на противоречията между партньорите от Антихитлеристката коалиция и началото на Студената война. В същото време се слага и край на експеримента „народна демокрация“ в оказалите се в съветската зона за сигурност държави. Всички национални пътища към социализъм са затворени и развитието на тези държави е напъхано в общия възтесен калъп на изпитания съветски модел. Конфликтът Тито – Сталин официално слага край на „новото славянско движение“ и това обстоятелство предопределя официално съдбата на конгреса. Той е отлаган два пъти, докато най-накрая се стига до пълната му отмяна. Несъстоялият се Първи следвоенен славистичен конгрес в Москва е ярък пример за силово налагане на политическия императив над науката по времето на сталинизма. В случая потърпевша е славистиката, но от задушаващия партиен контрол по това време не успява да се отскубне нито един клон на науката. В крайна сметка неприкритото внедряване на класово-партийната болшевишка методология ще нанесе непоправими щети на хуманитаристиката в страните от Източния блок за дълъг период от време.

Ключови думи: Ново славянско движение, славистика, конгрес, Общославянски комитет

CHRONICLE OF AN UNANNOUNCED FAILURE: THE FIRST POSTWAR CONGRESS ON SLAVONIC STUDIES IN MOSCOW

Bisser Petrov

Doctor of Science, Associate Professor,
Institute of Balkan Studies and Centre of Thracology,
Bulgarian Academy of Sciences, 45 Moskovska st., 1000, Sofia,
Bulgaria, bisser_p@hotmail.com, ORCID 0000-0001-8881-6423

The article aims to clarify and reveal the circumstances surrounding the failure of the First Postwar Congress on Slavonic Studies planned for 1948 in Moscow. In practice, its history was closely linked to the history of the post-war Slavic movement and the Kremlin's intention to impose in the countries of Eastern Europe not only its political dominance, but also the Soviet (non)scientific methodology on the humanities. The period of preparation for the congress coincided with the escalation of the contradictions between the partners of the Anti-axis coalition and the beginning of the Cold War. At the same time, the "people's democracy" experiment in the countries in the Soviet security zone came to an end. All national roads to socialism were closed and the development of these countries was pushed into the common narrow mold of the tried and tested Soviet model. The Tito – Stalin conflict officially put an end to the "new Slavic move-

ment" and this circumstance officially sealed the fate of the Congress. It was postponed twice until it was finally cancelled. The failed First Post-War Congress on Slavonic Studies in Moscow is a vivid example of the forcible imposition of a political imperative on science under Stalinism. In this case, Slavic studies suffered, but not a single science branch was able to break free from the stifling party control at that time. In the long run, the undisguised implementation of the class-party Bolshevik methodology would inflict irreparable damage on the humanities in the Eastern Bloc countries for a long period of time.

Keywords: New Slavic movement, Slavonic studies, Congress, All-Slavic Committee

Веднага след германското нападение срещу СССР на 22 юни 1941 г. съветското ръководство, принудено от обстоятелствата, прибягва до задействане с пълна сила на славянския фактор. Войната, сполетяла страната на съветите, се представя пред населението като национална, а не класова, което осигурява простор за пълното разгръщане на руския национализъм и подчинената нему славянска идея. Предвоенните прегрешения към славянския свят, извършени в угода на Хитлер, са подминати мълчешком в името на общата борба срещу него.

В края на 1941 г. в Москва по директивен начин, в рамките на Совинформбюро, е учреден международният Всеславянски комитет начело с генерал Александър Гундоров. Той е натоварен със задачата да разпространява антигерманска пропаганда сред славянските народи и в работата му се включва активно и контингентът от намиращи се в СССР политемигранти от славянските държави. Комитетът, в чисто организационен план, представлява на практика първият централизиран орган в цялата история на славянството, развиващ активна и целенасочена работа по неговото сплотяване. Той разгръща бурна агитационно-пропагандна дейност, насочена към сплотяване на славяните в борбата им срещу германските агресори. До 1943 г. тя е подчинена на изпълнението на мобилизационни задачи, но от тази повратна за изхода на войната година експлоатацията на съветската версия на славянската идея вече е нужна на кремълското ръководство за легитимиране на новия следвоенен ред в Европа и поради тази причина се превръща в част от дипломатическия му инструментариум. В заключителния етап на военните действия в Европа разиграването на славянската карта се съчетава практически със съветските планове за следвоенното мирно регулиране (Mar'ina 1997, 169).

След края на войната в Европа, за пръв път в своята история славянските народи се оказват обединени по своеобразен начин – посредством силата на съветското оръжие всички те попадат в съветската зона за сигурност. На този ранен следвоенен етап идеята за славянска солидарност се съчетава по един изключително сполучлив начин с модела на „народната демокрация". Показателно за новия идеологически подход на кремълското ръководство към идеята за славянско единство е промененото му отношение към славистиката. До войната, поради тясно идеологически и партийни причини, на нея се гледа като остатък от буржоазното реакционно наследство. В годините на войната обаче, при променена вътрешна и външна конюнктура на славистичните центрове в Съветския съюз е вдъхнат нов живот и те получават нов стимул за развитие. В този нов политически и научен климат по естествен начин възниква и необходимостта от установяване на международни връзки с учени слависти от други страни. Първият удобен случай в това отношение се открива на тържествата по случай 220-ата годишнина на Академията на науките на СССР, проведени през юни–юли 1945 г. в Москва и Ленинград. В тях са поканени да вземат участие учени от 12 държави от Европа и Америка. В хода на срещите между участниците се установяват и договарят научни контакти между отделните учени и съответните научни звена (Dostal' 2009, 373–377).

Следващият внушителен научен форум, на който си дават среща учените от различни страни е Международното съвещание на славистите, проведено между 29 юни и 4 юли 1946 г. в Ленинград. В него вземат участие над 800 души и по своите мащаби то наподобява предвоенните славистични конгреси. Съвещанието е свикано по инициатива на ректора на Ленинградския държавен университет Александър Вознесенски и има за скрита цел да демонстрира предимството на съветското славянознание над чуждото. На този етап обаче, в хода на форума, съветските домакини се въздържат от открит научен диктат и оставят на чуждестранните участници поле за свободно изразяване (Dostal' 2009, 377–383).

Всички славянски страни са представени на съвещанието от най-добрите си слависти, с изключение на България, която по една или друга причина не изпраща свои представители. Това, по оценката на българския посланик Найден Николов – доскорошен председател на Славянския комитет в България, направило недобро впечатление у организаторите. По време на приема, даден в чест на проявата във Всеславянския комитет, му било намекнато, че неговата страна е проявила неуважение. Съвещанието дава допълнителен тласък към задълбочаване на научното сътрудничество в областта на славистиката. То приема „Резолюция по въпросите на организацията на научноизследователската и научно-педагогическата работа в областта на славянознанието в СССР и другите славянски страни“. За целта се изготвя план за работа с предложения, групирани в 12 точки, чрез които набелязаното сътрудничество да се реализира (CDA, f. 1B, op. 15, a.e. 84, 2–3).

По-малко от месец след края на съвещанието, с постановление на ЦК на ВКП(б) се създава Институтът по славянознание към Академията на науките на СССР. На него му предстои да се заеме с разработването на всички клонове на славистиката – история, език, право, икономика и култура на славянските страни. В приложената справка за бъдещата му дейност се казва още, че освен научните разработки Институтът би могъл да консултира ЦК на ВКП(б) и правителството по различни въпроси от отношенията със славянските държави. Едновременно с това той ще помогне на научната общественост на тези държави правилно да поставят научната пропаганда на историята и културата на славянството, снабдявайки съответните научни учреждения и пропагандни органи с необходимата информация, в частност с такава за живота в СССР (Akademiya nauk 2000, 326–328).

По същото това време Всеславянският комитет в Москва се опитва да пренастрои дейността си на мирновременни релси, така че да я синхронизира по най-добър начин с насоките на съветската външна политика. Но през този преходен период политическите цели пред новото славянско движение, поради все още ненастъпилата развръзка в отношенията между СССР и САЩ, не са категорично дефинирани и поставени. В края на 1946 г. вече може да се каже, че спуснатата задача се състои в това да се защитава мирът срещу опитите на световната реакция да подпали нов световен пожар. Разбира се, борбата в тази насока изисква сплотяването на всички славянски държави около СССР – защитника на мира и демокрацията.

За формулиране и поставяне на задачите пред новото движение в следвоенния период от 8 до 11 декември 1946 г. в Белград се провежда Първият следвоенен славянски конгрес. Той бележи завършека на военния етап от развитието на движението и набелязва перспективите за следвоенния, но по-скоро в организационен, отколкото в идеен план. Пряк резултат от работата му е учредяването (на мястото на изигралия вече ролята си московски Всеславянски комитет) на Общославянски комитет със седалище в Белград, начело с югославянина Божидар Маслярич. Изборът на Белград за седалище на Общославянския комитет и на Маслярич за негов председател не е просто признание за приноса на Югославия в антихитлеристката борба и към славянското движение, а знак пред света, че Москва не желае да бъде сочена като ръководен и направляващ център на страните с „народна демокрация“. Много скоро обаче прикриваната истина ще излезе наяве, в резултат на което Първият следвоенен славянски конгрес ще се окаже и последен (Petrov 2019, 242).

Непосредствено след приключването на деловата част на конгреса, по инициатива на председателя на Сръбската академия на науките и изкуствата професор Александър Белич се провежда среща на присъстващите учени хуманитаристи от славянските страни. На нея, освен разискването на въпроси по ускоряването на научния обмен, се взема и решение за свикване през 1947 г. в Москва на международен конгрес на славистите. В тази връзка се препоръчва учредяването на научни съвети към националните славянски комитети. По информация на българските участници в срещата се е обсъждала и възможността за създаване на бъдещ съюз на славянските академии на науките (Chichovska 1982, 338).

Макар че Всеславянският комитет е останал в историята, тонът в новото славянско движение се задава от съветските представители и само донякъде от най-близките им в идеологическо отношение югославски другари. Центърът на движението е преместен от Москва в Белград, но Гундоров остава начело на новоучредения съветски Славянски комитет – на мястото на отишлия в историята Всеславянски комитет – и разполага със старите възможности за влияние. Декларираната на думи външна независимост остава

само параван, и то доста прозрачен, зад който се прокарва придобилата откровено панславистки и имперски измерения кремълска политика. Движението, според виждането на Москва, трябва да се отърси от старите буржоазни отживелици, да се постави върху здравите идейни основи на марксистко-ленинско-сталинското учение, за да може да влезе изцяло в руслото на съветската следвоенна пропаганда.

Организацията по провеждането на московския славистичен конгрес започва в обстановка на заформящо се глобално противопоставяне. Интересна особеност представлява обстоятелството, че в подготовката му водещата роля е отредена на Славянския комитет на СССР, а не на съответните научни звена. Това е така, защото се предполага, че този комитет разполага с необходимите канали за въздействие, най-вече и политически, за разлика от набиращите все още сили в Академията на науките и университетите славистични центрове. Цялата организационна дейност по провеждането на крупния международен форум се извършва под зоркия надзор на ЦК на ВКП(б) (Dostal' 2009, 413).

Истинските прикрити намерения, поради които съветската страна се наема с провеждането на тази внушителна научна проява, могат да се открият в състоялото се в началото на април 1947 г. съвещание на Славянския комитет на СССР. То се ръководи от Вознесенски, който освен ректор на Ленинградския държавен университет, е и член на ЦК на ВКП(б) и заместник-председател на Общославянския комитет в Белград. Той ясно довежда до знанието на присъстващите целта на форума – налагане на съветската идеология и методология върху международната славистика. Тези мотиви прозвучават и в изказванията на други водещи съветски учени. В края на съвещанието Вознесенски предлага работата на конгреса да протече в следните секции: философска, историческа, икономическа филологическа, юридическа, географска и етнографска. Този им ред на изброяване показва областите, които се ползват с приоритетно внимание. Все пак Вознесенски предупреждава да не се отива в крайности – не би било редно както да се изпада в „гол академизъм", така и да се стига до пълна политизация и да се дава повод за нападки от страна на „реакцията". Решава се конгресът да се свика през октомври – ноември 1947 г., а за организатори са обявени Общославянският комитет в Белград, членуващият в него Славянски комитет на СССР и Академията на науките на СССР, представена на първо място от току-що създадения към нея Институт по славянознание (Dostal' 2009, 413–415).

В края на същия месец в Москва се провежда и заседание на президиума на Общославянския комитет. В приетото постановление за извършената от него и от отделните славянски комитети дейност, редом с отчетените постижения се изреждат и редица слабости. Сред тях се посочва липсата на дълбока идеологическа работа както в областта на теоретичната разработка около проблемите на новото славянско движение, така и в областта на решителната контрапропаганда. Местните славянски печатни издания публикували погрешни или лишени от анализ сухи описателни статии. Освен това Общославянският комитет и националните комитети не организирали около себе си актив от учени, хора на науката и изкуството и не използвали в пълна степен и възможностите на киното и театъра за идеологическа работа. В приетото постановление, наред с другите спуснати за изпълнение задачи, на местните комитети се препоръчва да разгърнат широка идеологическа работа, като особено внимание се обърне на училището и университетите, на съдържанието на учебниците и детската литература. Те трябва да включат в плановете си отбелязване на следните годишнини: 30-ата от Октомврийската революция; 800-ата от основаването на Москва; 600-ата от откриването на Пражкия университет и 1100-ата от създаването на Кирило-Методиевата азбука (CDA, f. 1B, op. 15, a.e. 219, 1–5).

От постановлението на президиума на Общославянския комитет се вижда изчистената картина на едно добре организирано и тясно координирано движение. В документа прозира стремежът към уеднаквяване и плътно синхронизиране дейността на националните славянски комитети под шапката на Общославянския комитет в Белград. Историко-културната насоченост на работата им трябва да мине на заден план за сметка на идеологическо-пропаганда борба в защита на мира и демокрацията като цяло, и на СССР в частност, срещу нападките на международна реакция. На практика усилията са подчинени пряко на целта за пропагандно подсигуряване на съветската външна политика.

Инициативата за свикване на голям конгрес по славистика в Москва се подлага на по-задълбочено разискване на Втория пленум на Общославянския комитет, проведен на

15–18 юни 1947 г. във Варшава. Тя заляга в отделна точка от приетия по-рано дневен ред на работата му. Основният доклад по нея изнася Вознесенски, последван от дискусия, в която се включват представители на всички национални комитети. В резултат от обсъждането Пленумът взема окончателно решение конгресът да се проведе в края на 1947 г. в Москва с участието на 120 слависти. Отделните славянски страни ще бъдат представени на паритетни (равни) начала, като се допуска възможността да бъдат поканени учени и от неславянските страни. В определените секции ще бъдат обсъждани по два-три големи проблема от съответната научна област. Секциите, в които ще протече работата на конгреса, са следните: история, лингвистика, литературознание, икономика (теоретична), етнография и фолклор, археология, география и геология, право и социология, философия. Учредява се организационен комитет в състав: Александър Вознесенски (председател), Александър Корнейчук и Михаил Йовчук от СССР; Александър Белич и Радован Лалич от Югославия; Кажимеж Нич и Казимир Пиварски от Полша; Зденек Нейедли и Бохумил Хавранек от Чехословакия; Тодор Павлов и Иван Леков от България (Dneshnite zadachi 1947, 30–31). На практика Пленумът одобрява без съществени изменения направените от съветска страна предложения и се оставя да бъде ръководен в решенията си от нея.

Програмата на конгреса се разглежда на 8 август 1947 г. в Отдела за външна политика на ВКП(б). Участниците в него препоръчват в институтите на Академията и водещите университети да се проведат обсъждания относно това как да се определят не само темите на докладите, но и тяхната насоченост. Предлага се под партиен надзор да се осъществи и самият подбор на докладчиците (Dostal' 2009, 415–416).

Междувременно от 22 до 28 септември 1947 г. в полския град Шкларска Поремба се провежда информационно съвещание на девет европейски комунистически партии, за което се приема, че слага началото на края на експеримента „народна демокрация". Тонът е зададен от директивния доклад на Андрей Жданов „За международното положение", в който за първи път се говори за разделянето на света на два враждебни лагера, дава се теоретична обосновка на възприетия от Кремъл твърд курс и се поставят новите задачи пред комунистическите партии. Що се отнася до славянската солидарност, то тази тема присъства бегло в делегатските изказвания и на нея не се отделя голямо внимание. Това си има своето логично обяснение – освен комунистическите партии на славянските държави в съвещанието участват и тези на Унгария, Румъния, Италия и Франция. В случая обаче има едно по-дълбока причина – идеята за славянско единство, освен че е вече доста поизхабена, не притежава нито измеренията, нито идеологическия заряд, необходими за очертаващото се глобално противопоставяне. Като цяло в Шкларска Поремба акцентите се изместват в посока на по-широката блокова консолидация, с която славянското движение не би могло да се мери – тенденция, която с времето ще се засилва. Повърхностно гледано, нещата изглеждат равнопоставени, движещи се успоредно в една посока – доказателство за което би могло да послужи решението седалището на новата комунистическа организация Коминформбюро да е в Белград, където е и това на Общославянския комитет (Petrov 2019, 260–261).

В началото на октомври 1947 г. Политбюро на ВКП(б) определя състава на съветското Организационно бюро по провеждане на славистичния конгрес. За председател е назначен Вознесенски, а за негови заместници професор Пьотр Третяков, Александър Гундоров и Иван Зубов (администратор на Академията на науките). Освен това Секретариатът на ЦК на ВКП(б) издава директива до участниците в разширеното заседание на президиума на Общославянския комитет, насрочено да са състои в средата на месеца в София. В нея се дават следните указния, които съветските представители трябва да предложат за приемане. Поради заетост на учените с преподавателска дейност след откриване на учебната година и липса на време за по-добра подготовка на конгреса, датата му на свикване да се пренесе за април – май 1948 г. Дневният ред „За състоянието и актуалните задачи на славистиката" остава същият, утвърден на Втория пленум на Общославянския комитет. Квотата на представителите от славянските страни е определена на 20 учени, а на гостите – 20–25 души от славянските и неславянските страни. Препоръчва се да се обособят следните секции в областта на хуманитаристиката: историческа, филологическа, етнографска и изкуствоведска. Съветски докладчик по основния въпрос от дневния ред ще бъде директорът на Института по славянознание професор Борис Греков (Akademiya nauk 2000, 365).

Поредното заседание на президиума на Общославянския комитет се провежда на 5 и 16 октомври в София в сградата на Българската академия на науките. По това време към Академията има вече учредена Секция на Славянския комитет в България, явяваща се едновременно и Научна комисия по славянознание с отделни секции по история, езикознание, литература, етнография и фолклор, теоретична икономика, география и геология, право и социология, библиография и философия. Основната задача на тази комисия е подготовката на българското участие в конгреса по славистика в Москва. За неин председател е избран Тодор Павлов, който е едновременно и председател на БАН. Самото заседание на президиума се предшества на 11 октомври от събиране на Организационния комитет за славистичния конгрес, а от 12 до 14 октомври гостите се развеждат из различни места на страната. На дошлите учени се предоставя възможност да изнесат лекции от областта на славистиката, в която те са компетентни, пред българската академична общественост. На поканата се отзовават чехът Бохуслав Хавранек, поляците Тадеуш Лер-Сплавински и Казимир Пиварски, сърбинът Стеван Яковлевич и руснакът Александър Вознесенски (Slavyani 1947, № 6, 223).

Докладът на Вознесенски за предстоящия славистичен конгрес присъства като първа точка в дневния ред на заседанието. С него той се отчита за свършената работа и набелязва предстоящите мерки по реализация на форума. По същество в него са залегнали всички намерения и предложения на съветската делегация. След изслушването президиумът на Общославянския комитет одобрява доклада и взема решение конгресът да се свика в съветската столица на 15 април 1948 г. (Slavyani 1947, № 8–9, 286).

Десетина дни по-късно Вознесенски, който е професор по политическа икономия, обосновава в докладна записка до секретаря на ЦК на ВКП(б) Михаил Суслов необходимостта от секции по политикономия и право с мотива, че в тях би се дала основната методология за всички клонове на славистиката. Суслов отговаря, че е целесъобразно решението да се вземе непосредствено преди конгреса, и в крайна сметка на 23 март 1948 г. поставеният въпрос е решен положително. В края на януари с.г. се провежда пленум на Славянския комитет на СССР, на който се разисква и подготовката на предстоящия конгрес. Участниците в него се обединяват около намерението съветските учени да излязат по основните проблеми в „дружен единен фронт“ и да отстояват една обща гледна точка. За целта всички доклади предварително трябва да минат през внимателно обсъждане и съгласуване (Dostal’ 2009, 416–417).

Третият редовен пленум на Общославянския комитет се провежда от 25 до 28 февруари 1948 г. в Прага. Той се случва в критичен за Чехословакия момент, в разгара на събития с измеренията на държавен преврат, в резултат от които президентът Едвард Бенеш е принуден да приеме оставките на 12 министри некомунисти и да назначи ново, доминирано от комунистите правителство на Клемент Готвалд. В работната програма на пленума, включваща разглеждането на 10 точки, присъства и тази за славистичния конгрес. Делегатите изслушват доклада на заместник-председателя на Организационния комитет проф. Третяков и утвърждават докладчиците за пленарното заседание. Това са академиците Греков, Белич, Лер-Сплавински, Нейедли и Павлов (Slavyani 1948, № 3–4, 143–144).

В оптимистичния си отчет до ЦК на ВКП(б) за командировката си в Прага Гундоров съобщава за желанието не само на учените, но и на политическите дейци от славянските страни да вземат участие в работата на предстоящия конгрес. Все пак той изказва предположение, че докладите на учените от Полша и Чехословакия ще бъдат аполитични и няма да отговарят на „марксистката и комунистическата насоченост на конгреса“, за разлика от тези на българските и югославските им колеги. Съгласно решенията на Пражкия пленум докладите трябва да бъдат предварително обсъдени в съответните национални академии и университети, а впоследствие и редактирани, преди да бъдат отпечатани в СССР (Dostal’ 2009, 417).

По същото това време, докато текат приготовленията за конгреса, отношенията между бившите съюзници по Антихитлеристката коалиция продължават да се обострят. На 17 март 1948 г. Белгия, Холандия, Люксембург, Франция и Великобритания подписват Пакт за западен съюз, разглеждан като предшественик на споразумението за НАТО. По този начин блоковото разделение в Европа придобива съвсем реални очертания. От друга страна, здравото сплотяване на Източния блок около Москва чрез „затягане на гайките“ се

натъква на неочаквано препятствие – Югославия. В края на март Сталин и Молотов изпращат до Тито и ръководството на ЮКП писмо, съдържащо поредица от обвинения по техен адрес. За смайване на двамата обаче те са отхвърлени, без дори и намек за очакваната в подобни случаи самокритика.

На 3 април националните славянски комитети, в разгара на подготовката си за конгреса на славистите, получават телеграма от Гундоров, че датата на откриването на събитието вместо на 18 април се премества на 18 юни. Като причина за отлагането се изтъква късното получаване на докладите и необходимостта от по-добра подготовка (CDA, f. 141, op. 2, a.e. 9, 291). В телеграмата си Гундоров се позовава на формалните мотиви, изложени във взето предишния ден от Политбюро на ВКП(б) решение по въпроса, поставено му за разглеждане от Секретариата на партията. Освен това в него се одобрява изготвената от съветското Организационно бюро конгресна програма, но без няколко посочени теми (Akademiya nauk 2000, 368).

Самото решение на Политбюро се явява резултат от проведено по-рано на 27 март съвещание в ЦК, ръководено от самия главен партиен идеолог Жданов, на което се обсъжда заключителният етап от подготовката на форума. Вознесенски запознава присъстващите с извършената работа – изброява определените секции, в рамките на които се предвижда да бъдат изнесени 90 доклада, 23 от които на съветски учени. Някои от тях обаче, слаби в идеологическа отношение, според него, трябва да бъдат отсети, или поне да не бъдат публикувани. Той отново ясно разкрива социалната поръчка на конгреса – да се наложи единна научна методология в славистиката, за да се очисти тя от буржоазни и реакционни теории. Жданов отправя критики от организационно и политическо естество към програмата, в резултат от които от нея отпадат три теми. В крайна сметка се очаква в конгреса да вземат участие 120–150 делегати от чужбина (учени и гости), а от съветска страна се предвижда в работата му да се включат 200 души от Москва и 150 от други градове. За място на провеждането е определена най-представителната зала в СССР – Двореца на конгресите в Москва. Всичко изглежда готово за откриването, когато на 4 юни Вознесенски и Гундоров спешно известяват Общославянския комитет в Белград и националните славянски комитети, че поради необходимостта от по-добра подготовка, конгресът ще бъде отложен за есента на 1948 г. (Dostal' 2009, 419–422).

Неназованата причина са изострените отношения между ЮКП и ВКП(б). В дните, в които е трябвало да тече внушителният научен форум, от 19 до 23 юни в Букурещ се провежда Второто съвещание на Коминформбюро. На него, в отсъствието на югославски представители, се обсъжда положението в ЮКП. Тито и компания единодушно са стигматизирани и отлъчени от комунистическото семейство за поука и дисциплиниране на останалите му членове. ЮКП е извадена от Коминформбюро, а седалището на организацията се мести от Белград в Букурещ.

Състоянието, в което изпада славянското движение веднага след разрива между Сталин и Тито, не просто скоротечно се влошава, а става критично, с непредотвратим летален изход. Работата на Общославянският комитет в Белград се парализира и той на практика се разпада. Конгресът по славистика и Вторият славянски конгрес, предвиден да се състои през октомври в Прага, са отменени. Скарването на двамата комунистически вождове е непосредствената, но не основна причина за печалния край на това ново славянско движение. Неслучайно той съвпада със залеза на „народните демокрации“. Самата концепция за „народна демокрация“ се оказва неспособна за независим и продължителен живот, просто защото реализацията ѝ е изцяло зависима от интересите на една тоталитарна държава и волята на един диктатор, които не могат да останат константни завинаги. Затова всички национални пътища към социализъм са затворени и развитието на подвластните на Москва държави е вкарано в общия възтесен калъп на изпитания съветски модел (Petrov 2019, 324–326).

Несъстоялият се славистичен конгрес в Москва е типичен пример за силово налагане на политическия императив над науката по времето на сталинизма. В случая потърпевша е славистиката, но от задушаващия партиен контрол по това време не успява да се отскубне нито един клон на науката. Подчинението на славистиката на политическата конюнктура и тясното ѝ обвързване със съветската версия на славянската идея крие рискове в чисто конкретен план, какъвто се явява случаят с провалените конгрес. В крайна

сметка неприкритото внедряване на класово-партийната болшевишка методология ще нанесе непоправими щети на хуманитаристиката в страните от Източния блок за дълъг период от време.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Akademiya nauk v resheniyakh Politbyuro CK RKP(b) – VKP(b) – KPSS [Academy of Sciences in the Decisions of the Politbyuro of CC RCP(b) – ACP(b) – CPSU], 1922–1991: [Vol. 1. 1922–1952]. Moskva, ROSSPEN, 2000, 591 s. (In Russian).

Академия наук в решениях Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) – КПСС, 1922 – 1991. Т. 1. 1922–1952. Москва, РОССПЭН, 2000, 591 с.

CDA. Centralen Darzhaven Arhiv na Republika Balgaria [Central State Archive of Republic of Bulgaria], f. 1B, op. 15, a.e. 84, l. 2–3. (In Bulgarian).

ЦДА. Централен Държавен Архив, София, ф. 1Б, оп. 15, а.е. 84, л. 2–3.

CDA RB, f. 1B, op. 15, a.e. 219, l. 1–5. (In Bulgarian).

ЦДА, ф. 1Б, оп. 15, а.е. 219, л. 1–5.

CDA RB, f. 1B, op. 6, a.e. 441, l. 4. (In Bulgarian).

ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 441, л. 4.

CDA, f.141, op. 2, a.e. 9, l. 291. (In Bulgarian).

ЦДА, ф. 141, оп. 2, а.е. 9, л. 291.

Chichovska, V. 1982. Dvizhenieto za slavyansko edinstvo i mezhdunarodnite kulturni vrazki na Balgaria [The Movement for Slavic Unity and Bulgaria's International Cultural Contacts] (1944–1947). *Mezhdunarodni otnosheniya i vanshna politika na Balgaria sled Vtorata svetovna voyna* [Bulgaria's International Relations and Foreign Policy after the Second World War]. Sofia, Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences, s. 288–342. (In Bulgarian).

Чичовска, В. 1982. Движението за славянско единство и международните културни връзки на България (1944–1947). *Международни отношения и външна политика на България след Втората световна война*. София, Издателство на БАН, с. 288–342.

Dneshnite zadachi na novoto slavyansko dvizhenie v Balgaria [Today's Tasks of the New Slavic Movement in Bulgaria]. Sofia, Slavic Committee, 1947, 39 s. [In Bulgarian].

Днешните задачи на новото славянско движение в България. София, Славянски комитет, 1947, 39 с.

Dostal', M.Y. 2009. Kak Feniks iz pepla. (Otechestvennoe slavyanovedenie v period Vtoroj mirovoj vojny i pervye poslevoennye gody) [Like a Phoenix from the Ashes. (Domestic Slavic Studies during the Second World War and the First Post-War Years)]. Moskva, Indrik, 464 s. (In Russian).

Досталь, М. Ю. 2009. Как Феникс из пепла. (Отечественное славяноведение в период Второй мировой войны и первые послевоенные годы). Москва, "Индрик", 464 с.

Mar'ina, V. V. 1997. Slavyanskaya ideya v gody Vtoroy mirovoy voyny. (K voprosu o politicheskoy funktsii) [Slavic Idea in the Years of the Second World War. (On the Issue of Political Function)]. *Vekhi istorii*. Moskva, Institut of Slavic and Balkan Studies, s. 169–181. (In Russian).

Марьина, В. В. 1997. Славянская идея в годы Второй мировой войны (К вопросу о политической функции). *Вехи истории.* Москва, Институт славяноведения и балканистики, с. 169–181.

Petrov, B. 2019. Balgaria i novoto slavyansko dvizhenie [Bulgaria and the New Slavic Movement] (1941–1948). Sofia: IK "Gutenberg", 315 s. (In Bulgarian).

Петров, Б. 2019. България и новото славянско движение (1941–1948). София: ИК „Гутенберг". 315 с.

Slavyani [Slavs] 1947. Sofia, № 6, s. 223–225. (In Bulgarian).

Славяни 1947. София, № 6, с. 223–225.

Slavyani [Slavs] 1947. Sofia, № 8–9, s. 285–289. (In Bulgarian).

Славяни 1947. София, № 8–9, с. 285–289.

Slavyani [Slavs] 1948, Sofia, № 3–4, s. 143–144. (In Bulgarian).

Славяни 1948. София, № 3–4, s. 143–144.

Дата на подаване на статията в редакцията – 2 юни 2022 г.

DOI 10.7546/DS.2022.15.29
УДК 061:908(497.2)

БЪЛГАРИЯ И ЧУЖДЕСТРАННАТА БЪЛГАРИСТИКА: ИНСТИТУЦИОНАЛНИ И ПОЛИТИЧЕСКИ АСПЕКТИ

Благовест Нягулов

доктор, доцент в Института за исторически изследвания
на Българската академия на науките,
бул. „Шипченски проход“, № 52, бл. 17, София, България,
e-mail: bnjagulov@gmail.bg

В статията са представени съвременните държавни, академични и неправителствени институции и организации в България, които са ангажирани с българистиката в чужбина. Дискутирани са техните дейности и инициативи в обхвата на научните, образователните и културните политики за подкрепа, насърчаване и разпространение на българския език, история и култура и като цяло на хуманитарните и социалните научни познания за България и българите. Авторът дава информация за критичните анализи относно съвременното състояние на чуждестранната българистика, както и за приетата наскоро от българското правителство Национална научна програма „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“, която създава добри перспективи за тласък в нейното развитие. Статията завършва с коментар за отражението на военната инвазия на Русия срещу Украйна върху българистиката в двете държави и с информация за проявите на солидарност от страна на българските научни институции спрямо украинските учени.

Ключови думи: България, чуждестранна българистика, институции, научни, образователни и културни политики

BULGARIA AND FOREIGN BULGARIAN STUDIES: INSTITUTIONAL AND POLITICAL ASPECTS

Blagovest Njagulov

Doctor, Associate Professor at the Institute for
Historical Studies of the Bulgarian Academy of Sciences,
boulevard “Shipchenski prohod”, № 52, block 17, Sofia, Bulgaria,
e-mail: bnjagulov@gmail.bg

The article deals with the state, academic and non-governmental institutions and organizations in Bulgaria, which are engaged in Bulgarian studies abroad. The author discusses their activities and initiatives in the scope of scientific, educational and cultural policies to support, promote and disseminate the Bulgarian language, history and culture, and the Humanities and social sciences related to Bulgaria and Bulgarians. The author provides information on the critical analyses of the current state of foreign Bulgarian studies, as well as on the recently adopted by the Bulgarian government National Scientific Program “Development and Stabilization of Bulgarian Studies Abroad”, which creates good prospects for its development. The article concludes with a commentary on the impact of Russia’s military invasion in Ukraine on Bulgarian studies in both countries and with information on the expressions of solidarity by Bulgarian scientific institutions towards Ukrainian scholars.

Keywords: Bulgaria, foreign Bulgarian studies, institutions, scientific, educational and cultural policies

1. Българистиката между наука и политика

В тесен смисъл терминът „българистика“ се отнася предимно към филологическите изследвания, както и към преподаването и разпространението на българския език и бъл-

гарската литература в чужбина. В широк смисъл този термин включва и други, предимно хуманитарни, науки като история и археология, науките за културата и изкуствата, както и социалните науки с насоченост към български обекти и проблеми, независимо дали тези науки се реализират в чужбина, или в България. Този обхват определя интердисциплинарния и неоднороден характер на българистиката като научно направление и съвкупност от публични дейности. Терминът придобива гражданственост в България със създаването на Центъра за българистика в София в края на 60-те години на XX в. Но корените на модерната българистика са много по-стари – те датират от XIX век, когато се формират и разграничават хуманитарните науки и се разширяват политическият и изследователският интерес към българите. Добре известно е, че българистиката се появява и развива първоначално като клон на славистиката, т.е. на научните занимания със славянските езици, народи и култури. По-късно и в наши дни тя се вписва повече или по-малко в балканистичните и източноевропейските изследвания.

Съвременната българистика трябва да се справи с някои общи концептуални предизвикателства или рискове. Като комплексно направление за хуманитарни и социални изследвания, както и за преподаване и популяризиране на българска проблематика, българистиката поставя своеобразен „национален чадър“ на науката, която по презумпция се очаква да бъде наднационална. Въпреки голямата диференциация на науките в нашето съвремие, българистиката обединява в духа на Ренесанса или Възраждането различни вече обособени науки със свои специфики, като по този начин актуализира въпросите за отношенията и баланса между тях. Не на последно място, българистиката свързва неизбежно наука и политика – връзка, която е необходима за нейното финансиране и функциониране, но и която поражда рискове за желаната и необходима научна автономност.

Българистиката става обект на научни и държавни политики както в чужбина, така и в България, която съвсем обяснимо би трябвало да бъде основен фактор за нейното развитие. Моята цел тук е да представя съвременните академични, държавни и неправителствени институции и организации в България, които са ангажирани пряко или косвено с българистиката в чужбина. Освен това ще коментирам накратко техните инициативи и дейности в обсега на политиките за подкрепа, насърчаване и разпространение на хуманитарните и социалните научни знания за България и българите.

2. Чуждестранната българистика – наследство и промени

Ако можем да използваме със задна дата термина „българистика“, поради дългата липса на българска държавност модерните хуманитарни науки с български обекти на изследване се раждат именно като българистика в чужбина. Достатъчно е да спомена, че Българското книжовно дружество се създава през 1869 г. в румънския гр. Браила, че неговият първи председател Марин Дринов се формира и реализира като историк и филолог в Руската империя, на територията на съвременна Украйна, или че първата академична и цялостна история на българите е дело на чешкия историк Константин Иречек и се появява на чешки и немски език през 1876 г. През периода от възстановяването на българската държавност в 1878 г. до Втората световна война повечето известни български учени и преподаватели хуманитаристи от Софийския университет и Българското книжовно дружество, преименувано в 1911 г. на Българска академия на науките, учат и специализират в чужбина – в Русия, Централна и Западна Европа.

В условията на еднопартийния комунистически режим и Студената война след втората половина на 40-те години на XX в. развитието на хуманитарните науки в България се поставя в тесни политизирани и идеологизирани рамки. Първоначално приемствеността се отрича изцяло, прекъсват научните контакти със западната наука, а трансформациите и модернизацията в научната сфера се извършват по съветски модел. Тази ситуация се променя след утвърждаването на комунистическото управление в страната. От 60-те години се наблюдава постепенна реабилитация на националните континюитети и частично завръщане към изследователските теми и подходи на предвоенното наследство. Историческият материализъм започва да интегрира националната проблематика, като „нацията“ заменя все повече „класата“ в изследванията. Започват да се развиват и социалните науки.

Началото на целенасочена и добре финансирана държавна политика по отношение на българистиката в чужбина се поставя през периода на т.нар. късен социализъм. Комунистическата партия държава отделя значителни усилия и ресурси, за да пропагандира националната история в чужбина и съответно да подготвя и привлича лоялни спрямо режима чуждестранни учени. Средоточие на новата държавна политика става Центърът за българистика към Президиума на Българската академия на науките (БАН) и Комитета за изкуство и култура (от 1977 г. – Комитет за култура). Неговата дейност е добре финансирана и мащабна, като включва: организиране на научни форуми (вкл. два международни конгреса по българистика в София през 1981 и 1986 г.); специализации и курсове за стотици чуждестранни българисти в България (например само през 1989 г. са приети над 280 чуждестранни учени, от които 163 – от т.нар. социалистически страни); книгоразпространение и абонаменти за български научни издания (също през 1989 г. са закупени и разпространени 16 000 тома, за което са похарчени 63 000 лв. и са направени абонаменти за още 70 000 лв.); издаване на научна периодика – сп. „Старобългаристика“ и осведомителен бюлетин „Българистика“, както и на други печатни издания, например актовете на българистичните конгреси и др. (Radev 1989; NA BAN 1989).

Държавната политика безспорно създава добри условия и перспективи за работа на учените, изследващи българистичната проблематика в чужбина. Същевременно политиката за стимулиране на „наука[та] за истината на България и на българите“, както определя българистиката Тодор Живков (Radev 1989), преследва не толкова научни, колкото политически и пропагандни цели на социалистическата държава във времето на Студената война (NA BAN 1983). Негласно условие за „включването“ на учени в кръга на държавно финансираната научна и образователна дейност остава тяхната лоялност към Народна република България. Това условие на теория изключва учените в западните държави (включително тези от средите на т.нар. вражеска емиграция от България след Втората световна война), които са критично настроени спрямо режима или предлагат ревизия на допустимите от него визии за езика, историята и културата на българите. На практика неговото изпълнение невинаги е успешно. Големите проблеми пред дейността на Центъра за българистика са свързани не само с противоборството между Запада и Източния блок, а и с конкуренцията с други пропагандни и научни центрове в балканския регион – специално турски и югославски (съответно македонски).

През последните две десетилетия на социализма в България пряко или косвено въздействие върху чуждестранната българистика оказват новосъздаваните български лектората в чуждестранни университети, летните университетски семинари за подготовка на българисти във български висши учебни заведения, българските културни центрове в чужбина. Това наследство се запазва повече или по-малко като организационни форми и през следващия исторически период.

След политическия поврат в края на 1989 г., отворил пътя към трудната демократизация в България, българистиката преживява криза и значителни промени. Изчезват или намаляват значителните ресурси, отделяни от държавата за финансиране на изследванията в хуманитарните науки и съответно за насърчаване на българистиката в чужбина. Промяната намира израз в закриването на Центъра за българистика и неговата замяна със Съвета за чуждестранна българистика като помощен консултативен орган на Управителния съвет на БАН (1994). Интересът в чужбина към България намалява, тъй като се насочва предимно към Западните Балкани, преживели войните при разпадането на бивша Югославия. Но медалът има и благоприятна страна. Отпадат идеологическите ограничения на комунистическия режим и се развива свободната комуникация между българистите, работещи в страната и в чужбина. Създават се свободни условия за научна работа в България; в науката навлизат нови, „забранени“ доскоро теми; обогатява се методологията на научното познание. Същевременно сред българистите в чужбина се наблюдава постепенна смяна на поколенията и промяна на тематичните приоритети. Във време, когато мобилността става отличителната черта на глобалния свят, самият термин „чуждестранна българистика“ вече става относителен. Учени от България намират временно или постоянно професионално поприще в чужбина.

Съвременната география на историческата българистика в чужбина обхваща на първо място държавите в източната част на Европа, с които българите са били в по-интензив-

ни контакти или са имали сходна историческа еволюция. Специално място в българистичните изследвания придобива българската историческа диаспора в близката на България чужбина, която е забравена или по-точно забранена по време на социализма. Ново попълнение в чуждестранната българистика са младите представители на новата българска емиграция в развитите западни държави.

Сред академичните институции, където работят чуждестранни българисти, се открояват тези с регионална – славистична, балканистична или източноевропейска проблематика (например Институтът по славянознание в Москва, институтите по балканистика и византология в Букурещ и Белград, Институтът за източно- и югоизточноевропейски изследвания към университета в Регенсбург, Националният институт по източни езици и цивилизации в Париж и др.). Наред с това, българисти от историческата диаспора създават и ръководят научни центрове (като Центъра за българистика и балкански изследвания „Марин Дринов“ към Харковския национален университет „Василий Н. Каразин“ в Украйна и Изследователския институт на българите в Унгария към Българското национално самоуправление там) или неправителствени организации с българистична насоченост (като Научното дружество на българистите в Република Молдова и Одеското научно дружество на българистите). Продължава да функционира и създадената през 70-те години на миналия век Асоциация за българистика в Северна Америка (Njagulov 2018).

3. Институции и политики в съвременна България

Институциите и организациите, които са ангажирани с българистиката зад граница, в съвременна България могат да се обособят в три групи – академични, държавни и неправителствени.

3.1. Академични институции

Групата на академичните институции включва Българската академия на науките (БАН) (специално институтите от направление „Културно-историческо наследство и национална идентичност“) и университетите (предимно факултетите по филологии и история). Те развиват българистична дейност в чужбина и в България чрез различни форми на международно сътрудничество, каквато например е системата на безвалутната размяна на учени между научните академии и центрове в различни страни. От академичните среди се организират международни научни форуми в страната и в чужбина и се излъчват специализирани структури, каквито са Съветът за чуждестранна българистика към БАН (1994) и Международната асоциация по българистика (2014).

Съветът за чуждестранна българистика към БАН, който работи на доброволни начала като консултативен орган на Управителния съвет на БАН, организира след 2001 г. няколко научни форуми в България. Последният от тях беше Кръглата маса „Българистиката в Европа: настояще и бъдеще“, състояла се на 11 и 12 май 2018 г., финансирана от Националния фонд „Култура“ и проведена в рамките на Културната програма за Българското председателство на Съвета на Европейския съюз. Съвместно с Асоциацията за българистика в Северна Америка същият Съвет продължава да организира периодично на всеки 4 години българо-американски конференции по българистика, първата от които датира още от 1973 г. В началото на 2017 г. Съветът изработи „Становище за състоянието на чуждестранната българистика“ с подробен анализ и предложения, което беше изпратено на Управителния съвет на БАН и на Министерството на образованието и науката (Stanovishte 2019).

Най-мащабният научен форум по българистика в страната след 1989 г. беше Третият конгрес по българистика, организиран през 2010 г. от Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и неговия Университетски комплекс по хуманитаристика „Алма Матер“ с основен партньор БАН. Конгресът се проведе през май 2013 г. с участието на над 400 учени от близо 50 държави. След този конгрес се създава Международната асоциация по българистика, която е инициатива на историци от Софийския университет и обхваща предимно учени от университетските среди.

Важен инструмент за подготовката на българисти в чужбина остават летните семинари по български език и култура за чуждестранни учени, организирани от Софийския и

Великотърновския университет със съдействието на Министерството на образованието и науката.

3.2. Държавни институции

Сред държавните институции особено важна роля за преподаването и популяризирането на българския език и българистичните знания, както и за подготовката на бъдещи българисти, има Министерството на образованието и науката (МОН). Тази роля се осъществява преди всичко посредством българските лектории в чуждестранни университети, преподавателите, изпращани в училища сред българските общности зад граница, и други форми на образователна дейност в чужбина въз основа на междуправителствени споразумения и съответните нормативни актове.

Българските лектории към чуждестранни университети имат дълга история и се създават било по инициатива на самите университети в чужбина, било чрез двустранни споразумения между български и чуждестранни университети и с посредничеството на просветните министерства. Ако през 1988 г. съществуват 54 лектората в 25 страни, в които се обучават ок. 1300 студенти, след политическите промени броят на тези лектории намалява, въпреки че числеността на студентите временно се увеличава. По-късно и в наши дни този процес се стабилизира. Към 2016 г. МОН поддържа и съответно изпраща преподаватели от България в 39 лектората в 20 държави, в които се обучават 1164 студенти. Най-много такива лектории има в Русия, Полша и Италия, а най-много студенти изучават български език в славяноезични и балкански държави: Украйна (235 студенти), Полша (184), Сърбия (131), Гърция (129), Хърватия (100) и т. н. Поддържани от МОН български лектории има почти изключително в европейски държави, като единствените извън Европа са тези в Китай и Индия (Stanovishte 2019). Като лектори в чужбина Министерството изпраща предимно преподаватели и учени филолози, а учебните програми в лекторатите, които са в обхвата на филологическите академични структури, акцентират предимно върху изучаването на българския език и българската литература и по-малко на историческата и културната проблематика.

Нови аспекти в образователната дейност на МОН от последното десетилетие на XX в. са приемът за обучение по държавна поръчка в български висши училища на студенти, докторанти и специализанти от средите на българските общности в чужбина и от Република Северна Македония, както и изпращането на преподаватели в училища в чужбина за образователните нужди на българската диаспора. Тази дейност, която също има отношение към подготовката на бъдещи българисти, се извършва въз основа на две правителствени постановления: Постановление на Министерския съвет № 103/1993, което се отнася до образователната дейност сред „чуждестранни граждани от българска народност“, и Постановление № 228/1997, което визира гражданите на Република Северна Македония. Най-много студенти се приемат от Република Молдова, Украйна, Република Северна Македония, Сърбия и Албания. Преподаватели са командировани от МОН предимно в основни и средни училища в селища с концентрация на т.нар. историческа диаспора в Република Молдова и Украйна и по-ограничено (единични места) в Румъния, Сърбия, Казахстан.

Още по-нова форма, подкрепяна от МОН и съдействаща потенциално за развитието на българистиката са т.нар. български неделни училища в чужбина, които обхващат деца в учебна възраст, преди всичко от диаспората, създадена от новата икономическа емиграция след 1989 г. Понастоящем тези училища са повече от 300 в 39 държави по света и разполагат със своя асоциация, която ги подпомага (Asotsiatsiya 2022). Спонтанното нарастване на числеността на неделните училища през първите десетилетия на XXI в. води до активни мерки за тяхното регламентиране и финансово подпомагане от страна на българската държава чрез МОН. Такива мерки са: две постановления на Министерския съвет за неделните училища (№ 334/2011 и № 90/2018); Националната програма „Роден език и култура зад граница“ (2012 г.), която се изпълнява от МОН и осигурява на проектен принцип финансирането на тези училища; създаването на специална Дирекция „Образование на българите зад граница и училищна мрежа“ към МОН (2016 г.). Образованието в неделните училища акцентира върху обучението по учебните предмети „Български език и литература“, „География и икономика“ и „История и цивилизация“ с фокус към България.

Българистичните знания продължават да се популяризират от българските културни институти в чужбина (бивши центрове), които, подобно на лекторатите, се откриват на реципрочна основа въз основа на двустранни договори и се ръководят методически и издържат финансово от Министерството на културата. Всички културни институти се намират на територията на Европа, като прави впечатление отсъствието на такива центрове в столиците на съседните на България държави, с едно изключение – в Република Северна Македония. Понастоящем български културни центрове функционират в Берлин, Братислава, Будапеща, Варшава, Виена, Лондон, Москва, Париж, Рим, Скопие и Прага (Kulturni instituti 2022).

Реален принос за българистиката има и българската дипломация, осъществявана от Министерството на външните работи. Контактите с чуждестранни българисти влизат в обхвата на дейността на културните аташета към посолствата в чужбина. Сред държавните институции следва да се спомене и Изпълнителната агенция за българите в чужбина като институцията, най-пряко ангажирана с проблемите на българите зад граница, които са и актьори на сцената на българистиката в чужбина. Създадена през 1992 г. като „агенция“ с координиращи функции, но без достатъчно финансиране и големи правомощия, през 2000 г. тя е трансформирана в „държавна агенция“, а през настоящата 2022 г. придобива по-нисък статут на „изпълнителна агенция към министъра на външните работи“ (Izpalnitelna agentsia 2022).

3.3. Неправителствени организации

Косвено отношение към развитието на българистиката и за подготовката и изявите на учени българисти в чужбина имат и някои неправителствени организации в България, които са ангажирани изцяло или частично с национално ориентирани каузи – определяни от тях като „патриотични“ или „родолюбиви“. Техните пресечни точки с българистиката са там, където тези организации си поставят за цел да съхраняват и развиват българската идентичност на българоезичните/българските общности в съседни държави и на историческата диаспора в „близката чужбина“. Ето няколко примера:

Македонският научен институт (учреден през 1923 г., закрит в 1952 и възстановен в 1990 г.) има изследователски, събирателски (по отношение на исторически извори), издателски и пропагандаторски цели с фокус към историко-географската област Македония и утвърждаването на тезата за българската етническа/етнонационална идентичност на нейното славяноезично население особено до Втората световна война. Институтът обединява предимно учени, преподаватели и музейни работници, избира свои чуждестранни членове – учени българисти, организира национални и международни научни форуми и издава сп. „Македонски преглед“, както и изследвания на български и чуждестранни автори (Makedonski nauchen institut 2022; Grebenarov 2009). В тези форуми и издания се поддържа трайно полемичния дискурс с други „външни (национални) пропаганди“ по отношение на Македония и особено с конкурентната идеология на т.нар. „македонизъм“ (македонския национализъм), която се основава на тезата за самостойна македонска идентичност и етническа нация с основен контрапункт – България и българската етническа нация. От няколко години Институтът, който традиционно е свързан със и подкрепян от организациите на българската емиграция (бежанците) от областта Македония в България, се ползва от държавна субсидия в качеството си на призната „организация в обществена полза“.

Културно-просветното дружество за връзки с бесарабските и таврийските българи „Родолюбец“ (основано в 1990 г.) цели да поддържа българската идентичност на диаспората в историко-географските области Бесарабия, Таврия и други (на територията на днешните държави Украйна и Република Молдова), както и на полуостров Крим (анексиран през 2014 г. от Русия), да насърчава нейните връзки с България и да съдейства за решаването на нейните проблеми в сферата на културата и образованието. Дружеството има приноси за образователната дейност сред етническите българи в бившето постсъветско пространство, които понастоящем се ползват с признати права на „национални малцинства“. На всеки две години то издава едноименен алманах с разнородни материали, вкл. изследвания на учени българисти от диаспората (Kulturno-prosvetno družestvo 2022; Bilga 2016).

Фондация „Българска памет“ (регистрирана в 2007 г.) с основател, председател и спонсор бизнесмена и меценат д-р Милен Врабевски си поставя амбициозната цел да работи за „осъществяване на съвременната идея за национална идентичност в европейска перспектива“. Част от акцентите в нейните разностранни дейности са образователните инициативи сред младите хора от българските общности в съседни държави и от историческата диаспора (Fondatsia 2022). Една такава инициатива са двете учебни пособия по българска история със заглавие „Моята България“, които са предназначени за „млади читатели“ или „за подпомагане на обучението, организирано в чужбина“, т.е. на практика – за вече споменатите български неделни училища. Подготвени от професионални историци и издадени от водещата „учебникарска“ Издателска група „Просвета“, двете учебни пособия не пропускат да рекламират дейността на фондацията и нейния председател. Същевременно те предлагат някои „иновационни“, но спорни прочити на българското минало, които се предполага, че се вписват в „патриотичната“ мисия на фондацията (Moyata Balgariya 2022).

Общото между тези и други неправителствени организации е, че за тях българистиката в чужбина е изключително ресурс за създаване, запазване, развитие и отстояване на българска идентичност.

4. Анализи, очаквания, перспективи, тревоги

В Становището за състоянието на чуждестранната българистика, изработено от Съвета за чуждестранна българистика при БАН през 2017 г., и в писмо – обръщение от участниците в Кръглата маса „Българистиката в Европа…“, проведена през следващата 2018 г., което е адресирано до висшите държавни органи и институциите на изпълнителната власт в България, се констатира, че българистиката като цяло, и особено чуждестранната българистика преживява дългосрочна криза. Това се случва от една страна заради маргинализирането на хуманитарните изследвания при засилваща се тенденция към прагматична насоченост на науката. От друга страна, ситуацията е следствие на насочването на външните политически и научни интереси към кризисни райони в Югоизточна Европа и Близкия изток. Съществена причина за кризата в чуждестранната българистика е и отслабената подкрепа от страна на българската държава. На този фон се очертават преструктуриране на изследователските приоритети в академичните среди в отделните държави, както и намаляващ интерес към българистичните занимания на младите генерации чуждестранни слависти или балканисти. Същевременно в двата цитирани документа се изтъква голямото значение на българистиката за изграждане на външни представи за съвременна България и за поддържането на български лобита в Европа и по света. Призивите към българските държавни органи са за „определяне на законова и финансова рамка за развитие на българистиката като национален научен приоритет“, както и за „разработване на дългосрочна национална програма за развитие на българистиката зад граница“ (Stanovishte 2019; Obrashtenie 2019).

Няколко години след тези констатации и предложения конкретни отговори от страна на държавата нямаше. И това не беше случайно, защото в България до май 2021 г. управляваше правителство на Политическа партия ГЕРБ (било самостоятелно, било в коалиция), която демонстрираше многократно, че за нея науката не е приоритет. Нещо повече, по време на първото управление на тази партия, започнало през 2009 г., държавният бюджет на БАН беше намален драстично в опит за принудително преструктуриране и дори закриване на най-големия научен център в страната. Това пренебрежително отношение към науката се открояваше още повече на фона на приоритетното значение, което властите започнаха да придават през последните години на предучилищното, началното и средното образование в страната, както и на проблематиката на българите в чужбина. И в двата случая това до голяма степен се случваше под въздействието на „натиск отдолу“ – съответно от учителите и от общностите на новата българска емиграция.

Промените в държавната политика по посока към реална подкрепа и насърчаване на българистиката в страната и в чужбина могат да бъдат следствие на осъзнаването на адекватните на реалностите национални интереси в тази насока от страна на нови политици и политически сили. Анализите на учените са направени и големите очаквания за такива

промени са налице. За да се случат те, важна стимулираща роля могат да имат и международните предизвикателства, които изискват проактивни действия от страна на държавата. Такива са например: актуалните българо-македонски спорове за историята и езика във връзка с европейската интеграция на Република Северна Македония и ветото, което България е наложила на началото на преговорния процес; активизирането на многочислената вече българска диаспора при отстояване на нейните културни потребности и политически интереси; някои актуални малцинствени проблеми в положението на българските общности зад граница и пр. Затова, въпреки песимизма, пораждан от ситуацията в близкото минало, перспективите за положителни промени дават основания за умерен оптимизъм по отношение на бъдещето на българистиката.

Една година след провеждането на международната научна конференция „XX Кирило-Методиеви четения, посветени на 175-ата годишнина на харковската българистика“ (26–27 май 2021 г.), на която изнесох доклад по темата на тази статия, основанията за моя тогава изразен оптимизъм вече се оправдават. На 7 април 2022 г. новото коалиционно правителство на премиера Кирил Петков (избрано през декември 2021 г.) прие Национална научна програма „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“. Нейна основна цел е да популяризира „българския език и литература, българската история, изкуство, наука и култура (вкл. етнография и фолклор)“ сред чуждестранните учени. Програмата ще се реализира в рамките на три години и има бюджет от 4 млн. лева. Тя предвижда да се финансират специализации на чуждестранни млади учени или докторанти българисти, както и престой до три месеца в България на утвърдени чужди учени, за да преподават и да правят съвместни изследвания с българските им колеги; да се създадат безплатни дигитални образователни и изследователски програми за дистанционно обучение на студенти и докторанти, онлайн платформа за превод от и на български език и портал с дигитални образователни и научни ресурси в областта на българистиката и пр. Координатор на програмата е Българската академия на науките, а нейни партньори са Софийският, Пловдивският, Великотърновският, Югозападният и Шуменският университет (Startira 2022).

Ако представената научна програма създава перспективи за тласък в развитието на чуждестранната българистика, военната инвазия на Русия срещу Украйна от началото на настоящата 2022 г. поражда тревоги и в тази насока. Научните изследвания в интерес на просперитета на човешките общества са несъвместими с военните конфронтации. Продължаващата вече няколко месеца война безспорно ще засегне тежко българистиката в две държави, в които българистичните изследвания имат особено силни традиции. В тази влошена международна ситуация и в контекста на солидарността спрямо многобройните бежанци от Украйна, ръководството на БАН предложи временно настаняване на украински учени и техни семейства в своя хотел и почивна база. По инициатива на Събранието на академиците и член-кореспондентите Академията обяви дарителска кампания за набиране на парична помощ за украинските бежанци. Украински учени, включително българисти, започнаха работа на временни трудови договори в някои академични институти[1]. Тревогите от разрушителната стихия на войната, която провокира фрапиращи аналогии с травматично военно минало на Европа и света, наистина са големи. Но изразените негативни и осъдителни реакции на преобладаващата част от международната, включително и на академичната общност спрямо инвазията и действията на руската армия в Украйна и за солидарност с жертвите на войната, вдъхват надежди за бъдещето.

---

[1] Ръководството на Института за исторически изследвания на БАН направи публична декларация във връзка с войната и за солидарност с учените българисти, българската малцинствена общност и народа в Украйна (URL: http://ihist.bas.bg/декларация-на-ръководството-на-инсти/). В Института бяха приети на работа с временни трудови договори историците проф. Михаил Станчев и доц. Сергей Страшнюк, благодарение на които се създаде и функционира един от най-успешните българистични центрове в чужбина – вече споменатия Център за българистика и балкански изследвания „Марин Дринов“ към Харковския национален университет „Василий Н. Каразин“. На 27 май в Института се проведе и Кръгла маса на тема „Руско-украинската война и България през погледа на историците“ (URL: http://ihist.bas.bg/кръгла-маса-за-войната-в-украйна).

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Asotsiatsiya 2022. Asotsiatsiya na balgarskite uchilishta v chuzhbina [Association of Bulgarian Schools Abroad]. URL: https://abgschool.org (Date of the application 24.05.2022). (In Bulgarian).
Асоциация 2022. Асоциация на българските училища в чужбина. URL: https://abgschool.org/за-абуч (Дата на прилагане 24.05.2022).

Bilga, M. 2016. Sazdavane I parvite godini ot deynostta na Druzhestvoto za kulturni vrazki s besarabskite i tavriyskite balgari "Rodotyubets" [Establishment and the First Years of Activity of the Society for Cultural Relations with the Bessarabian and Taurian Bulgarians "Patriot"]. *Rodotyubets* (Almanah)*,* VIII, Sofia, s. 23–30. (In Bulgarian).
Билга, М. 2016. Създаване и първите години от дейността на Дружеството за културни връзки с бесарабските и таврийските българи „Родолюбец". *Родолюбец* (Алманах), VIII, София, с. 23–30.

Grebenarov, A. 2009. Makedonskiyat nauchen institut (1923–2008). Dokumentalen letopis [Macedonian Scientific Institute (1923–2008). Documentary Chronicle]. Sofia, Gutenberg. (In Bulgarian).
Гребенаров, А. 2009. Македонският научен институт (1923–2008). София, Гутенберг.

Izpalnitelna agentsia 2022. Izpalnitelna agentsia za balgarite v chuzhbina kam ministara na vanshnite raboti. [Executive Agency for Bulgarians Abroad to the Minister of Foreign Affairs]. URL: https://www.aba.government.bg/contacts (Date of the application 02.06.2022). (In Bulgarian).
Изпълнителна агенция 2022. Изпълнителна агенция за българите в чужбина към министъра на външните работи. URL: https://www.aba.government.bg/contacts, (Дата на прилагане 24.05.2022).

Kulturni instituti 2022. Kulturni instituti v chuzhbina. Ministerstvo na kulturata. URL: http://mc.government.bg/page.php?p=98&s=99&sp=0&t=0&z=0 (Date of the application 24.05.2022). (In Bulgarian).
Културни институти в чужбина. Министерство на културата. URL: http://mc.government.bg/page.php?p=98&s=99&sp=0&t=0&z=0 (Дата на прилагане 24.05.2022).

Kulturno-prosvetno druzhestvo 2022. Kulturno-prosvetno družestvo za vrazki s besarabskite i tavriyskite balgari "Rodotyubets" [Cultural and Educational Society for Relations with Bessarabian and Tavrian Bulgarians «Patriot»]. URL: https://m.facebook.com/groups/rodolubets// (Date of the application 24.05.2022). (In Bulgarian).
Културно-просветно дружество 2022. Културно-просветно дружество за връзки с бесарабските и таврийските българи „Родолюбец". URL: https://m.facebook.com/groups/rodolubets// (Дата на прилагане 24.05.2022).

Makedonski nauchen institut 2022. Makedonski nauchen institut [Macedonian Scientific Institute]. URL: http://www.mni.bg/ (Date of the application 24.05.2022). (In Bulgarian).
Македонски научен институт 2022. Македонски научен институт. URL: http://www.mni.bg/ (Дата на прилагане 24.05.2022).

Moyata Balgariya 2022. Moyata Balgariya. Kratka istoriya za mladi chitateli, [My Bulgaria. A Short History for Young Readers]. URL: https://www.moyata.bg/ (Date of the application 24.05.2022). (In Bulgarian).
Моята България 2022. Моята България. Кратка история за млади читатели. URL: https://www.moyata.bg/ (Дата на прилагане 24.05.2022).

NA BAN 1983. NA BAN, Nauchen arhiv na Balgarskata akademiya na naukite [Scientific Archives of the Bulgarian Academy of Sciences], f. 163, op. 2, a.e. 41, l. 2–11. (In Bulgarian).
НА БАН 1983. НА БАН, Научен архив на Българската академия на науките, ф. 163, оп. 2, а.е. 41, л. 2–11.

NA BAN 1989. NA BAN, Nauchen arhiv na Balgarskata akademiya na naukite [Scientific Archives of the Bulgarian Academy of Sciences], f. 163, op. 2, a.e. 136, l. 1–29. (In Bulgarian).
НА БАН 1989. НА БАН, Научен архив на Българската академия на науките, ф. 163, оп. 2, а.е. 136, л. 1–29.

Njagulov, B. 2018. The Historical Bulgarian Studies Abroad: a Glimpse into their Past and Present. *Bulgarian Historical Review*, No. 3–4, pp. 16–39.

Obrashtenie 2019. Obrashtenie ot uchastnitsite v kraglata masa "Balgaristikata v Evropa: nastoyashte I badeshte" [Address by the Participants in the Round Table "Bulgarian Studies in Europe: Present and Future"]. *Balgaristikata v Evropa: nastoyashte i badeshte*. Pod red. na L. Taseva, Y. Spasova-Dikova, M. Tsibranska, Bl. Njagulov, B. Mircheva, A. Luleva, Iv. Gergova, Sn. Goryanova. Sofia, Izdatelstvo "Iztok-Zapad", s. 38–42. (In Bulgarian).
Обръщение 2019. Обръщение от участниците в кръглата маса „Българистиката в Европа: настояще и бъдеще". *Българистиката в Европа: настояще и бъдеще.* Под ред. на Л. Тасева, Й. Спасова-Дикова, М. Цибранска, Бл. Нягулов, Б. Мирчева, А. Лулева, Ив. Гергова, Сн. Горянова. София: Издателство „Изток-Запад", с. 38–42.

Radev, S. 1989. Balgaristikata – nauka vav vazhod [Bulgarian Studies – a Science on the Rise]. *Balgaristika, balgaroznanie, nauka za Balgaria.* Sofia. Izdatelstvo na OF. (In Bulgarian).

Радев, С. 1989. Българистиката – наука във възход. *Българистика, българознание, наука за България.* София, Издателство на ОФ.

Stanovishte 2019. Stanovishte za sastoyanieto na chužestrannata balgaristika, [Opinion on the State of Foreign Bulgarian Studies]. *Balgaristikata v Evropa: nastoyashte i badeshte.* Pod red. na L. Taseva, Y. Spasova-Dikova, M. Tsibranska, Bl. Njagulov, B. Mircheva, A. Luleva, Iv. Gergova, Sn. Goryanova. Sofia, Izdatelstvo "Iztok-Zapad", s. 13–37. (In Bulgarian).

Становище 2019. Становище за състоянието на чуждестранната българистика. *Българистиката в Европа: настояще и бъдеще.* Под ред. на Л. Тасева, Й. Спасова-Дикова, М. Цибранска, Бл. Нягулов, Б. Мирчева, А. Лулева, Ив. Гергова, Сн. Горянова, София: Издателство „Изток-Запад", с. 13–37.

Startira 2022. Startira nova Natsionalna nauchna programa – „Razvitie i utvarzhdavane na balgaristikata v chuzhbina" [A New National Scientific Programme „Development and Promotion of Bulgarian Studies Abroad" was Launched]. *Научен портал на Министерството на образованието и науката*, 05.05.2022; URL: https://naukamon.eu/startira-nova-naczionalna-nauchna-programa-razvitie-i-utvarzhdavane-na-balgaristikata-v-chuzhbina/ (Date of the application 24.05.2022). (In Bulgarian).

Стартира 2022. Стартира нова Национална научна програма – „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина". *Научен портал на Министерството на образованието и науката*, 05.05.2022; URL: https://naukamon.eu/startira-nova-naczionalna-nauchna-programa-razvitie-i-utvarzhdavane-na-balgaristikata-v-chuzhbina/ (Дата на прилагане 24.05.2022).

Fondatsia 2022. Fondatsia "Balgarska pamet" [„Bulgarian Memory" Foundation]. URL: https://bgmf.eu/ (Date of the application 24.05.2022). (In Bulgarian).

Фондация 2022. Фондация „Българска памет". URL: https://bgmf.eu/ (Дата на прилагане 24.05.2022).

Дата на подаване на статията в редакцията – 2.06.2022 г.

РЕЦЕНЗІЇ

DOI 10.7546/DS.2022.15.30
УДК 321.1:321.7(38)](049.32)

PRO ET CONTRA OF ATHENIAN DEMOCRACY. REVIEW OF THE MONOGRAPH: МОНЕВА, СТ. АТИНСКАТА ДЕМОКРАЦИЯ – ЕПИЗОДИ ОТ ИСТОРИЯТА. ВЕЛИКО ТЪРНОВО: УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“, 2018. 150 С.

Oksana Ruchynska

Assoc. Prof., PhD in History, V. N. Karazin Kharkiv National University,
61022, Kharkiv, 4 Svobody Sq,
o.a.ruchynska@karazin.ua, https://orcid.org/0000-0002-6776-1598

Active discussions about Athenian democracy were already conducted by ancient authors in the past, and they still continue to arise among modern classical researchers[1]. In this regard, the publication of the monograph by the Bulgarian researcher Stela Moneva is of considerable interest, especially since the author offers a truly original view of the advantages and disadvantages of the democratic system of the Athenian state. In the introduction, the researcher emphasizes that she seeks to reflect an objective view of this political system, «без тя да се очерня или идеализира, доколкото идеалът за историка винаги се състои в това да представи историческата истина» (i.e. “without denigrating and not idealizing it, since the ideal for the historian is always the reflection of historical truth”) (p. 8).

Note that this is the second monograph by Assoc. Prof. Stela Moneva, dedicated to the peculiarities of the Athenian democratic system[2], in which the author considered even small remarks about the specifics of the functioning of democracy in Athens, made in a review of her earlier work. In particular, we are talking about such a “dark side” of Athenian democracy, as the prevalence of the phenomenon of denunciation-sycophantism (p. 102–108) (Ruchynska 2011, 251).

The general idea of this book is to show the specifics of Athenian democracy through the prism of individual episodes and phenomena in the history of Athens in the 6–4 centuries BC. The basis of the author’s approach is a naturalistic, scientific and aesthetic principle associated with interdisciplinary approaches. This method allows us to compare the realities of life with the theoretical conventions of democracy in Athens, capture the variability of human behavior in the face of both the leaders of Athenian democracy and the demos, and, accordingly, identify the positive and negative features of this phenomenon.

The structure of the monograph is also built in accordance with the main idea. It consists of a short preface, three chapters, subdivided into problematic paragraphs, a bibliographic list and a short summary in English, which outlines the main points of the work.

The search for justification or denial of Athenian democracy can be traced already in the first chapter of “Historiographic Notes” («Историографски бележки»), mainly focused on the study of French, German and English-American historiography. The presentation of the material in the first paragraph “for” and “against” Athenian democracy” («За» и «против» атинската

[1] Differences in the views of ancient thinkers on the problem of democracy are presented in sufficient detail in the article by S. M. Kudryavtseva (Kudryavtseva 2008a, 112–126).

[2] The first monograph by S. Moneva was published by the publishing house of the University of Veliko T‘rnovo “Saints Cyril and Methodius” in 2009 (Moneva 2009).

демокрация) (p. 9–20) is built in a problem-chronological plan and is focused on those studies that either reflect sympathy to Athenian democracy or, on the contrary, express the views of its opponents. The author of the monograph is notably fascinated by studies that highlight the negative features of democracy in Athens. In particular, she analyzes the point of view of the Canadian researcher E. Wood (Wood 1989) about the unequal position of the Athenian citizens who lived on the territory of the chora and were literally on the verge of physical survival (p. 10). A negative evaluation of the democratic processes in Athens is also highlighted in the works of German researchers (p. 11). For example, the point of view of E. Drerup about the Athenian polis as a "republic of lawyers", in which orators ("lawyers") induced the demos to pernicious actions (Drerup 1916, 85, 158). At the same time, S. Moneva criticizes the exaggerations of the negative aspects of Athenian democracy, expressed in some European studies. For instance, she points to the contradictions in the concept of the French researcher C. Mosset about the "political class" – i.e. a limited circle of citizens who took part in real political life (Mosse 1994). According to the researcher, this went against the dynamics of the development of democracy in Athens (p. 12). It should be noted that S. Moneva does not disregard those studies that emphasize the positive experience of Athenian democracy. (p. 16–20). These are the works of Arnold Jones (Jones 1957), Moses Finly (Finly 1973) and Eric Robinson, who, in particular, argued for the wide distribution of the characteristic elements of Greek democracy by the beginning of the VI century BC (Robinson 1997, 73–120). The second paragraph («Някои концепции за характера на атинската демокрация») gives a generalized idea of the existing concepts regarding the nature of Athenian democracy, ranging from "direct" (Laslett 1956) and "representative democracy" (Osborne 1985) to "hoplite", "rural", "radical democracy" (p. 22–26). Based on a selective analysis of concepts in modern English-language literature, the author of the monograph concludes that it is currently impossible to finally solve the problem of the nature of Athenian democracy. At the same time, S. Moneva notes that the contradictions in existing concepts reflect various stages in the development of the political system of Athens in the course of the formation of the Athenian polis as the highest form of a democratic system (p. 26).

In the second chapter, "A Look at Political Life" («Поглед към политическия живот»), author considers several of the most important moments, which, from her point of view, formed the features of the political life of Athens. First of all, the definition of the special role of the Areopagus, as a state authority that protected the law. This is discussed in the first paragraph of «Съветът на ареопага при Солоне и νομοφυλακία-та» (p. 27–36). S. Moneva seeks to clarify the controversial issue regarding the institution of Nomophylaxis and its connection with the activities of the Areopagus. The researcher concludes that the Areopagus in the time of Solon acquired the functions of control over the activities of the magistrates. In her opinion, this was "one of the first (not the only one), but also the last experience of defending Athenian legislation" (p. 35)[3]. Author considers the right to freedom of speech as the second important point related to the Athenian experience of democracy. In the paragraph «Свободата на словото в контекста на Солоновите реформи» (p. 37–48), based on an analysis of the narrative tradition, S. Moneva expresses an opinion that since the time of Solon, public speaking has been strictly limited to certain moral norms and has been a legitimate method of influencing the minds of citizens caused by the needs of sociopolitical consent (p. 46–47). The further history of Athenian democracy, according to the author, showed that the right to freedom of speech was monopolized by ambitious individuals. The reason for this was the competition in public statements, which, in its turn, led to deformations in the thinking of the Athenians, the abuse of freedom of speech, violations of laws, etc. (p. 48). In the paragraph «Перикъл: име и прозвища» the name of the leader of the Athenian democracy and his nicknames are studied, based on the methods of anthroponymy and micro-anthroponymy. (p. 49-59). The author notes the two-component origin of the name Pericles, consisting of the prefix "peri-" ("over", "absolutely", "absolutely exclusively") and the multi-valued lexeme "-cle/ -cley", "-cles" ("glorious", "eminent", "famous"). Translated from ancient Greek, this allows us to interpret the name of Pericles as "illustrious, famous" (p. 53).

[3] A similar view on the activities of the Areopagus is expressed by other researchers (Gushchin 2009, 17–18).

At the same time, the emphasis is on the connection of the name of Pericles with his genealogy, rooted in the noble families of the Bouzygai and Alcmaeonids. The aristocracy of his origin was manifested in the final component of the name "-cles" (Pericles), which, from the point of view of S. Moneva, is a sign of a social status (p. 55). Analyzing the nicknames of Pericles – the Olympian and Skinokephalus, the researcher notes his unique oratorical and personal abilities. According to ancient authors, the Olympian Pericles received the nickname due to the "gift of the word" and the ability to use words like the thunderbolts of Zeus the Thunderer. The same talent likened him to the goddess of persuasion – Peitho (p. 57, 59). The second nickname – Skinokephalos was associated with his bodily defect – an oversized pointed head, similar to a sea bulb. Analyzing the works of Plutarch, Thucydides, Aristophanes, S. Moneva notes that this nickname was not of a negative nature, since the unique personal qualities of Pericles (broad political outlook, theoretical knowledge, artistic taste, logical mind) significantly exceeded the desire of contemporaries to point out his physical imperfection (p. 56). In the fourth paragraph («Демагози и демагогия») author carefully analyzes the narrative tradition and Greek terminology and notes the connection between the origin of the terms "demagogue", "demagogy" and the democratic form of government in Athens (p. 60). S. Moneva notes that demagogues played an extremely important role both in the Athenian Assembly (Ecclesia**)** and in the Council of 500 (Boule). This provided them with "great opportunities to put forward various initiatives, attracting the attention of the demos" (p. 64). An important point, that the researcher draws attention to, is the origin of demagogues. The ancient tradition laid down stable ideas about demagogues as people of low social origin, mainly merchants and artisans. However, S. Moneva notes that the peculiarities of their public activities suggested the presence of personal wealth for teaching the art of the word. The researcher concludes the viability of these political leaders, who were excellent orators, influential people and were by no means poor representatives of the demos (p. 65). Over time, the desire for power and wealth leads to the fact that "the crowd turns into an instrument of greedy demagogues, and they, in turn, become prisoners of their own system" (p. 69). The term "demagogue" gains a negative meaning and transforms into "demagogy", focused on creating "fabricated consent" with the help of skillful public speeches of orators, which S. Moneva defines as the main feature of Athenian political life in the 20s of the V century BC (p. 70). The position of the author is fully argued in relation to the methods and features of decision-making in the conditions of Athenian democracy, which are defined in the fifth paragraph. (p. 71–82). The author gives the right to complain about illegality a special role in the adoption of laws, which contributed to the preservation of the democratic system (c. 77)[4]. At the same time, the researcher seeks to clarify all stages of the adoption of laws from consideration of the proposal to the final choice, relying on good knowledge of the ancient tradition. (p. 78–79). In the sixth paragraph («Демокрация и корупция»), S. Moneva quite fairly focuses on the propensity of Athenian political leaders to corruption and venality (p. 83–101). With the perfect knowledge of the modern literature on this issue and analyzing the sources, she notes several ways to limit the possibility of bribery (oaths of elected persons; casting lots; the numerous compositions of the Ecclesia, Heliaia; the collective nature of Boule and magistracies) and punishment for corruption (from the erection of golden statues to the confiscation of property and even proclaiming the death penalty) (p. 96–97). The author rightly notes that in the Athenian democratic system an atmosphere of public intolerance towards corruption in the political environment was created, which was expressed in public persecution, condemnation and punishment of those responsible (p. 101). The seventh paragraph «Демокрация и доноси» ("Democratization and informing") is devoted to consideration of the reasons for the appearance of informers-sycophants and the attitude towards them in Athenian society. The researcher believes that the term "sycophant" acquires its negative meaning as a spy, informer from the 30s of the 5th century BC, and in the 4th century BC the phenomenon of sycophancy has become widespread (p. 108).

In the last section of the monograph "Women and Democracy" («Жени и демокрация») expresses a point of view about the access of some Athenian women to occupying a certain position in society and the possibility of their public speaking, which is reflected in theatrical

[4] This issue is well studied in modern historiography (Kudryavtseva 2008b).

performances. In real life, such women were endowed with special epithets and names ("wise", "wise as a man", "philosopher woman") (p. 109–119). The second paragraph of this section is also of considerable interest. It is based on the speeches of Lysias, which reproduce the picture of the active participation of women-citizens in the burial of fellow citizens, as one of the elements of their daily life and, at the same time, a way of participating in public life (p. 119–129).

It should be emphasized that the book is written in a good literary style and is read with great interest. The bibliographic index presents a significant number of studies on the considered issue, including the latest ones.

Some surprise is caused only by the absence of such a conceptual part of the study as a conclusion, which would make it possible to explain the "selectivity" of the episodes in the history of Athenian democracy presented in the work. A holistic vision of the problem requires more solid conclusions. The author of the study does not always clearly express her position on certain aspects of the history of Athenian democracy, but only focuses on identifying its positive and negative sides. There is a small number of typos and errors in Greek quotations, mainly in diacritical marks – the lack of aspiration or individual inaccuracies in the placement of stresses (p. 35, note 99; p. 40, 53, 77, 106). Here are some of the most typical examples. On p. 35, note 99, the term εισαγγελία is indicated instead of the correct εἰσαγγελία. On p. 40, the term ρητωρ is indicated instead of the correct ῥήτωρ. On p. 77, the term γραφή παρανὸμον is indicated instead of the correct γραφὴ παρανόμον.

The above remarks do not in any way affect the overall positive impression of the reviewed study, which offers an original perspective on Athenian democracy. There is every reason to believe that this work will take its rightful place in the historiographic tradition associated with this important phenomenon of ancient history.

REFERENCES

Gushchin, V. R. 2009. Afinskiy Areopag: ot Salaminskoy bitvy do reform Efial'ta (478–462 gg. do n.e.). *Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. Politologiya. Ekonomika. Informatika*, 15 (70), vyp. 12, s. 16–21. (In Russian).

Гущин, В. Р. 2009. Афинский Ареопаг: от Саламинской битвы до реформы Эфиальта (478–462 гг. до н.э.). *Научные ведомости Белгородского государственного университета. История. Политология. Экономика. Информатика,* 15 (70), вып. 12, с. 16–21.

Kudryavtseva, T. V. 2008a. Grecheskie filosopfy o demokratii: pro et contra. *Filosofia i obshchestvo,* 1, s. 112–126. (In Russian).

Кудрявцева, Т. В. 2008а. Греческие философы о демократии: pro et contra. *Философия и общество,* 1, с. 112–126.

Kudryavtseva, T. V. 2008b. Narodnyy sud v demokraticheskikh Afinakh. Sankt Peterburg. (In Russian).

Кудрявцева Т. В. 2008б. Народный суд в демократических Афинах. Санкт-Петербург.

Moneva, S. 2009. Atinskata demokratsiya. Praktika I institutsii. Veliko T'rnovo. (In Bulgarian).

Монева, С. 2009. Атинската демокрация. Практика и институции. Велико Търново.

Ruchinskaya, O. A. 2011. Sovremennyy vzglyad na Afinskuyu demokratiyu (Book Review: Moneva S. Atinskata demokratsiya. Praktika i institutsii. Veliko T'rnovo: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kiril i Metodiy", 2009. 347 s.). *Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina.* 965, Vyp. 43, 247–151. (In Russian).

Ручинская, О. А. 2011. Современный взгляд на Афинскую демократию (Рец. на кн.: Монева С. Атинската демокрация. Практика и институции. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. св. Кирил и Методий», 2009. 347 с.). *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна*, 965, Вип. 43, с. 247–251.

Drerup, E. 1916. *Aus einer alten Advokatenrepublik: Demosthenes und seine Zeit.* Paderborn.

Finley, M. I. 1973. *Democracy Ancient and Modern*. London.

Jones, A. H. M. 1957. *Athenian Democracy*. Oxford.

Laslett, P. 1956. The Face to Face Society. *Philosophy, Politics, Society*. Oxford, pp. 157–184.

Mossé, C. 1994. *Démosthène ou les Ambiguïtés de la politique*. Paris.

Robinson, E. W. 1997. The First Democracies. Early Popular Government Outside Athens. *Historia Einzelschriften*, Heft 107.

Wood, E. M. 1989. Peasant-Citizen and Slaves. The Foundations of Athenian Democracy. London, New York.

Date of submission – 29 August 2022.

DOI 10.7546/DS.2022.15.31
УДК 908(=163.2)(560.11-22)(049.32)

ОТЗИВ ЗА КНИГАТА НА ГЕНОВЕВА МИХОВА „ЗАСТИНАЛИ ОГНИЩА НА БЪЛГАРЩИНА. СЕЛО ДЕВЛЕТЛИ-АГАЧ, ЛОЗЕНГРАДСКО“. ВАРНА: ИЗД-ВО „СЛАВЕНА“, 2020. 335 С.

Галин Георгиев

д-р., н. с., Институт за етнология и фолклористика
с Етнографски музей към Българската академия на науките,
e-mail: etnologia@mail.bg, https://orcid.org/0000-0003-2202-6407

REVIEW OF GENOVEVA MIHOVA'S BOOK "STAGNANT HEARTHS OF BULGARIA. VILLAGE OF DEVLETLI-AGACH, LOZENGRAD REGION". VARNA: "SLAVENA" PUBLISHING HOUSE, 2020. 335 P.

Galin Georgiev

Doctor, scientific researcher, The Institute of Ethnology and
Folklore Studies with Ethnographic Museum at Bulgarian academia of science,
e-mail: etnologia@mail.bg https://orcid.org/0000-0003-2202-6407

Геновева Михова е потомка на бежански род от Източна (или Одринска) Тракия, а нейните предци преживяват съдбата на стотици хиляди наши сънародници, прогонени на няколко вълни от родните си селища. Те намерат убежище предимно в южните и източните райони на старото отечество България. Водена именно от идеята да установи по какъв начин земляческите общности на тези хора „се съхраняват и продължават да функционират и в селищата, в които те се заселват в България“, както и да проучи къде и как точно се установяват фамилиите от с. Девлетли-агач, Лозенградско (с. 8–9) – мястото, откъдето тръгват нейните прадеди, авторката предприема написването на представената тук книга.

Основно градиво за осъществяване на изследванията на Г. Михова, която е професионален историк със специални интереси в областта на демографията и социологията, се явяват най-общо два типа източници. На първо място, това са писмените исторически извори и научната историографска литература за областта Тракия, а на второ – събираните лично от нея множество фамилни разкази, съставляващи колективната памет на поколения наследници на тракийските българи. Във връзка с издирването на автентични свидетелства, документи и фотографии, на спомени, родови предания и пр. авторката предприема вълнуващи срещи и много нови контакти с представители най-вече на своето родно село Белоградец, но и на други селища във Варненско, в които са се установили преселници от Одринско. В хода на проучвателската работа Г. Михова провежда и по-далечни пътувания, а именно до територията на Република Турция, където понастоящем се намира селото майка Девлетли-агач, както и установява връзки с хора от съвременна Украйна, където пък след масовите преселвания от 1828–1829 г. по време на поредната руско-турска война над 100 фамилии образуват ново дъщерно селище в областта Бесарабия, запазвайки старото селищно название. По този начин, макар и да използва в заглавието на своята книга метафората за застиналите огнища, самата авторка констатира големия интерес и живата родова памет у наследниците за миналото, за съдбата и традициите, за родовия корен на хората, тръгнали някога от дебрите на Странджа планина.

Първата част от книгата на Геновева Михова ни представя една по-обща, панорамна картина на селищната система, демографското състояние и етническия профил на населението в Източна Тракия. Очертавайки стратегическото местоположение и природните дадености на областта, изследователката изтъква обстоятелството, че тя привлича население още в древността. Основни нейни обитатели са траките, но районът е обект и на гръцка колонизация. Сред селищните имена, посочени от старогръцки историци, се среща и названието Тарподиза, което се свързва с родното място на авторката – с. Девлетли-агач, и което свидетелства за неговия древен произход. По-натам Г. Михова проследява редица сведения от стари автори като Йоан от Ефес, Теофан Изповедник, Патриарх Никофор и др., които говорят за присъствието на славяни и прабългари в изследвания район. През цялото Средновековие, пише тя, позовавайки се на големия наш медиевист проф. Васил Златарски, „по-голямата част от Странджа, Приморието и вътрешността били в пределите на българската държава, а населението им – с българско национално съзнание“ (с. 19), макар че за такъв ранен период е по-оправдано да се използва терминът *народностно,* или *етническо самосъзнание*. След завладяването на Тракия от османците през 60-те и 70-те години на XIV в. започва процес на тюркска колонизация, но десетки села в района запазват своя чисто български етнически облик. Едно от тях е и Девлетли-агач, за което, съдейки по сведения за разположеното в непосредствена близост с. Канара, авторката предполага, че и двете са притежавали специален статут, свързан с отбраната на проходи и пътища. Населението от такива селища – т.нар. дервенджии, е ползвало известни привилегии като данъчни облекчения и пр.

По-натам в тази първа част от своето изследване Г. Михова проследява изселванията на българско население от Източна Тракия през първата половина на XIX в. вследствие на кърджалийските набези и грабежи, както и след Руско-турската война от 1828–1829 г. По това време към пределите на тогавашната Руска империя се отправя голяма част от населението на такива села, чиито исторически имена и до ден днешен се срещат на картата на Бесарабската област, както и в района на гр. Одеса, като Терновка, Голям и Малък Буялък, Селиоглу, Вайсал, Девлет-агач. Процесът на преселването придобива такива размери, че в някои материали от възрожденския печат, цитирани в книгата, особено в годините след Кримската война (1856–1861 г.), започва силно да се критикува руската политика за примамването на жителите на българските села, „от които някои си веке тръгнали да идат да се заробят тия и децата им вечно“ (с. 27).

Въпреки значителните миграционни процеси сред населението от Тракия към Добруджа, Влашко и Молдова, към Бесарабия и пр., българското етническо присъствие, по думите на Г. Михова, не само се запазва, но се и разширява, а като негов количествен израз през XIX в. в Одрински, Солунски и Манастирски вилает (Битолско) тя сочи цифрата два милиона. Българското неселение, разположено основно в селата, съжителства и с многобройни други етнически групи и общности, каквито са гърците, турците и други мюсюлмани, като черкези, татари, цигани и албанци, помаци, а също така с евреи, арменци и пр. Проследявайки редица особености в традиционните поминъци, говора, облеклото и като цяло в културата на българите от изучавания район, авторката говори за подялбата им на две основни групи – т.нар. загорци и рупци, разположени съответно в равнинните и в планинските села. При едно още по-скрупульозно използване на съществуващите изворови данни и по-скоро, ако бъдат привлечени и други източници и разработки, най-вече от етнографски характер (напр. трудовете на Хр. Вакарелски, Хр. Кодов и Ст. Младенов, както и на Св. Ракшиева, М. Маркова и др.), би трябвало да стане дума и за групата на т.нар. тронки, които също обитават някои селища в Странджа, включително в Лозенградско. От друга страна обаче, позоваванията на Г. Михова най-вече върху материали от българския възрожденски печат позволява да се въведат в обръщение именно такива по-малко познати и неизползвани данни относно традиционните културни черти на населението от изследваната област, поместени на страниците на вестници като „Право“, „Македония“ и пр. (с. 44–47). Освен това в тази част от книгата авторката привежда и ценни примери от собствената си семейна история, цитирайки своя дядо и други възрастни хора от рода, чиято реч тя помни от детството си и чиито особености съвпадат с т.нар. в българската диалектология рупски говори – едни от най-старинните, запазени до днес.

На следващите страници Г. Михова отделя заслужено място на самия град Одрин и махалите му, както и на окръжния и околийски център Лозенград, където също живеят българи, но и многобройно друго население.

По-натам в своя текст авторката засяга проблема за основните поминъци на източнотракийското българско население, говорейки за неговите умения и навици по отношение преди всичко на земеделието и животновъдството. Както изтъква потомката на трудолюбивите и находчиви тракийци, „легенди се разказвали за едрите като дренки житни зърна, произвеждани по тези земи, за гроздето като кехлибар, отглеждано в тази част на Тракия, както и за прочутите одринско вино и драмска ракия“ (с. 53). Тук Г. Михова отново се позовава на история от рода на своя съпруг Георги Василев, чийто прадядо се преселва от споменатото вече с. Канара в България след войната от 1877–1878 г. След време обаче неговият брат специално се завръща в Лозенградско, за да закупи оттам породист овен, който да допренесе за по-доброто качество на вълната и млякото на овцете в новото им местоживеене в с. Манастир, Провадийско. Наред с това авторката посочва имената и прозвищата на редица занаятчии от родното ѝ село Белоградец – всички представители на бежански родове от Тракия, сред които срещаме производител на аби, бъчвар, майстор на хомоти за коне, бръснар, шивач, налбантин, касапин и пр., което ясно говори за занятията им, още докато напуснат родния си край.

Специално място в тази част от изследването Г. Михова отделя на църковното и просветното дело сред българите в Тракия. Тук тя обръща внимание основно на враждите и противоборството между българското и гръцкото население в областта с оглед извършването на богослуженията и обучението на собствен език, построяването на нови църкви и училища от страна на българските жители в градските центрове, както и във връзка с плащането на данък и за Гръцката патриаршия. Проследява се създаването на Българската униатска община в Одрин и прилежащия му район през 1861 г., а също и тържественото провъзгласяване на самостоятелна Българска църква през 1870 г. В следващ раздел от книгата Г. Михова разглежда зараждането и развитието на организирано революционно движение сред тракийските българи, започвайки от въстаническите действия по време на руско-турските войни от XVIII и XIX в., засягайки посещението на В. Левски в селата на Одринска Тракия през 1872 г., както и опитите им за подкрепа на Старозагорското и Априлското въстание. Въпреки подписания в Сан Стефано договор, който българите в Тракия посрещат с въодушевление, с разпокъсването на териториите, населени с българи, според клаузите на Берлинския конгрес, открит на 13 юни 1878 г., по думите на авторката – ситуацията придобива трагичен характер. Така наречената Долна Тракия е върната обратно на Турция, с което се поставя нов етап в националноосвободителната борба както за хората от изследвания район, така и за българите от останалите части на разделеното им отечество.

Подготовката и провеждането на Илинденско-Преображенското въстание естествено заема самостоятелно място в изследването на Г. Михова. След зверското му потушаване, пише тя, потискането на българщината продължава и в идните години до пълното изкореняване на нейните народностни основи в Одринска Тракия. Това става по време на Балканската и Междусъюзническата война, когато през юли 1913 г. започва нова окупация на областта, придружена с масови разрушения и погроми, с насилие върху мирните жители, които се отправят в нов и последен бежански поток към майка България. Предците на Г. Михова пристигат в освободеното отечество още преди тези събития – на 5 февруари 1903 г., както сочи една от семейните реликви, запазена от дядо ѝ, а именно митническа декларация за прекосяването на границата при днешното с. Странджа, Ямболско.

Във втората част от своето изследване авторката описва съдбата именно на пристигналите в България представители на множество родове от Тракия, настанени в с. Тюркарнаутлар, както тогава се нарича родното ѝ с. Белоградец. Тук тя фокусира своето внимание най-вече върху обособяването на земляческата общност на хората от Девлетли-агач и други околни нему селища, „които от чисто българско село в територия, принадлежаща на Османската империя, попадат в чисто мюсюлманско село, в освободена България“ (с. 167). По тази причина, а и въобще заради разликите между местните жители и преселниците, наричани, включително и от българите, маджури, последните за дълго време се обособяват и общуват основно помежду си – женят се за себеподобни, по много поводи си сътрудничат едни с други, поддържат роднински и всякакъв друг вид отношения. Прак-

тикуването на календарната и семейна празнично-обредна система в нейния тракийски вариант, пише Г. Михова, сплотява още повече тези хора, внасяйки „солидарност, душевност и колоритност във взаимоотношенията им“ (с. 174).

В тази част от книгата си авторката описва особено интересни моменти, свързани с нейните пътувания и срещите ѝ с родното място на предците. Всъщност Геновева е първата от поколението на изселилите се от Одринско тракийци, на която се пада честта да посети свидните за всички тях родни краища. В пътешествието до селото майка, намиращо се понастоящем на турска територия, през 2016 г. я придружават синът ѝ Валери Георгиев и семейството на племеника ѝ Мариян Маринов – правнук на дядовия ѝ брат Михо. Тук повествованието преминава във вълнуващ пътепис, който ни разкрива природните дадености в посетения район, съвременното състояние на селото, както и образа на неговите днешни обитатели. Видяното от Г. Михова, придружено от множество приложени снимки, навява „за изостаналост, за недоразвитост на един район, в сравнителна близост до такива градове като Одрин, да не говорим за мегаполиса Истанбул“ (с. 151). Второто пътуване до застиналото българско огнище в Девлетли-агач авторката осъществява през лятото на 2019 г., когато е придружена от по-голяма група, включваща представители на Историческия музей в гр. Провадия и близкото с. Манастир, а също така и хора от с. Делени (или Дивитлий), разположено в Арцизки район на Одеска област в Украйна. Тя отново описва подробно срещите в съвременните турски села около Девлетли-агач, където местните ги канят на молебен за дъжд и където успяват да разгледат останки от старите къщи на тракийските българи, както и стопански постройки, показващи традиционния поминък в тези краища, запазен от времето на българското присъствие тук – мандраджийството. Преди това обаче Г. Михова разказва за своите опити за осъществяване на контакт с потомците на изселилите се в Бесарабия родове от селотомайка в Одринска Тракия. Първото подобно начинание се реализира през далечната 1967 г., когато във връзка с побратимяването между Варненска и Одеска област Геновева попада в Одеса, както и в едно от големите български селища в района – с. Камчик (или Заря в по-ново време). Оттогава, отбелязва авторката, бесарабските българи заемат специално и трайно място в обществените ѝ интереси, включително и в научните. Следват множество запознанства в средите на Културно-просветното дружество за връзки с бесарабските и таврийските българи „Родолюбец“ в София, както и още посещения, този път в Молдовска Бесарабия, а и съдбовни за Г. Михова срещи с българи от дъщерното селище на дивитлийци в Украйна. Сред тези контакти трябва непременно да изтъкнем нейното дългогодишно приятелство с историка и поета Владимир Калоянов, потомък на българи от с. Вайсал в Одринско, озовали се в земите на Таврия след поредното дълго преселване, а също и неин колега в Института за изследване на населението и човека към Българската академия на науките.

Като дългогодишен научен работник в посочения Институт, включително и негов директор, както и като потомък на тракийски бежански род с представената тук книга Г. Михова изпълнява професионалния си и родов дълг. След себе си тя оставя съдържателен и вълнуващ разказ за съдбата на предците си от Девлетли-агач, за техния живот преди изселването им, за родовата памет на множество други преселници в родното ѝ село Белоградчик, Варненско, както и за българското присъствие в днешна Украйна на хора с тракийски корени. Единственото място, което самата авторка не е посещавала на живо, е именно дъщерното селище Дивитлий в Бесарабия. В наши дни то е едно от активните български огнища, поддържащи спомена за тракийската прародина и за майка България – част от многолюдната българска диаспора в Украйна, съхранила вече около 200 години своите език, традиции и идентичност. Пожелавам на г-жа Г. Михова много скоро да посети това голямо и красиво българско село сред бесарабската равнина, в което благодарение на заниманията ми с етнография съм имал възможността да пребивавам и да го проучвам, запознавайки се отблизо с изключителното гостоприемство и с трудолюбието на неговите жители. По този начин тя би могла да затвори цикъла на своите преки наблюдения и проучвания, а и да постави началото на следващ етап в издирвателската си работа, свързана с нашите сънародници от Украинска Бесарабия, които в момента преживяват едни от най-трагичните страници в своята съвременна история и гледат с голяма надежда към прародината България.

Дата на подаване на материали в редакцията – 18 април 2022 г.

DOI 10.7546/DS.2022.15.32
УДК 796.332(091)(497.2)(049.32)

ФУТБОЛ ЯК ЧАСТИНА ВАЖЛИВИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ. РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: БОРИСОВ, Т. КАК ЦАР ФУТБОЛ ПРЕВЗЕ БЪЛГАРИЯ. 50 ИСТОРИИ ЗА НАЙ-ВЕЛИКАТА ИГРА. ВТОРО ДОПЪЛНЕНО И ПРЕРАБОТЕНО ИЗДАНИЕ. СОФИЯ: „БИ 93“ ООД, 2021. 240 С.

Дмитро Миколенко

доктор історичних наук, доцент, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, Харків, Україна, 61022, dmykolenko@karazin.ua, https://orcid.org/0000-0002-3953-6510

FOOTBALL AS PART OF IMPORTANT SOCIO-ECONOMIC AND POLITICAL PROCESSES. BOOK REVIEW: BORISOV, T. HOW THE KING OF FOOTBALL CONQUERED BULGARIA. 50 STORIES ABOUT THE GREATEST GAME. SECOND SUPPLEMENTED AND REVISED EDITION. SOFIA: “BI 93” OOD, 2021. 240 P.

Dmytro Mykolenko

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022, dmykolenko@karazin.ua, https://orcid.org/0000-0002-3953-6510

Незважаючи на нинішню величезну популярність футболу як виду спорту, наукову тематику, пов’язану з історією цього виду спорту в Болгарії, не можна назвати мейнстримом. Ось чому поява опублікованої Теодором Борисовим монографії (Борисов, Т. Как цар футбол превзе България. 50 истории за най-великата игра. София: Сдружение «Българска история», 2019. 240 с.) на основі його дисертації (Борисов, Т. Спортът като политика и пропаганда в България: 60-те – 80-те години на XX век. София, 2018) на здобуття наукового ступеня доктора філософії (Борисов, Т. Спортът като политика и пропаганда в България: 60-те – 80-те години на XX век. София, 2018), безумовно, викликала резонанс не лише у нього на батьківщині, а й за її межами. Два роки потому книга була перевидана у більш розширеному варіанті (Борисов, Т. Как цар футбол превзе България. 50 истории за най-великата игра. Второ допълнено и преработено издание. София: «БИ 93» ООД, 2021. 240 с.).

Робота має складну структуру, яка представляє собою огляд найважливіших подій історії болгарського футболу, починаючи з моменту його запровадження у Болгарії наприкінці XIX століття та завершуючи 1990-ми роками минулого століття, коли у світовому футбольному середовищі вирізнилася особистість Христо Стоїчкова – володаря Золотого м’яча (нагорода найкращому футболісту Європи), а збірна команда країни 1994 року на мундіалі у США сенсаційно посіла четверте місце, обігравши противника з ФРН у чвертьфіналі турніру. Загалом робота містить п’ятдесят два розділи, викладених у хронологічній послідовності (с. 4–8).

Основною науковою проблематикою, якою упродовж тривалого часу займався автор та котра лежить в основі його праці, що наразі рецензується, є футбол у політичних

процесах Третього Болгарського царства, Народної Республіки Болгарія (НРБ) та інших балканських країн. У передмові роботи автор розкриває соціальну природу футболу наприкінці XIX – на початку XX століття, протиставивши його елітарним видам спорту того часу, на кшталт кінних перегонів або крокету (с. 9). Теодор Борисов зазначає, що із самого початку свого існування ця гра носила демократичний характер, була частиною культури широких прошарків суспільства, змаганням з рівними можливостями для всіх. На наш погляд, доцільним було б пов'язати зародження футболу в Болгарії також зі становленням індустріального суспільства. Позитивним у роботі автора є той факт, що він не залишив поза увагою гендерний аспект футболу, виклавши чимало інформації з історії участі болгарок у змаганнях, починаючи з 1918 року (с. 203).

У представленій книзі найбільш детально розглянуто міжвоєнний період, а також часи Народної Республіки Болгарія, що, очевидно, зумовлено науковими перевагами самого автора. Теодор Борисов детально відображає вплив війн 1912–1913, 1914–1918 і 1939–1945 років на розвиток футболу в країні, а також розкриває: як встановлений Болгарією у Македонії (1916–1918 рр. і 1941–1944 рр.) та Західній Тракії (1941–1944 рр.) окупаційний режим позначився на поширенні футболу в областях; як перебування Південної Добруджі у складі Румунії вплинуло на діяльність місцевих болгарських спортивних товариств; чи додали збройні сили Антанти, дислокуючись у Піринському краї після Першої світової війни, певних організаційних знань та ідей у цей вид спорту на локальному рівні (с. 80–85).

Велику увагу Теодор Борисов приділяє бюрократичній регламентації футбольної гри та становленню інституту суддівства у Болгарії. Особливо детально вказані сюжети розкрито у контексті історії футболу за часів НРБ. Автор доповнює зазначені процеси великою кількістю характерних прикладів, пов'язуючи їх зі значимими соціальними і культурними зрушеннями у суспільстві, а саме: зростанням націоналізму в періоди війн, а також формуванням «нової соціалістичної людини», починаючи з вересневого перевороту 1944 року і до оксамитової революції 1989 року (с. 109).

Позитивною стороною роботи можна вважати врахування автором чинника, який доволі відчутно позначався на розвитку болгарського футболу – це міжнародні відносини (с. 42). Автор детально висвітлює участь вітчизняних клубів «Левський» (Софія), «ЦСКА» (Софія), «Локомотив» (Софія), «Спартак» (Софія), «Славія» (Софія), «Ботев» (Пловдив) та інших у європейських турнірах. При цьому особливу увагу він концентрує на проблемі впливу складних відносин Болгарії з Югославією, Румунією і Грецією на принциповість протистояння команд цих країн на полі. Окремо Теодор Борисов розглядає питання про внесок болгар у розвиток футболу за кордоном, детально розкриваючи біографії Лозана Коцева і Кирила Симоновського (с. 142).

Та все ж основна сюжетна лінія книги пов'язана з турнірами, знаковими матчами, важливими перемогами і болючими поразками, учасниками яких були болгарські спортсмени (с. 38). Формулюючи її, Теодор Борисов намагається продемонструвати громадський резонанс зазначених подій в суспільстві країни. У зв'язку з цим автор неодноразово звертається до такої вкрай важливої теми, як спортивна журналістика у Болгарії. Він характеризує низку видань, а також телевізійних програм, які у різні часи інформували вболівальників про основні події футбольного світу, та наводить безліч напрочуд цікавих фактів з міжвоєнного періоду і доби соціалізму (с. 88). Втім, дослідникові варто було б приділити більше уваги процесу трансферу знань у правила гри, в критерії спорудження майданчиків, у елементи необхідного для тренувань і змагань інвентарю. Не завадило б схарактеризувати і резонанси, що їх викликали наприкінці XIX століття публікації відомого публіциста і шанувальника футболу Івана Радославова та швейцарських викладачів болгарських навчальних закладів.

Один із розділів Теодор Борисов присвятив такому ганебному явищу, як футбольне хуліганство. Вказана тема розкривається на конкретних історичних прикладах, а також у контексті знакових протистоянь, наприклад, софійського дербі між «ЦСКА» і «Левські» (с. 211). На нашу думку, зазначена проблематика цілком могла б бути розглянута більш розширено, із дослідженням руху футбольних вболівальників у Болгарії, зародження якого спостерігається наприкінці XIX століття.

Більш ґрунтовно варто було б розкрити й питання, що стосуються економічної складової футболу. Наприклад, автор хоч і зосереджує увагу на трансферах, зв'язках товариств

і окремих спортсменів з криміналітетом, корупції у спорті (с. 179), та все ж, на нашу думку, лише цим висвітлення зазначеної проблематики не вичерпується. Вона включає у себе ще й процес перетворення клубів на бізнес-проєкти, а це пов'язано із забезпеченням рентабельності футбольної інфраструктури, пошуком спонсорів і партнерів, що не знайшло відображення у книзі.

Досліджуючи в іншому розділі внесок іноземців у розвиток болгарського футболу, автор згадує таких футболістів, як німець Фрідріх Клюд, чеський голкіпер Карел Буркерт, італієць Амедео Колева, греки Томас Лафчіс і Костас Ісакідіс. Він також відображає «пригоди» легіонерів – англійця Джиммі Грійвса та німця Клауса-Дітера Фішера – у балканській країні (с. 184), але при цьому ігнорує сюжет про показові матчі британських моряків у Варні наприкінці XIX – на початку XX століття, що мало вагоме значення для поширення серед болгар знань про футбол. Крім того, на нашу думку, важливим чинником, який не враховано у книзі, є поліетнічність найбільшого портового міста країни, адже специфіка середовища у Варні сприяла посиленню конкуренції між різними етнічними групами у боротьбі за першість в організації місць для гри, в юридичній реєстрації товариств, не кажучи вже про завзяте протиборство на полі.

У подальших розвідках Теодора Борисова хотілося б також ознайомитися з його дослідженням процесу розвитку упродовж всього минулого століття футбольної інфраструктури у Болгарії та умов, у яких вона розбудовувалася, оскільки, це вагомий аспект формування окремої індустрії в конкретно взятій країні Південно-Східної Європи. У вказаному контексті важливими є не лише майданчики і стадіони, а й торгові об'єкти спортивним товаром, майстерні з виготовлення футбольного інвентарю, форми і взуття, а також музеї різних клубів і національних збірних команд.

За своїм характером робота Теодора Борисова є науково-популярною. Автор не викладає історіографічний, джерелознавчий і методологічний огляди, але наводить широку бібліографію і список архівних матеріалів. Втім, йому вдалося створити не просто літопис основних подій історії болгарського футболу, а розглянути ці факти у поєднанні зі значимими історичними процесами – міжнародними відносинами, функціонуванням режимів, економічним розвитком країни. Варто зазначити, що монографія Теодора Борисова заслуговує на увагу широкого кола читачів, а не лише професійних науковців – істориків, культурологів, соціологів або політологів, всіх тих, кому цікавий футбол як вид спорту чи змагання, хто шанує його естетику та дух суперництва.

Дата подання матеріалу до редакції – 18.04.2022 р.

DOI 10.7546/DS.2022.15.33
УДК 314.151.3-054.72:[(163.2)+(=512.165)](478:[81+899])(049.32)

БЕЗСПОРЕН ПРИНОС КЪМ ИЗСЛЕДВАНЕТО НА БЕСАРАБСКИТЕ БЪЛГАРИ И ГАГАУЗИ В БРАЗИЛИЯ И УРУГВАЙ. РЕЦЕНЗИЯ ЗА КНИГАТА: КОСИКОВ, Ж. ИМИГРАЦИЯТА В БРАЗИЛИЯ И УРУГВАЙ. БЕСАРАБСКИ БЪЛГАРИ И ГАГАУЗИ. СОФИЯ: ИК „ОГЛЕДАЛО“, 2021. 416 С.

Николай Червенков

доктор на историческите науки, професор, председател на
Научното дружество на българите на Република Молдова, Кишинев,
chervencov@mail.ru

AN INDISPUTABLE CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE BESSARABIAN BULGARIANS AND GAGAUZ IN BRAZIL AND URUGUAY. REVIEW OF THE BOOK: KOSIKOV, Z. IMMIGRATION IN BRAZIL AND URUGUAY; BESSARABIAN BULGARIANS AND GAGAUZ. SOFIA: IC “OGLEDALO” 2021, 416 P.

Nikolay Chervenkov

Doctor of Historical Sciences, Professor, Chairman of the Scientific Society of
Bulgarists of the Republic of Moldova, Chisinau, Republic of Moldova,
chervencov@mail.ru

В началото на XX в. рязко нараства българското и гагаузкото население население в Бесарабия, по това време в състава на Руската империя, което води до намаляване на обработваемите земи. Тогава българите започват да се преселват в далечните сибирски простори, достигат до Канада и САЩ. След Първата световна война (1918) Бесарабия става част от Румъния. Появяват се нови проблеми – политически, безработица, световна криза. През 1925–1926 г. вследствие на създалото се политическо и икономическо положение в Бесарабия, много бесарабски българи и гагаузи попадат под влияние на агитацията за преселване в Латинска Америка. Още повече, че перспективите според тази агитация изглеждат доста привлекателни: работа, свобода, сигурност, обезпеченост, граничеща дори с фантазията – „хлябът растял по дърветата“. Някои данни сочат, че по това време само за Бразилия заминават до 10 хиляди бесарабски българи. Досега не се знае техният сигурен брой. В литературата се посочват цифри от 10 до 40 хиляди души. Практически няма българско бесарабско село, което да не се е повлияло от призива за преселване.

В началото на нашето столетие, в опит да хвърли светлина върху пътя и развитието на заселниците, а също така да запълни съществуващата празнота в това отношение, един техен потомък – Жорже Косиков, пише трилогия за бесарабските българи в Бразилия и Уругвай[1].

[1] Cocicov J. Imigração no Brazil: Búlgaros e gagaúzos bessarabianos. Ribeirão Preto, 2005; Imigração no Brasil: Búlgaros e Gagaúzos Bessarabianos („Romenos“) Brasil/Uruguai. Ribeirão Preto, 2007; Imigrantes Bessarabianos: Búlgaros e gagaúzos „Romenos“ – Bessarabia (Moldavia) – Brasil – Uruguay. 1926–2015. Ubatuba, 2015.

Авторът е роден през 1935 г., завършва офицерска школа към военната полиция, продължава образованието си в юридически факултет, има магистърска степен по гражданско процесуално право. Дълги години работи като съдия и прокурор, университетски преподавател е, член е на Академията за правни науки в гр. Рибейрао Прето, щата Сао Пауло. Доайен на българската общност в южноамериканската държава, той е съосновател на културната асоциация на българския народ в Бразилия и неин юридически директор.

Изследователят е мотивиран да пише своите книги, воден от разбирането, че човек трябва да познава и да изучава своето минало. Смята, че не могат да бъдат щастливи и спокойни в житейския си път онези, „които не знаят откъде идват и накъде отиват“. Чрез разказа на анкетираните авторът възкресява паметта за това, как след пристигането в Бразилия бесарабските българи и гагаузи първоначално работят на плантациите, после се обединяват в колонии и се сдобиват със земя, а по-късно отиват в града, където децата им да учат, повишават своя социален статус и да се интегрират успешно в обществото.

Първият том от трилогията „Имиграцията в Бразилия: Бесарабските българи и гагаузи“, преведен на български език от Мая Даскалова, се появи през 2014 г[2]. благодарение на Държавната агенция за българите в чужбина (ДАБЧ). Радвам се, че и аз бях включен в подготовката на това издание като консултант на превода и автор на предговора. Книгата получи голям отзвук сред обществеността в България, Молдова и Украйна. Важен резултат от появата на преведената първа книга бе това, че тя стана стимул и даде възможност за получаване на информация, издирване и възстановяване на връзките с родственици в Бразилия. С появата на първата книга на Ж. Косиков възникна идеята за издаване и на следващите от трилогията, посветени на бесарабските българи и гагаузи. И най-накрая, след седем години, читателите имат вече възможност да се запознаят с втората книга от поредицата на Ж. Косиков в превод отново на Мая Даскалова[3].

В уводните си бележки авторът посочва, че целта на втората книга, както и на първата, е да се запази и предаде на следващите поколения информация, която ще им помогне да получат отговори на вълнуващите ги въпроси, разбулвайки много мистерии, като например тази за етническата им принадлежност, която, за голямо съжаление, все още мнозина определят като руска или румънска.

Трудът започва с раздел, който представя кратка история на преселването на бесарабски българи и гагаузи в Уругвай, които всъщност пристигат от съседна Бразилия. Числата за периода между 1925 и 1929 г. са: 897 българи и 959 румънци. Най-голям брой обаче се преселват през 1930 г., „защото научават, че правителството води пропаганда за колонизиране на земеделски земи, като отваря пристанищата и границите на страната за прием на чуждестранни заселници“.

Като разкрива подробно този процес – приспособяването на хората към новите условия, разработването на земята и т.н., се прави аргументирания извод, че отношението към заселниците е било добро, властите спазвали дадените обещания, а съответните права, залегнали в законодателството, гарантирали финансова подкрепа чрез отпускане на банкови кредити. Авторът отбелязва, че когато бесарабските българи и гагаузите пристигат от Бразилия, „наричаха Уругвай „Швейцария“ на Южна Америка и благодарение на добрите условия българите и гагаузите лесно се интегрират в общността, отглеждат разнообразни селскостопански култури и постепенно разширяват своите стопанства. Впоследствие обаче някои семейства не успяват да се справят с трудностите, преди всичко в резултат на климатични и други бедствия, и се връщат в Бразилия.

След този богат материал, включително архивен, авторът описва 13-те колонии на бесарабски българи и гагаузи в щатите: Сао Пауло, Парана, Мато Гросо ду Сул и Рио Гранде ду Сул. Разделът е много важен за краеведите в Молдова и Украйна, защото се съобщават фамилиите или името на съответния глава на семейството, които влизат в състава

---

[2] Косиков Ж. Имиграцията в Бразилия: Бесарабски българи и гагаузи. Превод от португалски Мая Даскалова. София, 2014. 360 с.

[3] Косиков Ж. Имиграцията в Бразилий и Уругвай:;Бесарабски българи и гагаузи. София: ИК „Огледало“, 2021. 416 с.

на колониите. Това е голям обективен извор, от който може да се получи информация при издирване на бесарабски преселници.

От тази глава се добива представа за живота на колонистите – постоянната им борба за оцеляване, когато започват всичко отначало – отвоюването на земята от девствените тропически гори, нейното култивиране и непосилния труд до получаване на първата реколта. Интересен материал представляват свидетелствата за това как те поддържат своя български бит, обредност и роден език. Прави впечатление и тенденцията за запазване на своята вяра и желанието им да строят православни храмове. Например бесарабските заселници в колония „Лажеадо Енрике“ издигат дървена православна църква върху земя, предоставена от Анани Стоев, с гробище към нея, в което погребват починалите си близки. По различни причини обаче, на които авторът се спира, голяма част от българските и гагаузки заселници се ориентират към други вярвания, преди всичко баптизма.

Ползвайки социологическите материали, авторът представя житейската история на значителен брой бесарабски заселници, които успяват да покажат организаторски качества и допринасят за развитието на колониите и взаимоотношенията в тях. Привеждат се примери с бесарабски заселници, които благодарение на своята природна интелигентност, находчивост и труд, успяват да постигнат забележителни резултати, като Давид Банков, родом от бесарабския Кортен, който бързо се замогва и става горд собственик на единствения лек автомобил в „Бализа“. По време на престоя си в колонията участва и в политическия живот на общинския център Луселия. По-късно купува дори самолет. Но при едно нощно пътуване до Рио де Жанейро самолетът се разбива в залива Гуанабара. Някои пътници загиват, а Давид Банков плува близо 5 км до брега и се спасява.

Най-голям обем в книгата съставлява третата глава, посветена на фамилните истории на преселниците в Бразилия и Уругвай. По принцип авторът продължава да представя социологическо изследване, като налага метода на животоописанието, както в предишната книга, прилагайки устно и писмено анкетиране. Участие взимат потомци на 90 български и гагаузки фамилии, които разказват историята на своите родове с корени в повече от 35 бесарабски български и гагаузки селища. По този начин практически се обхваща половината от населените места в рамките на Молдова и Украйна. Ето по колко семейства са представени във възходящ ред: Тараклия – 13, Кортен – 7, Хасан-Батър – 6, Купоран – 5, Кириет-Лунга – 5, Пандаклия – 4, Чумлекьой – 3, Гюлмян – 3. По две фамилии са от Исерлия, Ново-Трояни, Чадър-Лунга, Александовка, Кара-Марин, Комрат, Чийший, Кайраклия, Баурчи, а по една – Дезгинжа, Жолтай, Авдарма, Самбатър, Селиогло, Главан, Нова Ларга, Бановка, Нова-Ивановка, Слобозия, Задунаевка, Тигина, Московей, Казаклия, Николаевка и Девлет-Агач.

Важно е, че разказите се допълват от архивни и семейни материали, отразяващи подготовката на преселването и живота на днешните бразилци с български корен. Повечето от спомените, а също и документите, показват през какви трудности преминават заселниците: крайно лоши битови условия, болести, смърт. Описват се тяхната мъка по оставените села, болката от тежката раздяла с близките, несигурността от това, което ги очаква – тежък труд в кафеените плантации, както и неизбежен сблъсък с различните обичаи и традиции в чуждата страна. По този начин пред читателя преминават историите на български семейства от времето, когато тръгват от Бесарабия под румънско управление, до живота на последното поколение техни потомци в Бразилия и Уругвай.

На основа на архивни извори и литература авторът за първи път обобщено представя различни аспекти от историята на бесарабските българи и гагаузи. Интересни са наблюденията върху процеса на адаптация на преселниците. За сравнително кратък период от време бившите неграмотни селяни се превръщат в градски хора, работят във фабриките, приобщават се към модерните за онова време специалности, а техните деца, които вече залагат на образованието, стават чиновници, юристи, работодатели, учители, заемат се с наука и т.н. По този начин се добива обща представа за реализацията на бесарабските българи, включително и за съдбата им до ден днешен.

Важни и интересни са 4-те приложения в книгата. Първото е „Параходи, пристанища. Любопитни факти“. В него са отбелязани параходите, които са прекосявали Атлантическия океан в посока Бразилия, без и с посочено начално пристанище, а любопитните факти се отнасят до параходните менюта, специално изготвяни за пасажерите. Второто и

третото приложение представят списък на заселниците, вписани в регистъра за чужденци на полицейските управления в общините Мартинополис и Санто Анастасио, щата Сао Пауло. Последното приложение отразява отбелязването през 2006 г. на 80-годишнина от идването на бесарабските българи и гагаузи в Бразилия.

Надявам се, че материалите от книгата ще позволят да се направи преглед на много аспекти от историята на бесарабските българи в Бразилия. Сега мога да направя някои предварителни изводи. Прави впечатление, че наследниците нямат обща представа за причините, довели до преселването. Посочват се редица като липса на земя, румънизация, нежелание на мъжете да отиват в румънската казарма, доста ярките и привлекателни обещания за земя, дом и т.н. Дори се изказват напълно измислени, например, че близките им бягат от комунистите, макар че по онова време Бесарабия е част от Румъния. Разбираме, че преселниците задължително е трябвало да имат поотраснали деца, навършили поне 14 г., които да могат да работят. Затова много семейства с още невръстни деца взимат роднински – по-малки братя и сестри, племенници и др., за да отговарят на изискванията. Мога да констатирам, че голям процент от мъжете изселници са бивши участници в Първата световна война в състава на руската армия. Виждаме също така, че първоначално много от преселниците искат да се върнат, но не разполагат със средства. Затова заминават единдвама от семейството, а другите остават да спестят пари и по-късно да ги последват. Но намеренията им така и не се осъществяват и не по финансови причини. Хората успяват да се адаптират, виждат добра перспектива да се реализират успешно и да дадат по-добро бъдеще на децата си.

Както въз основа на първата книга, така и на тази, се изследват доста родословни български и гагаузки корени от Украйна и Бесарабия. Известният българист д-р Иван Грек, който в книгата за родното си село Гюлмян пише доста за преселването на земляци в Бразилия[4], установява нови данни за тях. Получавайки тази възможност от книгите на Косиков и консултациите с него, той открива данни за брата на неговия дядо и наследниците му в Бразилия и написа очерк, включен в рецензираната книга. А Георги Ужаков – дългогодишен изследовател на своя род, успя по време на превода на книгата да се свърже с бразилския клон на неговата фамилия, като даде и своя принос за установяване на действителната фамилия на автора на труда, която всъщност е Кочков, в Бразилия трансформирана на Косиков.

Огромното желание на Жорже Косиков да види своите книги в превод на български език, „за да научат нашите сънародници за нас“, отчасти се изпълни. Остава да се издаде третата книга от трилогията. Надяваме се чрез тези книги, в които авторът е вложил своя високопатриотичен дух, българите и гагаузите от България, Молдова и Украйна да могат да се докоснат до съдбата на преселниците, да преживеят и премислят техните премеждия, да се възхитят на тяхното жизнелюбие, да изградят трайни връзки с тях. Този труд на Ж. Косиков, представен на български език, както и предишният – „Имиграцията в Бразилия. Бесарабските българи и гагаузи“, има важно значение за по-нататъшното и по-задълбочено проучване на съдбата на бесарабските преселници в Латинска Америка, както и за изследване на населените места в Бесарабия, откъдето тръгват преселниците.

Появата на книгата на Ж. Косиков на български език, след публикуването на неговото предишно изследване, е забележителен факт, който не просто ще запълни още празноти в нашите знания и в представите ни за българите и техните потомци зад граница, далеч зад океана. Двете издания на автора ни запознават с малко известната история и с перипетиите на бесарабските българи и гагаузи, заминали на хиляди километри от своите родни краища, но пренесли и запазили на новите далечни територии много от традициите и навиците на прадедите си.

Дата на подаване на материали в редакцията – 18 април 2022 г.

[4] Грек И. Гюлмян–Дюльмен–Яровое: очерки истории болгарского села в Бессарабии. Кишинев, 2006, с. 113–116.

DOI 10.7546/DS.2022.15.34

КОНФЕРЕНЦИЯ „СТОПАНСКАТА КУЛТУРА НА БЪЛГАРИТЕ И ПРИМЕРЪТ НА ГАБРОВЦИ ПРЕЗ XIX–XXI ВЕК“

Иван Постомпиров

главен уредник в Регионален исторически музей – Габрово,
ул. „Николаевска“, 10, Габрово, България,
museum_gabrovo@abv.bg

Илияна Марчева

доктор, проф. в Института за исторически изследвания на Българската академия на науките,
бул. „Шипченски проход“, № 52, бл. 17, София, България,
imarcheva@abv.bg

CONFERENCE “THE ECONOMIC CULTURE OF THE BULGARIANS AND THE EXAMPLE OF THE PEOPLE OF GABROVO IN THE 19TH – 21TH CENTURIES”

Ivan Postompirov

chief editor in Regional History Museum – Gabrovo,
10 Nikolaevska Street, Gabrovo, Bulgaria,
museum_gabrovo@abv.bg

Iliana Marcheva

d-r, prof. at Department History of the World and the International Relations in New and Contemporary Time, Institute for Historical Studies, Bulgarian Academy of Science,
Shipchenski prohod Bld., 17 Block, Sofia 1313 Bulgaria,
imarcheva@abv.bg

На 28–29.04.2022 г. в музеен обект „Дечкова къща“ се проведе национална научна конференция на тема „Стопанската култура на българите и примерът на габровци през XIX –XXI век“, организирана от Регионален исторически музей (РИМ) – Габрово и Института за исторически изследвания (ИИстИ) при Българската академия на науките (БАН), с научен ръководител проф. д-р Илияна Марчева.

Форумът бе посветен на 140 години от основаването на първата вълненотекстилна фабрика на Иван К. Калпазанов в Габрово. Неговата дейност на предприемач и благодетел провокира съвременните изследователи с тази конференция да потърсят примери, анализи и факти за модерната стопанска култура на българите в историческата перспектива на XIX–XXI век. Стопанската култура, разбирана като поведение, отношение, ценности, умения, морал при водене на търговско-предприемачески, финансови и бизнес дела, зависи както от личността, така и от времето, условията и постиженията на икономическата наука и образование. Изследването на субективното и обективното в стопанското поведение на българите през XIX–XXI век е предизвикателство за изкушените в стопанската история.

Такива се оказаха изследователи от БАН, преподаватели от СУ „Св. Климент Охридски“, музейни специалисти от Габрово, Трявна, Благоевград, Варна, Кюстендил, Горна Оряховица, Казанлък, Провадия, Панагюрище, от държавните архиви в Стара Загора и Монтана.

Участниците насочиха своето внимание към няколко тематични полета:

– История на индустриалното и занаятчийско производство: предприятия, технологии, контакти, приносът на Габрово;
– Институциите и стопанското развитие на България – ролята на държавата;
– Стопанското развитие в кризисни времена – предизвикателства и постижения;
– Българският предприемач: исторически профили в миналото и днес;
– Историческата памет и мястото на музеите: фондове и експозиции.

Настоящата конференция очерта една традиция в проследяването на тенденциите в изследванията за миналото на Габрово и региона в контекста на индустриалната история на България. Тя е четвърта на стопанска тематика, след проведените от РИМ – Габрово и Института за исторически изследвания – БАН през 2006, 2013 и 2018 г. Всички конференции досега са опит да се представи както историята на индустрията и занаятите, на предприемчивите и стопански активни българи, така и ролята на музеите и архивите като места за памет за стопанското минало. Неизменно един от акцентите в тези научни форуми е индустриалното наследство на Габрово и ролята му в националния контекст.

И в тази конференция примерите за габровските стопански дейци и тяхната бизнес култура предизвикаха научния интерес на една част от изследователите не само от РИМ – Габрово. Националният обхват на конференцията не беше пренебрегнат, включвайки изследвания освен за Габрово и региона, и за предприемачи и предприятия от други градове на страната – Варна, Стара Загора, Хасково, Горна Оряховица, Казанлък, Провадия, Панагюрище, Тополовград, Лом, Кюстендил, гара Мърчево и др.

Форумът се проведе след временната отмяна на COVID пандемията, на живо и присъствено. Пленарните заседания протекоха при голям интерес, в дух на колегиалност, обмен на идеи, споделени резултати от проучвания, академични изследвания и същевременно засегнаха проблеми на музеите, които те срещат при съхраняване на индустриалното наследство и паметта за него.

Трите пленарни доклада поставиха по-общите проблеми на стопанската култура на предприемчивите българи от края на XIX до началото на XXI в. В пленарния си доклад доц. д-р Христо Беров, Исторически факултет при СУ „Св. Климент Охридски“, на тема „Индустриалците предприемачи и проблемът за индустриалното наследство като културен феномен“ се проблематизираха пресечните точки между академичните изследвания и музейното дело. Те бяха изведени на основа на три примера за подценяване на индустриалното наследство на братя Прошек, на Пантелей Генов и на Иван хаджи Беров, съпоставени с добри световни практики. Целта на доц. Беров бе по-скоро да дискутира паметта за материалните следи от наследството им и отношението към него като към културен феномен, с акцент върху проблемните моменти. Доц. Беров със своя доклад показа, че е необходимо индустриалното наследство да се осъзнае като културна ценност, с потенциал за въздействие и формиране на определени социални нагласи.

Доц. д.с.н. Мартин Иванов, СУ „Св. Климент Охридски“, представи „Габровските фабриканти (1834–1912): социален профил“ в светлината на нови статистически данни. С помощта на широк кръг от източници той идентифицирва 90 габровски текстилни промишленици със сравнително пълни биографични данни. Те представляват близо 46% от всички 196 български фабриканти с уточнени биографии. На тази основа той направи сравнения между габровци и останалите български фабриканти.

В заключителния си доклад „Стопанската култура на няколко автентични предприемачи на прехода в България в края на XX и началото на XXI век“ проф. д-р Илияна Марчева, ИИстИ при БАН, представи пред колегията своите проучвания за така наречените от нея „автентични предприемачи“ на 90-те години, които се формират и усвояват определено стопанско поведение, без да са в доказани връзки с политическата власт, с групировките и бившата Държавна сигурност. Това са: представителите на средната бизнес класа, като габровският предприемач и производител на продукти за леката промишленост

Пейо Пеев, собственикът на фирмата за колбаси „Тандем-В“ Кирил Вътев, а също и едрите строителни предприемачи в туристическия бизнес братя Диневи, собственици на холдинг „Диневи-Груп“. Събраните и анализирани сведения доказват, че такива „самонаправили се“ предприемачи разчитат на високо качество на производството си, високо заплащане на труда и на усвояване на чуждия опит.

Голяма част от участниците в конференцията разкриха приноса на отделни индустриалци и предприемачи за технологичното развитие на различни предприятия и производства. Такъв пример посочи проф. д-р Светла Димитрова, РЕМО „Етър“, в лицето на „Андрей Брашованов – първият български майстор пивовар“, радетел на нови методи в пивопроизводството, с висока стопанска култура, която се опитва да предаде и наложи на следващите поколения.

В същия тематичен кръг Теменуга Йорданова, уредник в Исторически музей (ИМ) – Горна Оряховица, представи „Инж. Рудолф Пицка. Личност – дело с многопосочни измерения в град Горна Оряховица“. Чешкият специалист е със заслуги за създаването на „Българо-Чехско акционерно дружество за захарна индустрия“ с район Горна Оряховица и за изграждането на най-голямата Захарна фабрика на Балканския полуостров, основана през 1912 г.

Вела Лазарова, журналист и историк, дългогодишен музеен работник в РИМ – Габрово, разгледа историята на „Фирма „Рачев & Радев“ – Габрово – от занаятчии до придворни доставчици (20–30-те години на XX век)“ на произведени луксозни изделия от естествена кожа с представителство в София.

Сходно е развитието и на друга габровска фирма, добре документирано благодарение на съхранените писмени спомени на собственика Пантю Пантев и на запазените архивни материали, а именно: „Трикотажна фабрика „Тотю Пантев“ – Габрово – от домашна работилница до модерно предприятие (1919–1947 г.)“. Тя бе представена от Иван Постомпиров, главен уредник в РИМ – Габрово.

Ирина Ботева, главен уредник в ИМ – Панагюрище, очерта развитието на „Хавлиеното производство – един от символите на Панагюрище“. То е създадено преди почти 100 години, в началото на миналия XX в., преминало и оцеляло през перипетиите на времето и на политическите кризи и системи.

Историята на едно по-специфично текстилно производство разкри Милена Драгнева от Историческия музей –Провадия в „100 години от създаването на фабрика „ЛЕНЬ“ – Провадия“. Началото на текстилната индустрия в Провадия е поставено от братя Хаджидечеви, които имат заслуга за развитието на този отрасъл както във Варна и Девня, така и в Габрово.

Паметта за едно от най-големите предприятия във Варна и страната представиха Златка Антова и Траян Димитров, главни уредници в РИМ – Варна, в доклада си „Текстилната фабрика във Варна“. Ползвайки снимков, документален и веществен материал авторите акцентираха на основните моменти от историята и дейността на текстилната фабриката преди и след 9.09.1944 г.

Друго традиционно производство по нашите земи и хората, които го практикуват, разгледа Калина Маджарова, старши експерт в Държавен архив (ДА) – Стара Загора, в „Розотърговците от Казанлък по документи на ДА – Стара Загора“. Тя проследи създаването на първите големи розотърговски къщи в Казанлък „Братя Папазоглу и си-е“, Акционерно дружество „Петко К. Шипков и си-е“, Търговска фирма „Петко Орозов и си-е“ и тяхната роля за икономиката на града и стопанския възход на региона.

Д-р Александър Христов, хоноруван асистент към СУ „Св. Климент Охридски“ представи „Бюро „Електра“ – Габрово, пример за предприемаческият дух на един габровец (краят на 30-те – средата на 40-те годинина XX в.)“. През призмата на съвременното разбиране за развиващ се собствен (малък) бизнес в доклада бе очертан профилът на един български предприемач – Йонко Христов Иванов, създал „Електрата“ (1919–1993), като типичен представител и иноватор на нови технологии за бита в модернизиращото се българско общество от средата на XX в.

В научното съобщение на Ангелина Емилова от ДА – Монтана „Памукопредачната фабрика на Братя Рапонски на гара Мърчево, Фердинандско (1937–1947 г.)“, бяха разкрити индустриалната дейност на двамата братя Константин и Петър, социалните им разбирания, техните идеи за икономическо издигане на родния край и на неговите жители.

В своето документално проучване „Електрически завод Лом (1913–1944 г.)“ Мариан Замфиров, също от Държавен архив – Монтана, направи преглед на историята на т.нар. Електрически завод за периода 1913–1944 г, неговата дейност и значение, свързано с трудния път на модернизацията на дунавския град.

Добромир Търновски, РИМ – Габрово, в съобщението си „Село Бичкиня – индустриалното предградие на Българския Манчестър“ засегна интересна и важна, но недобре изяснена тема за едно от най-индустриализираните села в България.

Д-р Вяра Белева, СМРЗИ – Трявна, в съобщението си „От казаслъка до копринената индустрия“ представи казаслъка като начин на обработка на суровата коприна, който с времето се превръща в художествен занаят. Тя се спря на развитието на първата копринена фабрика в Трявна, която започва през 1876 г. като занаятчийска работилница за производство на казаски изделия и копринени забрадки.

Гл. ас. Ирина Григорова от ИИстИ – БАН в „Стопанско развитие ли?... С какво Габрово впечатлява навън (френският поглед)“ разкри какво си поставя да популяризира държавното ръководство на социалистическа България като най-характерно за град Габрово (текстилно, подемно-транспортно и пр. производство) и какво в действителност предпочитат да отразяват във френския проправителствен вестник „Льо Монд“ за „българския Манчестер“ и град на хумора и сатирата.

Неизменно в тази голяма група доклади и съобщения присъстваха както историята на предприятията и личността на предприемачите, така и значението им в стопанското и социално развитие на отделните градове и региони. До голяма степен общият налагащ се извод от така разглежданото стопанско развитие на базата на отделните примери е за модернизационния характер на усилията на предприемчивите българи, придобили в повечето случаи своята бизнес култура в практиката.

Докладите и съобщенията на друга част от участниците във форума насочиха вниманието към някои аспекти на стопанското развитие, различни от индустриалното наследство, но свързани с него. Кои са първите банкери в града, колко банки функционират в годините преди 9 септември и кой ръководи банковото дело след преврата през 1944 г. бяха въпросите, на които д-р Веселина Узунова от ИИстИ на БАН направи опит да отговори в доклада си „Банковото дело в Хасково преди и след Девети“.

Отглеждането и използването на камили като един някога важен и екзотичен поминък на хората от Тополовградско бе предмет на съобщението на Иван Попов, историк на свободна практика, в съобщението „Камиларството в Тополовград до 1932 г.“. Днес това е един изчезнал занаят и транспортно средство, останало като спомен в старите снимки и в паметта на хората.

Темата „Майчинска слава. Многодетната майка – строителка на социалистическия идеал“, представена от Христинка Шепелева, главен уредник в РИМ – Габрово, обхваща периода от началото на 40-те години на XX в. до 1991 г. и проследява появата и адекватността на различните мерки за стимулиране на раждаемостта, залегнали в партийните програми на БКП, както и съчетаването на двете главни роли на многодетната майка – работничка и майка на много деца, отгледани и възпитани в любов към партията и отечеството.

Докладът на Анелия Кесарева, докторант към ИИстИ при БАН, „Опълченци от Габровски регион в ролята на земеделци след Освобождението“ насочи вниманието върху опълченците от Габровско в качеството им на земеделци. В него бе разгледано и законодателството, чрез което са отпускани пенсиите и земите на бившите поборници, и се проследиха условията за предоставянето на тези помощи.

Д-р Цветомира Димитрова-Ненова, уредник в РИМ – Габрово, представи „Семейството като фактор за икономическо развитие на градовете в Англия (XIV–XVI в.) и в Габрово през XIX в.: опит за сравнителен анализ“. Паралелите между градското семейството в Англия (XIV–XVI в.) и в Габрово през XIX в., като фактор за икономическо развитие, акцентираха върху участието на съпругата в семейния бизнес – търговия и занаяти, наравно със съпруга в случаите на неговото отсъствие и при необходимост.

И в тези доклади бяха дискутирани проблемите на изворите и на запазването и експонирането на артефактите от стопанското минало в условията на новите тенденции във функциите на музеите – не само като места за знания за миналото, но и за развлечение и информация, както и за срещи с други културни и социални прояви.

В рамките на конференцията бе представен и „Летопис на историческия музей – Габрово“, дело на музейните работници Катя Гечева-Стоянова и Росен Йосифов и издаден от авторитетното издателство „Фабер“ през 2022 г. Проф. Марчева изтъкна, че това е издание – модел за написване на историята на музеите и същевременно е източник и за начините и формите за запазване и експониране на индустриалното наследство.

Предвижда се докладите и съобщенията да бъдат публикувани като статии в поредния т. VIII на „Известия“на РИМ – Габрово, реферирaн в НАЦИД. Той ще бъде интересен с епмиричните си данни и анализи както на специалисти, така и на по-широк кръг просветена публика, интересуваща се от стопанското минало на България. Организаторите на националната конференция се надяват, че няма да бъде прекъсната създадената традиция на този тип форуми и че Габрово ще продължи да събира изследователи и музейни специалисти с вкус към стопанската история вече в обновената и реновирана сграда на музея.

Дата на подаване на материали в редакцията – 18.04.2022 г.

DOI 10.7546/DS.2022.15.35

КРЪГЛА МАСА „КРИЗИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА В ИЗТОЧНА ЕВРОПА ПРЕЗ 50-ТЕ – 90-ТЕ ГОДИНИ НА XX В.“

Теодоричка Готовска-Хенце

доктор на науките, доцент в Института за исторически изследвания
на Българската академия на науките,
бул. „Шипченски проход“, № 52, бл. 17, София, България,
tgotovska@abv.bg, ORCID https:/orcid.org/0000-0002-3032-479X

ROUND TABLE “CRISIS AND CHALLENGES IN EASTERN EUROPE IN THE 1950S AND 1990S IN THE 20TH CENTURY”

Teodorichka Gotovska-Henze

DSc, Associate Prof. at Department History of the World and the International Relations in New and Contemporary Time, Institute for Historical Studies, Bulgarian Academy of Science, Shipchenski prohod Bld., 17 Block, Sofia 1313 Bulgaria
tgotovska@abv.bg , ORCID https:/orcid.org/0000-0002-3032-479X

Институтът за исторически изследвания – БАН беше домакин и организатор на две кръгли маси с международно участие, посветени на кризисни явления в най-новата история на Източна Европа. На 26 май 2022 в рамките на двустранния проект с Историческия институт на САН „Срещи България – Словакия: социални, икономически и политически трансформации, интеграционни предизвикателства (XIX–XXI в.)“ се проведе Кръгла маса на тема „Кризи и предизвикателства в Източна Европа 50-те – 90-те години на XX в.“ с участието на членове на работния екип от двете страни (Теодоричка Готовска-Хенце, Ирина Якимова, Виктор Рогозенски, Людовит Халон, Роман Холец, Мирослав Сабол, Михал Дурчо) и Надежда Янковска от секция „История на света и на международните отношения“ на Института за исторически изследвания и доц. д-р Марияна Стамова от Института по балканистика с Център по тракология – БАН.

Дискусията откри Теодоричка Готовска-Хенце. Тя направи въведение към ситуацията в края на Втората световна война и отношенията между съюзниците от Антихитлеристката коалиция. Основната цел бе да се представят позициите на отделните страни чрез осветляване на мотивите на техните политически ръководители, от които да се проследи как възниква разделението на континента. В изложението бяха привлечени спомените на Чърчил и мемоарите на М. Джилас за разговорите му със Сталин. Специално внимание беше отделено на т.нар. „процентно споразумение“ от есента на 1944 г. между Уинстън Чърчил и Йосиф В. Сталин и неговото прилагане на Балканите. Разисквани бяха приликите и разликите във вътрешнополитическото положение на България и Румъния при навлизането на съветските войски на тяхна територия. Констатирано беше, че докато БКП има много добре изградена структура по места и е укрепнала в резултат на антифашистката съпротива, РКП не разполага с такова организационно предимство, но в крайна сметка и в двете страни периодът на „народна демокрация“ е изключително кратък и комунистическите партии бързо овладяват властовите структури.

По същото време в Гърция ситуацията определено не отговаря на предвиденото в „процентното стпоразумение“ – самият Чърчил признава, че 4/5 от територията на страната е под контрола на местните антифашистки сили. Във втората фаза на гражданската

война Великобритания все пак успява да ги принуди да се разоръжат, но няма материални и финансови ресурси за по-нататъшна намеса във вътрешната политика на страната – обстоятелство, което тя ясно съобщава на съюзника си зад океана. Британската слабост кара американците веднага да реагират и да се намесят. Цитирано беше изявлението от речта, в което Труман за първи път официално съобщава за новото разделение на света. В заключение бе констатирано, че с приемането на доктрината „Труман“ е направена първата крачка към Студената война и към следвоенното противопоставяне не само в Европа, но и в света.

Втората представена тема, свързана с кризисното развитие в Европа, бе за влиянието на унгарските събития от есента на 1956 г. върху западноевропейските комунистически партии. Надежда Янковска анализира влиянието, което оказват унгарските събития върху авторитета, вътрешнополитическото и вътрешнопартийното положение на западноевропейските комунистически партии. Анализът е осъществен на базата на информация, предоставена от американски (CIA, FRUS) и български (ЦДА) архивни източници, както и на научни трудове, посветени на тази тематика. Основните опорни точки бяха: реакцията на западноевропейските комунистически партии към съветските действия в Унгария; реакцията на европейската общественост и натискът, който тя оказва върху компартиите; проблемите на тези партии на вътрешнопартийно равнище; промяната във вътрешнополитическото положение на компартиите вследствие от унгарските събития; перспективи за възстановяване на позициите на компартиите в съответните страни; влиянието на Суецката криза върху степента на обществения натиск, на който са подложени компартиите в контекста на унгарските събития.

Словашките колеги по проекта Людовит Халоун, Роман Холец, Мирослав Сабол и Михал Дурчо представиха колективно разработена от тях тема, посветена на по-продължителен период в развитието на Чехо / Словакия от края на Втората световна война до 1969 г. Изтъкнато беше, че първоначално първият следвоенен петилетен план (1949–1953) насърчава развитието на леката (текстилна) индустрия. Избухването на Студената война в Европа и последвалото блоково разделение обаче коренно променят приоритетите и налагат ускорено изграждане на тежката индустрия, машиностроенето и военнопромишления комплекс, като преобладаващата част от тези производства са на територията на Словакия. В резултат на ускорената социалистическа индустриализацеия промишленият дял на страната в националната икономика нараства до 15,6%, но започват да се усещат и първите отраслови дисбаланси, които втората петилетка (1956–1960) се опитва да преодолее. Първите опити за икономически реформи са направени още през 1958–1960 г., като в Словакия главният им теоретик е Курт Рожипал (Kurt Rozsypal). Реформите въвеждат известна икономическа независимост на предприятията и предизвикат появата на нова динамика. Те довеждат до почти 100% увеличение на промишления потенциал в някои сектори (машиностроене и химическата промишленост) – тенденция, която впоследствие се оказва с дългосрочна перспектива в словашкото развитие.

Третият петгодишен план обаче (1961–1965) не продължава реформения процес и не заделя достатъчно инвестиции в инфраструктурата, земеделието и услугите. Във вътрешноикономически план дисбалансите нарастват. В същото време технологичното изоставане от развитите страни се задълбочава. Чешките и словашки икономисти търсят причините за кризата преди всичко в административното управление на държавната икономика. Детайлно представена бяха подготовката и основните механизми на опитите за реформи, като беше подчертано, че те са съобразени с финансовото състояние на по-развитите чешки земи, но индустриаленият профил на Словакия е доминиран от производството на суровини, поради което там възникват проблеми, въпреки че като цяло между 1948 и 1967 г. националният доход на словаците нараства с 338%.

Със смяната в партийното ръководство на страната в началото на 1968 г. започва и прилагането на икономическите реформи въз основата на по-голяма роля на пазара, разработени от чешкия учен Ота Шик (Otta Šik). Те обаче, по преценката на тогавашните икономисти от Словашката академия на науките, отново не са съобразени с икономическите реалности в Словакия и не допринасят за намаляването на икономическите и социалните диспропорции между двете части на държавата. Реформеният процес в Чехославикия е прекъснат от нахлуването на войските на Варшавския договор и след 1969 г. всички опити

за икономически реформи са преустановени и централизираното ръководство на икономиката е възстановено.

Марияна Стамова от ИБЦТ – БАН ни пренесе в югоизточния ъгъл на Европа, за да ни запознае с кризата в Косово в последното десетилетие на Титова Югославия. Периодът от смъртта на Тито докъм средата на 80-те години се характеризира с нарастващо недоволство сред албанското население и с постепенна ескалация на напрежението в Косово. От друга страна, със смъртта на албанския лидер Енвер Ходжа на 11 април 1985 г. и оглавяването на Албанската партия на труда от Рамиз Алия Албания навлиза в нов етап на интернационализирането на проблема за положението на албанците в Югославия. Стамова подчерта, че отрицателните явления и тенденции в развитието на Югославия от началото на 80-те години довеждат страната до сериозна криза. Противоречията в югославското общество, икономическите и политическите проблеми и междунационалното напрежение се изострят и поставят под въпрос единството на югофедерацията, СЮК и „югославския модел на социализъм“. Цялостната криза в Югославия намира израз във влошените междунационални отношения в Косово. Политическите процеси, демонстрациите и стачките в Косово и особено въведените извънредни мерки през 80-те години се отразяват неблагоприятно върху авторитета на Югославия сред западните и съседните страни. В края на 80-те години Югославия се изправя пред проблема за по-нататъшното си съществуване.

Темата на Ирина Якимова бяха отношенията на България с Европейската общност от края на 80-те и началото на 90те години на XX в. Отбелязани бяха трудностите около дипломатическата подготовка за подписването на Споразумението между България и ЕС за търговско и икономическо сътрудничество от 8 май 1990 г. – ключово събитие, което полага основите за по-нататъшното асоцииране и последвалото пълно интегриране на страната в евроантлантическите структури.

Търговско-икономическите преговори между София и Брюксел започват още през втората половина на 80-те години в рамките на по-широкия диалог между страните на СИВ и Европейската икономическа общност. Якимова отбеляза, че ролята на политическия фактор по това време не е за пренебрегване, за разлика от началото на 90-те години, когато са постигнати и конкретните споразумения с Брюксел, макар че и тогава още не може да се говори за дългосрочни механизми за взаимно доверие. Както се вижда от наличните архивни документи, стратегията на европейските институции към Източна Европа и в частност към България се развива и променя преди и след революциите от 1989 и особено след края на СИВ и разпадането на СССР. На фона на тези глобални промени се разглежда и „Българският случай“, като се проследява как промяната на властта в София се отразява, от една страна, на дипломатическите преговори с Европейската комисия, и от друга – как тези преговори променят вътрешнополитическия баланс чрез постепенно отнемане на властови механизми от все още управляващата лява партия и открита подкрепа за дясната опозиция.

В конкретен план, Споразумението между България и ЕС за търговско и икономическо сътрудничество е първият по рода си законов акт, който не засяга само въпроси от технически характер, а регулира цялостно отношенията между двете страни, включително възможността за даване на България на статут на „най-облагодетелствана нация“ и за премахване на ограниченията за износ на български стоки на западноевропейския пазар. С подписването на това споразумение двустранният диалог между София и Брюксел се издига на ново ниво, а обстоятелството, че то е подписано през май 1990 г., се оценява преди всичко като огромен успех за лявото правителство, което изглежда умело използва политическия момент, свързан с промените от есента на 1989 г. Въпреки че става дума за краткосрочно стпоразумение (търговската му част е валидна до 31 декември 1993, а общата му част – до 1 февруари 1995 г.), от днешна перспектива със сигурност можем да заключим, че това споразумение „павира пътя“ за по-нататъшното задълбочаване не само на икономическите, но и на политическите връзки между България и обединена Европа.

Последната тема, предложена от българските участници, беше посветена на разпадането на Чехословакия. Виктор Рогозенски я представи през призмата на българската преса. Той скицира процесите на държавна дезинтеграция: на 19 юни 1992 г. премиерите на Чехия и на Словакия Вацлав Клаус и Владимир Мечиар одобряват решението за разделянето. По-малко от месец по-късно, на 17 юли, парламентът в Братислава гласува

декларация за независимостта на Словакия. От 1 януари 1993 г. общата държава вече е минало. Рогозенски проследи процеса на разпадането както в партийните органи (в. „Демокрация“, в. „Дума“), така и от страниците на новите независими ежедневници („24 часа“, „168 часа“, „Труд“).

Чешко-словашкото разделяне беше тема и на заключителната дискусия. Роман Холец припомни, че разделянето става в резултат на управленско решение, референдум никога не е организиран по този въпрос – вероятно поради опасенията, че мнозинството от чехите и словаците не биха одобрили подобно решение. Друга тема на общата дискусия беше ролята на земеделската емиграция от Източна Европа в сравнителен план. В нейното обсъждане се включи и доц. д.и.н. Николай Кочанков от Националния исторически музей.

Дата на подаване на материали в редакцията – 18.04.2022 г.

DOI 10.7546/DS.2022.15.36

КРЪГЛА МАСА ЗА ВОЙНАТА В УКРАЙНА

Благовест Нягулов

доктор, доцент в Института за исторически изследвания
на Българската академия на науките,
бул. „Шипченски проход“, № 52, бл. 17, София, България,
e-mail: bnjagulov@gmail.bg

ROUNDTABLE ABOUT THE WAR IN UKRAINE

Blagovest Njagulov

Doctor, Associate Professor at the Institute for Historical Studies of
the Bulgarian Academy of Sciences, boulevard
“Shipchenski prohod”, № 52, block 17, Sofia, Bulgaria,
e-mail: bnjagulov@gmail.bg

На 27 май т.г. в Института за исторически изследвания (ИИстИ) на Българската академия на науките (БАН) се проведе Кръгла маса „Руско-украинската война и България през погледа на историците“. На пръв поглед болезнено актуалната тема за хибридната и конвенционална неприключила война на Русия срещу Украйна (2014–2022), която присъства в медиите, в коментарите на политици и политолози, в националните дискурси и световната политика, не би трябвало да е присъща за историците. Защото те изследват предимно завършили исторически процеси и минали събития чрез критичен анализ на достатъчно и автентични извори. Но ако настоящето не може да бъде разбрано и обяснено, без да познаваме миналото, погледът на историците към най-голямото съвременно предизвикателство спрямо досегашния световен ред става необходим и полезен. Именно историческите познания и анализ дават възможност да се открояят корените, причините и предпоставките за войната, а също така и да се потърсят аналогии в историята, които биха допринесли за най-близкото до реалностите тълкуване на случващото се днес пред нашите очи. Същевременно Кръглата маса беше и тест дали учените могат да надмогнат лични пристрастия и емоции, като запазят академичния тон по отношение на една остро конфликтна тема, която впрочем разделя общественото мнение в България.

Кръглата маса беше открита с кратко слово от директора на ИИстИ проф. Даниел Вачков, който изтъкна, че ако моралният победител във войната в лицето на жертвата и моралният победен в лицето на агресора са вече известни, в действителност няма да има победители, защото всички ще са потърпевши от тази безумна война. Един от поводите за организиране на форума беше присъствието в Института на двама наши колеги от Харковския национален университет „Василий Каразин“, които имат най-голям принос за създаването и успехите на функциониращия от 2005 г. към университета Център по българистика и балкански изследвания „Марин Дринов“. Историците проф. Михаил Станчев и доц. Сергей Страшнюк говориха за „историческите корени и причини за руско-украинското противопоставяне през XXI век“. Те изнесоха малко известни данни за превратната историческа съдба на днешните украински земи и украинската нация в интерпретации, които опровергават пруските версии, разпространявани и изучавани и в България, особено до 1989 г. Други двама украински учени, историци и преподаватели по политически науки – проф. Анатолий Круглашов от Черновицкия национален университет „Юрий Федкович“ и проф. Игор Тодоров от Ужгородския национален университет, които участваха в Кръглата маса дистанционно, направиха връзката между миналото и настоящето. Темите на техните изказвания бяха съответно „идеология и практика на руския ретро-империали-

зъм“ с оглед целите и цената на войната и „руските пропагандистки наративи за агресията срещу Украйна“.

Второто заседание на Кръглата маса разшири темата отвъд руско-украинските акценти. Проф. Николай Червенков, който е първи ректор на Тараклийския университет и почетен председател на Научното дружество на българистите в Република Молдова, представи факти относно уязвимото положение на тази република в условията на бушуващата в нейно съседство война и мерките, които предприема нейното правителство. Вътрешните дебати за геополитическата ориентация на страната към Запада или към Русия, които се наблюдаваха в Украйна и до 2014 г., стихват пред реалностите на пряката военна агресия. Изказването на доц. Благовест Нягулов от ИИстИ беше посветено на проблематиката на българското малцинство в Украйна и неговото място в политиката на България в периода на руско-украинския конфликт след 2014 г. до наши дни. Засилената украинизация и стихията на войната безспорно активират политиката на българската държава към тази част на диаспората, но и действат като лакмус, който разкрива дълбоките разделения спрямо геополитическите избори както в България, така и сред етническите българи в Украйна. Накрая доц. Теодоричка Готовска представи и коментира пряко свързано с темата на Кръглата маса немскоезично изследване за историята и „неравноправните“ отношения между „братските“ народи на руснаци и украинци от средните векове до наши дни (Kappeler Andreas. Ungleiche Brüder: Russen und Ukrainer vom Mittelalter bis Gegenwart. Verlag C. H. Beck, 2017. 3 Auflage 2022).

В дискусиите бяха коментирани с академичен тон и с различни интерпретационни акценти историографски, политически, международни, бежански и други аспекти на голямата тема. Част от изказванията бяха онагледени с мултимедийни презентации, в които историята присъстваше наред с съвремието, а някои от слайдовете демонстрираха и разрушителните последствия от войната. Без да изчерпва една тема, която занапред ще бъде важен обект на интердисциплинарни изследвания, форумът даде своя принос в нейното историко-политологическо осветляване.

Дата на подаване на материали в редакцията – 18.04.2022 г.

DOI 10.7546/DS.2022.15.37

90 РОКІВ АКАДЕМІКУ БОЛГАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК ЯЧКО ІВАНОВУ

Михайло Станчев

доктор історичних наук, професор, іноземний член БАН, завідувач кафедри,
кафедра нової та новітньої історії, Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
stanchev.m@gmail.com, ORCID 0000-0002-2034-5087

Сергій Страшнюк

кандидат історичних наук, Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна,
straser57@gmail.com, ORCID 0000-0003-1725-5053

90 YEARS OF THE ACADEMICIAN OF BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES YACHKO IVANOV

Michailo Stanchev

Doctor of Historical Sciences, Professor, Foreign member of BAS,
Chief of the Department, Department New and Newest History,
V. N. Karazin Kharkiv National University, Svoboda Square 4, 61022, Kharkiv, Ukraine,
stanchev.m@gmail.com, ORCID 0000-0002-2034-5087

Sergiy Strashnyuk

Assoc. Prof., C.h.Sc., V. N. Karazin Kharkiv National University,
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine,
straser57@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-1725-5053

На сторінках «Дриновського збірника» досить часто друкуються вітання з «круглими» датами відомих учених-болгаристів та балканістів. Але цього разу ми відчуваємо потребу поздоровити з ювілеєм людину, котра досягла світового визнання в галузі інженерного будівництва та реології – далекій від гуманітаристики науці, що досліджує

деформації та плинність матерії. Й маємо для цього вагомі аргументи: біографія академіка Болгарської академії наук (БАН) Ячко Іванова, котрий народився у селі Кіселово 14 вересня 1932 року, досить щільно переплелась з Україною, а його роль у створенні та підтримці Центру болгаристики та балканських досліджень імені Марина Дринова Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна важко переоцінити.

Вже початок дорослого життя майбутнього академіка, який 1950 року завершив з відзнакою чоловічу гімназію «Христо Михайлов» у місті Михайловград (нині Монтана), пов'язане з нашою країною. Серед тоді ще не надто багатьох болгарських юнаків та дівчат він отримав можливість навчатися в одному з радянських вишів – Одеському гідротехнічному інституті, який успішно завершив 1957 року. Ще в студентські роки на конференції молодих учених у Києві йому пощастило познайомитися з академіком АН СРСР П. А. Ребіндером (1898–1972) – провідним фахівцем в галузі колоїдної хімії та фізико-хімічної механіки, який зорієнтував молодого болгарина на перспективний напрям досліджень, що визначило його подальшу долю.

Першим місцем роботи Ячко Іванова стало Каховське водосховище, збудоване в нижній течії Дніпра й увіковічене українським письменником та кінорежисером Олександром Довженком у його знаменитій «Поемі про море». Набутий в Херсонській області досвід знадобився й у Болгарії, адже після повернення на батьківщину Я. Іванов працює інженером на будівництві водосховища «Тополніца». Втім, Ячко завжди притягувала дослідницька діяльність, й з 1960 року його життя нерозривно пов'язане з Болгарською академією наук. Обравши галуззю спеціалізації реологію плинних висококонцентрованих дисперсних систем, він пройшов спеціалізацію у Москві, Братиславі та Парижі, 1971 року отримавши персональну стипендію від Генерального секретаря ООН У Тана. Захистивши напередодні (1970) дисертацію на ступінь кандидата технічних наук, а 1988 року – докторську дисертацію, невдовзі Ячко Іванов отримує диплом професора (1990), стає членом-кореспондентом (1995) і академіком (2003) БАН.

Довгий науковий шлях був надзвичайно плідним: понад 300 публікацій у Болгарії та за кордоном, 11 винаходів і патентів, 6 підручників та навчальних посібників (зокрема, «Настанови до проєктування полімерних композитних матеріалів», видані в Одесі 1999 р.), понад 20 захищених аспірантів (докторантів) – не лише болгар, а й громадян США, Канади, Франції, Польщі, Росії та України. В Україні, у київському видавництві «Будівельник», 1989 року вийшла й перша монографія болгарського ученого – «ЕВМ та оптимізація композиційних матеріалів», що отримала другу премію на Всесоюзному конкурсі високих наукових досягнень Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР.

Кінець 1980-х – початок 1990-х рр. – то були буремні часи зламу тоталітарних режимів внаслідок «оксамитових» революцій в країнах Центральної та Південно-Східної Європи, котрі рикошетом ударили й по СРСР, на руїнах якого постало 15 незалежних держав. Професор Я. Іванов, як Голова Болгарського товариства реології (1986–2001), заступник головного наукового секретаря БАН (1986–1991) і член Перших Загальних зборів БАН після падіння режиму Т. Живкова (1989–1993), бере активну участь у реформуванні флагмана болгарської науки. Чимало зусиль доклав він й до розширення міжнародних наукових зв'язків, зокрема з Національною академією наук України. З її Головою, академіком Б. Є. Патоном (1918–2020), у нього склалися особисті дружні стосунки. Майже 30 років – з 1993 по 2022-й – очолює Я. Іванов редколегію часопису «Списание на БАН», а також досить довго працює директором видавництва БАН «Проф. Марин Дринов» (2005–2011).

Ім'я Марина Дринова, як відомо, назавжди поєднало Болгарську академію наук та Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. У 2005 році, коли урочисто відзначався 200-річний ювілей нашої Alma mater, Харків відвідала представницька болгарська делегація у складі заступника Голови БАН К. Косєва та академіка Я. Іванова з метою вручення вищої нагороди Болгарської академії наук одному з найстаріших університетів країни – Почесного плакета «Марин Дринов» – «за підтримання традиції наукової болгаристики в стінах Харківського університету». На ректора проф. Віля Бакірова й взагалі на університетську громадськість справив велике враження не лише самий факт високої відзнаки іноземної академії, а й та обставина, що вона, ця відзнака, названа на честь харківського професора.

Безпосереднім результатом того візиту стало відкриття 27 лютого 2006 р. у Північному корпусі університету за участю Надзвичайного та Повноважного Посла Республіки Болгарія в Україні Ангела Ганєва та Голови БАН академіка Івана Юхновського Центра болгаристики та балканських досліджень імені Марина Дринова, що успішно функціонував до квітня 2022 року, коли його діяльність була тимчасово призупинена на час воєнного стану – через російську агресію проти України. Упродовж 16 років академік Ячко Іванов особисто підтримував цей спільний проєкт, передусім видання «Дриновського збірника» – щорічника Каразінського університету та БАН, що від першого тому (2007) й до цього часу виходить друком у софійському видавництві «Проф. Марин Дринов». Завдяки зусиллям Я. Іванова як директора, у цьому видавництві протягом кількох років виходять монографії харківських учених про Християна Раковського і засновника Харківського імператорського університету Василя Назаровича Каразіна, про зв'язки Л. Д. Троцького з Болгарією та болгарською соціал-демократією, про долю болгарських євреїв під час Другої світової війни. Разом з Головою БАН І. Юхновським 2008 року академік Я. Іванов знову приїздив до Харкова для участі у IV Дриновських читаннях і, як завжди, з подарунками – десятками монографій історичного та філологічного профілю. Тоді ж виникла ідея спорудження пам'ятника Марину Дринову як одному із засновників і першому Голові Болгарського наукового товариства – предтечі національної Академії наук. На заклик академіка Я. Іванова про збір коштів відгукнувся й науково-педагогічний колектив Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Харківське міське товариство болгарської культури імені Марина Дринова, про що згадано на постаменті пам'ятника, відкритого 2009 року за участі харківської делегації. Саме на його тлі ми сфотографувалися у середині травня 2022 р., незаплановано опинившись в Софії через обставини війни.

Востаннє академік Я. Іванов приїздив до України в січні 2020 року, коли Каразінський університет відзначав своє 215-річчя. Це був візит у відповідь на участь нашої делегації на чолі з ректором академіком НАН України В. Бакіровим у святкуванні 150-річчя БАН восени 2018 р. Для одного із авторів цих рядків те перебування болгарської делегації на чолі з заступником голови БАН членом-кореспондентом Костадином Ганєвим запам'яталося врученням Золотої медалі «Марин Дринов» на стрічці, а інший автор значною мірою завдячує ювіляру обранням його у 2013 році Іноземним членом Болгарської академії наук. Та головна наша подяка – за постійну підтримку харківської наукової школи історичної болгаристики, що виражалось, зокрема, в наданні час від часу шпальт журналу «Списание на БАН» для її презентації. Попри велику заангажованість в академічних, інженерних, громадських та благодійних проєктах і заходах, ніколи не забував академік Я. Іванов й про поповнення науковою літературою бібліотеки Дриновського центру. Для передачі до Харкова понад 300 книг, подарованих ним, у 2019 році було задіяно навіть Посольство України в Болгарії. Потурбувався академік й про те, щоб на адресу Дриновського центру постійно надходила болгарська наукова періодика, що дозволяє харківським науковцям постійно тримати руку на пульсі болгарської історичної, етнологічної та філологічної думки.

Засновник болгарської школи реології й Голова науково-технічної ради будівництва в Болгарії, академік Ячко Іванов є також співзасновником Європейського товариства реології і членом Французького, Англійського та Американського реологічних товариств та Міжнародної інженерної академії (з 1985 р.), а з 2014 року – член Міжнародної стратегічної наукової ради Всесвітнього інституту по енергії, екології та стійкості з головним офісом у Техасі (США). Він завжди був затребуваний не лише на батьківщині, де став почесним доктором Вищого будівельного університету імені Любена Каравелова, Почесним членом Спілки учених Болгарії та Болгарського товариства біореології, почесним громадянином міста Монтана. Для читання спеціальних курсів чи окремих лекцій його приймали 39 університетів та дослідницьких центрів на всіх континентах, а Європейський політехнічний університет та Європейська академія наук і мистецтв обрали почесним доктором. Нещодавно прийшла звістка й про обрання Я. Іванова Іноземним членом Сербської інженерної академії. Попри поважний вік, він продовжує виконувати функції секретаря клубу «Проф. Марин Дринов» Федерації товариств поширення знань, членом правління якої довго перебував.

Серед його численних національних та міжнародних нагород (не станемо їх перераховувати) є й почесні відзнаки Одеського інженерно-будівельного інституту (нині – Одеська державна академія будівництва та архітектури) та Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Зважаючи на великий внесок академіка Ячко Іванова у зміцнення болгарсько-українських наукових зв'язків, а особливо у налагодження плідної співпраці між БАН та Каразинським університетом вважаємо за доцільне клопотати перед Наукою радою останнього про присвоєння видатному болгарському вченому почесного звання Doctor honoris causa. А редколегія «Дриновського збірника» радо надала б свої сторінки під спогади нашого друга та старшого товариша, адже він досяг віку, коли час сідати за мемуари. Йому є що сказати прийдешнім поколінням, так як за плечима – великий і повчальний шлях в болгарській науці, що давно стала невід'ємною частиною науки європейської та світової. І в цьому, поза сумнівом, є частка його пасіонарної діяльності.

Честито, бай Ячко!

Дата подання матеріалу до редакції – 12.08.2022 р.

IN MEMORIAM

ПАВЛО МИКОЛАЙОВИЧ РУДЯКОВ (1956–2021)

Вероніка Ярмак

Доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу слов'янських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, 01001, Київ, вул. Грушевського, 4,
Yarmak@nas.gov.ua

PAVLO MYKOLAYOVYCH RUDYAKOV (1956–2021)

Veronika Yarmak

Doctor of Philological Sciences, leading researcher of the Department of Slavic Languages O. O. Potebnja Institute of Linguistics National Academy of Sciences of Ukraine, 01001, Kyiv, str. Hrushevsky, 4,
Yarmak@nas.gov.ua

23 травня 2021 року пішов із життя видатний український славіст, доктор філологічних наук, автор шести монографій та понад 450 публікацій, професор Павло Миколайович Рудяков. Постать Павла Миколайовича є унікальною і вирізняється насамперед тим, що він був сучасним фахівцем широкого профілю: поряд з тим, що Павло Миколайович плідно працював на ниві історії слов'янських літератур (зокрема, сербської і хорватської), він залишив помітний слід як історик балканських слов'ян, а також як експерт-міжнародник у галузі політології та європейської інтеграції, пострадянських та європейських політологічних студій.

Павло Миколайович Рудяков народився 3 грудня 1956 р. в м. Одесі, у родині докторів філологічних наук, професорів Миколи Олександровича Рудякова і Жанни Павлівни Соколовської. У 1980 р. Павло Миколайович закінчив слов'янське відділення філологічного факультету Київського державного (нині – національного) університету ім. Тараса Шевченка зі спеціальності «сербохорватська мова і література», «українська мова і література». У 1984 р., після закінчення аспірантури в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України (нині – Національної Академії наук України), Павло Миколайович Рудяков захистив кандидатську дисертацію «Українсько-хорватські літературні зв'язки у XIX–XX ст.», а в 1995 р. докторську дисертацію на тему: «Югославський (сербський та хорватський) історичний роман другої половини XX ст.: особливості історичної концепції та оповідної структури» (спеціальність – література зарубіжних країн). Протягом цього ж періоду в Україні й у Сербії (відповідно, сербською мовою) було опубліковано і кращі літературознавчі монографії ученого: «Українсько-хорватські літературні взаємини в XIX–XX ст.» (1987 р.); «Історія як роман» (1994 р.); «Сеоба Срба у Русију у XVIII веку» (1995 р.). Великий інтерес сербської наукової громадськості викликали й праця П. М. Рудякова історико-літературознавчого характеру «Историја као роман» (2000 р., серб. мовою). Тему переселень сербів в Україну П. М. Рудяков згодом продовжив у змістовному дослідженні «В службу и вечное подданство…». Сербские поселения Новая Сербия и Славяносербия на украинских землях (1751–1764)» (2001 р.), а спостереження й глибокі аналітичні висновки щодо життя й діяльності чорногорців на східнослов'янських територіях – у праці «Crnogorci u Ukrajini i Rusiji (XVIII – pocetak XIX veka)» (2012, чорногорською мовою). Неабиякий хист П. М. Рудякова як історика балканських слов'ян втілився, зокрема, у співпраці з проф. В. І. Яровим та іншими фахівцями у процесі створення солідного підручника («Історія західних і південних

слов'ян (з давніх часів до XX ст.)», 2009 р., у співавт.). У межах своєї багатогранної діяльності Павло Миколайович опікувався також проблемами етнонаціонального характеру («Багатомовність як мовно-культурний феномен», 2011).

П. М. Рудяков був тонким дослідником творчості Іво Андрича, видатного сербського письменника, лауреата Нобелівської премії. Ці грані таланту вченого втілилися у його літературознавчих працях («Між вічністю і часом. Життя і творчість Іво Андрича», 2000 р.), присвячених, зокрема, галереї образів жінок у творах І. Андрича («Ідея Краси-гармонії та образ жінки у творах Іво Андрича», 2006 р.) та проблемі мовчання і говоріння героя у прозі згаданого автора («Мовчання героя у прозі Іво Андрича», 2008 р.; «Три врсте причања и ћутања код Андрићевих јунака», 2011, серб. мовою).

Свою активну наукову діяльність Павло Миколайович вдало поєднував із викладацькою: він працював на різних посадах в Інституті літератури АН України, на кафедрі слов'янської філології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (1996–2014 рр., професор кафедри, викладав курси з історії сербської та хорватської літератур, країнознавства Сербії і Хорватії, спецкурси з історії української славістики, теоретичних питань слов'янського порівняльного літературознавства).

На окрему увагу заслуговує діяльність Павла Миколайовича Рудякова як політолога із цікавою та принциповою позицією: протягом періоду із 1994 по 2003 рр. він обіймав посаду завідувача відділу Європи в Інституті світової економіки і міжнародних відносин НАН України, працював в Національному Інституті стратегічних досліджень. З 2014 р. Павло Миколайович – провідний науковий співробітник Відділу історії нових незалежних держав Інституту всесвітньої історії НАН України, а також директор Інформаційно-аналітичного центру «Перспектива». Спостереження і глибокі аналітичні прогнози згаданого періоду втілилися у численних статтях П. М. Рудякова, присвячених різним аспектам Балканської кризи, євроінтеграції, глобалізації тощо. Серед них особливе місце посідають наступні: «Балканська криза (1991–2001): характер, особливості, наслідки» (2001 р.); «Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки» (2004 р., у співавт.); «Європейський Союз після розширення: проблеми, перспективи, "український контекст"» (2005 р.); «Релігійний фактор у подіях Балканської кризи (1991–2011)» (2011 р.); «Боротьба канонічної церкви проти розколів і смути: досвід Сербії (кінець XX – початок XXI ст.)» (2012 р.); «Модернізаційні практики і моделі у глобалізованому світі, що інтегрується» (2015 р.); «Пострадянська трансформаційна парадигма Молдови та елементи несистемно-асинхронної модернізації в ній» (2016 р.).

Винятково важливою була й місія П. М. Рудякова як діяча, що з 2001 р. очолював Товариство «Україна–Сербія», а також виконував обов'язки заступника голови Федерації товариств дружби із зарубіжними країнами. Павло Миколайович зробив величезний духовний внесок до скарбниці українсько-сербських культурних взаємин, виступав організатором і натхненником цілої низки наукових та літературно-мистецьких заходів, спрямованих на популяризацію сербської мови, літератури і культури в Україні, на підтримку сербського народу протягом тривалої Балканської кризи кінця XX – початку XXI століття. Учений вів активну науково-просвітницьку роботу, послідовно відстоюючи позицію заперечення подвійних стандартів у підході до оцінки подій в епоху новітньої історії.

Останню монографію – «Посттранзитний антирадянський світ. 30 років без СРСР» – Павло Миколайович присвятив наслідкам пострадянського періоду у суспільно-політичній, гуманітарній сферах країн колишнього Союзу на фоні посттранзитного досвіду країн Південно-Східної та Центральної Європи.

В особі Павла Миколайовича сучасна славістика втратила не лише глибокого вченого європейського рівня із тонким філологічним чуттям та винятковою здатністю до критичного переосмислення і узагальнення літературних і мовних явищ, а й непересічного політолога-аналітика з аргументованою і принциповою позицією, заснованою на фундаментальних знаннях у різних галузях слов'янознавства. Світла пам'ять і Царство Небесне видатному вченому і чудовій людині!

Дата подання матеріалу до редакції – 12.01.2022 р.

DOI 10.7546/DS.2022.15.38

МІЛЕН КОСТАДИНОВ КУМАНОВ (13.02.1942–22.10.2021)

Дмитро Миколенко

доктор історичних наук, доцент, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, Харків, Україна, 61022, dmykolenko@karazin.ua, https://orcid.org/0000-0002-3953-6510

MILEN KOSTADINOV KUMANOV (13.02.1942–22.10.2021)

Dmytro Mykolenko

Doctor Historical Sciences, Associate Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022, dmykolenko@karazin.ua, https://orcid.org/0000-0002-3953-6510

22 жовтня 2021 року пішов з життя відомий дослідник локальної історії Болгарії, а також Болгарського національного відродження та Третього Болгарського царства, знаний бібліограф, енциклопедист і архівіст – Мілен Костадинов Куманов – надзвичайно продуктивний автор понад двохсот актуальних і змістовних наукових праць, серед яких – монографії, статті, довідники, енциклопедії, брошури.

Майбутній вчений народився 13 лютого 1942 року в селі Пиштигово тогочасної Пазарджицької околії Пловдивської області (нині населений пункт знаходиться в Пазарджицькій області та входить до складу общини Пазарджик). Там же він здобув початкову освіту, а згодом продовжив навчання в гімназії міста Пазарджик. Професією історика Мілен Куманов оволодів у Софійському університеті, що носить ім'я святого Климента Охридського. Після завершення навчання у столичному виші молодий випускник розпочав трудову діяльність в місті Сливен у бібліотеці імені Георгія Киркова (1965 р.), продовживши її дещо пізніше у відділі культури тамтешньої окружної народної ради на посаді інспектора (1965–1967 рр.). З 1968 року Мілен Куманов – аспірант Інституту історії Болгарської академії наук (БАН). Три роки потому результатом його навчання став захист дисертації, присвяченої балканській політиці у 1923–1926 роках уряду так званих «змовників» – представників болгарської політичної партії Демократична змова, після чого упродовж 1971–1981 років він працював науковим співробітником у Інституті історії науковим співробітником, а з 1981 року – старшим науковим співробітником.

Перші наукові праці Мілена Куманова пов'язані з політичною історією Болгарії міжвоєнного періоду. При цьому автор досліджував і міжнародний, і внутрішній аспекти вказаної тематики (Kumanov 1971; Kumanov 1974; Kumanov 1977). Згодом хронологічні межі його праць розширилися й почали охоплювати епоху Відродження та часи існування Третього Болгарського царства (Kumanov 1980; Kumanov 1980a; Kumanov 1984). Роботи Мілена Куманова того періоду вирізняються затребуваністю і актуальністю, адже упродовж 1970-х – 1980-х років у Народній Республіці Болгарія (НРБ) відбувався процес переосмислення діяльності багатьох державних діячів, котрі раніше характеризувалися виключно як виразники інтересів національної буржуазії. Представники нової генерації болгарських дослідників, до яких належав і Мілен Куманов, намагалися відійти від стереотипних уявлень про сформовані марксистською історіографією діяльності Райко Іванова Даскалова, Стефана Ніколова Стамболова, Александра Павлова Малинова, Константина Стоїлова Константинова, Івана Євстратієва Гешова та докладали зусиль, щоб розкрити роль кожного із цих діячів у зміцненні підвалин болгарської державності та в розвитку де-

мократичних інститутів (Bulgaria 1983; Kumanov 1988). На початку 1983 року проявився інтерес дослідника до локальної політичної і економічної історії Третього Болгарського царства (Kumanov 1983). Ці сюжети доречно доповнювали узагальнюючі праці, створені ним на завершальному етапі існування НРБ.

Втім, найбільш значущі наукові проєкти Мілен Куманов реалізував упродовж 1990-х – на початку 2000-х років у епоху демократичних і соціально-економічних реформ в країні. Крім змістовної довідкової літератури (Politicheski partii 1991; Makedonia 1993; Balgarskite politicheski voditeli 1995), важливих статей з історії Третього Болгарського царства (Kumanov 1990; Kumanov 1993; Kumanov 2002; Kumanov 2004; Kumanov 2004a; Kumanov 2004b; Kumanov 2006; Kumanov 2007) та декількох збірників документів (Abdikatsiyata 1993; Stefan Stambolov 2005) він ще й разом з Димитром Івановим уклав і опублікував багатотомний особистий архів одного з найбільш визначних і впливових державних діячів Болгарії останньої третини XIX століття – Стефана Ніколова Стамболова* (Stefan Stambolov 1995a; Stefan Stambolov 1995b; Stefan Stambolov 1996; Stefan Stambolov 1997; Stefan Stambolov 1997a; Stefan Stambolov 1997b; Stefan Stambolov 1997c; Stefan Stambolov 1997d; Stefan Stambolov 2001; Stefan Stambolov 2001a; Stefan Stambolov 2002; Stefan Stambolov 2002a; Stefan Stambolov 2001b; Stefan Stambolov 2002b; Stefan Stambolov 2003; Stefan Stambolov 2003a; Stefan Stambolov 2003b; Stefan Stambolov 2003c; Stefan Stambolov 2003d; Stefan Stambolov 2003e; Stefan Stambolov 2005a; Stefan Stambolov 2005b). Всі вищезазначені видання відкрили можливість для фундаментальних досліджень внутрішньополітичних процесів і міжнародної політики Третього Болгарського царства не лише вітчизняними вченими, а й іноземцями. Поява ж більшості із цих публікацій зумовила активізацію вивчення тематики, пов'язаної з діяльністю Стефана Стамболова в Україні та Росії (Kosik 2006; Dubovik 2011; Mykolenko 2017; Mykolenko 2017a).

Мілен Куманов підтримував закордонні наукові зв'язки з Інститутом слов'янознавства Російської академії наук (Kumanov 2012), а також з Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна, де брав участь у засіданнях міжнародної наукової конференції «Дриновські читання» та публікувався у «Дриновському збірнику» – спільному виданні Болгарської академії наук і українського університету (Kumanov 2015). Під його керівництвом захистили дисертаційні роботи відомі у наш час дослідники – Ана Рабаджийська, Десислава Костадинова, Атанас Шопов, Ана Чека та інші.

Як дослідник локальної історії Мілен Куманов брав безпосередню участь в укладанні, редагуванні та публікації енциклопедії міста Пазарджик і однойменної общини (Entsiklopedia 2011), консультував співробітників місцевого Регіонального історичного музею – одного з провідних і найстаріших культурно-освітніх та науково-дослідних закладів Болгарії. У місті Панагюриште науковець неодноразово виступав з публічними лекціями, присвяченими ювілеям важливих історичних подій та при нагоді презентував власні роботи.

Маючи реноме людини з активною громадянською позицією, Мілен Куманов часто бував на радіо і телебаченні, давав інтерв'ю кореспондентам газет і журналів, популяризуючи у такий спосіб наукові знання та маловідомі факти болгарського національно-визвольного руху й діяльності державних діячів часів Третього Болгарського царства. При цьому його виступи завжди були ретельно підготовленими, оскільки ґрунтувалися на значному масиві архівних матеріалів і наукової літератури (Rusia; Bulgaria a).

Мені пощастило познайомитися з Міленом Кумановим взимку 2006 року, коли я перебував у Софії на науковому стажуванні, працюючи над кандидатською дисертацією, присвяченою діяльності правоцентристських партій у Болгарії наприкінці XIX – на початку XX століття. На той час я вже знав науковця заочно завдяки багатьом його публікаціям, тому з радістю сприйняв можливість поспілкуватися з таким фаховим істориком. Ми швидко стали справжніми друзями, при цьому під час наших тривалих діалогів абсолютно не відчувалася різниця у віці. Відомий дослідник виявився напрочуд відкритим і неймо-

* Винятком є перший том, в укладанні якого Димитр Іванов не брав участі.

вірно цікавим співрозмовником. Я дуже вдячний йому за ті корисні поради і настанови, які знадобилися мені у процесі роботи в софійських архівах, що дозволило зекономити чимало безцінного часу та посприяло результативному збору матеріалу. Користуючись нагодою, Мілен Куманов передав мною від себе чимало книг для Центру болгаристики та балканських досліджень імені Марина Дринова. Пізніше ми зустрілися у жовтні 2007 року в Харкові під час «Дриновських читань». Йому дуже сподобалося наше місто, а участь у конференції він згадував з надзвичайною теплотою.

Під час своїх наступних відряджень до столиці Болгарії я кожного разу зустрічався з Міленом Кумановим. Ми обидва завжди щиро раділи один одному. Матеріал для своєї докторської дисертації мені так само довелося збирати переважно у Софії, досліджуючи політичну спадщину Стефана Стамболова, особистий архів якого уклав у співавторстві Мілен Куманов. Досвід професійного архівіста і цього разу став у нагоді. Вчений радив мені фонди, на які варто було звернути особливу увагу, пропонував опрацювати конкретні документи по темі, а зважаючи на специфіку моєї наукової роботи, інформував стосовно маловідомих особливостей характеру колишнього болгарського регента і прем'єр-міністра, нюансів його приватного життя тощо. Разом ми побували на могилі Стефана Стамболова та в інших місцях пам'яті, пов'язаних з діяльністю видатного державника. Мілен Куманов передав від себе для Центру болгаристики та балканських досліджень імені Марина Дринова двадцятитомне видання особистого архіву Стефана Стамболова, познайомив мене з багатьма відомими болгарськими істориками, висловивши при цьому побажання підтримки зв'язків у науковій сфері між мною і його вихованцями та, як наслідок, появи спільних наукових проєктів.

Восени 2017 року Мілен Куманов перебував у нашій країні на науковому стажуванні в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна. Разом з ним ми проводили багато часу в Центральній науковій бібліотеці університету і Харківській державній науковій бібліотеці імені В. Г. Короленка. В ту пору він активно цікався темою сприйняття громадськістю Російської імперії проголошення незалежності Болгарії 1908 року. Водночас вчений поглиблено вивчав історію поморавських і тимощинських болгар. Нині у видавництві Болгарської академії наук «Проф. Марин Дринов» готується до публікації рукопис (Balgarite), який дослідник присвятив зазначеній тематиці.

18 червня 2021 року Мілен Куманов та його вихованка Десислава Костадинова приєдналися до учасників міжнародного круглого столу «Інфраструктура як чинник модернізації Центрально-Східної Європи у „довгому XIX столітті“», що проводився у Харкові Болгарською академією наук, київським Інститутом вивчення Центрально-Східної Європи, Центром болгаристики та балканських досліджень імені Марина Дринова Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в онлайн-режимі у рамках реалізації одного із проєктів «модуля Жана Моне» під назвою «Інфраструктура, яка об'єднала Європу: історія, сучасний стан та погляд у майбутнє» (611665-EPP-1-2019-1-UA-EPPJMO-MODULE). На превеликий жаль, це був останній науковий захід, в якому ми разом брали участь.

Особисто я вельми вдячний пану Куманову за його мудрі й слушні поради, а також за повагу, добродушне ставлення і щирість у всьому. Мені вкрай бракує спілкування з цією прекрасною людиною. Тішить лише те, що у його друзів і колег на згадку про нього залишилося немало – змістовні книги, статті, грубезні збірки документів і, звичайно ж, чудові, надзвичайно теплі спогади.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Abdikatsiyata 1993. Abdikatsiyata na tsar Ferdinand. Dokumenti, spomeni, fakti. Sast. M. Kumanov. Sofia. 102 s. (In Bulgarian).

Абдикацията 1993. Абдикацията на цар Фердинанд. Документи, спомени, факти. Съст. М. Куманов. София. 102 с.

Album 1994. Album-spravochnik. Sast. M. Kumanov. Sofia. 255 s. (In Bulgarian).

Албум 1994. Албум-справочник. Съст. М. Куманов. София. 255 с.

Album 2004. Album Stefan Stambolov. Sofia. 378 s. (In Bulgarian).

Албум. 2004. Албум Стефан Стамболов. София. 378 с.

Balgarskite politicheski voditeli 1995. Balgarskite politicheski voditeli 1879–1994. Album-spravochnik. Sast. M. Kumanov. Sofia. 255 s. (In Bulgarian).
Българските политически водители. 1995. Българските политически водители 1879–1994. Албум-справочник. Съст. М. Куманов. София. 255 с.
Bulgaria 1983. Bulgaria. Kratak istoricheski spravochnik. Sast.: M. Kumanov, V. Nikolova. Sofia: Narodna prosveta. 431 s. (In Bulgarian).
България 1983. България. Кратък исторически справочник на България. Съст.: М. Куманов, В. Николова. София: Народна просвета. 1983. 431 с.
Kumanov, M. 1971. Vazstanovyavane na diplomaticheskite otnoshenia mezhdu Bulgaria i Turtsia (1923–1926 g.). *Istoricheski pregled*. No. 2. S. 69–82. (In Bulgarian).
Куманов, М. 1971. Възстановяване на дипломатическите отношения между България и Турция (1923–1926 г.). *Исторически преглед*. № 2. С. 69–82.
Kumanov, M. 1974. Dokumenti kam istoriyata na Parizhkata mirna konferentsia 1919 g. *Mezhdunarodni otnoshenia*. No. 2. S. 142–152. (In Bulgarian).
Куманов, М. 1974. Документи към историята на Парижката мирна конференция 1919 г. *Международни отношения*. № 2. С. 142–152.
Kumanov, M. 1977. Au sujet des relations politiques bulgaro-roumaines (9 juin 1923 – 4 janvier 1926). *Bulgarian Historical Review*. No. 1. C. 3–20.
Kumanov, M. 1980. Kam istoriyata na burzhoaznite i drebnoburzhoaznite politicheski partii v Kyustendilski okrag. 1918–1923. *Vatreshna politika na Bulgaria prez kapitalizma*. Sofia. S. 115–155. (In Bulgarian).
Куманов, М. 1980. Към историята на буржоазните и дребнобуржоазните политически партии в Кюстендилски окръг. 1918–1923. *Вътрешна политика на България през капитализма*. София. С. 115–155.
Kumanov, M. 1980a. On the Problem of the Balkan Policy of Bulgaria (October 1818 – October 1919). *Etudes Historiques*. Vol. 10. S. 229–244.
Kumanov, M. 1983. Za stopanskoto razvitie na Ruse i uchastieto na evreyskoto naselenie v nego (1878–1913). *Godishnik na Obshtestvenata kulturno-prosvetna organizatsia na evreite v Bulgaria.* Godina 18. S. 123–147. (In Bulgarian).
Куманов, М. 1983. За стопанското развитие на Русе и участието на еврейското население в него (1878–1913). *Годишник на Обществената културно-просветна организация на евреите в България*. Година 18. С. 123–147.
Kumanov, M. 1984. Balkanskata politika na Bulgaria 1918–1926 g. v balgarskata i savetskata istoriografia. *Mezhdunarodni otnoshenia na Balkanite*. Sofia. S. 25–44. (In Bulgarian).
Куманов, М. 1984. Балканската политика на България 1918–1926 г. в българската и съветската историография. *Международни отношения на Балканите*. София. С. 25–44.
Kumanov, M. 1988. Rayko Daskalov i zashtitata na balgarskite natsionalni interesi. *Rayko Daskalov – politicheska i darzhavna deynost*. Sofia. S. 145–183. (In Bulgarian).
Куманов, М. 1988. Райко Даскалов и защитата на българските национални интереси. *Райко Даскалов – политическа и държавна дейност*. София. С. 145–183.
Kumanov, M. 1990. Organizatsionno sastoyanie i razvitie na burzhoaznite i drebnoburzhoaznite politicheski partii v Kyustendilski okrag (1923–1931). *Obshtestveno-politicheski zhivot na Bulgaria. 1878–1944*. Sofia. S. 179–254. (In Bulgarian).
Куманов, М. 1990. Организационно състояние и развитие на буржоазните и дребнобуржоазните политически партии в Кюстендилски окръг (1923–1931). *Обществено-политически живот на България. 1878–1944.* София. С. 179–254.
Kumanov, M. 1993. Aleksandar Malinov – poznatiyat i nepoznatiyat. Sofia. 124 s. (In Bulgarian).
Куманов, М. 1993. Александър Малинов – познатият и непознатият. София. 124 с.
Kumanov, M. 2002. Vazov i Vasil Drumev. Vasil Drumev – mitropolit Tarnovski. Shumen. S. 39–46. (In Bulgarian).
Куманов, М. 2002. Вазов и Васил Друмев. Васил Друмев – митрополит Търновски. Шумен. С. 39–46.
Kumanov, M. 2004. Malko poznata biografia na Aleksandar Stamboliyski. 105 g. zemedelsko dvizhenie. Pazardzhik. (In Bulgarian).
Куманов, М. 2004. Малко позната биография на Александър Стамболийски. 105 г. земеделско движение. Пазарджик.
Kumanov, M. 2004a. Prof. Lyubomir Miletich i natsionalnoosvoboditelnite borbi. Sbornik 90 godini ot razorenieto na trakiyskite balgari. Sofia. S. 43–50. (In Bulgarian).
Куманов, М. 2004а. Проф. Любомир Милетич и националноосвободителните борби. Сборник 90 години от разорението на тракийските българи. София. С. 43–50.
Kumanov, M. 2004b. D-r Stoyan Danev i Dragan Tsankov. Shumentsi – stroiteli na savremenna Bulgaria. Shumen. S. 157–163. (In Bulgarian).
Куманов, М. 2004b. Д-р Стоян Данев и Драган Цанков. Шуменци – строители на съвременна България. Шумен. С. 157–163.

Kumanov, M. 2006. Stefan Stambolov i Balgarskata pravoslavna tsarkva. Darzhava & tsarkva – tsarkva & darzhava v balgarskata istoria. Sofia: Universitetsko izd-vo “Sv. Kliment Ohridski”. S. 291–307. (In Bulgarian).
Куманов, М. 2006. Стефан Стамболов и Българската православна църква. Държава & църква – църква & държава в българската история. София: Университетско изд-во „Св. Климент Охридски“. С. 291–307.
Kumanov, M. 2007. Stefan Stambolov i Vasil Levski. *Godishnik na Obshtobalgarskya komitet i fondatsiya “Vasil Levski”.* № 9. S. 57–69. (In Bulgarian).
Куманов, М. 2007. Стефан Стамболов и Васил Левски. *Годишник на Общобългарския комитет и фондация „Васил Левски“.* № 9. С. 57–69.
Kumanov, M. 2012. Ivan Evstratiev Geshov i «delëzh» Makedonii: k istorii diplomaticheskoy podgotovki Bolgarii k Balkanskoy voyne 1912–1913 gg. Modernizatsia vs. voyna: Chelovek na Balkanah nakanune i vo vremya Balkanskih voyn (1912–1913). Moskva. S. 203 –217. (In Bulgarian).
Куманов, М. 2012. Иван Евстратиев Гешов и «делёж» Македонии: к истории дипломатической подготовки Болгарии к Балканской войне 1912–1913 гг. Модернизация vs. война: Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912–1913). Москва. С. 203 –217.
Kumanov, M. 2015. Stefan Stambolov i Zahariy Stoyanov. Drinovskiy zbirnik: Drinovski sbornik. Harkiv – Sofia: Vid-vo Bolgarsykoї akademiї nauk imeni prof. Marina Drinova. T. 8. S. 232–237. (In Bulgarian).
Куманов, М. 2015. Стефан Стамболов и Захарий Стоянов. Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова. Т. 8. С. 232–237.
Makedonia 1993. Makedonia. Kratak istoricheski spravochnik. Sast. M. Kumanov. Sofia. 288 s. (In Bulgarian).
Македония 1993. Македония. Кратък исторически справочник. Съст. М. Куманов. София. 288 с.
Politicheski partii 1991. Politicheski partii, organizatsii i dvizhenia v Bulgaria i tehnite lideri (1879–1949). *Kratak istoricheski spravochnik*. Sast. M. Kumanov. Sofia. 256 s. (In Bulgarian).
Политически партии. 1991. Политически партии, организации и движения в България и техните лидери (1879–1949). *Кратък исторически справочник.* Съст. М. Куманов. София. 256 с.
Stefan Stambolov 1995a. Stefan Stambolov: Parlamentarni rechi: 1879–1894. Sast.: M. Kumanov, D. Ivanov. Sofia: Universitetsko izd-vo “Sv. Kliment Ohridski”. T. 17. 550 s. (In Bulgarian).
Стефан Стамболов 1995a. Стефан Стамболов: Парламентарни речи: 1879–1894. Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во „Св. Климент Охридски“. Т. 17. 550 с.
Stefan Stambolov 1995b. Stefan Stambolov pred Narodno sabranie: Izbrani rechi. Sast. N. Boyadzhieva. Sofia. 146 s. (In Bulgarian).
Стефан Стамболов 1995b. Стефан Стамболов пред Народно събрание: Избрани речи. Съст. Н. Бояджиева. София. 146 с.
Stefan Stambolov 1996. Stefan Stambolov: Publitsistika: 1875–1895. Sast.: M. Kumanov, D. Ivanov. Sofia: Universitetsko izd-vo “Sv. Kliment Ohridski”. T. 18. 570 s. (In Bulgarian).
Стефан Стамболов 1996. Стефан Стамболов: Публицистика: 1875–1895. Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во „Св. Климент Охридски“. Т. 18. 570 с.
Stefan Stambolov 1997. Stefan Stambolov: Lichen arhiv (pisma, telegrami, zapiski i dnevnitsi). Sast. M. Kumanov. Sofia: Otechestvo. T. 1. 623 s. (In Bulgarian).
Стефан Стамболов. 1997. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници). Съст. М. Куманов. София: Отечество. Т. 1. 623 с.
Stefan Stambolov 1997a. Stefan Stambolov: Lichen arhiv (pisma, telegrami, zapiski i dnevnitsi). Sast.: M. Kumanov, D. Ivanov. Sofia: Otechestvo. T. 2. 430 s. (In Bulgarian).
Стефан Стамболов 1997a. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници). Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество. Т. 2. 430 с.
Stefan Stambolov 1997b. Stefan Stambolov: Lichen arhiv (pisma, telegrami, raporti 1890 g. Sast.: M. Kumanov, D. Ivanov. Sofia: Otechestvo. T. 3. 687 s. (In Bulgarian).
Стефан Стамболов 1997b. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти 1890 г. Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество. Т. 3. 687 с.
Stefan Stambolov 1997c. Stefan Stambolov: Lichen arhiv (pisma, telegrami, raporti, zapiski 1891 g.). Sast.: M. Kumanov, D. Ivanov. Sofia: Otechestvo. T. 4. 574 s. (In Bulgarian).
Стефан Стамболов 1997c. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти, записки 1891 г.). Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество. Т. 4. 574 с.
Stefan Stambolov 1997d. Stefan Stambolov: Lichen arhiv (pisma, telegrami, raporti, zapiski). Sast.: M. Kumanov, D. Ivanov. Sofia: Otechestvo. T. 5. 447 s. (In Bulgarian).
Стефан Стамболов 1997d. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти, записки. Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество. Т. 5. 447 с.

Stefan Stambolov 2001. Stefan Stambolov: Lichen arhiv (pisma, telegrami, raporti, zapiski april – dekemvri 1893 g.). Sast.: M. Kumanov, D. Ivanov. Sofia: Universitetsko izd-vo “Sv. Kliment Ohridski”. T. 6. 920 s. (In Bulgarian).
Стефан Стамболов 2001. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти, записки април – декември 1893 г.). Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во „Св. Климент Охридски“. Т. 6. 920 с.
Stefan Stambolov 2001a. Stefan Stambolov: Lichen arhiv (pisma, telegrami, raporti, zapiski yanuari – may 1894 g.). Sast.: M. Kumanov, D. Ivanov. Sofia: Universitetsko izd-vo “Sv. Kliment Ohridski”. T. 7. 913 s. (In Bulgarian).
Стефан Стамболов 2001a. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти, записки януари – май 1894 г.). Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во „Св. Климент Охридски“. Т. 7. 913 с.
Stefan Stambolov 2001b. Stefan Stambolov: Lichen arhiv (pisma, telegrami, zapiski i dnevnitsi). Sast.: M. Kumanov, D. Ivanov. Sofia: Universitetsko izd-vo “Sv. Kliment Ohridski”. T. 10. 819 s. (In Bulgarian).
Стефан Стамболов 2001b. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници). Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во „Св. Климент Охридски“. Т. 10. 819 с.
Stefan Stambolov 2002. Stefan Stambolov: Lichen arhiv (pisma, telegrami 19.V.1894–5.VII.1895). Sast.: M. Kumanov, D. Ivanov. Sofia: Universitetsko izd-vo “Sv. Kliment Ohridski”. T. 8. 847 s. (In Bulgarian).
Стефан Стамболов 2002. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми 19.V.1894–5.VII.1895). Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во „Св. Климент Охридски“. Т. 8. 847 с.
Stefan Stambolov 2002a. Stefan Stambolov: Lichen arhiv (pisma, telegrami, statii, saobshtenia). Sast.: M. Kumanov, D. Ivanov. Sofia: Universitetsko izd-vo “Sv. Kliment Ohridski”. T. 9. 723 s. (In Bulgarian).
Стефан Стамболов 2002a. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, статии, съобщения). Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во „Св. Климент Охридски“. Т. 9. 723 с.
Stefan Stambolov 2002b. Stefan Stambolov: Lichen arhiv (pisma, telegrami, zapiski i dnevnitsi). Sast.: M. Kumanov, D. Ivanov. Sofia: Universitetsko izd-vo “Sv. Kliment Ohridski”. T. 11. 681 s. (In Bulgarian).
Стефан Стамболов 2002b. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници). Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во „Св. Климент Охридски“. Т. 11. 681 с.
Stefan Stambolov 2003. Stefan Stambolov: Lichen arhiv (pisma, telegrami, zapiski 1888). Sast.: M. Kumanov, D. Ivanov. Sofia: Universitetsko izd-vo “Sv. Kliment Ohridski”. T. 12. 707 s. (In Bulgarian).
Стефан Стамболов 2003. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки 1888). Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во „Св. Климент Охридски“. Т. 12. 707 с.
Stefan Stambolov 2003a. Stefan Stambolov: Lichen arhiv (telegrami i pisma). Sast.: M. Kumanov, D. Ivanov. Sofia: Universitetsko izd-vo “Sv. Kliment Ohridski”. T. 13. 414 s. (In Bulgarian).
Стефан Стамболов 2003a. Стефан Стамболов: Личен архив (телеграми и писма). Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во „Св. Климент Охридски“. Т. 13. 414 с.
Stefan Stambolov 2003b. Stefan Stambolov: Lichen arhiv (pisma, telegrami, zapiski i dnevnitsi 1890). Sast.: M. Kumanov, D. Ivanov. Sofia: Universitetsko izd-vo “Sv. Kliment Ohridski”. T. 14. 573 s. (In Bulgarian).
Стефан Стамболов 2003b. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници 1890). Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во „Св. Климент Охридски“. Т. 14. 573 с.
Stefan Stambolov 2003c. Stefan Stambolov: Lichen arhiv (pisma, telegrami, zapiski i dnevnitsi 1891). Sast.: M. Kumanov, D. Ivanov. Sofia: Universitetsko izd-vo “Sv. Kliment Ohridski”, 2003. T. 15. 995 s. (In Bulgarian).
Стефан Стамболов 2003c. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници 1891). Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во „Св. Климент Охридски“, 2003. Т. 15. 995 с.
Stefan Stambolov 2003d. Stefan Stambolov: Lichen arhiv (pisma, telegrami, zapiski i dnevnitsi). Sast.: M. Kumanov, D. Ivanov. Sofia: Universitetsko izd-vo “Sv. Kliment Ohridski”. T. 16. 827 s. (In Bulgarian).
Стефан Стамболов 2003d. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници). Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во „Св. Климент Охридски“. Т. 16. 827 с.
Stefan Stambolov 2003e. Stefan Stambolov: Svoboda ili smart. Sast.: M. Kumanov, D. Ivanov. Sofia: Z. Stoyanov, 2003. 614 s. (In Bulgarian).
Стефан Стамболов 2003e. Стефан Стамболов: Свобода или смърт. Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: З. Стоянов, 2003. 614 с.

Stefan Stambolov 2005. Stefan Stambolov: album. Sast.: M. Kumanov, D. Ivanov. Sofia: Universitetsko izd-vo “Sv. Kliment Ohridski”. 333 s.
Стефан Стамболов. 2005. Стефан Стамболов: албум. Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во „Св. Климент Охридски“. 333 с.
Stefan Stambolov 2005a. Stefan Stambolov: Biografii. Sast.: M. Kumanov, D. Ivanov. Sofia: Universitetsko izd-vo “Sv. Kliment Ohridski”. T. 19. 1167 s. (In Bulgarian).
Стефан Стамболов 2005a. Стефан Стамболов: Биографии. Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во „Св. Климент Охридски“. Т. 19. 1167 с.
Stefan Stambolov 2005b. Stefan Stambolov: Biografii. Sast.: M. Kumanov, D. Ivanov. Sofia: Universitetsko izd-vo “Sv. Kliment Ohridski”. T. 20. 980 s. (In Bulgarian).
Стефан Стамболов 2005b. Стефан Стамболов: Биографии. Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во „Св. Климент Охридски“. Т. 20. 980 с.
Dubovik, O. A. 2011. Stefan Stambolov i bolgarskaya tserkov’. Istoriki-slavisty MGU: Slavyanskiy mir: v poiskah identichnosti. Moskva. Kn. 8. S. 314–332. (In Russian).
Дубовик, О. А. 2011. Стефан Стамболов и болгарская церковь. Историки-слависты МГУ: Славянский мир: в поисках идентичности. Москва. Кн. 8. С. 314–332.
Entsiklopedia 2011. Entsiklopedia Pazardzhik. Pazardzhik: Belloprint. 736 s. (In Bulgarian).
Енциклопедия Пазарджик. Пазарджик: Беллопринт, 2011. 736 с.
Kosik, V. I. 2006. Razmyshlenia o sud’bah Bolgarii, Stefana Stambolova, gosudarstvennosti. Chelovek na Balkanah. Gosudarstvo i ego instituty: grimasy politicheskoy modernizatsii (poslednyaya chetvert’ XIX – nachalo XX vv.). Sankt-Peterburg: Aleteyya. S. 117–124. (In Russian).
Косик, В. И. 2006. Размышления о судьбах Болгарии, Стефана Стамболова, государственности. *Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX вв.)*. Санкт-Петербург: Алетейя. С. 117–124.
Mykolenko, D. V. 2017. Strasti za Stambolovim: bolgarsyke derzhavotvorennya u 1895–1920 rokah. Harkiv: V. N. Karazina Kharkiv National University. 804 s. (In Ukrainian).
Миколенко, Д. В. 2017. Страсті за Стамболовим: болгарське державотворення у 1895–1920 роках. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна. 804 с.
Mykolenko, D. 2017a. What Is the Political Legacy of Stephan Stambolov, How and Why Does It Have To Be Explored? *Bulgarian Historical Review*. 1–2 issue. pp. 205–217.
Balgarite. Balgarite ot Timoshko i Pomoravieto. URL: https://www.youtube.com/watch?v=uaO3uFx9qkY. (In Bulgarian).
Българите. Българите от Тимошко и Поморавието. URL: https://www.youtube.com/watch?v=uaO3uFx9qkY (23.10.2017).
Bulgaria a. Bulgaria se sabuzhda. URL: https://www.youtube.com/watch?v=0uQZC1cccbM (In Bulgarian).
България а. България се събужда. URL: https://www.youtube.com/watch?v=0uQZC1cccbM (28.11.2019).
Rusia. Rusia – priyatel ili vrag. URL: https://www.youtube.com/watch?v=PFUPhNWYijc. (In Bulgarian).
Русия. Русия – приятел или враг. URL: https://www.youtube.com/watch?v=PFUPhNWYijc (04.07.2019).

Дата подання матеріалу до редакції – 12.01.2022 р.

ЗМІСТ / СЪДЪРЖАНИЕ

РОЗКОЛОТІ БАЛКАНИ: СХІДНА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ ТА «ВІЗАНТІЙСЬКА СПІВДРУЖНІСТЬ» У МІЖНАРОДНІЙ ПОЛІТИЦІ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Марков М. (София). Готската църква на Вулфила в светлината на първи и втори канон на Втория вселенски събор. 9

Бубенок О. (Київ). Анти на лівому березі Нижнього Дунаю у VII ст. 18

Делвинска Е. (София). Агиографски сведения за вражески нахлувания на византийска територия (IX–XI в.). 26

Желев Н. (София). Теория и практика на войната: трактатът *De Velitatione Bellica* и византийската стратегия на Източния фронт през X в. Част първа: разузнавателни действия и маневриране преди главното сражение. 34

Иванов В. (София). Рицарите йоанити и Балканите през XI–XIII в. 47

Петрова Д. (София). България и Сърбия в процеса на децентрализация на византийската общност през XIII–XIV в. 55

ЦЕНТРАЛЬНА І ПІВДЕННО-СХІДНА ЄВРОПА У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ НОВОГО ЧАСУ

Варга Б. (Сегед). Історичні паралелі між українськими козаками й угорськими гайдуками (кінець XV– кінець XVII ст.). 62

Ситник О., Дрогомирецький Б. (Мелітополь). Ідеологічні витоки, трансформації та наслідки гібридної російської політики на Балканах. 73

Сніговська О., Малахіті А. (Одеса). Офіційна і неофіційна дипломатія І. Каподистрії на тлі зародження етеристського руху. 79

Илиев К. (София). Славянският събор от 1910 г. и Македонският въпрос. 89

П'ятничук Т. (Чернівці). Балканські війни 1912–1913 рр. в оцінках американських дипломатів і журналістів. 96

Гусєв Н. (Москва). Відкриття пам'ятника великому князю Ніколаю Ніколайовичу в 1914 р.: одна з останніх спроб Болгарії покращити свій образ в очах російського суспільства. 106

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ: МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ

Бондаренко Д. (Сегед). Військові цілі воюючих сторін Першої світової війни в Центрально-Східній Європі щодо розпаду Росії та Австро-Угорщини. 113

Парушева Д. (София). Българска визуална история / разказ за Първата световна война. 124

Маринова Д. (Русе). Чехът Карел Шкорпил като незаменим български учен: непубликуваният рапорт за некропола при Требенище в научната мисия на Генералния щаб на действащата армия (6–30 юли 1918). 129

Потрашков С. (Харків). Відображення подій Першої світової війни в нагородних системах балканських держав. 140

Коваленко Т. (Харків). Меморіалізація спадщини Першої світової війни 1914–1918 рр. у монументальному мистецтві балканських країн. 151

ПІВДЕННО-СХІДНА ЄВРОПА У ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ТА ХОЛОДНОЇ ВОЄН

Піддубний І. (Чернівці). Позиція короля та уряду Румунії у веденні зовнішньої політики на початку Другої світової війни. 159
Петров Б. (София). Британските планове за вдигане на въстание в Албания, 1940–1941 г. 171
Калинова Е. (София). България и Турция от двете страни на „желязната завеса“ (края на 40-те – края на 50-те години). 180
Стамова М. (София). Албанският проблем в отношенията между Белград и Тирана в периода на Студената война. 190
Марчева И. (София). Особеностите на стопанската политика на НРБ през 70-те години на XX в.: между ограничения суверенитет и отварянето към Запада. 198
Стикалін О. (Москва). «Радянським учасникам конгресу істориків має бути рекомендована активна лінія поведінки». Радянсько-румунські «війни» історичної пам’яті та підготовка делегації СРСР до міжнародного конгресу істориків (Бухарест, 1980). 208

ІСТОРІЯ СЛАВІСТИКИ

Фролова М. (Москва). О. Д. Чертков і російська історична болгаристика першої половини XIX ст. 221
Готовська-Хенце Т. (София). Славістична кореспонденція Ізмаїла Срезневського з Центральною Європою 50 – 60-х років XIX ст. (болгарські деталі). 232
Лиман С. (Харків) Міжнародні відносини зарубіжних слов’ян доби Середньовіччя у навчальних курсах Г. А. Ільїнського: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1907–1909 рр.). 245
Кравчук О. (Вінниця). Спогади Ярослава Опата про відновлення діяльності Інституту Т. Ґ. Масарика у Празі. 256
Петров Б. (София). Хроника на един необявен провал: Първият следвоенен конгрес по славистика в Москва. 264
Нягулов Б. (София). България и чуждестранната българистика: институционални и политически аспекти. 272

РЕЦЕНЗІЇ

Ручинська О. (Харків). Pro et contra афінської демократії. Рецензія на монографію: Монева, Ст. Афінська демократія – епізоди історії. Велико Тирново: Університетське видавництво “Св. Св. Кирила і Мефодія”, 2018. 150 с. 282
Георгиев Г. (София). Отзив за книгата на Геновева Михова „Застинали огнища на българщина. Село Девлетли-Агач, Лозенградско“. Варна: Изд-во „Славена“, 2020. 335 с. 286
Миколенко Д. (Харків). Футбол як частина важливих соціально-економічних і політичних процесів. Рецензія на книгу: Борисов, Т. Как цар футбол превзе България. 50 истории за най-великата игра. Второ допълнено и преработено издание. София: „БИ 93“ ООД, 2021. 240 с. 290
Червенков Н. (Кишинев). Безспорен принос към изследването на бесарабските българи и гагаузи в Бразилия и Уругвай. Рецензия за книгата: Косиков, Ж. Имиграцията в Бразилий и Уругвай. Бесарабски българи и гагаузи. София: ИК „Огледало“, 2021. 416 с. 293

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Постомпиров И. (Габрово), **Марчева И.** (София). Конференция „Стопанската култура на българите и примерът на габровци през XIX–XXI век“. 297
Готовска-Хенце Т. (София). Кръгла маса „Кризи и предизвикателства в Източна Европа през 50-те – 90-те години на XX в.“. 302
Нягулов Б. (София). Кръгла маса за войната в Украйна. 306
Станчев М., Страшнюк С. (Харків). 90 років академіку Болгарської академії наук Ячко Іванову. 308

IN MEMORIAM

Ярмак В. (Київ). Павло Миколайович Рудяков (1956–2021). 312
Миколенко Д. (Харків). Мілен Костадинов Куманов (13.02.1942–22.10.2021). 314

CONTENT

THE DIVIDED BALKANS: THE EASTERN ROMAN EMPIRE AND THE "BYZANTINE COMMONWEALTH" IN THE INTERNATIONAL POLITICS OF THE MIDDLE AGES

Markov M. (Sofia). The Gothic Church of Wulfila in Light of the First and Second Canon at the Second Ecumenical Council. 9
Bubenok O. (Kyiv). The Antes on the Left Bank of the Lower Danube in the 7th Century AD. 18
Delvinska E. (Sofia). Hagiographic Sources about Enemy Invasions on Byzantine Territory (9th–11th C.). 26
Zhelev N. (Sofia). Theory and Practice of War: the Treatise *De Velitatione Bellica* and the Byzantine Strategy of the Eastern Front in the 10th Century. Part One: Reconnaissance and Maneuvering before the Main Battle. 34
Ivanov V. (Sofia). The Knights of St. John and the Balkans in 11th–13th Centuries. 47
Petrova D. (Sofia). Bulgaria and Serbia in the Process of Decentralization of the Byzantine Community in 13th–14th C. 55

CENTRAL AND SOUTHEAST EUROPE IN THE INTERNATIONAL RELATIONS OF THE MODERN TIME

Varga B. (Szeged). Historical Parallels between the Ukrainian Cossacks and the Hungarian Hayduks at the End of the 15th and at the End of the 17th Centuries. 62
Sytnyk O., Drogomyretsky B. (Melitopol). Ideological Origins, Transformations and Consequences of the Hybrid Russian Policy in the Balkans. 73
Snigovska O., Malakhiti A. (Odesa). Official and Unofficial Diplomacy of I. Kapodistrias against the Background of Emergency of the Eterist Movement. 79
Iliev K. (Sofia). The Slavic Congress in Sofia in 1910 and the Macedonian Question. 89
Piatnychuk T. (Chernivtsi). The Balkan Wars of 1912–1913 in Views of American Diplomats and Journalists. 96
Gusev N. (Moscow). The Opening of the Monument to Grand Duke Nikolai Nikolaevich in 1914: One of the Last Attempts of Bulgaria to Improve Its Image in the Eyes of Russian Society. 106

THE FIRST WORLD WAR IN CENTRAL-EASTERN EUROPE: INTERNATIONAL RELATIONS AND COMMEMORATIVE PRACTICES

Bondarenko D. (Szeged). The War Aims of the Belligerent Parties of the First World War in Central and Eastern Europe for the Disintegration of Russia and Austria-Hungary. 113
Parusheva D. (Sofia). Bulgarian Visual (Hi)Story of the WW I. 124
Marinova D. (Ruse). The Czech Karel Skorpil as an Irreplaceable Bulgarian Scientist: the Unpublished Report about the Nekropolis near Trebeniste in a Scientific Mission of the General Staff of the Armed Forces (July 6–30, 1918). 129
Potrashkov S. (Kharkiv). Reflection of the Events of the First World War in the Awards Systems of the Balkan States. 140
Kovalenko T. (Kharkiv). Memorialization of the Heritage of the First World War of 1914–1918 in the Monumental Art of the Balkan Countries. 151

SOUTHEAST EUROPE DURING THE SECOND WORLD AND COLD WARS

Piddubnyi I. (Chernivtsi). The Position of the King and Government of Romania in Conducting Foreign Policy at the Beginning of World War II. 159

Petrov B. (Sofia). British Plans to Foment an Uprising in Albania, 1940–1941. 171

Kalinova E. (Sofia). Bulgaria and Turkey on Both Sides of the "Iron Curtain" – Late 40's – Late 50's. 180

Stamova M. (Sofia). The Albanian Problem in the Relations between Belgrade and Tirana during the Cold War. 190

Marcheva I. (Sofia). Peculiarities of the Economic Policy of the People's Republic of Bulgaria during the 1970s: Between Limited Sovereignty and Opening to the West. 198

Stykalin A. (Moscow). "An Active Line of Conduct Should be Recommended to the Soviet Participants in the Congress of Historians". Soviet-Romanian "Wars" of Historical Memory and Preparation of the USSR Delegation for the International Congress of Historians (Bucharest, 1980). 208

HISTORY OF SLAVIC STUDIES

Frolova M. (Moscow). A. D. Chertkov and Russian Historical Bulgarian Studies of the First Half of the 19th Century. 221

Gotovska-Henze T. (Sofia). Ismail Sreznevski's Slav Correspondence during the 50s–60s of 19th. 232

Lyman S. (Kharkiv). International Relations of Medieval Foreign Slavs in Traning Courses by G. A. Ilinskiy: Kharkiv Period of His research and teaching activities (1907–1909). 245

Kravchuk O. (Kharkiv). Memoirs of Yaroslav Opat on the resumption of the T. G. Masaryk Institute in Prague. 256

Petrov B. (Sofia). Chronicle of an Unannounced Failure: The First Postwar Congress on Slavonic Studies in Moscow. 264

Njagulov B. (Sofia). Bulgaria and Foreign Bulgarian Studies: institutional and Political Aspects. 272

REVIEWS

Ruchynska O. (Kharkiv). Pro et contra of Athenian democracy. Review of the monograph: Moneva, St. Athenian democracy – episodes from history. Veliko Tarnovo: University Publishing House "St. St. Cyril and Methodius", 2018. 150 p. 282

Georgiev G. (Sofia). Review of Genoveva Mihova's book "Stagnant hearths of Bulgaria. Village of Devletli-Agach, Lozengrad Region". Varna: "Slavena" Publishing House, 2020. 335 p. 286

Mykolenko D. (Kharkiv). Football as Part of Important Socio-Economic and Political Processes. Book Review: Borisov, T. How the King of Football Conquered Bulgaria. 50 Stories about the Greatest Game. Second Supplemented and Revised Edition. Sofia: "BI 93" OOD, 2021. 240 p. 290

Chervenkov N. (Chisinau). An Indisputable Contribution to the Study of the Bessarabian Bulgarians and Gagauz in Brazil and Uruguay. Review of the Book: Kosikov, Z. Immigration in Brazil and Uruguay; Bessarabian Bulgarians and Gagauz. Sofia: IC "Ogledalo", 2021. 416 p. 293

SCIENTIFIC LIFE

Postompirov I. (Gabrovo), **Marcheva I.** (Sofia). Conference "The Economic Culture of the Bulgarians and the Example of the People of Gabrovo in the 19th – 21th Centuries". 297
Gotovska-Henze T. (Sofia). Round Table "Crisis and challenges in Eastern Europe in the 1950s and 1990s in the 20th Century". 302
Njagulov B. (Sofia). Roundtable about the War in Ukraine. 306
Stanchev S., Strashnyuk S. (Kharkiv). 90 Years of the Academician of Bulgarian Academy of Sciences Yachko Ivanov. 308

IN MEMORIAM

Yarmak V. (Sofia). Pavlo Mykolayovych Rudyakov (1956–2021). 312
Mykolenko D. (Kharkiv). Milen Kostadinov Kumanov (13.02.1942–22.10.2021). 314

Видається спільно Болгарською академією наук і
Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна

ДРИНОВСЬКИЙ ЗБІРНИК

ТОМ XV

Болгарське наукове видання,
зареєстроване Національним центром інформації і документації.
Входить до Національного референтного списку сучасних
болгарських наукових видань з науковим рецензуванням,
а також наукометричних баз Google Scholar та Ulrichsweb

Редактор **Светлана Філчева**
Художник **Константин Жеков**
Графічний дизайн **Ваня Кривокапова**

www.press.bas.bg
ISSN 2218-0567

Підписано до друку « » 2022 р. Формат 70×100/8

Ум. друк. арк. . Наклад 300 пр.

Видавництво Болгарської академії наук
імені проф. Марина Дринова
1113, Болгарія, м. Софія, вул. «Академік Г. Бончев», бл. 6.
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13. 01. 2009 р.
Видавництво Каразінського університету
Тел.: +38-057-705-24-32

ДРИНОВСКИ СБОРНИК
Том XV

Българско научно издание

Редактор **Светлана Филчева**
Художник на корицата **Константин Жеков**
Графичен дизайнер **Ваня Кривокапова**

Формат 167×237 mm
Печатни коли 20,50

www.press.bas.bg